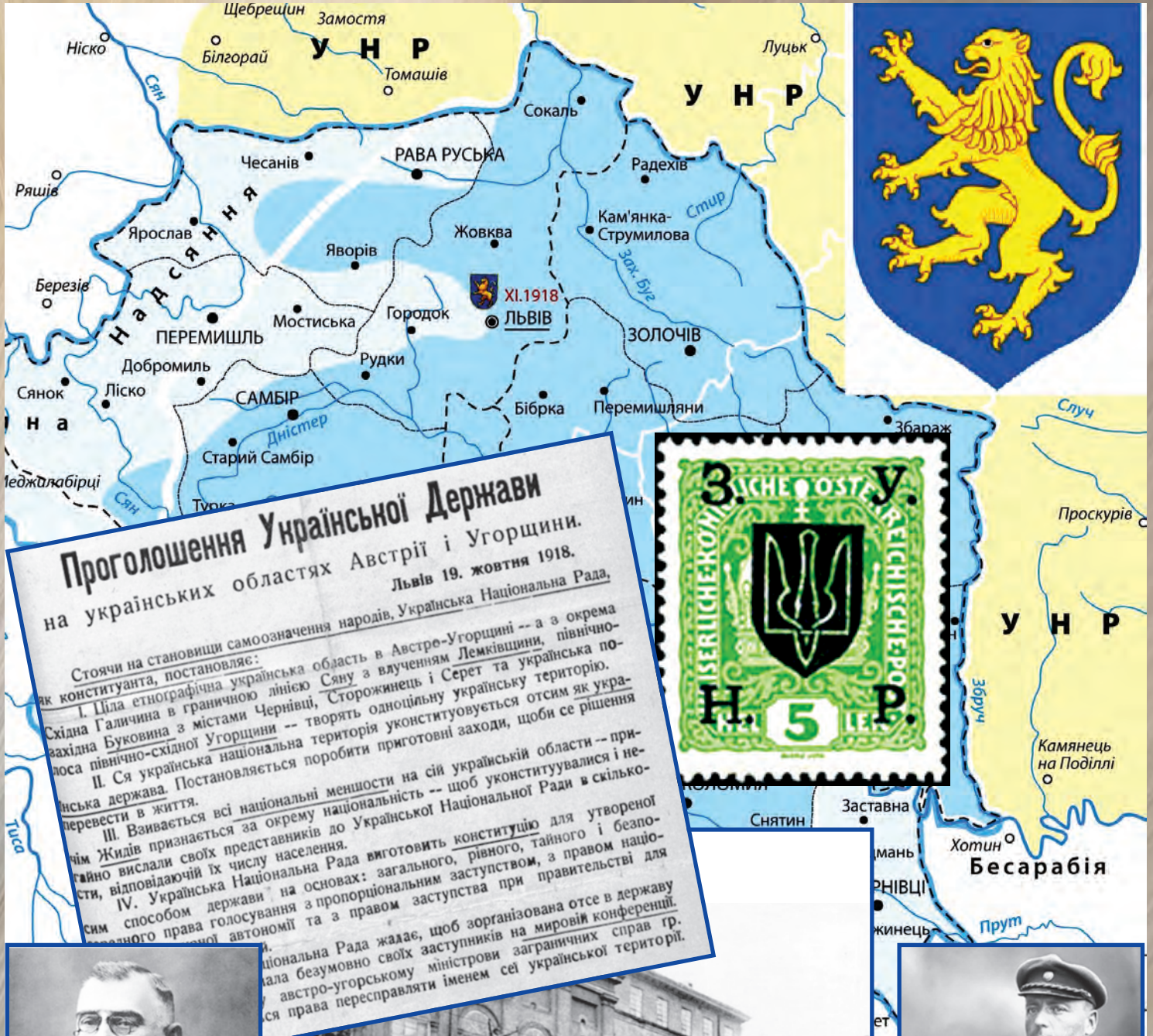

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 3'2018

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році

Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

3(104)'2018

ЗМІСТ

Головний редактор
Олександр Реєнт

Редакційна колегія:
Олег Бажан
(перший заступник
головного редактора)

Олександр УДОД
(заступник
головного редактора)

Лев Баженов
Віль Бакіров
Геннадій Бондаренко
Володимир Великочий
Сергій Гальчак

Микола Головка
Олександр Гончаров
Олександр Гуржій
Віктор Даниленко

Володимир Дмитрук
Олександр Добржанський
Олександр Завальнюк
Михайло Косило
Віктор Коцур

Олександр Лисенко
Руслана Маньковська
Володимир Милько
Олексій Нестуля
Олександр Рубльов
Григорій Савченко
Валерій Смолій

Засновники:
Національна спілка
краєзнавців України
Інститут історії України
НАН України

**Виходить
щоквартально**
ISSN 2222-5250

Літопис українського краєзнавства

Ярослава Верменич (м. Київ). Історична регіоналістика VS краєзнавство: маркери дослідження мереж соціальної взаємодії в часі та просторі 4

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

Оксана Коваленко (м. Полтава). «Взят на изучение мастерству без заплати»: ремісничче учнівство в містах Гетьманщини (на прикладі Ніжина 1760-х років) 14

Володимир Студінський, Ірина Жиленкова (м. Київ). Розвиток економічної та соціальної сфери с. Пісківка Бородянської волості Київського повіту в XIX – на початку XX ст. 23

Сергій Добржанський (м. Чернівці). Від найбільшого повітового міста до губернського центру: Вінниця в системі управління Подільської губернії початку XX ст. 32

До 100-річчя утворення Західноукраїнської Народної Республіки

Олександр Реєнт (м. Київ), Володимир Великочий (м. Івано-Франківськ). Національно-демократична революція на західно-українських землях 1914–1923 рр.: до проблеми концепту 40

Павло Гай-Нижник (м. Київ). Структури державної влади в ЗУНР – ЗО УНР (листопад 1918 р. – грудень 1919 р.) 51

Світлана Власенко (м. Київ). Документи представництва Західно-української Народної Республіки у Франції 1919-1923 рр. (з колекції Центрального державного архіву громадських об'єднань України) . . . 66

Бібліотечне краєзнавство: сутність, функції, напрями

Владислав Фультес (м. Луцьк). Бібліотека Митрополита Анатолія (Дублянського): тематичний склад та сучасний стан 82

Краєзнавство в особах

Галина Денисенко (м. Київ). На ниві краєзнавства (до 60-річчя з дня народження Сергія Івановича Кота) 90

Богдан Столярчук (м. Рівне). Творчі пошуки Івана Пашука (біографічний ескіз) 93

До 50-річчя появи роману Олеса Гончара «Собор»

- Наталія Мех (м. Київ)*. «Собори душ своїх бережить, друзі. Собори душ!» 98
- Михайло Скорик (м. Ірпінь)*. «Треба мати відвагу знати правду», або «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська» і навколо нього 103

Краєзнавство і туризм

- Ігор Лисий (м. Івано-Франківськ)*. Краєзнавчо-туристична оцінка Старостинського замку в Галичі 116
- Ірина Бова, Микола Богатир (м. Переяслав-Хмельницький)*. Вікові дуби Переяславщини як об'єкти природоохоронної та культурної спадщини 125
- Надія Савчук (м. Івано-Франківськ)*. Закордонні поїздки учнів Києво-Печерської гімназії наприкінці XIX – на початку XX ст. 131

Історія України у світлі регіональних досліджень

- Олег Проців (м. Івано-Франківськ)*. З історії мисливської зброярської фірми А. Дзіковського у Львові кінця XIX – початку XX століття 140
- Дмитро Кудінов (м. Суми)*. До питання про існування Сумського осередку РУП-УСДРП у період революції 1905-1907 рр. 150
- Олексій Лупандін (м. Київ)*. Питання кримської автономії за часів Української Держави 1918 р. Павла Скоропадського 159
- Валентина Шакула (м. Переяслав-Хмельницький)*. Діяльність Переяслав-Хмельницького хлібозаводу в 1986-2000 рр.: історико-краєзнавчий аспект 170

До 80-річчя Великого терору

- Олена Бетлій (м. Київ)*. Більшовицький терор у Києві у січні-лютому 1918 р.: жертви і пам'ять 178
- Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)*. «Забійник» та «літератор» або «Рутинна робота» слідчого НКВС Юрія Толкачова .. 196
- Людмила Бабенко (м. Полтава)*. Наукова хроніка. Міжнародна наукова конференція «Великий терор 1937–1938 рр.: жертви та виконавці» (27–28 вересня 2018 р., Полтава) 210

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

- Володимир Милько (м. Київ)*. Ювілейна медаль «90 років журналу «Краєзнавство» 214
- Володимир Дмитрук (м. Київ)*. Вручення Премії імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України 2018 року 216
- Михайло Гончар (м. Каховка)*. Краєзнавчий форум у місті Каховка ... 218

Наукова інформація

- Анна Ісаєва (м. Київ)*. Місто в умовах глобального збройного конфлікту. Огляд конференції «Множинність виходів з війни: досвід міст Східного фронту» (28-29 серпня 2018 р., м. Львів) 222
- Лариса Шарабуряк (м. Чернівці)*. Петро Болбочан – візир національної самоповаги (до 135-річчя від дня народження) 225

Огляди

- Владислав Берковський (м. Київ)*. Коли друге ще гірше за перше ... 229
- Олександр Гуржій (м. Київ), Лариса Капітан (м. Ужгород)*. З когорти репресованих бандуристів 235
- Валерій Левченко (м. Одеса)*. У пошуках біографічного ключа 238
- Юрій Кочубей (м. Київ)*. Серйозна книга про важливе 239

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (протокол № 10
від 13 листопада 2018 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія КВ № 1722
від 06.12.1995 р.)

Наказом МОН України
№ 1604

від 22.12.2016 р.

журнал внесено до переліку
наукових фахових видань, у
яких можуть публікуватися
результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових
ступенів доктора
і кандидата наук
за спеціальностями
«Історичні науки»

Журнал включено до
бази даних Google Scholar,
Slavic Humanities Index,
Україніка наукова, РИНЦ

Усі права застережені.
Передрук дозволено тільки
за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:

bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua
www.nbu.gov.ua
www.nsku.org.ua

- © Національна спілка
краєзнавців України, 2018
© Інститут історії України
НАН України, 2018

**Літопис
українського
крєзнавства**

Ярослава Верменич (м. Київ)

Історична регіоналістика VS краєзнавство: маркери дослідження мереж соціальної взаємодії в часі та просторі

У статті розглядається актуальність та необхідність формування дисципліноформуючого статусу краєзнавства, вироблення власного наукового інструментарію, підвищення теоретико-методологічного забезпечення краєзнавчих студій. Розглянуто когнітивний потенціал історичного краєзнавства та його дисциплінарні межі, співвідношення краєзнавства з історичною регіоналістикою.

Ключові слова: історичне краєзнавство, історична регіоналістика, методологія історичних досліджень, локальна історія.

Yaroslava Vermenych

Historical regional studies VS area studies: markers investigating the network of social interaction in time and space

The article considers the urgency and necessity of formation of the discipline-forming status of area studies, the development of its own scientific instruments, and the improvement of theoretical and methodological support for local studies. The cognitive potential of historical area studies and its disciplinary boundaries, the relation of area studies with historical regional studies is considered.

The main attention is drawn to the discussion about the definition of the subject and object of area studies, its peculiar features and functions. It emphasizes the properties of area studies, which give him the advantages over other forms of historical research (own methods of organization of scientific research and publication of scientific results, corresponding institutional forms and means of dissemination of scientific knowledge). It is noted that today national historical area studies has already taken shape in a specific social institution, a system of professional and amateur activities, which has a certain impact on public consciousness. The concrete ways of increasing theoretical and methodological foundations of historical area studies, its scientific and informational potential are offered.

Key words: historical area studies, historical regional studies, methodology of historical research, local history.

Ярослава Верменич

Историческая регионалистика VS краеведение: маркеры исследования сетей социального взаимодействия во времени и пространстве

В статье рассматривается актуальность и необходимость формирования дисциплиноформирующего статуса краеведения, выработки собственного научного инструментария, повышения теоретико-методологического обеспечения краеведческих студий. Рассмотрен когнитивный потенциал исторического краеведения и его дисциплинарные пределы, соотношение краеведения с исторической регионалистикой.

Ключевые слова: историческое краеведение, историческая регионалистика, методология исторических исследований, локальная история.

Історична наука надто довго була у складних відносинах із простором, територією, місцем, вважаючи ці основоположні категорії прерогативою географії. Керуючись пріоритетом часової парадигми, переважна більшість істориків аж до кінця ХХ століття представляла історичний процес у вигляді лінійного поступального руху, де кожна наступна фаза піднімала людське буття на вищий ступінь розвитку. Позитивістські настанови, поєднані з домінуванням національних наративів, цілком влаштували правлячі режими, бо були популістськими у своїй основі. Масами було легко маніпулювати, обіцяючи їм, що «завтра буде краще, ніж учора» і ставлячи такий прогрес собі в заслугу.

Лише небагатьом у середовищі істориків було дано зрозуміти, що історія, яка претендує на науковість, має бути територіальною. Відповідаючи на питання «Що таке історія України?», О. Прицак не втомлювався повторювати: це «не історія української етнічної маси», а своєрідний територіалізований лінійний час, і саме територія має займати спеціальне місце в структурі науки історії¹. Видатного тюрколога радо вітали, але дослухатися до його порад не поспішали. Гіпнотичні міфи «національного відродження» тримали у полоні вітчизняний історичний загал ще довго. І тільки тепер, після «просторового повороту» у світовому історієписанні, парадигма простору у зв'язці «час – простір» істотно захитала фундамент темпоральної історичності. Коли людство переконалося, що простори можуть бути агресивними, навіть філософи почали замислюватися над тим, а чи не варто подивитися на історію як на формування, перетворення, «приборкання» просторів, а заодно й «поміняти місцями» простір і час².

Процес диференціації й інтеграції наук і наукових напрямів відбувався впродовж усієї історії наукового знання, але особливо інтенсивно він ішов протягом ХХ століття. Як правило, нові наукові напрями виникали не просто як спеціалізовані сфери уже усталених дисциплін, а як результат міждисциплінарної інтеграції і «взаємонакладення» методів і підходів споріднених галузей науки. Наука про регіони – регіоналістика – з'явилася на стику географії, теорії управління, економіки, соціології, культурології, істо-

рії, політології і ряду інших, досить віддалених одна від одної дисциплін. Її відгалуження – історична регіоналістика – це далеко не тільки історія регіонального розвитку. Це також ретроспективний погляд на всю сферу існування людини і суспільства у певному просторі, взаємодії людини з природою і історичної рефлексії щодо просторових вимірів буття.

Нині поняттям «регіоналістика» об'єднується цілий комплекс природничих і соціогуманітарних дисциплін, орієнтованих на всебічне дослідження регіональної специфічності у різних частинах земної кулі. Її історична складова – це не просто «обрамлення» історичними сюжетами складних і неоднозначних процесів, що відбуваються у майже безмежному просторі взаємовідносин по лінії глобальне/національне/регіональне/локальне. Це ще й методологічний ключ, який пропонує механізми сполучення макро-, мезо- й мікропідходів у соціальному пізнанні на будь-якому часовому відрізку існування людства. Це ще й «рамка-вікно» для спостереження за рухом ідей і формуванням ідентичностей, для пошуку історичних паралелей і опор для колективної пам'яті.

Анексія Криму і збройний конфлікт на сході України збагатили палітру понять-дескрипторів, які використовуються в регіональній аналітиці і в усій системі сучасної соціогуманітаристики. За алгоритмом новизни на перший план несподівано вийшло поняття гібридності, яке стало універсальним на означення не лише «не конвенційної» війни між РФ та Україною, але й стану влади, громадянського суспільства тощо. Найчастіше воно застосовується у двох контекстах – кризи «націй-держав» і «кордонному». При цьому своєрідний «фетишизм кордонів», що донедавна пов'язувався переважно з позитивними конотаціями, сьогодні виразно зафарбований у негативні тони ерозії з явищами «десуверенізації».

Зазначені особливості ландшафтно-кліматичного зонування, за Є.Синицею, відіграли чи не найбільшу роль в історичних процесах на території України. Різноманіття приваблювало населення із різними системами господарювання. З одного боку, це спричиняло достатньо регулярні міграції ззовні, і відповідно провокувало

¹ Прицак О. Що таке історія України? // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 4. – С. 31-38.

² Див., напр.: Молчанов В.И. История и пространство. Деструкция темпоральной историчности // Вопросы философии. – 2013. – № 7. – С. 24-36.

конфліктні ситуації між аборигенами та прибульцями. З іншого – у певних ситуаціях народи з різними системами господарювання співіснували поруч один з одним у межах доволі компактної території. Таке сусідство часто-густо було зовсім не симбіозом, а приводом для постійної напруги та збройного протистояння³.

У баченні О. Удода, сучасна українська історіографія базується на розумінні Української держави як територіально-політичного організму. При формальній унітарності Україна має у своєму складі історичні регіони, які відрізняються один від одного як за юридичним статусом, так і за економічними, мовно-культурними, політичними і ментальними показниками. Особливо рельєфно вони стали проявлятися в умовах суспільно-політичної кризи в Україні кінця 2013–2015 рр. Поділ України на два макрорегіони зумовлений не тільки етнічним складом, а й особливостями економічного розвитку. Подолання методологічних проблем вбачається у розвитку проблемної історіографії регіону як синтезу проблемних, хронологічних та локальних підходів. В історіографії розроблено власний понятійний апарат (лексикон), що дає змогу співвідносити соціальну і природну реальність та створити контекст історичного простору: історичне місце, географічний фактор, місце проживання, соціальна топографія, хроно-топ, місце пам'яті, ментальна карта та ін.⁴

Подібні думки («А що ж таке Україна») з'явилися у історика Східної Європи Карла Шльогеля – автора книги «Український виклик. Відкриття європейської країни» (К., 2017). Автор зізнається, що донедавна не особливо звертав увагу на нашу країну; тривалий час ми лишалися для нього периферією в тіні Радянського Союзу. Події виявили потребу нового погляду на нашу державу як на щось окрім задвірків імперії, і це стало справжнім «українським викликом» для багатьох німців. «Ця книжка не закликає до революцій, вона радше сприяє тихим роздумам про себе, про світ і наше місце в ньому... Беззаперечно, відкриває очі: німцям –

на країну, якої вони іноді не хотіли помічати; нам – на те, чим є фундамент, на якому сьогодні будується Україна; усім європейцям – на подібну до європейської українську культурну матрицю, а також – на важливість та неймовірну близькість війни, яка точиться у двох годинах польоту від Берліна і має значний вплив на усю Європу»⁵.

За таких умов, констатують В. Смолій та Л. Якубова, необхідно шукати нові підходи і нову мову, спроможну адекватно відобразити суть ментального протистояння «двох Україн», пам'ятаючи, що основу їхньої різності становить не відмінність національно-мовних матриць, а застарілі занедбані соціально-економічні проблеми стагнаційних регіонів. «Донбаський розлам» може бути своєчасним і вкрай корисним уроком для «роботи над помилками», які, слід сподіватися, ще не пізно виправити. Найбільш перспективним науково і суспільно плідним видається підхід до Донбасу як до української національної спадщини. Попри сьогоднішню зовнішню бідність і непривабливість її загально-теоретичний та пізнавальний потенціал є колосальним, зокрема, і в тому, що стосується теорій націй і націоналізмів, імперських практик маргіналізації та об'єктивних незворотних процесів націєтворення⁶. Насамперед це стосується складного й неоднозначного процесу формування суспільних настроїв у регіоні, який випив чашу випробувань і біди до дна.

Історична регіоналістика сформувалася на основі критичного засвоєння спадщини краєзнавства, насамперед зібраного в процесі краєзнавчих пошуків фактичного матеріалу, а також оволодіння методикою анкетування й інтерв'ювання. Проте чітка грань між краєзнавством і регіоналістикою виявилася вже на першому етапі формування її теоретико-методологічного фундаменту. Напрацювання краєзнавців у цій сфері виявилися доволі скромними.

Краєзнавство – різновид «антикварної» історії, яка, за Ф. Ніцше, «належить тому, хто охороняє й шанує минуле, хто з вірністю й любов'ю звертає свій погляд туди, звідки він з'явився, де

³ Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – Харків, 2016. – С. 9.

⁴ Удод О. Регіональна конфігурація української історіографії: пошуки наукової моделі розуміння вітчизняної історії // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2-х тт. – Т. 2. – К., 2016. – С. 24-27.

⁵ Шестопалова А. Відверто про нас: книга, яка відкриває очі // День. – 2017. – 21-22 квітня.

⁶ Смолій В., Якубова Л. Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проєкті // Регіональна історія України. – Вип. 10. – К., 2016. – С. 9-34.

він став тим, ким є». Філософ надзвичайно точно охарактеризував і позитивні якості, і вади такого емоційно зафарбованого історичного знання. З одного боку, воно створює «історично-антикварний інстинкт благоговіння», особливо важливий у суворих умовах існування окремих людей чи народностей. Така історія слугує життю тим, що прив'язує людину до батьківщини і рідних звичаїв, робить її більш осілою, утримує від прагнення шукати щастя на чужині. З другого боку, за такого підходу існує небезпека того, що «усе дрібне, обмежене, підгниле й застаріле набуває своєї особливої, незалежної цінності і права на недоторканість внаслідок того, що консервативна й благочестива душа антикварної людини немовби вселяється у ці речі і влаштовується в них, як у затишному гнізді»⁷.

Не випадково генеза і розквіт підтримуваного державами краєзнавства припадали на рубіж XIX і XX ст. – саме в цей час вони гостро потребували посилення легітимізаційних інструментів і відволікання суспільної уваги від наростання дестабілізаційних тенденцій. Краєзнавство як суспільний інститут з'явилося вчасно – тоді, коли проблема охорони культурних надбань була поставлена в контекст протидії як революційному радикалізму, так і емігрантським настроям. Оскільки Росія виявилася у цей час в епіцентрі суспільних збурень, вона поряд з Німеччиною та Австро-Угорщиною стала саме тим дослідницьким полем, на якому «антикварна історія» проходила випробування на життєздатність.

Не такою простою, як це уявляється на перший погляд, є і відповідь на питання: чим є сучасне історичне краєзнавство? В Україні статус науки йому присвоєний на урядовому рівні, але дискусії щодо його предметного поля тривають. Найчастіше краєзнавство відносять до спеціальних історичних дисциплін, хоча були й спроби закріпити за ним статус фундаментальної науки. Очевидно, що далеко не кожна праця, написана в ключі локальної чи регіональної історії, є краєзнавчою. Але де у такому разі межа? І як співвідноситься краєзнавство з локальною історією?

Варто, очевидно, погодитися з А.Мальгінін: «Історичне краєзнавство тим і відрізняється від локальної історії, що взагалі не пере-

ймається встановленням співвідношення з історією загальнонаціональною і розробляє місцеву історію лише як фрагмент наперед даної національної, отже, варто говорити не стільки про дефіцит локальних історичних досліджень як таких, скільки про відсутність ясного розуміння справжнього місця «локальних історій» у загальнонаціональній історії». Але якщо це так, то тим більш необхідно з'ясувати місце й роль краєзнавчих студій у розробці як загальнонаціональної, так і місцевої історії⁸.

Від інших форм і методів історичного пізнання краєзнавство відрізняє «прив'язка» до території і специфічний інтерес до географічних умов, соціальних відносин, місцевих традицій, біографістики. Об'єктом у історичному краєзнавстві є історія реального чи умовного «краю» – як правило, регіональної одиниці середнього рівня, але також і окремих населених пунктів, вулиць, фабрик і заводів, пам'яток містобудування, історії та культури. Предметом – визначення місця і ролі локальних подій і окремих постатей у перебігу історичного процесу у конкретній місцевості. Вивчення у певному просторовому і часовому вимірі взаємодії людини і природи, історії поселень, історії населення, історії виробничої діяльності, історії культури й духовності дає змогу дійти до таких глибин, які є практично недосяжними в інших сферах історичного пізнання. Специфіка краєзнавства полягає у тому, що воно зближує системи природничого і соціогуманітарного знання, дає змогу конкретизувати і персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар'єри між професійною наукою і аматорами-ентузіастами. Внаслідок своєї масовості краєзнавство водночас є і засобом накопичення інформації, і каналом її розповсюдження. Воно підтримує суспільний інтерес до історії не лише в місцевому соціокультурному середовищі, але й на всіх рівнях освіти, засобами музейництва, туризму тощо. Для сотень і тисяч закоханих у свою справу людей краєзнавство не професія, а покликання, стан душі, і не випадково російський теоретик краєзнавства С. Шмідт був схильний ставити знак рівності між краєзнавством і краєлюбством. За ступенем і якістю поширеності у суспільстві краєзнавчих знань можна судити про рівень

⁷ Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения в 2-х тт. – Т. 1. – М., 1996. – С. 174-175.

⁸ Мальгин А. Украина: Соборность и регионализм. – Симферополь, 2005. – С. 39.

культури краю, мікроклімат його суспільного життя⁹. Зрештою цей ступінь дає уявлення і про менталітет певного регіону, і про регіональну ідентичність.

У вузькому розумінні історичне краєзнавство – це підсистема історичної локалістики, орієнтована переважно на освоєння масиву місцевих джерел. У широкому сенсі це також підтримуваний державою соціальний інститут із власною інфраструктурою й інформаційною системою, педагогічно-просвітницький рух, підпорядкований завданню пошуку і вдосконалення механізмів передачі історичної пам'яті, підтримання в суспільстві атмосфери поваги до культурної спадщини. Серед функцій краєзнавства не останнє місце займає функція соціально-історичного інформування шляхом збільшення обсягу актуалізованого історичного знання, яке циркулює в суспільстві. А отже, воно є потужним інструментом патріотичного виховання. Навчальне краєзнавство умовно поділяється на вузівське та шкільне; в його структуру можна включати і туризм – у тій, зрозуміло, мірі, в якій він виконує освітні й виховні функції.

Історичне краєзнавство є, таким чином, доволі специфічною, синтетичною галуззю соціогуманітаристики. Галуззю, що спирається водночас і на природознавчий, і на історичний, і на мистецтвознавчий фундамент, що має власні, притаманні лише їй засоби впливу на суспільну свідомість. Галуззю, яка водночас є рухом – із своїми організаційними і науковими структурами, своїми методами впливу на суспільну свідомість.

Водночас історичне краєзнавство є підсистемою загального краєзнавства, в якому є також географічна, соціальна, літературно-мистецька, етнографічна, бібліотечна та інші складові. Географи (М. Костриця) розглядають краєзнавство як нижчий таксономічний елемент краєзнавства, який разом з останнім дає змогу відтворити цілісний образ країни з наголосом на окремих компонентах його інтегрального потенціалу – природно-ландшафтному, природно-ресурсному, трудовому, науково-технічному, виробничому, інтелектуальному тощо. Національне краєзнавство

визначається при цьому як «цілісна, нерозривна і відкрита система, яка функціонує в світі тривимірних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство)»¹⁰. Навряд чи таке визначення є бездоганим, оскільки простір є об'єктом історичного краєзнавства не меншою мірою, ніж географічного, а дослідження соціумів домінує у всій системі краєзнавства. Утім, у підходах географів приваблює наголос на багатofункціональності краєзнавства і розгляд суспільно-територіальних комплексів у контексті різновидів геосистем.

Порівнюючи краєзнавство з іншими галузями наукового знання, академік Д. Лихачов звертає увагу на його оціночну складову і, відповідно, на більший емоційний вплив. Географія може обходитися без оцінок, за своїм характером вона сувора і безстороння. Краєзнавство вимагає небайдужого ставлення до себе, і тому його «моральна віддача» незрівнянно вища. Краєзнавство навчає людей не тільки любити місце свого проживання, але й поважати знання про «свої» (і не тільки «свої») місцевості. Краєзнавство здатне стати наймасовішим різновидом науки. Водночас воно вносить у оточення людини високий градус духовності, без якого індивід не може усвідомлено існувати. Краєзнавство береже екологію культури, без якої неможливе культурне, духовне життя. Пам'ятки культури не повинні просто зберігатися – поза людським знанням про них вони руйнуються. Завдяки краєзнавству культура стає дійовою, «працюючою»¹¹.

Поява поняття «історичне краєзнавство» і введення його у структуру навчальних дисциплін відноситься до середини 1950-х рр. Виділення із системи краєзнавчих знань окремих галузей – історичного, географічного, археологічного, етнографічного, культурно-мистецького, туристичного – можна розглядати як ознаку притаманного цьому часу прагнення до диференціації наукових напрямів. У цей час усталилося визначення краєзнавства як комплексу наукових дисциплін, різних за змістом і частковими методами дослідження, але таких, що у своїй сукуп-

⁹ Шмидт О. Краеведение и региональная история в современной России // Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. Материалы международного семинара. – СПб., 2000. – С. 14; його ж: Краеведение и документальные памятники. – Тверь, 1992.

¹⁰ Костриця М. Наукові засади національного географічного краєзнавства // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 40.

¹¹ Лихачев Д.С. Русская культура. – М., 2000. – С. 159-173.

ності ведуть до наукового і всебічного пізнання краю в інтересах соціалістичного будівництва. Отже, питання діалектики «науки чи методу» було зняте, натомість підкреслювалася прикладна роль краєзнавчого знання. До числа багатьох звужених трактувань мети і завдань краєзнавства варто віднести й ті, які обмежували його статус сферою «всебічного вивчення (учнями або студентами на заняттях і в позаурочний час) якоїсь певної території, що провадиться на науковій основі». Краєзнавця цікавить археологія і етнографія, історія міст і сіл та їхнє архітектурне обличчя, історична екологія й історична демографія, стан тієї чи іншої пам'ятки і долі відомих і невідомих діячів науки і культури. Опубліковані матеріали конференцій з історичного краєзнавства нагадують енциклопедичні видання – з тією, щоправда, різницею, що величезний матеріал далеко не завжди піддається раціональному упорядкуванню й систематизації.

Особливістю історичного краєзнавства є його здатність жити відчуття коренів, впливати на емоції. З усіх підсистем історичної науки воно стоїть найближче до людини та її оточення. У баченні Г. Турченко особливості краєзнавства визначаються у такий спосіб: воно схильне до мікросюжетів, детального опису окремих населених пунктів, невеликих регіонів, ґрунтується на масовому аматорстві, надихається любов'ю до «малої батьківщини», орієнтується на виховну діяльність¹². У цьому розумінні історичне краєзнавство – і інструмент пізнання, і школа виховання.

Антропоцентризм, увага до людини та її оточення зближує краєзнавство з такими популярними на Заході напрямками історичної науки, як історія повсякденності, соціальна історія. Як і названі напрями, краєзнавство відкриває величезні можливості для виявлення ідеї закономірності у діях суб'єктів історичного процесу. Відмінність полягає в тому, що соціальна історія віддає перевагу дослідженню певних людських спільнот (груп, етносів), а краєзнавство ґрунтується на просторових обмежувачах. Втім, в обох підходах проглядається ідея певної автономності людини від держави і одночасної включеності її в «громаду» як оптимальне для неї суспільне середовище.

Варто звернути увагу на ті особливості історичного краєзнавства, які створюють йому переваги перед іншими формами історичних досліджень. На наш погляд, вони полягають:

♦ у специфічних просторових формах організації конкретного матеріалу і чіткій локалізації об'єкта дослідження;

♦ у максимальному наближенні до суб'єкта історичного процесу – людини – в її природному та соціокультурному оточенні і можливості відтворити події «по гарячих слідах»;

♦ у майже необмежених евристичних можливостях (пошук нових джерел у місцевих архівах, місцевій пресі, розширення їх кола за рахунок усних оповідей, опитувань, анкетування, використання особистих спостережень тощо);

♦ у використанні здобутків і дослідницьких методів суміжних галузей знання – історичної географії, етнографії, топографії, демографії, соціолінгвістики тощо;

♦ у практично необмежених можливостях заглиблення у конкретні пласти історії – з деталізацією, яка іншим галузям історичного знання не завжди доступна;

♦ у залученні до пошуку нових джерел та дослідження пам'яток широкого кола ентузіастів – студентів, учнів – і оптимізації в такий спосіб підготовки нової зміни;

♦ у вихованні патріотизму на конкретних справах.

Сучасне історичне краєзнавство входить, з одного боку, в систему загального краєзнавства, а з другого – в систему історичної науки. Логічна схема пізнання тут є такою: накопичення фактів, що стосуються об'єкта дослідження, виявлення їхньої специфіки, зумовленої регіональними особливостями, визначення місця і ролі локальних подій у загальному перебігу історичного процесу, простеження певних закономірностей діалектики загального і особливого. Будучи елементом екології культури, краєзнавство створює своєрідний сплав наукового знання і соціокультурного середовища.

Як окрема підсистема історичного знання, історичне краєзнавство має свої, специфічні методи організації наукового пошуку, свої методи оприлюднення наукових результатів, відповідні інституційні форми і засоби поширення наукових знань. Не зупиняючись на аналізі цих форм, зауважимо, що сьогодні вітчизняне історичне краєзнавство вже оформилося у специфічний соціальний інститут, систему професійної і аматорської діяльності, яка справляє певний вплив на суспільну свідомість. Але якщо оцінювати

¹² Турченко Г. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.). – Запоріжжя, 2008. – С. 15.

здобутки краєзнавства з погляду того резонансу, який вони мають у суспільстві, то тут його позиції мають значно міцніший і стабільніший вигляд. Серед його функцій не останнє місце займає функція соціально-історичного інформування шляхом збільшення обсягу актуалізованого історичного знання, яке циркулює в суспільстві. Краєзнавці становлять основний кістяк таких важливих з пізнавального і наукового погляду проєктів, як «Міста і села України», Звід пам'яток історії і культури України, Книги пам'яті, «Реабілітовані історією» і багатьох інших.

На фоні того визнання, яке здобуло краєзнавство в суспільстві, непроясненість його дисциплінарного статусу гальмує процеси диференціації наукового простору. Державна програма розвитку краєзнавства на 2001–2010 рр. закріпила його статус як науки, однак відсутність загальнотеоретичних розробок у цій сфері і недостатність інформаційного забезпечення досліджень робить цей статус доволі умовним. В. Бездрабко справедливо звертає увагу на те, що про остаточне інституційне оформлення краєзнавства як науки говорити важко не лише тому, що нечітко визначене його об'єктно-предметне поле, а й тому, що не налагоджена як слід систематична підготовка кадрів спеціалістів-краєзнавців, відсутня відлагоджена система комунікативних зв'язків, продовжуються пошуки термінологічних окреслень самоототожнення¹³.

Голова Національної спілки краєзнавців України О. Реєнт неодноразово наголошував на тому, що «загальні тенденції сучасної науки до синтезу і посилення інтеграційних процесів, взаємовпливу і взаємопроникнення різних галузей знань ставлять нові вимоги перед краєзнавством» і закликав до оволодіння краєзнавчим загалом сучасним методологічним інструментарієм вітчизняної та зарубіжної соціогуманітаристики щоб «не опинитися на узбіччі наукового процесу»¹⁴. Рівень культури в суспільстві великою мірою залежить від того, наскільки задіяним є потенціал збереження і освоєння новими поколіннями історичної пам'яті. І саме культууроформуючий

потенціал сучасного краєзнавства є сьогодні надзвичайно затребуваним та корисним.

На рубежі ХХ і ХХІ століть відбувається оновлення парадигми історичного краєзнавства. Із зміною історіографічних пріоритетів – зверненням до антропологічно орієнтованої соціальної історії, мікроісторії, інтелектуальної історії, історії повсякденності, із застосуванням міждисциплінарних дослідницьких методів пов'язують нові можливості виходу за межі «антикварних» і «ерудитських» підходів. Але проблеми співвідношення історичних макро- і мікрорівнів, краєзнавства й нової локальної історії, локалістики й регіоналістики поки що є гостро дискусійними.

Багатьом, імовірно, подібні закиди на адресу краєзнавства здаються не зовсім справедливими. Адже в силу своєї масовості і локалізації об'єктів дослідження краєзнавство об'єктивно приречене на певне теоретико-методологічне відставання від найбільш просунутих галузей історичного знання. За В. Крулем, для нього не є пріоритетним ні ідіографічний (зібрати все воедино), ні номотетичний (виявити загальні закономірності) підходи, хоч обидва ці підходи активно застосовуються¹⁵. Не варто вимагати від краєзнавства більше, ніж воно може дати, хоч зрозуміло, що оволодіння найсучаснішими науковими методами, висока наукова культура є для краєзнавства такою ж вимогою часу, як і для інших соціогуманітарних дисциплін.

І все ж є потреба говорити про створення власного теоретико-методологічного фундаменту історичного краєзнавства, бо без цього робота в руслі пошуку нових «фактів» невдовзі може знецінитися. Оскільки краєзнавство має подвійний статус, охоплюючи одночасно сферу науки та сферу громадської діяльності, наголошує О. Реєнт, «важливо, щоб цей подвійний статус не знижував, а примножував його потенціал. Масовість не повинна йти на шкоду науковості. Нагромадження масиву корисних відомостей повинне, зрештою, сприяти переходу з екстенсивного стану в інтенсивний, спричинити помітний якісний стрибок»¹⁶.

¹³ Бездрабко В. Історіографія краєзнавства // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 9. – К., 2003. – С. 32.

¹⁴ Реєнт О. Науково-методологічні засади сучасного краєзнавства // Краєзнавство. – 2017. – № 1-2. – С. 22.

¹⁵ Круль В.П. Краєзнавство: історична географія. – Чернівці, 1999. – С. 14.

¹⁶ Реєнт О.П. Соціогуманітарний вимір сучасного краєзнавства // Реєнт О.П. Перечитуючи написане. – К., 2005. – С. 189.

Конкретні шляхи здійснення такого стрибка пропонує В. Кремень. Прогностичні напрями розвитку краєзнавчої теорії і практики він бачить у таких площинах:

1. Інтеграційній, яка полягає у збагаченні зв'язків краєзнавства з іншими науками, особливо з географією, економікою, культурологією, соціологією, розробці інноваційних гіпотез, ідей, оновленні основних категорій, розширенні предметного поля.

2. Теоретико-методологічній, яка передбачає удосконалення наукового апарату краєзнавства. Йдеться, зокрема, про збагачення провідних методологічних підходів – антропологічного, аксіологічного, системного, діяльнісно-особистісного, культурологічного, етнопедагогічного, історичного та інших. А також про удосконалення структури краєзнавчих знань: емпіричних та теоретичних.

3. Координаційно-педагогічній, яка має забезпечити впровадження компетентнісного підходу до краєзнавчої освіти. Однаково важливим при цьому уявляється як інтегрування вітчизняної освіти у міжнародний освітній простір, так і збереження її національного характеру. Оновлення усталеного й традиціоналізація інновацій – таким має бути магістральний напрям трансформації й модернізації краєзнавчої освіти¹⁷.

Часи, коли історія уявлялася описовою наукою, зосередженою на узагальненні спільного досвіду людей, затиснутих у більшому чи меншому просторі існування, давно минули. Сьогодні історію здебільшого розуміють як пошук смислів, і від неї вже не чекають одкровень у вигляді абсолютної «правди» чи придатних на всі випадки життя «уроків». Потьмяніли й надії на те, що відтворення причинно-наслідкових зв'язків допоможе відшукати бодай якісь закономірності історичного процесу. Поява різних «альтернативних» версій історії відбила усвідомлення дослідниками ролі випадку, частковостей, психологічних стереотипів. Звідси підвищений інтерес до локально-територіального, з одного боку, і до «звичайної людини» – з другого. Ймовірно, що саме цей персоналізований і локалізований інтерес визначатиме обличчя історіографії ХХІ століття.

Але навіть якщо цього не станеться, уже сам факт перегляду істориками «нової хвилі» традиційних – класичних і неklasичних – конструкцій подієвої і соціальної історії обнадіює, бо відкриває нові можливості й нові шляхи. Поліфонія у підходах і способах передачі інформації – запорука розвитку кожної науки. А різні масштаби історичного бачення є дійовими запобіжниками, що страхують дослідника від впливу кон'юнктури, політичних інтересів, смакових уподобань.

Дослідження мереж соціальної взаємодії в часі і просторі – це саме те, що здатне забезпечити новизну інтелектуальних пошуків у сфері локальних соціальних систем. Їхню продуктивність забезпечують дедалі помітніші зрушення у царині історичної епістемології, які руйнують моделі протиставлень і розширюють простір аналітики багатоваріантних взаємовпливів. І хоч поки що теорія історії не належить до числа пріоритетних сфер вітчизняного наукового пошуку, ситуація не може не змінитися. Нові пізнавальні повороти і надалі стимулюватимуть інтерес до конкретики й частковостей, бо такою є логіка розвитку критичного мислення.

Що ж до співвідношення фактографічних (ідіографічних) та аналітичних (номотетичних) підходів в історієписанні, то крапки над «і» тут поставив ще А.Тойнбі. «Звичайно, пошуком факту зради самих фактів можна займатися скільки завгодно довго. Однак рано чи пізно розум людини, озброєний величезною кількістю фактів, неминуче прийде до висновку, що всю цю безліч фактів треба якось упорядкувати. Приходить черга синтезу й інтерпретації нагромадженого. Потім знову повторюється попередній цикл: так розвивається наука. Жодне зібрання фактів ніколи не є повним, тому що Всесвіт розімкнутий. Так само жодне узагальнення не є остаточним, бо з часом з'являться нові факти, які приведуть до вибуху вже упорядкованої наукової схеми»¹⁸.

Отже, не варто боятися «поворотів» та «інтелектуальних вибухів». Як і все у цьому світі, історичне мислення позначене, за формулою Тойнбі, «мерехтінням відносності». Будемо сподіватися, що ХХІ століття виявиться не випробувальним полігоном для нових видів зброї, а полем діалогу ідей, інтелектуальних традицій, дискурсивних практик.

¹⁷ Кремень В. Вітчизняне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасної світової парадигми // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 10-15.

¹⁸ Тойнбі А. Дж. Постигание истории. Избранное. – М., 2001. – С. 46.

References

- Bezdrabko V. Istoriohrafiiia kraieznavstva // Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. – T. 9. – K., 2003. – S. 32. [in Ukrainian]
- Kostrytisia M. Naukovi zasady natsionalnogo heohrafichnogo kraieznavstva // Kraieznavstvo. – 2009. – № 1-2. – S. 40. [in Ukrainian]
- Kremen V. Vitchyzniane kraieznavstvo: stratehichni oriientyry suchasnoi svitovoi paradyhmy // Kraieznavstvo. – 2011. – № 3. – S. 10-15. [in Ukrainian]
- Lykhachev D.S. Russkaia kultura. – M., 2000. – S. 159-173. [in Russian]
- Malhyn A. Ukraina: Sobornost y rehyonalyzm. – Symferopol, 2005. – S. 39. [in Russian]
- Molchanov V.Y. Ystoryia y prostranstvo. Destruktsiia temporalnoi ystorychnosti // Voprosy fylosofyy. – 2013. – № 7. – S. 24-36. [in Ukrainian]
- Nytsshe F. Opolze y vredeystoryy dlia zhyzny // Nytsshe F. Sochyneniia v 2-kh tt. – T.1. – M., 1996. – S. 174-175.
- Pole bytyy – Ukraina. Vid «volodariv stepu» do «kiborhiv». Voienna istoriia Ukrainy vid davny ny do sohodennia. – Kharkiv, 2016. – S. 9. [in Ukrainian].
- Pritsak O. Shcho take istoriia Ukrainy? // Visnyk AN URSS. – 1991. – № 4. – S. 31-38. [in Ukrainian].
- Reient O. Naukovo-metodolohichni zasady suchasnoho kraieznavstva // Kraieznavstvo. – 2017. – № 1-2. – S. 22. [in Ukrainian].
- Shestopalova A. Vidverto pro nas: knyha, yaka vidkryvaie ochi // Den. – 2017. – 21-22 kvitnia. [in Ukrainian].
- Shmydt O. Kraevedenyie y rehyonalnaia ystoryia v sovremennoi Rossyy // Metodolohiia rehyonalnykh ystorycheskykh yssledovanyi. Rossyiskyi y zarubezhnyi opyt. Materyaly mezhdunarodnoho semynara. – SPb., 2000. – S. 14 [in Russian]
- Smolii V., Yakubova L. Donechchyna i Luhan-shchyna: mistse v modernomu ukrainskomu natsionalnomu proekti // Rehionalna istoriia Ukrainy. – Vyp. 10. – K., 2016. – S.9-34. [in Ukrainian].
- Toinby A. Dzh. Postyzheny eystoryy. Yzbrannoe. – M., 2001. – S. 46. [in Russian]
- Turchenko H. Pivdenoukrainskyi rehion u konteksti formuvannia modernoi ukrainskoi natsii (KhIKh – persha chvert KhKh st.). – Zaporizhzhia, 2008. – S. 15. [in Ukrainian].
- Udod O. Rehionalna konfihuratsiia ukrainskoi istoriohrafii: poshuky naukovoii modeli rozuminnia vitchyznianoii istorii // Skhid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium. U 2-kh tt. – T.2. – K., 2016. – S. 24-27. [in Ukrainian].

**Історія міст і сіл
України: історико-
теоретичні проблеми
вивчення**

Оксана Коваленко (м. Полтава)

«Взят на изучение мастерству без заплати»: ремесниче учнівство в містах Гетьманщини (на прикладі Ніжина 1760-х років)

У статті розглянуто основні етапи ремісничого учнівства (здійснено підрахунки кількості учнів у майстра, встановлено віковий діапазон учнів, проведено кореляцію наявності учнів із наявністю власних дітей у родині ремісника). Аналіз проведено на основі Генерального опису Лівобережної України м. Ніжина, здійсненого там у 1766 р., із залученням даних інших міст Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, ремесло, учнівство, населення.

Oksana Kovalenko

Craft apprenticeship in the cities of the Hetmanate (on the example of Nizhyn in the 1760s)

Prime sources of this theme is the General Description of the Left-bank Ukraine – especially historical-demographic facts of the Nizhyn 1766 y. Then there were 5086 inhabitants in the city, including 282 craftsmen, which worked in guildes and outside of it, working as «piddani» (serves), or «under protection». In the city at that, time was 30 specialties. The first stage of acquiring the status of full masters was apprenticeship. About 20% craftsmen of the of Nizhyn trained the apprentices of the craft. 1-4 apprentices could live in the family of the master, simultaneously. Craft apprenticeship lasted from 1 till 10 years. Predominately 4-5 years. The age of the apprentices was from 5 till 19 years. Predominately 10-15 years. Division masters according to presence of sons and/or apprentices showed that in the presence of their own sons, the masters in most did not take apprentices to study, and childless men, by contrast, sought to bring apprentices to the family. The importance of playing a role of father, patriarch, and head of the family caused that for master apprenticeship was not only economic way to develop his household, but some specific replacement of missed parenting. Division masters according to presence of sons and/or apprentices. For apprentice that was a stage of life cycle service, after which he received specialization, new social status, and could create his own household and ply a craft.

Key words: Hetmanate, craft, apprenticeship, population.

Oksana Kovalenko

«Взят на изучение мастерству без заплати»: ремесленное ученичество в городах Гетманщины (на примере Нежина 1760-х годов)

В статье рассмотрены основные этапы ремесленного ученичества (осуществлены подсчеты количества учеников у одного мастера, установлен возрастной диапазон учеников, проведена корреляция наличия учеников с наличием собственных детей в семье ремесленника). Анализ проведен на основе Генерального описания Левобережной Украины г. Нежина, проведенного там в 1766 г., в сравнении с данными других городов Гетманщины.

Ключевые слова: Гетманщина, ремесло, ученичество, население.

Цехи були поширені в усіх полкових містах та більшості містечок Гетьманщини. Традиційне уявлення про організацію праці та життя у цехах сформоване на основі чисельних напрацювань з історії середньовічних гільдій Європи, при ближчому розгляді виявляється не зовсім відповідним для корпорацій у містах Гетьманщини XVIII століття. Сягнувши у Гетьманщині якнайдалі на схід, явище цехової ремісничої організації набуло тут яскравих специфічних особливостей.

Ремісницькі цехи в своїй організації поєднували чіткість, регламентацію життя та, водночас, демократичність. Жорсткість полягала в існуванні чіткої ієрархічної структури всередині цеху, обов'язковому виконанні ухвалених рішень всіма його членами, боротьбі цеху за монопольне право виготовляти і збувати товар (так звана боротьба з

«партачами»), регламентації кількості підмайстрів та учнів, фінансовій звітності тощо. Демократичність цехової структури також мала багато вимірів: корпоративність інтересів, виборність керівних цехових посад, колегіальність управління, можливість зміни ієрархічного статусу, взаємопідтримка (допомога бідним цеховикам, вдовам та сім'ям покійних майстрів) та рівність прав, взаємоповага, колективні збори¹. Саме ці моменти трактують цех, як спільноту традиційного соціуму, а ширше беручи, засвідчують існування в Гетьманщині XVIII століття спільноти, що лише на межі віку трансформується в суспільство.

У даній роботі окреслимо розвиток ремесла у Ніжині у 60-х рр. XVIII ст., головну увагу присвятивши першому етапу корпоративної ієрархії – учнівству. За основне джерело використаємо

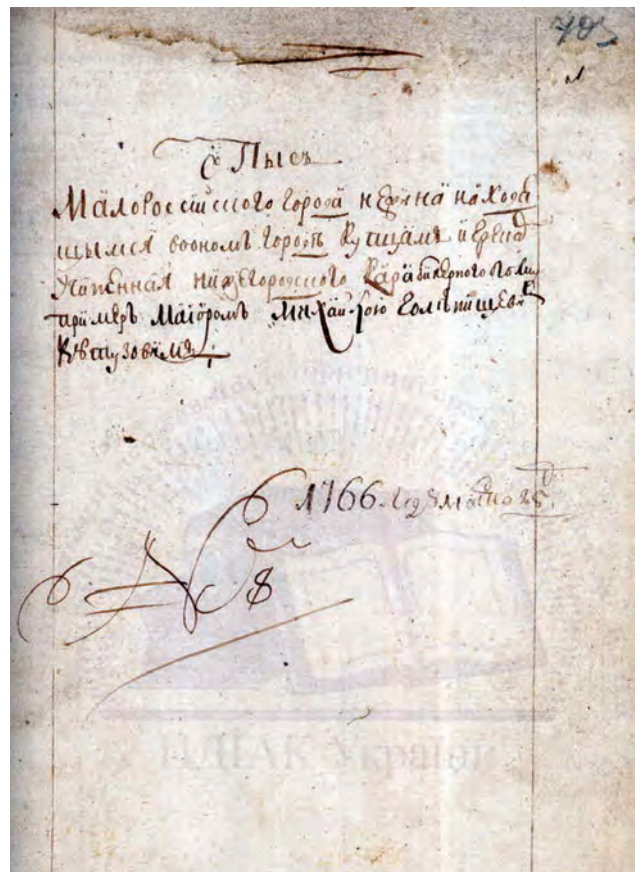
Мал. 1. Карта Новгород-Сіверського повіту.

¹Крисаченко В. С., Стетико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка. – К.: Вид-ня Національного інституту стратегічних досліджень, 2004. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/G1-3_cnv.htm.

Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – перепис населення і домогосподарств населених пунктів, що проводився за указом Катерини II Другою Малоросійською колегією, на чолі якої стояв генерал-губернатор Петро Румянцев. За ім'ям останнього джерело називають Румянцевським описом. Його важливе значення для соціальної історії Гетьманщини неодноразово відзначалося дослідниками². У Ніжинському полку проведенням опису займався прем'єр-майор Михайло Голенищев-Кутузов та підполковник Василь Кудрявцев³. Чистовик опису зберігається в Центральному державному історичному архіві України⁴, а копія XIX ст. з Державного архіву Чернігівської області опублікована Сергієм Зозулею та Олександром Морозом⁵.

Що ж до пунктирного окреслення сучасної історіографії, то слід відзначити серію статей та дисертаційне дослідження Світлани Щербини з історії ремісництва міст північних полків Гетьманщини⁶. Найбільш повною, на нашу думку, історико-демографічною характеристикою населення Ніжина, означеного часу, є дослідження Ігоря Сердюка⁷.

Перш за все, зробимо статистичні підрахунки кількості ремісників, як цехових так і позацехових майстрів, за спеціальностями та встановимо їх співвідношення. За Румянцевським описом у Ніжині на 1766 р. проживало 5086 жителів (2589 чоловіків), з яких 2472 міщан, 541 козак⁸. Частина з них займалася ремеслом, входячи до цехів, або працюючи поза ним. Загальна кількість осіб, які проживали в той час в місті, і записані із вказів-

Мал. 2. Титульний аркуш Румянцевського опису міста Ніжина.

кою на заняття ремеслом становить 282 особи (принагідно звертаємо увагу на те, що у джерелі не завжди вказувалося заняття власника двору, тому кількість ремісників гіпотетично могла бути більшою). Детальний розподіл ремісників представлений у таблиці 1⁹.

² *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>; Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. / Упор., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. – К.: Наш час, 2012. – С. 9-15; *Момот А.* Румянцевський опис Малоросії як джерело, для дослідження демографічних характеристик сільського населення Гетьманщини // Вісник Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Історичні науки. – 2014. – № 7. (290). – С. 22–29; *Сердюк І.* Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 3. – С. 144–152; *Сердюк І.* Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: Асмі, 2011. – С. 22–27, 29–34.

³ *Сердюк І.* Полкових городів обивателі... – С. 34.

⁴ ЦДАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 39, 40, 49, 341.

⁵ Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України № 2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2008. – Вип. 7 (10). – С. 3–197.

⁶ *Щербина С. В.* Ремісничі цехи Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст. [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. В. Щербина, Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., [б. в.], 2011. – 20 с.

⁷ *Сердюк І.* Полкових городів обивателі... – С. 29–42, 79–102, 176–222.

⁸ Там само – С. 78, 176, 185.

⁹ Складена на підставі: Ніжинська старовина... – С. 3–197.

Таблиця 1

Розподіл ремісників Ніжина за спеціальностями

Спеціальність	Загальна кількість	% (від всіх осіб, які займалися ремеслом)
коваль	9	3,2
шапошник	6	2,1
кушнір	63	22,3
ткач	15	5,3
столяр	2	0,7
швець	53	18,7
кравець	33	11,7
тесля	3	1
калачник	15	5,3
різник	5	1,8
музика	2	0,7
шаповал	3	1
золотар	1	0,4
скляр	2	0,7
бондар	2	0,7
свічкарь	2	0,7
мірник	4	1,4
бламарник	20	7,1
скорняк	7	2,5
гребінник	1	0,4
гончар	15	5,3
конвісар	2	0,7
сідляр	1	0,4
линник	1	0,4
бараметник	1	0,4
котляр	1	0,4
стельмах	2	0,7
іконописець	1	0,4
цегельник	5	1,8
цилюрник	1	0,4
без вказівки заняття	4	1,4

Наявність різних фахівців засвідчує високий рівень розвитку ремесла у місті та його торгівельно-економічний потенціал – жодне полкове місто Гетьманщини могло похвалитися наяв-

ністю в його ремісничих лавах ремісників 30 спеціальностей. Близько 20% цих ремісників навчали учнів ремеслу.

Традиційно, ремісниче учнівство пов'язується із цеховою ієрархією. Адже, як відомо, цехи були замкненими корпоративними організаціями, вступ до яких був складним та тривалим процесом. Першим етапом набуття статусу повноправного братчика було учнівство. Наступним ступенем було звання підмайстра, ремісника, що вже засвоїв основи професії. Тому, бажуючі вступити до цеху, мали йти на навчання. Але, не всі ремісники міста в той час, входили до лав цехів. Румянцевський опис вперше зафіксував серед залежної категорії суспільства – «підданих» – майстрів-ремісників. Піддані, проживали у домогосподарствах власників, переважно підварках, мали найманих робітників та учнів, що навчалися в них майстерності.

Ще одна мала соціальна група – «протекціянти», теж мала в своїх лавах ремісників, звільнялися від різних повинностей, а за опіку над собою були зобов'язані платити своїм протекторам певними службами чи виконанням певних повинностей¹⁰. Зокрема, Ніжині, у 1760-х роках були ремісники, які знаходилися у протекції полковника Петро Розумовського, проте теж передавали свої фахові знання учням. Всі ці групи майстрів навчали учнів ремеслам.

Тож учні ремісників були помітною категорією дитячого населення міст Гетьманщини та Ніжина, зокрема. Розглянемо кількість та віковий розподіл ніжинських учнів, на тлі загальної ремісничої палітри інших трьох полкових міст Гетьманщини. Ремісники брали на навчання від одного до чотирьох учнів, але кількісно переважали випадки, коли в родині ремісника одночасно проживав один учень (див. таблицю 2). Такий розподіл характерний і для інших міст Гетьманщини, наприклад Переяслава та Полтави¹¹.

Таблиця 2

Кількість учнів у ніжинських майстрів

Кількість учнів	Кількість майстрів	%
1	31	60,8
2	14	27,5
3	4	7,8
4	2	3,9

¹⁰ Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціянти», «дворяни» etc. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – Вип. 8. – С. 196.

¹¹ Коваленко О., Сердюк І. «Іграшка чи ремесло?»: Один із аспектів дитинства в ранньомодерній Україні // Київська старовина. – К., 2012. – № 5-6. – С. 61.

Щодо вікового розподілу, то він коливався у межах 5-19 років (див. таблицю 3). Найменші учні 5-6-річні діти, які звісно мало ще чого могли реально навчитися у фахові, було лише по одному. Вірогідно, вони в силу різних обставин потрапляли в родину «*на пропитаніє*». Наприклад, у записах про взяття хлопців до ткацького ремесла у Києві 1768 р. зафіксовано, що майстер Іван Митрофан взяв на 5 років навчатися Лукіяна сироту¹². Найбільше ж було 10-15 річних учнів. Порівняємо ці дані із віковим розподілом учнів інших міста. Вік полтавських учнів коливався в межах 8-15 років¹³. У Стародубі, серед 50 учнів ремісників всіх спеціальностей, більшість (82%) були віком 12-14 років¹⁴. Віковий діапазон учнів ремісників м. Переяслава коливається в межах 13-25 років із переважанням 13-18-річних.

Строк навчання, який також фіксував Румянцевський опис, коливався в межах від 1 до 10 років, найчастіше – 5. На жаль, особливістю джерела є порівняна рідкість вказівок на час навчання. Проте, Румянцевський опис Переяслава показує схожий діапазон – від 1 до 7 років¹⁵.

Якщо резони йти на навчання й здобувати певну спеціальність переважно зрозумілі, то мотиви іншої сторони – майстрів, залишають простір для міркувань. Звісно, що однією із причин є бажання отримати безкоштовні робочі руки на достатньо тривалий термін, а отже й збільшити

кількість продукції. При цьому, учні часто виконували багато роботи по дому та господарству, не пов'язаної із ремеслом. 8 ніжинських ремісників, у яких були учні, володіли орною землею та сінокосами. Наприклад, швець, який ніби навчав ремеслу двох учнів мав орної землі на 4 дня, а міщанин Іван Парилоза, який теж володів землею, мав двох учнів, хоча він взагалі не записаний як ремісник¹⁶. В інших містах та містечках Гетьманщини таких випадків в рази більше. Вони чітко засвідчують широке використання учнів для різних занять: вони працювали, вочевидь, по дому, прибирали у майстернях, поралися з господарством і орали землю. Учні також ставали помічниками для майстрів похилого віку, які не мали своїх синів працездатного віку, мали проблеми зі здоров'ям.

По друге, слід поглянути на домодерне суспільство не лише із економічної точки зору. На думку англійських істориків Гелен Беррі (Helen Berry) й Елізабет Фоїстер (Elizabeth Foister), за ранньомодерної доби молоді слуги й підмайстри відігравали важливу роль у житті чоловіків, що не мали власних дітей¹⁷. Це пов'язане із патріархальним типом суспільства, за яким чоловік мав виконувати роль патріарха. Ремесло в домодерну добу – це чоловіча справа. І хоча з 1760-х рр. жінки «входять» до ремесла (так, наприклад у Ніжині в 1766 р. було 17 дівчат-учениць¹⁸),

Таблиця 3

¹² ІР НБУВ, ф. І., спр. 251, арк. 6.

¹³ Коваленко О. Гончарські родини Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — № 3. — С.114.

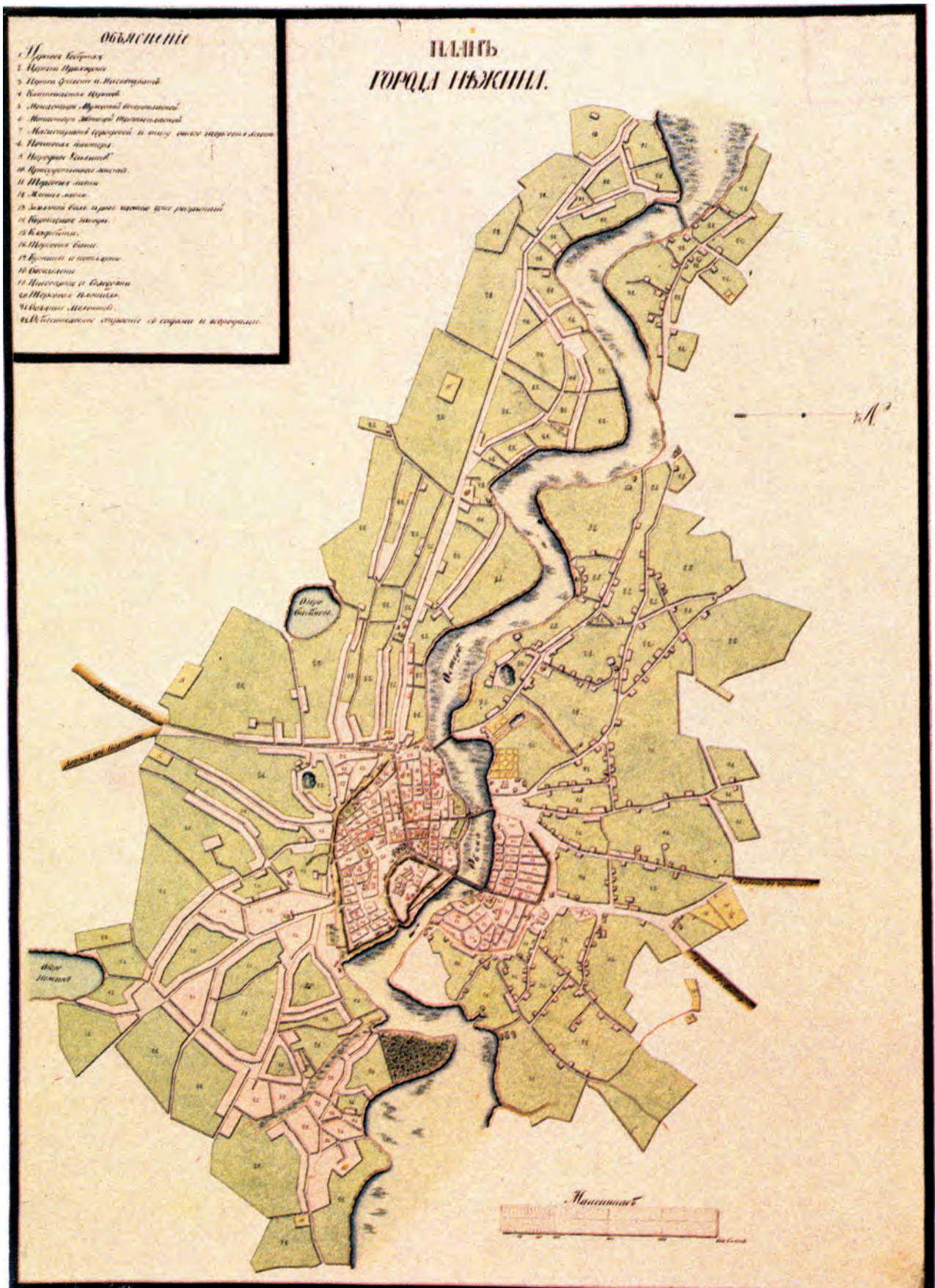
¹⁴ Сердюк І. Полкових городів обивателі... – С. 199.

¹⁵ Коваленко О. Ремісники Переяслава у XVIII ст. // Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеуга. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – С. 56.

¹⁶ Ніжинська старовина... – С. 117, 197.

¹⁷ Berry H., Foister E. Child lessmenearly modern England // The Family in Early Modern England. – Cambridge, 2007. – P. 182–183.

¹⁸ Ніжинська старовина... – С. 3-197.

Мал. 3. План міста Ніжина. Початок XIX ст.

проте це не змінює факту, що суспільство Гетьманщини це суто патріархальне суспільство у якому чи то не першою є ідентифікація себе, як «Я – чоловік» «Я – голова родини, я – батько». Поняття «час батька», яке ввів Алан Моліньє, а Ігор Сердюк переконливо обґрунтував для Гетьманщини XVIII ст.¹⁹, важливе для розуміння тих проблем про які ми говоримо. Головним, у цьому аспекті було виконання соціальної ролі батька, патріарха, голови родини.

Аналогічно Дафна Орен-Маджідор (Daphna Oren-Magidor) зауважувала, що бездітні пари, які не народили дитину впродовж року після весілля піддавалися насмішкам і постійним запитанням щодо їхніх репродуктивних планів²⁰. Отже, одним із варіантів уникнути насмішок, виконати роль патріарха можна було у іншій якості, наприклад, хрещених батьків, опікунів чи то майстрів тощо. Поряд із іншим аспектом, а саме спадковості ремесла, коли професія передавалася у спадок, таке заміщення батьківської ролі, за логікою, мало б відбуватися, в першу чергу, в тих родинах, котрі не мали синів.

Розподілимо ремісників на 5 груп відповідно до наявності у них синів та учнів. Окремо, виділена категорія домогосподарств, в яких окрім майстра, який не мав учнів чи синів проживали інші дорослі чоловіки – слуги, родичі підсусідки тощо. Адже, в останньому випадку саме вони по перше, допомагали в роботі, а по друге створювали ілюзію великої родини (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Розподіл ремісників м. Ніжина, відповідно до наявності синів та учнів

К-ть майстрів	К-ть	%
мали як синів так і учнів	33	13
мали синів, не було учнів	137	53,9
не було синів, але мали учнів	18	7,1
не було ні синів, ні учнів	37	14,6
не мали ні синів, ні учнів, але у домогосподарстві був інший чоловік	29	11,4
Всього ²¹	254	100

¹⁹ Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. – К.: КІС, 2018. – С. 118, 132-133.

²⁰ Daphna Oren-Magidor в книзі *Infertility in Early Modern England*. – London: Palgrave Macmillan, 2017. – Р. 2.

²¹ Кількість показує не всіх наявних ремісників, які проживали у 1766 р. у місті Ніжині, але лише тих, щодо яких наявна повна інформація в джерелі.

²² ЦДАК, ф. 57, оп. 1, спр. 278. – 303 арк.

²³ Сердюк І. Маленький дорослий... – С. 326-327.

²⁴ ІР НБУВ, ф. II, спр. 27650, арк. 1.

Як показують дані у місті був доволі значний відсоток осіб, у яких не було ні своїх синів ні учнів – 14,6%, він удвічі вищий за відсоток, тих, у кого були учні, але не було власних дітей – 7,1%. Адже саме в останній категорії могли спрацьовувати викладені причини взяття дитини до родини у якості учня. Особливо зважаючи на те, що абсолютна більшість цих майстрів, були одруженими та мала вік в межах 29-34 років.

Для порівняння ми обрахували дані для Переяслава²². Співвідношення там аналогічне, але відсотки вищі: 27,6% – тих, хто не мав ні синів ні учнів, та 11,4%, тих, хто взяв учнів в родину за відсутності власних синів. Таким чином, за умов наявності своїх синів, майстри в більшості не брали учнів на навчання. І навпроти, у категорії бездітних ремісників цей відсоток високий, а учнівство могло виступати як замітник нереалізованого батьківства.

Характеризуючи дитячу працю, І. Сердюк зацентрував увагу на проблемах втеч із учнівства в Гетьманщині, зауваживши, що вони мають природний характер, адже дитина була змушена тривалий час перебувати в одному місці²³. Окрім того, це була ще й безоплатна праця, а якщо до цього додати, що вибір фаху робили батьки, а не дитина й визначали її подальшу долю, то мотиви втеч, стають ще виразнішими. Це призводило до випадків, коли маючи можливість стати ремісником, хлопці, не реалізували її вирішивши втекти з учнівства. Проте, втеча не завжди означала безповоротність та шлях у злочинство. Адже існувала можливість повернутися, сплативши певну суму.

У полковничих універсалах цехам проблем втеч також обумовлювалася та декларувалося право на безумовне повернення учня до майстра, якщо його буде знайдено. Наприклад, в підтвердуючому універсалі полтавського полковника Івана Черняка від 1709 р. шевцям м. Кобеляк зазначалося: «хлопець якъ втечетъ отъ майстра, где его майстер найдетъ, волно взяти и на чомъ шкотоватиметъ, тое долженъ отслужити, или на чомъ его, своего майстра, уеднаетъ»²⁴.

Мал. 4. План міста Переяслава на мапі Київського намісництва. Кінець XVIII ст.

Витримавши всі тяготи кількарічного учнівства, отримавши фах, можна було переходити до наступного щабля цехової ієрархії. Завершення учнівства фіксувалося в цехових книгах. Воно називалося визвілок і полягало у сплаті певної суми «копу за визвілок» на загальних зборах «при всей братії»²⁵, «при всей сходиці»²⁶. Учень ставав вільним від зобов'язань «и волноему где пожелает стати воленъзостае»²⁷, переходив на наступний щабель цехової ремісничої ієрархії – підмайстерство.

В універсалі 1709 р. та в указі полкової канцелярії старшині кобеляцькій 1745 р., щодо

таких зауважувалося: «а якій хлопець выслужитъ, на колкостановился, будетъ за млоденца у майстра своего недель дванадцять, майстер повиненьему дати двадцять шаговъ при отклону»²⁸. Тобто учень ставав молодшим майстром, «младенцем», й за прописаними в учнівській угоді чи певному фондуші умовами мав відпрацювати в цій іпостасі певний термін (до одного року). В європейських цехах, зокрема, як прослідкувала Елліс Лі Нокс (Ellis Lee Knoks) на прикладі цехів Аугсбурга²⁹, підмайстри не могли працювати за контрактом, адже їхня робота повинна була розглядатися як частина навчання.

²⁵ ІР НБУВ, ф. І, спр. 2198, арк. 4-18.

²⁶ ІР НБУВ, ф. І, спр. 260, арк. 30.

²⁷ *Запис від 1753 р.* ІР НБУВ, ф. І, спр. 260, арк. 30-31.

²⁸ ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 27650, арк. 1. В листі від березня 1746 р. майже дослівно повторено: «а якій хлопець выслужитъ у майстра на колко становився, майстер повинен дати 12 шаговъ при отклону»: ІР НБУВ, ф. І, спр. 58148, арк. 2.

²⁹ Knox Ellis Lee. The guilds of early modern Augsburg: a study in urban institutions. Doctoral Dissertations. – University of Massachusetts Amherst, 1984. – P. 302.

Розглянувши на основі Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. дані про ремісників міста Ніжина та порівнявши їх із даними інших міст Гетьманщини, маємо наступні висновки:

У місті Ніжині на 1766 р. проживало 5086 жителів, з яких 282 особи займалися ремеслом, як у складі цехів так і поза ним, працюючи як піддані, або «протекціанти». Реміснича палітра міста на той час складала 30 спеціальностей.

Першим етапом набуття статусу повноправного майстра було учнівство. Близько 20 % ремісників Ніжина навчали учнів ремеслу. Ремісники брали на навчання від одного до чотирьох учнів, переважно – одного, які входили до родини майстра на строк від 1 до 10 років, найчастіше – 5 років. Учні, які «потрапили на сторінки

опису» мали вік від 5 до 19 років. Найбільше було 10-15 річних.

Важливість виконання соціальної ролі батька, патріарха, голови родини призводило до того, що учнівство для майстра не лише було економічним чинником розвитку ремісничого домогосподарства, певним типом соціальних зв'язків але, й порівняно часто виступало як заміник нереалізованого батьківства. Історико-демографічний аналіз показує, що за умов наявності своїх синів, майстри в більшості не брали учнів на навчання, а бездітні ремісники, навпаки, прагнули узяти учнів до родини. Для учнів же це етап *lifecycleservice*, після якого слуга/serve (учень/apprentice), отримавши фах, новий соціальний статус, міг, заснувати власне домогосподарство та займатися ремеслом.

References

- Berry H., Foyster E. (2007). *Childless smeninearlymodern England. TheFamilyin Early Modern England*. Cambridge, 322 p.
- Daphna Oren-Magidor (2017). *Infertilityin Early Modern England*. London: Palgrave Macmillan, 195 p.
- Horobets V. (2008). *Mali sotsialnitasotsiopr of esiinihrupy Hetmanatu: «kurinchyky», «striltsi», «proteksiianty», «dvoriany» etc. // Socium. Almanakhsotsialnoi istorii*. 8, 184-201. [in Ukrainian].
- Knox Ellis Lee (1984). *The guilds of early modern Augsburg: a study in urban institutions*. (Doctoral Dissertations). University of Massachusetts Amherst, 335 p.
- Kohut Z. (1996). *Rosiiskiy tsentralizm i ukrainaska avtonomiia: Likvidatsiia Hetmanshchyny, 1760–1830*. [Elektronnyiresurs]. Rezhymdostupu: <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>. [in Ukrainian].
- Kovalenko O. (2010). *Honcharskiro dny Poltav XVIII st.Kraieznavstvo*. 3, 109-115. [in Ukrainian].
- Kovalenko O. (2013). *Remisnyky Pereiaslava u XVIII st. Poltavski istorychni studii: yuvileinyi zbirnyk na poshanu Viktora Revehuka*. Poltava: PNPУ imeni V.H. Korolenka, 51-60. [in Ukrainian].
- Kovalenko O., Serdiuk I. (2012). «Ihrashkachyremeslo?»: Odyniza spektivdytynstva v rannomodernii Ukraini. *Kyivska starovyna*. 5-6, S. 52-66. [in Ukrainian].
- Krysachenko V. S., Stepyko M. T., Vlasiuk O. S. tain. (2004). *Ukrainska politychna natsiia: heneza, stan, perspektyvy*. / red. V. S. Krysachenka. — K.: Vyd-nia Natsionalnohoi nstytutu stratehichnykh do-
- slidzhen, http://www.niss.gov.ua/book/Krizachenko/GI-3_cnv.htm. [in Ukrainian].
- Misto Poltava v Rumiantsevskomu opysi Malorosii 1765–1769 rr. (2012). / upor., vstup. st. i kom. Yu. Voloshyna. – K.: Nashchas. – 576 s. [in Ukrainian].
- Momot A. (2014). *Rumiantsevskiy opys Malorosiiy ak dzherelo, dlia doslidzhennia demohrafichnykh kharakterystyk silskoho naseleattia Hetmanshchyny. Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Istorychninauky*, 7, 22–29. [In Ukrainian].
- Nizhynska starovyna. (2008). *Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy № 2: Opysmista Nizhyna 1766 roku (publikatsiia arkhivnoi pamiatky)*. Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva. K., 7 (10), 3-197. [in Ukrainian].
- Serdiuk I. (2008). *Rumiantsevskiy opys Malorosiiy ak dzherelo vyvchennia demohrafichnykh kharakterystyk mist Hetmanshchyny. Istorychnapamiat*, 3, 144– 152. [In Ukrainian].
- Serdiuk I. (2011). *Polkovy khhorodovobyvateli: istoryko-demohrafichna kharakterystykamist kohonaseleattia Het'manshchyny druhoi polovyny XVIII st. Poltava: TOV «ASMI»*. [in Ukrainian].
- Serdiuk I. (2018). *Malenkyi doroslyi: Dytna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st*. K.: KIS, 456 s.
- Shcherbyna S. V. (2011). *Remisnychi tsekhy Pivnichnoho Livoberezhzhia u XVII-XVIII st*. (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

Володимир Студінський, Ірина Жиленкова (м. Київ)

Розвиток економічної та соціальної сфери с. Пісківка Бородянської волості Київського повіту в ХІХ – на початку ХХ ст.

У статті розкрито процес розвитку снт. Пісківка Бородянського району Київської області протягом ХІХ та початку ХХ ст. Зокрема, відображено розвиток окремих промислових виробництв, залізничного транспорту та шкільництва. Також зазначено, що в процесі розвитку починає формуватися торговельна мережа селища та здійснюватися будівництво для промислових робітників.

Ключові слова: Пісківка, Рудня Пісківська, річка Тетерів, залізниця, деревне вугілля, поташ, млин, школа, станція.

Volodymyr Studinsky, Iryna Zhilenkova

Economic and social development of Piskivka village of Borodyanka parish, Kyiv region in the XIX – early XX century

The article describes the process of development of modern urban areas. Piskovka borodyansky district of the Kiev region. In particular, the development of individual industrial production, rail transport and schooling is shown. The process of interconnection of production of commodity production in the region and its distribution on the market is traced. First of all, production was based on a local raw material base - forest, land, iron ore. This is what contributed to the development of rural economy (agriculture, cultivation), forestry (wood processing, harvesting of mushrooms and berries), iron processing. The dynamics of rural production growth is also shown. It was noted that the construction of the railway, which connected it with practically the whole European part of the Russian Empire, played an exceptional role for the development of the region. The reform of 1861 and industrial development also contributed to the development of education in the province. The gradual development of industry and transport in the region also required not only employees, but also those with a certain knowledge. This process also contributed to the development of the social sphere, especially in the field of education. Therefore, a significant number of children, beginning in the 1870-s, are beginning to be involved in elementary school education. Also, the sphere of trade, servicing and construction of housing for industrial workers is beginning to develop.

Key words: Piskovka, Rudnya Piskovska, Teteriv, railroad, charcoal, potash, mill, school, railway station.

Владимир Студинский, Ирина Жиленкова

Развитие экономической и социальной сфер с. Песковка Бородянской волости Киевского уезда в ХІХ – начале ХХ в.

В статье раскрыт процесс развития пгт. Песковка Бородянского района Киевской области в течение ХІХ – в начале ХХ вв. В частности, показано развитие отдельных промышленных производств, железнодорожного транспорта и школьного образования. Также отмечено, что в процессе развития начинает формироваться торговая сеть населенного пункта и осуществляется жилищное строительство для промышленных рабочих.

Ключевые слова: Песковка, Рудня Песковская, река Тетерев, железная дорога, древесный уголь, поташ, мельница, школа, железнодорожная станция.

Географічне положення сучасної Пісківки доволі цікаве. Насамперед це пов'язано з тим, що населений пункт лежить на порубіжжі двох локалізованих цивілізаційних просторів – древлянського і полянського, на порубіжжі двох природних зон – Полісся і Лісостепу, на порубіжжі двох сучасних областей – Житомирської і Київської. Як би там не було, але в Пісківці переплітається це порубіжжя в єдиний історичний та географічний простори. Образно кажучи, Пісківка стала «воротами» у цьому порубіжжі часу та простору, «воротами» в Древлянську землю.

Щодо етимології назви Пісківка можна сказати, що вона чітко пов'язана із тим, що сам населений пункт розташований на піщаних ґрунтах. Тобто означало, що поселення існує на піску. Власне пісок являє собою сипучу гірську породу, що складається з крупінок твердих мінералів, переважно кварцу. В українській мові території, простори, ділянки землі, що покриті цією породою називають пісками¹. Причому наголос цього слова може бути як на першому, так і на другому складі, що часто визначало і назву населеного пункту.

У середині XIX ст. І. Фундуклей у своїх дослідженнях відзначав, що в Київському повіті на кордоні з Радомишльським повітом переважає пісок, якого утримується в ґрунті до 80 відсотків².

Важливе місце у розвитку господарства краю відіграла Рудня Пісківська, яка, на думку дослідників, з'являється наприкінці XVI – на початку XVII ст. Оскільки, населений пункт на межі двох територіально-адміністративних територій Київської землі, то Рудня Пісківська у певні історичні періоди підпорядковувалася Радомишлю³. Рудні в масиві р. Тетерів були поширеним явищем, бо в даному регіоні є в наявності значні запаси залізної руди. Рудні, як правило, являли собою систему споруд для добування корисних копалин, а також гірничопромислове підприємство, що здійснювало це добування⁴.

Доволі цікавий опис місцевості краю дає І. Фундуклей у «Статистичному опису Київської губернії». Зокрема, він зазначав, що на р. Тетерів, в районі стику Радомишльського та Київського повітів знаходяться низини, які більш широко

простягаються від с. Чудин до с. Мигалки, від с. Заруддя до с. Блитчи. Як зазначає автор (мова оригіналу збережена):

«Здесь везде – низкие луга в половодье, заливаемые водою из р. Тетерева и других впадающих в нее рек и речек. Из оставшейся после весенних разливов воды на этих низких лугах образуются болота и озера, порастающие лозою и болотными травами, совершенно негодными в корме скоту. В некоторых местах эти болота и озера с года на год увеличиваются числом и расширяются в объеме, превращая обширные луга в бесполезные водные пустыни. Такие же болота, часто довольно значительные, простираются от р. Тетерева до р. Здвиже и занимают все восточное пространство между этими реками. Болота тетеревские соединяются с одной стороны с приднепровскими болотами, а с другой выходят низинами до р. Ирши и вверх довольно широкою полосою, по границе Овручского уезда, до р. Рольши»⁵.

Провіювання зерна. Київська губернія.
Початок XX ст. (ЦДКФФА – 0 – 189422)

¹ Словник української мови. – Т. 6. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 544.

² Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. 2. – Спб., 1852. – С. 6.

³ Білокін Л.О. Пісківка // Літопис рідного краю: Бородянщина. – К.: Вид-тво Харитоненка, 2002. – С. 278.

⁴ Словник української мови. – Т. 8. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 896.

⁵ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. 1. – Спб., 1852. – С. 31.

Поруч із традиційним сільськогосподарським виробництвом у краї розвивалась і промисловість. Зокрема, у 1760 році почав діяти чавуноливарний завод⁶. Швидше всього, що дане підприємство стало формуючим Рудні Пісківської. Архівні документи свідчать, що у 1845 році в с. Пісківка діяв винокурний завод, який щодоби виробляв 300 пудів відповідної продукції, а загально річний обсяг виробництва становив 9000 пудів⁷. Винокурня являла собою підприємство з виробництва горілки чи спирту, що виганяли із зернових (жито чи пшениця) та картоплі, а також інших можливих сільгосппродуктів⁸. Крім того тут могли виробляти і так званий «технічний спирт» із відповідних сортів деревини. Така ймовірність цілком допустима, оскільки регіон є лісовим.

Так, наявність значних лісових ресурсів давала можливість розвиватися промислом по випалюванню деревного вугілля та виготовлення поташу. За даними І. Фундуклея у 1847 році в Київ по водних шляхах було доставлено 900 кулів деревного вугілля на загальну суму 800 рублів асигнаціями. Тут варто зазначити, що вимір грошових сум у той час відбувався в рублях асигнаціями та рублях сріблом. Твердою валютою вважався срібний рубль, курс якого коливався по відношенню до рублів асигнаціями в межах 1 : 3,6⁹. Як видно із *таблиці 1* поставки деревного вугілля із лісових районів Київщини до губернського центру був досить стабільним, що давало значні доходи для розвитку його виробництва.

Таблиця 1.

Доставка деревного вугілля водними шляхами до Києва у 1837-1844 рр.¹⁰

Рік	Обсяги поставок	Загальна сума поставок	Примітки
1837	900 кулів*	800 руб. асигнаціями	* Куль – у широкому вжитку є струшений від уламків сніп жита або пшениці ¹¹ . У даному випадку, очевидно, мова йде про зв'язку обпаленої деревини певного об'єму.
1838	780 четвертей**	890 руб. асигнаціями	** Четверть – міра довжини, яка дорівнює четвертій частині аршина (17,775 см); міра об'єму сипких тіл, що дорівнює 8 четверикам (близько 210 л.) ¹² .
1839	1354 четвертей	2684 руб. асигнаціями	
1840	1015 кулів	191 руб. сріблом	
1841	710 кулів	190 руб. сріблом	
1842	300 кулів	138 руб. сріблом	
1843	500 кулів	150 руб. сріблом	
1844	692 кулі	159 руб. сріблом	

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: УРЕ, 1968. – С. 220.

⁷ Державний архів Київської області, ф.1238, оп.1, спр.555, арк.6.

⁸ Словник української мови. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 442.

⁹ *Студінський В.А., Верба Д.В., Терещенко О.В.* Фінанси Києва: історія та сьогодення. – К.: Фенікс, 2010. – С. 45.

¹⁰ *Фундуклей І.* Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. 3. – Спб., 1852. – С. 460-461.

¹¹ Словник української мови. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 392.

¹² Словник української мови. – Т. 11. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 319.

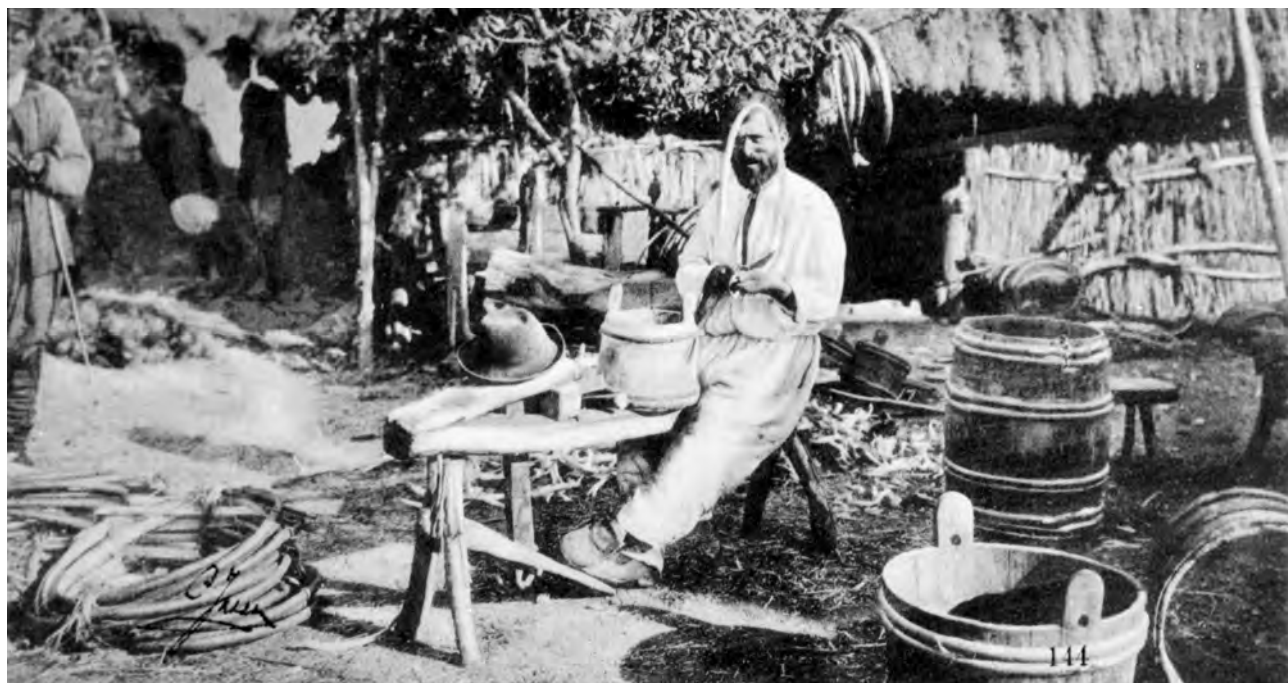

Сільська садиба. Київська губернія.
Кінець XIX – початок XX ст.
(ЦДКФФА – 0 – 189737)

Бондар за виробництвом діжок.
Київська губернія. Кінець XIX – XX ст.
(ЦДКФФА – 0 – 182713)

Поташ також доставлявся на ринок Києва з півночі Київщини, зокрема і з району с. Пісківка водним шляхом по річках Тетереву та Дніпру. Так, у 1842 році в Київ було доставлено 15 пудів поташу на загальну суму 25 рублів сріблом, а 1843 року – 814 пудів на суму 814 рублів сріблом¹³. Населенні пункти, де вироблявся поташ, як правило, називали Будами або Поташнями. Сировиною для виготовлення поташу був попіл дуба, в'яза, клена чи горішника. Попіл деревини у спеціальних дубових коритах заливався водою в результаті чого отримували лужний розчин. У свою чергу випаровування цього розчину відбувалося у спеціальній чотирикутній ємності. Отримана суха речовина і являла собою, так званий поташ, який за хімічною формулою являв собою K_2CO_3 – карбонат калію. Ця речовина використовувалася у виробництві мила та скла. Окрім цього, поташ, точніше розчин поташу використовувався для вимочування грубі тканини. Та варто зауважити, що при виробництві поташу завдавалося відчутної шкоди довкіллю, насамперед тому, що знищувалися величезні території лісових насаджень.

Наявність лісів давала можливість розвивати у краї й інші промисли. Зокрема, це стосується збору грибів та ягід. Лише у 1842 року на київський ринок з півночі губернії було доставлено 200 пудів сушених грибів на загальну суму 75 рублів сріблом.

¹³ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч. 3. – Спб., 1852. – С. 460.

У 1814 році с. Загальці належать графині Марії Савицькій, а села Пісківка, Рудня Пісківська та Галинка знаходять у власності князя Олександра Любомирського¹⁴. У середині XIX століття с. Пісківка було у власності Л.І. Понятовського. До його маєтку в 1864 році також входили с. Стара Буда, хутори Раска та Поташня і с. Мірча, де діяв склозавод¹⁵. Згодом Л. Іпонятовський с. Пісківку з фільварками, с. Мірчу зі склозаводом, с. Стару Буду, хутори Поташню, Раску та Рудню (Пісківську), де працював завод із виробництва сукна передав у розпорядження Душинського¹⁶.

За даними, які наводить Л. Похилевич, у с. Пісківка протягом XIX ст. діяли млин по виробництву крупи, суконна, шкіряна та ткацька фабрики, чавунний та мідний заводи. У 1880-х роках працювала лише фабрика з виробництва сукна. У Рудні Пісківській діяв сукновальний млин¹⁷. Сукновальня в цей історичний період являла собою мануфактурне виробництво з використанням простих механізмів та чітким поділом праці. Зовнішньо підприємство більше нагадувало простий водяний млин, оскільки у рух механізми приводилися завдяки енергії води. Сама споруда, швидше всього, була дерев'яною.

На сінокосі. Київська губернія.
Кінець XIX – початок XX ст.
(ЦДКФФА – 0 – 189368)

Пісківський лікар Розенталь із родиною.
Фото 1910-х рр.

¹⁴ Центральний державний історичний архів м. Києва (далі – ЦДІАК), ф. 127, оп. 1009, спр. 99, арк. 56.

¹⁵ Там само, ф. 486, оп. 5, спр. 464, арк. 116 (зв.).

¹⁶ Там само, спр. 481, арк. 39 (зв.).

¹⁷ *Похилевич Л.* Уезды Киевский и Радомысльский. – К., 1887. – С.47.

У XIX столітті вже застосовувалися валяльні преси та валяльні машини, в яких насичена теплою рідиною вовна пропускала між двома циліндрами, які крутились і пропускали у вузький жолоб з кришкою, причавлену вантажем власне вовну¹⁸.

На такого типу мануфактурних підприємствах було задіяно кілька працівників, які виконували відповідні функції. Все залежало від того якого рівня досягався випуск готової продукції. Повний цикл у професійній готовності працівників виглядав наступним чином. Так, відбором тонкого від грубих сортів вовни займався робітник-розбірник. Потім вовна переходила до фарбувальника, котрий після відповідного фарбування продукт передавав до мотальника, який насичував матеріал маслом. Власне на цьому і закінчувався попередній етап обробки вовни. Наступна операція – розчісування м'якої суконної вовни кардами (камвольна вовна розчісувалася гребнями, що були аналогічними до розчісування льону), являли собою дошки, поверхня яких мала дрібні зубці різної форми і товщини. Кардування було однією з найважливіших і найважчих ручних операцій у системі виробництва вовняного сукна. Розчесана вовна вже була готова до прядіння безпосередньо на прядці. Готову нитку перемотували і відправляли ткачу. Після цього відповідний робітник фарбувальник-розтиральник очищав вовну від масла та сміття, а інший робітник-щипальник вищипував з поверхні вовни вузли. Сукновальник за допомогою спеціального штоку здійснював безпосередньо процес валяння. Остання операція, якій піддавалося сукно виконувалася ворсувальником, якій піднімав кінці волокна (ворсу). Завершувалося виробництво підстриганням сукна спеціальними ножицями майстром-стригальником¹⁹.

На кінець 1890-х років в с. Пісківка працював водяний млин на одній поставі, де був один робітник. Млин належав селянському товариству, проте його віддали в оренду за річну плату

розміром в 65 рублів. Також діяли дві кузні. У населеному пункті була своя пожежна частина, яка складалася із двох пересувних діжок на кінській тязі та трьох багрів. На її утримання селянське товариство жодних цільових коштів не спрямовувало. Разом з тим товариство селян утримувало один хлібний магазин, в якому станом на 1 січня 1900 року в наявності було озимого насіння 158 четвертей, а ярового – 78 четвертей. Також у Пісківці працювала одна казенна винна крамниця. У Рудні Пісківській діяв водяний млин, який знаходився у власності графа Й.А. Шембека, і орендувався міщанином Федором Фадейовичем Новицьким за 200 рублів на рік²⁰.

У 1904 році неподалік Рудні Пісківської на місці значних покладів піску дворянином Дитрихом Войцеховським було засновано невелике промислове виробництво скляних для газових світильників. Діяльність гуті припинилася зі смертю Д. Войцеховського у 1917 році.

Найбільшим землевласником наприкінці XIX – на початку XX ст. в краї був граф Йосип Адамович Шембек, якому належало 24666 десятин землі²¹. Також значні земельні ресурси належали і графу Браницькому, контора маєтку знаходилася на ст. Тетерів. У дослідницькій історичній літературі радянського періоду наводиться інформація, що мешканці с. Пісківка активно боролися проти місцевого поміщика, особливо в роки революції 1905 року²². Л.О. Білокінь у своїх краєзнавчих дослідженнях говорить про те, що пісківчани мали намір ділити поміщицьку землю поміж собою і активними ініціаторами цієї справи були Єрофій Сергієнко, Омелян Мельниченко, Прохір Ткаченко. Даний виступ селян, начебто, був жорстоко придушений військовими козаками²³. Проте, в такому опису перебігу подій і оцінці революційного настрою більшості населення краю є певні питання. Зокрема, у висвітленні такого факту мова не йде про конкретну особу проти якої повставали селяни.

¹⁸ История войлока и искусства валяния шерсти. Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/users/iravika/post220762762/>

¹⁹ Техника суконного производства (техника суконной мануфактуры). Режим доступа: <http://telarian.ru/?id=313&r=history>

²⁰ Список населенных мест Киевской губернии. – К.: Губстаткомитет, 1900. – С. 39-40.

²¹ Памятная книжка Киевской губернии на 1907 год. – К.: Типогр. губ. правл., 1906. – С. 112.

²² Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – К.: УРЕ, 1968. – С.22.

²³ Білокінь Л.О. Пісківка // Літопис рідного краю: Бородянщина. – Вип. 2-й. – Немішаєве: Вид-тво «Даж-Бог», 2008. – С. 311.

Рух потягу на одній із дільниць Південно-Західної залізниці.
Київська губернія. Початок XX ст. (ЦДКФФА – 2 – 134581)

Місцевий священик
Ценіалін Максимович
Крижанівський.
Початок XX ст.

Скиртування соломи.
Київська губернія.
Кінець XIX –
початок XX ст.
(ЦДКФФА
– 0 – 182698)

Та, за великим рахунком, орна земля навколо с. Пісківка належала селянам, яку вони і обробляли. Тому така оцінка революційності місцевих мешканців знаходиться у дискусійній площині.

Та разом з тим, не можна сказати, що у краї не було борців за соціальну справедливість і прихильників марксистських ідей. Взагалі на початку XX століття такі ідеї мали чимале поширення, особливо серед студентської та робітничої молоді. Зокрема, в агентурних документах цар-

ської жандармерії від 3 квітня 1908 року збереглися такі донесення (мова оригіналу збережена):

«Сотрудник узнал, что стрелочники ст. Тертев Сидор Марченко и Наконечный и конторщик, молодой человек, ведающий корреспонденцией (по фамилии пока неизвестной) состоят членами «Всероссийского железнодорожного союза, придерживаясь программы РСДРП. Марченко и Наконечный, будучи 22 марта у сотрудника передали ему:

1) ... что принадлежат к «союзу» и признают экономическую борьбу с капиталистами и правительством путем мирных забастовок; при этом сказал, что когда потеплеет «то мы покажем себя», особенно если Дума к этому времени не издаст какого-либо закона в пользу народа; тогда выступят в виде забастовок, по его словам, начнут служащие железной дороги...

2) ... что из Киева к ним в Тетерев, а главным образом из Бородянки приезжают ораторы, что в праздник св. Пасхи туда придут товарищи на сходку, которая должна состояться в лесу социал-демократические идеи на их дороге ширятся и поэтому на конторщике лежит обязанность не только читать прокламации и брошюры, но и распространять их... Марченко высказался, что во главе Бородянской социал-демократической организации стоит какой-то доктор земский... явка в аптечном складе Бородянки...

... в Бородянке состоит земский врач Отто Фридрихович Гейне, 28 лет, квартирующий в конце Бородянки, в доме священника²⁴».

Даний документ свідчить про те, що на той момент в країні, а Бородянська волость не була винятком, розширилася мережа соціал-демократичних організацій, метою яких було поширення марксистських ідей та повалення самодержавства, тобто розхитування соціального устрою та створення революційної ситуації.

Реформа 1861 року дала серйозний поштовх для розвитку народної освіти. Так, цього року у с. Загальці (до парафії церкви входили села Пісківка, Рудня Пісківська та Раска) було утворено однокласне парафіяльне училище, яке облаштувалося у спеціально збудованому приміщенні. На його утримання в 1880-х роках виділялося щороку 200 рублів. В самому ж училищі у 1886 році навчалося 67 учнів²⁵, серед яких могли бути і пісківчани. У 1886 році відкривається школа грамоти у с. Пісківка, яка розмістилася у спеціально збудованому приміщенні, на її утримання селянське товариство виділяло 160 рублів щорічно. Навчалися у школі 32 хлопчики та одна дівчинка. Щоправда, кожного навчального року кількісний і якісний склад учнів школи змінювався. Довгий

час вважалося, що школа у с. Пісківка почала функціонувати у 1890 році, коли навчальні заклади такого типу переходять у підпорядкування Київської єпархії. Також вважається, що першим учителем у школі грамоти був відставний військовий Опанас Рудниченко, а згодом його на цій посаді змінив диякон місцевої церкви Брайковський.

1895 року навчальний заклад такого ж типу було відкрито і в Рудні Пісківській, на його утримання виділялося 30 рублів щорічно²⁶. Для загального уявлення картини зі школами варто сказати, що такі ж навчальні заклади були відкриті і в інших населених пунктах парафії. Зокрема, у с. Галинка на утримання школи виділяли 102 рублі щороку і навчалося в ній у 1910 році 42 учні (всі хлопчики). На утримання школи у Новій Буді виділялося 100 рублів щорічно і навчалося в ній також 42 учні (32 хлопчики та 10 дівчаток)²⁷.

Школа грамоти являла собою навчальний заклад, який створювався і утримувався за ініціативи сільської громади. Навчання у такого типу школах тривало один-два роки, де викладалися основи Закону Божого, читання, письма та арифметики. Фактично учні тут здобували початкову освіту. У 1891 році школи грамоти переходять під юрисдикцію Синоду і головну організаторську функцію в їх діяльності здійснюють місцеві священники.

Значний вплив на розвиток краю зіграло відкриття залізниці Київ-Ковель, яка почала функціонувати у 1902 році. Залізниця напряму з'єднавала Пісківку з центром губернії – Києвом, а також відкрила шлях практично до західних кордонів імперії. Також стало більш швидшим пересування людей і вантажів на значні відстані та збільшилися можливості в обсягах перевезень. Тут лише додамо, що за період 1901-1911 рр. потік вантажотранспортних перевезень зріс на 81,6%. Технічно залізниця у той період не відставала в оснащенні від європейських. Середня тяга паровозу дорівнювала 8,4 т, а середня вантажопідйомність вагону становила 15,2 тонни²⁸. У зв'язку із з цим загальні обсяги вантажоперевезень по українських залізницях у 1910-1913 рр. досягли 4,2 млрд пудів²⁹.

²⁴ ЦДІАК, ф. 274, оп. 1, спр. 2302, арк. 9 (зв.) – 11.

²⁵ Там само, ф. 127, оп. 1009, спр. 1042, арк. 36 (зв.).

²⁶ ЦДІАК, ф. 127, оп. 1009, спр. 1046, арк. 41.

²⁷ Там само, спр. 1099, арк. 72 (зв.).

²⁸ Історія народного господарства Української РСР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 411-412.

²⁹ Історія Української РСР. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 238.

1902 року почала функціонувати на ділянці Київ-Коростень станція Тетерів, яка фактично стала розширенням території с. Пісківка. Власне залізнична станція являє собою транспортне підприємство, яке організовує перевезення пасажирів, багажу і вантажів. На залізничній станції, як правило, є вокзал, що являє собою комплекс споруд і виконує функції обслуговування пасажирів на транспортних комунікаціях, службово-технічні приміщення, сортувальні гірки, пристрої залізничної сигналізації тощо³⁰. Первісна будівля залізничного вокзалу була споруджена за таким же планом як і вокзал на станції Буча. Начальником дистанції у цей період був інженер Михайло Григорович Борисович, а функції начальника станції Тетерів виконував військовий інженер Микола Миколайович Ігнат'єв³¹.

Залізнична станція відіграла відповідну роль і у поштовому зв'язку. Так, на ст. Тетерів розвантажувалися та завантажувалися поштові вагони №№ 267 та 268. Тут відбувався прийом та видача різноманітної кореспонденції на ділянці Київ-Варшава³².

Функціонування залізничної станції сприяло розвитку промисловості та торгівлі. Так, напе-

редодні початку Першої Світової війни на станції Тетерів діяв бетонний завод, який був у власності К.А. Драниці, і виконував замовлення по випуску бетонних виробів і колодязів, функціонувала контора маєтку графа Браницького, бакалійна лавка М.Б. Рахвальського, булочна Ф.В. Ткача та склад-магазин лісу і дров Н.О. Шорель-Хорола³³. При залізничній станції розвивалася і соціальна сфера. Як правило, тут будувалося житло для працівників станції та «постоялі двори» для приїжджаючих осіб. Також діяли церква та однокласна парафіяльна школа. Тут відкрилася і медична амбулаторія, яка обслуговувала працівників станції. Проте, медперсонал не відмовляв і у лікуванні місцевих мешканцям.

На початок XX століття життєформуючими осередками краю стають сс. Пісківка, Рудня Пісківська та залізнична станція Тетерів. Вони фактично є одним організмом населеного пункту. Проте, у кожного із них існує своє функціональне навантаження. Залізнична станція переймає на себе функції своєрідних транспортних воріт через які здійснюється зв'язок як з іншими регіонами країни, так і Російської імперії.

References

Bilokin' L.O. Piskivka // *Litopys ridnoho krayu: Borodyanshchyna*. – K.: Vyd-tvo Kharytonenka, 2002. – S.278.

Fundukley I. *Statisticheskoye opisaniye Kiyevskoy gubernii*. – CH. 1. – Spb., 1852. – S.31.

Istoriya mist i sil Ukrayins'koyi RSR. Kyiv's'ka oblast'. – K.: URE, 1968. – S.220

Istoriya narodnoho hospodarstva Ukrayins'koyi RSR. – T.1. – K.: Naukova dumka, 1983. – S.411-412.

Istoriya Ukrayins'koyi RSR. – T.4. – K.: Naukova dumka, 1978. – S.238.

Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii na 1907 god. – K.: Tipogr. gub. pravl., 1906. – S.112.

Pokhilevich L. *Uyezdy Kiyevskiy i Radomysl'skiy*. – K., 1887. – S.47.

Slovnuk ukrayins'koyi movy. – t. 1. – K.: Naukova dumka, 1970. – S.442.

Slovnuk ukrayins'koyi movy. – t. 4. – K.: Naukova dumka, 1973. – S.392.

Slovnuk ukrayins'koyi movy. – t. 6. – K.: Naukova dumka, 1975. – S.544.

Fundukley I. *Statisticheskoye opisaniye Kiyevskoy gubernii*. – CH. 2. – Spb., 1852. – S.6.

Slovnuk ukrayins'koyi movy. – t. 8. – K.: Naukova dumka, 1977. – S.896.

Slovnuk ukrayins'koyi movy. – t. 11. – K.: Naukova dumka, 1980. – S.319.

Spisok naseleennykh mest Kiyevskoy gubernii. – K., Gubstatkomitet, 1900. – S.39-40.

Studins'ky V.A., Verba D.V., Tereshchenko O.V. *Finansy Kyieva: ichtoriya ta s'ohodennya*. – K.: Feniks, 2010. – S.45.

Ves' Yugo-Zapadnyy kray. – K., 1913. – S.467.

Ukrayins'ky radnyans'ky entsyklopedychnyy slovnyk. – T.!. – K.: URE, 1986. – S.642.

³⁰ Український радянський енциклопедичний словник. – Т. 1. – К.: УРЕ, 1986. – С. 642.

³¹ Памятная книжка Киевской губернии на 1903 год. – К.: Киев.губ.стат.ком., 1902. – С. 163.

³² Памятная книжка Киевской губернии на 1912 год. – К.: Киев.губ.стат.ком., 1911. – С. 229.

³³ Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 467.

Сергій Добржанський (м. Чернівці)

Від найбільшого повітового міста до губерньського центру: Вінниця в системі управління Подільської губернії початку ХХ ст.

Проаналізовано особливості розвитку Вінниці на початку ХХ ст. Простежено специфіку діяльності органів місцевого управління, зміни чисельності й складу населення. Розглянуто загальні питання здійснення повноважень органами самоврядування міста. З'ясовано вплив на розвиток міста низки об'єктивних та суб'єктивних факторів: наявність залізничних шляхів, господарська та географічна специфіка, історичні особливості, політична кон'юнктура тощо. У якості позитивної тенденції вказано невпинне збільшення розмірів місцевого бюджету, що було наслідком прискореної урбанізації. Водночас обмеження повноважень органів влади у пошуку джерел прибутків і необхідність покриття низки обов'язкових статей (наприклад, утримання поліцейських відділень і квартирування військових) спричиняли поступове наростання заборгованості та нехтування «необов'язковими» потребами культурно-освітньої і соціальної сфер.

Ключові слова: Подільська губернія, місцеве самоврядування, бюджет, інфраструктура, адміністративний центр.

Serhii Dobrzhanskyi

From the largest city of the Uyezd to the Guberniya center: Vinnytsia in the system of management of the Podolian Governorate of the early twentieth century

The article analyzed the features of Development of Vinnytsia early XXth century. The activity of the Local government, the Changes of Abundance and Composition of the Population were observe. Considers Implementation of the Powers by Local Authorities of City. The Execution of the Assigned tasks was made with the Influence on the Development of City by the Number of Objective and Subjective Factors: the Presence of Railroad Holding, Economic and Geographical Specificity, Historical Features, the Political Situation, etc. It is shown that Positive Trend was the steady increase in the Size of Local Budget, which was the result of accelerated Urbanization. At the same time, Limiting the Powers of the City authorities to search for Sources of Income, and the need to cover a Number of Mandatory Items (for Example, Police Departments Maintenance and Military), the Gradual increase in Debt and Neglect of the «optional» Needs of the Cultural, Educational and Social Spheres.

Key words: the Podolian Governorate, local government, budget, infrastructure, administrative centre.

Сергей Добржанский

От крупнейшего уездного города до губернского центра: Винница в системе управления Подольской губернии начала ХХ в.

Проанализированы особенности развития Винницы в начале ХХ в. Прослежено специфику деятельности органов местного управления, изменения численности и состава населения. Рассмотрены общие вопросы осуществления полномочий органами самоуправления города. Выяснено влияние на развитие городов региона ряда объективных и субъективных факторов: наличие железнодорожных путей, хозяйственная и географическая специфика, исторические особенности, политическая конъюнктура и тому подобное. В качестве положительной тенденции указано на непрерывное увеличение размеров местного бюджета, что было следствием ускоренной урбанизации. В то же время ограничение полномочий органов власти в поиске источников доходов и необходимость покрытия ряда обязательных статей (например, содержание полицейских отделений и квартирование военных) вызывали постепенное нарастание задолженности и пренебрежение «необязательными» потребностями культурно-образовательной и социальной сфер.

Ключевые слова: Подольская губерния, местное самоуправление, бюджет, инфраструктура, административный центр.

Сучасний демографічний та економічний розвиток найбільших міст України демонструє розбалансування між господарським статусом та адміністративно-політичною роллю окремих полісів. Така специфіка особливо характерна для розвинутих промислових та портових центрів (Кривий Ріг, Маріуполь, Макіївка, Горлівка, Кременчук, Краматорськ), які нерідко перевищують за розміром та бюджетом деякі обласні центри. Подібна ситуація була характерною, або почала проявлятися, в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і мала місце не лише у економічно розвинутих південних та східних регіонах України. Зокрема, на Правобережжі спостерігалось «суперництво» між губерньським центром Кам'янцем-Подільським і Вінницею як найбільшим повітовим містом. На нашу думку, фахове дослідження цього процесу дозволить краще зрозуміти особливості розвитку регіону і виявити чинники, які сприяли зростанню ролі вказаного населеного пункту. При цьому використання отриманої інформації дозволяє покращити ефективність сучасного управління міським господарством.

Основу джерельного забезпечення для розкриття заявленої теми сформували матеріали Державного архіву Вінницької області, зокрема протоколи засідань міської думи та рішення управи, діловодна документація місцевих органів самоуправління. Такий вибір до певної міри відображає лише офіційну позицію, однак у повній мірі репрезентує бачення тутешньої влади тенденцій і напрямів розвитку міста в контексті загальної специфіки функціонування системи управління Подільської губернії та у порівнянні з іншими населеними пунктами регіону¹.

Чи не основним показником добробуту міста та його соціально-економічного значення є чисельність його жителів. Всеросійський перепис населення 1897 р. засвідчив, що за цими параметрами Вінниця (30,56 тис. осіб) посідала друге місце у Подільській губернії (після Кам'янця-Подільського) та шосте – на Правобережній Україні².

Таблиця 1

Динаміка чисельності населення Вінниці
у 1897–1904 рр.³

Рік	Чоловіки	Жінки	Загалом
1897	17 984	14 308	32 292
1898	18 431	14 694	33 125
1899	18 394	14 150	32 544
1900	18 937	15 123	34 060
1901	19 284	15 782	35 066
1902	18 905	16 173	35 078
1903	19 011	16 635	35 646
1904	19 180	17 097	36 277

Наведені у таблиці дані Подільського губерньського статистичного комітету засвідчують, що за сім років кінця ХІХ – початку ХХ ст. населення Вінниці зросло лише на 3985 осіб або 12,3%. При цьому подана за 1897 р. інформація відрізняється від результатів перепису більше, ніж на 1,7 тис. осіб. Натомість у 1910 р. відповідні показники чисельності населення склали вже 44,5 тис. осіб, що було лише на 2,5 тис. менше, ніж у губерньському Кам'янці-Подільському (на всьому Правобережжі більше було лише у Києві та Житомирі). Відтак, динаміка росту за шість років склала 22,7%⁴. У 1913 р. у місті проживала 51 тис. осіб., тобто за 1904–1913 рр. приріст склав ≈40,5%. Таке прискорення відповідало загальній динаміці економічного зростання в Російській імперії напередодні Першої світової війни та було результатом зміцнення статусу Вінниці як одного із регіональних центрів.

Такому процесу сприяла низка факторів, у тому числі й політика місцевих органів самоуправління, спрямована на розвиток міської інфраструктури. У 1902 р., наприкінці чотирьохрічної каденції Вінницької думи (1898–1902 рр.) гласні наступним чином оцінювали результати своєї роботи: «Наша дума у намаганні виправдати довір'я міста, яке її обрало, *fecit quod potuit*⁵.

¹ Представлена розвідка є складовою частиною більш комплексного дослідження, присвяченого порівняльному аналізу системи управління міст різних українських регіонів. Зокрема, див: *Добржанський С.* Міста Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: управління, демографія, інфраструктура // *Краєзнавство.* – 2017. – № 3–4. – С. 108–114.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитета М-ва ввн. дел; под ред. Н.А. Тройницкого. – [Вып.] XXII. Подольская губерния. – С. 1.

³ Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО), ф. 320, оп. 1, спр. 982, арк. 90.

⁴ Города России / Центр. стат. ком. МВД. – Т. 2: Города России в 1910 году. – СПб.: Типо-лит. Ныркина, 1914. – С. 529.

⁵ Перша частина відомого крилатого виразу часів Давнього Риму «*Feci quod potu, faciant meliora potentes*», що означає «Я зробив все, що міг, хто може, нехай зробить краще».

Міське управління, прийнявши від свого попередника лише чималий дефіцит, встигло знайти кошти на такі великі справи як створення жіночої гімназії, на побудову будівлі для неї, на заснування Пушкінської народної школи і побудову великої будівлі для неї, на великі субсидії для всіх церковнопарафіяльних шкіл, на побудову величезного приміщення богоугодних закладів, на перебудову приміщення управи, що дало місту велику глядацьку залу, велике приміщення для міського управління і цю прекрасну залу для зборів; на влаштування на широких вулицях алей-бульварів площею до 5000 кв. саж.; на влаштування під'їзного шляху від міста до вокзалу; на нове брукування і перебрукування близько 12 тис. кв. саж. міських вулиць; на прокладання декількох нових вулиць, на збільшення більше, ніж вдвічі міського освітлення та багато інших непоказних справ, і в результаті міське управління звело кінці з кінцями без дефіциту, без боргів»⁶. При цьому у 1910 р. гласні думи заявляли, що «місто відчуває нестачу в громадських садах; єдиний бульвар у центрі міста вкрай малий і зовсім не відповідає нинішній кількості населення Вінниці; у святкові дні він увесь зайнятий простолюдьм, так що більш чистій публіці неможливо вже ним користуватися»⁷. Тим не менш, через півмісяця після згаданого жовтневого засідання 1902 р. міська дума визначила пріоритетність побудови православного храму та кладовищенської церкви. Орієнтовна вартість відповідних будівельних робіт складала 20 тис. руб., джерелом надходження яких мала стати позика від Св. Синоду⁸. На той час ця сума дорівнювала майже 1/5 річного бюджету Вінниці.

Крім того, вже у перші роки ХХ ст. стала очевидною необхідність у реалізації таких масштабних проєктів як електричний трамвай, електричне освітлення, водопровід, під'їзні шляхи, міський банк, дитячий притулок. Саме вони визначили основні пріоритети у діяльності органів міського управління на наступні десятиліття, навіть вже після розпаду Російської імпе-

рії. Зокрема, із 1902 р. розпочалися роботи по вивченню питання щодо проведення водопроводу. Протягом наступних років розглядалися пропозиції від приватних осіб та юридичних компаній. Вже у 1904 р. було прийняте рішення про реалізацію цього проєкту (об'єм подачі води мав становити 5000 відер на добу) самостійно, без залучення концесій⁹. Лише через шість років проєкт почав втілюватися у життя, а наприкінці 1911 р. запрацювала перша лінія водогону¹⁰.

На той час (1911 р.) основними витратними статтями міської казни (≈187 тис. руб.) були: виплата боргів (24,6%), утримання міських будівель та нерухомого майна (14,8%), утримання міської поліції (12,9%), благоустрій (10,2%), народна освіта (9,5%), утримання міського управління та сирітського суду (9%), військова квартира повинність (6,9%), утримання пожежної команди (3,7%), медицина, ветеринарія та санітарія (3,2%), утримання урядових установ (1,2%), інше – 4%¹¹. Як бачимо, заборгованість, бюрократичний та поліцейський апарат поглинали більше половини річного бюджету.

Про недостатньо ефективне управління містом свідчила й загальна сума та структура боргів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Структура заборгованості Вінниці у 1911 р.¹²

Назва статті заборгованості	Розмір (руб.)
Побудова водопроводу	70 200
Побудова саперних казарм	50 000
Міське електричне освітлення	40 000
Побудова приміщення для вчительської семінарії та церкви при ній	21 000
Побудова будівлі міського театру	15 404
Побудова будівель двох 4-х класних училищ	10 686
Побудова будівлі окружного суду	8929
Побудова військових обозних сараїв	8412

⁶ ДАВО, ф. 262, оп. 1, спр. 362, арк. 269–269-зв.

⁷ Там само, ф. 262, оп. 1, спр. 21, арк. 20.

⁸ Там само, ф. 320, оп. 1, спр. 982, арк. 296.

⁹ Там само, спр. 1017, арк. 1–4.

¹⁰ Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. – Хмельницький: Мельник А.А., 2015. – С. 205.

¹¹ ДАВО, ф. 262, оп. 1, спр. 21, арк. 121-зв.

¹² Там само, спр. 23, арк. 241.

Закінчення таблиці 2

Назва статті заборгованості	Розмір (руб.)
Іконостас семінарської церкви та церковне начиння	6532
Спорудження будівлі вчительського інституту	5000
Побудова будівлі електричної станції	4502
Побудова будівлі 2-ї жіночої гімназії	4000
Купівля присадибної ділянки для будівлі думи	3191
Купівля землі під театр	2836
Брукування навколо вчительського інституту	2057
Меблі для 2-ї жіночої гімназії	1804
Побудова сараю при міському театрі	1714

Отже, абсолютна більшість витрат була пов'язана із інфраструктурними проектами, в тому числі з армійськими та конфесійними будівельними роботами (≈30% усіх боргів).

У тому ж 1911 р. на Поділлі минало десятиріччя губернаторського управління О. Ейлера, відомого своєю рішучою (з точки зору захисту самодержавства та збереження політичної стабільності) та, разом із тим, досить професійною політикою¹³. Обговорення цього питання стало одним із пунктів порядку денного засідання міської думи Вінниці 25 січня 1911 р., де лунали лише позитивні оцінки діяльності чиновника. «Чи потрібно пояснювати гласним думи, що сталося з нашою Вінницею за це десятиліття, серед яких багато хто носить це звання не одне чотириріччя, адже місто абсолютно не впізнати, так як воно оживилося, розрослося, прикрасилося, збагатилося; досить лише сказати, що річний бюджет міського управління виріс із яких-небудь 60 000 руб. майже до 200 000» – вказувалося у протоколі. Без зайвої скромності чиновники записали, що «Вінниця стала свого роду центром – освітнім (із огляду на відкриття низки навчальних закладів), центром фінансовим (відкриття банків: державного, міського та інших), центром судовим (відкриття окружного

суду) і т.д.; це становище тягне за собою подальше прогресування міста»¹⁴. Розвиток внутрішнього життя, торгівлі, культури і благоустрою (повсюдна бруківка, тополеві бульвари, наявність електричного вуличного освітлення, театр, початок побудови водопроводу тощо), збільшення кількості заводів, зростання вантажоперевезень на залізниці – все це стало можливим завдяки підтримці губернатора О. Ейлера, констатували гласні Вінницької думи. Ці заслуги обумовили доцільність присвоєння йому звання почесного громадянина міста.

Абстрагуючись від значення діяльності О. Ейлера для розвитку українського національного руху, доцільно констатувати наявність раціональної складової у такій оцінці. Однією із її ознак був той факт, що на початку ХХ ст. серед усіх очільників інших українських губерній не було того, хто б затримався так довго в своєму кріслі. Це досить таки вагомий показник, особливо зважаючи на тогочасні перманентні кадрові ротації, у першу чергу в умовах революційних подій 1905–1907 рр. та під час подальшої столипінської реакції.

У 1912 р. міська дума характеризувала темпи росту Вінниці як «американські», що пояснювалося наближенням чисельності населення до 50 тис. осіб, підготовкою запуску електричного трамваю, прокладанням бруківки тощо. Для прикладу, у 1911 р. використовувалася робота двох «агрегатів» центральної електричної станції (загальна потужність 80 кВт), хоча планувалося, що один із них буде постійно залишатися в резерві. Вже тоді актуалізувалася проблема нерівномірного споживання енергії у різні години доби та постала потреба, для її подолання, у придбанні акумуляторної батареї¹⁵. Витрати на цю статтю склали 17 тис. руб.

Повільна реалізація таких масштабних проектів як водогін, електричне освітлення та трамвай була пов'язана із прагненням влади уникнути концесій і забезпечити місто додатковими прибутками. «Ще 17 жовтня 1903 р. ... вінницькому міському управлінню було дозволено влаштування електричних трамваїв та освітлення. По цьому дозволу до цього часу [1911 р.] влаштовано лише електричне освітлення, здійснене

¹³ Скрипник А. Подільський цивільний губернатор О. О. Ейлер (1901–1911) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2005. – Число 12. – С. 90–104.

¹⁴ ДАВО, ф. 262, оп. 1, спр. 23, арк. 23.

¹⁵ Там само, арк. 47; спр. 24, арк. 154–155.

самим міським управлінням без усіляких концесій і [воно] дає йому безкоштовне вуличне освітлення і ще гарний прибуток; він зумовлений значним попитом на електричну енергію з боку приватних осіб...; із зниженням тарифів на енергію насилу встигає задовольнити потреби у ній; не кажучи вже про житлові приміщення заможних людей і великі магазини, електрику провели до себе навіть люди із найскромнішим достатком, навіть маленькі крамнички; ще більший прибуток очікується від продажу енергії для двигунів різних промислових об'єктів...» – констатувала дума 6 вересня 1911 р.¹⁶

Такий успіх наштовхував владу на думку про прибутковість електричного трамваю, який «не потрібно здавати у концесію та обійтися без усіляких бельгійців», щоб самостійно бути власником і розпорядником цього підприємства. За первинною оцінкою на цю справу планувалося витратити 80 тис. руб., з яких половину оплатити по завершенню робіт, а іншу – по 20 тис. руб. щорічно протягом виконання усіх робіт. Серед інших причин затримок було наведено відсутність досвіду щодо реалізації подібних проектів та тривале вирішення питання про організацію руху земськими мостами через р. Буг.

Однак коли дійшла справа безпосередньо до розрахунків, то «Загальна компанія електрики» розробила кошторис аж на 261 200 руб. Влада спробувала спочатку домовитися про зниження вартості прокладання колій. Після невдачі дума дійшла висновку, що «місту вигідніше зробити шлях самому» і купити метал для колій у синдикату «Продамет». Невтішний результат мали й переговори щодо зменшення вартості інших робіт, яка за кошторисом складала 159 460 руб. Триденне обговорення пропозиції міста знизити цю суму до 120 тис. руб. завершилося згодою компанії зменшити свої вимоги до 145 тис. Натомість Вінницька дума підвищила пропозицію до 125 тис. руб., однак згоди не вдалося дійти. У остаточній постанові такі дії визнавалися правильними, а питання про колії планувалося вирішити «підрядним або господарським способом окремо». На інші потреби управа мала

отримати протягом 3-х років 135 тис. руб.¹⁷ У результаті трамвайний рух у Вінниці було відкрито у 1913 р., а другу лінію запущено в наступному 1914 р.¹⁸

Незважаючи на частково окреслені негативні тенденції, пов'язані із зростанням заборгованості міста, у цей період також спостерігалося подальше збільшення бюджету. Зокрема, у 1915 р. його розмір вперше перевищив півмільйона рублів, із яких на утримання міських будівель та нерухомого майна планувалося витратити 34%, виплату боргів – 21,9%, утримання міської поліції – 8%, благоустрій міста – 7,3%, медицину, санітарію та ветеринарію – 6,9%, на народну освіту – 6,7%, утримання управління та сирітського суду – 5,2%, військова квартирна повинність – 2,4%, утримання пожежної команди – 1,7%, інше – 5,9%¹⁹. Таким чином, у порівнянні із наведеними даними 1911 р., спостерігалася тенденція зростання витрат на утримання нерухомості та чиновницького апарату і, разом із тим, на благоустрій, а також скорочення – на освіту і медицину.

Як відомо фактичному перетворенню Вінниці як найбільшого повітового міста Поділля у адміністративний центр регіону сприяла Перша світова війна. Із початком бойових дій сюди почали поступово переміщуватися губернські установи. Доцільність такого кроку обумовлювалася не лише соціально-економічними факторами, а й військовою доцільністю. Близькість Кам'янця-Подільського до кордону із Австро-Угорщиною несла прямі загрози для функціонування владних інституцій.

Варто констатувати, що цей крок було позитивно сприйнято владою Вінниці та її населенням. У постанові міської думи від 27 травня 1916 р. зазначалося, що «для губернії розташування у Вінниці губернських установ є настільки зручним, що не може бути ніякого порівняння з резиденцією цих установ у Кам'янці-Подільському. Населенню величезної губернії тепер непотрібно їздити у той віддалений куток, де знаходяться кордони Румунії та Австрії, де якісь 18 верств відділяють Кам'янець-Подільський від Галичини та Буковини». В умовах війни, йшлося у документі, «сполучення з Кам'янець-Поділь-

¹⁶ Там само, спр. 23, арк. 149.

¹⁷ Там само, арк. 150–151.

¹⁸ Єсюнін С. М. Вказ. праця. – С. 201–202.

¹⁹ ДАВО, ф. 262, оп. 1, спр. 26, арк. 110–110-зв.

ським було вкрай важким і тепер воно суттєво полегшилося»²⁰. Дійсно, специфіка інфраструктури губернії була такою, що її центр не мав залізничного сполучення, а можливі шляхи від Вінниці до Кам'янця вели через Проскурів, де «потрібно було їхати 100 верств паралельно австрійському кордону» або «через Бессарабію до Дністра», де потрібно було «з небезпекою для життя переїжджати на поромі цю велику і капризну річку, що не завжди навіть можливо» для простих жителів регіону. У протоколах того часу зустрічаємо констатацію того, що Вінниця знаходиться ближче до Києва (207 верст), ніж до Кам'янця-Подільського (255 верст)²¹.

Звісно, умови світової війни деформували процес набуття містом статусу губернського центру у зв'язку із розміщенням у ньому не лише адміністративних установ, а й військових, лазаретів і госпіталів. Тим не менш, позитивні наслідки були більш суттєвими, адже до переїзду «незручностей зазнавала і сама губернська адміністрація, якій нелегко було відвідувати повіти своєї губернії. Розпорядження із Петрограду та Києва – крайові і центру, які стосувалися повітів і міст, йшли до Кам'янця-Подільського через Вінницю-Могилів або через Вінницю-Проскурів повз низку повітів і міст, щоб [потім] повернутися із віддаленого Кам'янця назад до тих міст, яких ці розпорядження стосувалися»²².

Всі перераховані недоліки зникають за умови розташування губернського центру у Вінниці, адже безпосередньо через місто проходив залізничний шлях Київ-Одеса та судноплавна річка Південний Буг. Ще до здійснення такого вимушеного кроку, вигоди від зростання соціально-економічного потенціалу міста стали очевидні й для центральної влади. Зокрема, протягом декількох попередніх років Міністерство юстиції відкрило у місті другий в губернії окружний суд, Міністерство фінансів – друге відділення Державного банку, Св. Синод – прийняв рішення про розподіл на дві частини Подільської єпархії та створення Вінницької єпископської кафедри тощо. Міська дума обґрунтовувала доцільність збереження «столичного» статусу в регіоні навіть історичними чинниками,

які передували утворенню Подільської губернії у складі Російської імперії наприкінці ХVІІІ століття. Стосовно ж початку ХХ ст. висновок був наступним: «Зараз ці два міста [Вінниця та Кам'янець-Подільський] однакові за кількістю населення. У Вінниці формально 55 тисяч, а тепер під час війни рази у півтора більше; різниця між ними лише та, що Вінниця не будучи адміністративним центром, розвивалася самотньо і встигла обзавестися всіма благами культури та благоустрою – електричним освітленням, трамваями, водопроводом, а після війни розпочнеться побудова каналізації, проект якої нещодавно затверджений Міністерством внутрішніх справ»²³.

Додатковими сприятливими чинниками називалися нижчий рівень смертності, ніж в інших містах регіону (боротьбі із черевним тифом та епідемією холери сприяло проведення водогону з якісною водою), віддаленість від кордону («евакуація губернських міст незрівнянно складніша, ніж невеликих повітових»), наявність у вінницького міського управління досвіду «служити інтересам не стільки місцевим, скільки державним». Саме на основі цих висновків 27 травня 1916 р. місцева дума постановила клопотати про залишення губернських установ у Вінниці²⁴.

Прагнення тутешньої влади зберегти для міста статус адміністративно-територіальної столиці регіону підкріплювалося конкретними діями, спрямованими не лише на соціально-економічний розвиток Вінниці, а й на підтримку навколишніх повітових центрів. Зокрема, позитивною була відповідь на звернення директора чоловічої гімназії м. Летичів про переведення та фінансування цього навчального закладу. Аргументація такого прохання була пов'язана з тим, що «Летичівська гімназія розміщується у надзвичайно незручних будівлях, у яких успішні заняття неможливі. Крім того, дякуючи глухому розташуванню м. Летичева далеко від залізниці, цілковитої невлаштованості міста, відсутності мостових, тротуарів, найпримітивнішого освітлення, відсутності належної кількості квартир для учнів та вчителів, нестачі книг і навчальних

²⁰ Там само, спр. 22, арк. 95.

²¹ Там само, спр. 24, арк. 154.

²² Там само, спр. 22, арк. 95-зв.

²³ Там само, арк. 96.

²⁴ Там само, арк. 96-зв.

посібників... подальше перебування гімназії в означеному місті загрожує для неї такими обставинами, які можуть привести до поступового або навіть раптового закриття гімназії»²⁵.

Позитивне рішення Вінницької міської думи про переміщення до міста гімназії Летичева не було винятковим та обумовленим лише умовами воєнного часу, адже у попередні роки мали місце подібні прецеденти. Зокрема, у 1888 р., саме на прохання тутешньої влади, до Вінниці було переведено реальне училище із Могилева-Подільського, а у 1909 р. – вчительська семінарія із с. Потоки Вінницького повіту, відкрита всього за два роки до того²⁶. У кожному випадку міська дума знаходила/будувала приміщення для закладу освіти та виділяла фінансові дотації з казни²⁷. Ці рішення віддзеркалювали процес росту населення міста та його потреб у кваліфікованих кадрах.

Револуційні події 1917–1921 рр., які виявилися несприятливими для новоствореної української влади, з одного боку, загальмували соціально-економічний розвиток Вінниці (як і загалом регіону), а з іншого – зумовили нетривале набуття містом статусу столиці УНР (лютий-

березень 1919 р., травень-червень 1920 р.). У подальшому місто незмінно зберігало значення центру тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці (Подільської губернії, Вінницького округу, Вінницької області).

Таким чином, діловодна документація місцевих органів управління Вінниці засвідчує переважно позитивні здобутки влади на початку ХХ ст. Варто погодитися з тим, що реальна картина дійсно демонструвала демографічний та економічний ріст міста, намагання думи реалізувати низку інфраструктурних проєктів, спрямованих на покращення благоустрою та розвиток комунального господарства. Втім, обмеженість бюджету, необхідність асигнування значних сум на утримання військових гарнізонів, бюрократичного і поліцейського апарату, а також нераціональні витрати на побудову церков стримували цей процес. Вдале географічне розташування, наявність залізничного сполучення та початок Першої світової війни зумовили поступове (і фактичне) перетворення Вінниці із найбільшого повітового міста Подільської губернії на її адміністративно-територіальний та економічний центр.

References

Dobrzhanskyi, S. (2017). *Mista Bukovyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: upravlinnia, demohrafiia, infrastruktura. Local history.* (3–4). [in Ukrainian].

Skrypnyk, A. (2005). Podilskyi tsyvilnyi hubernator O. O. Eiler (1901–1911). *Special Historical Disciplines: Theory and Methodology.* (12). [in Ukrainian].

Yesiunin, S.M. (2015). *Mista Podillia u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: monohrafiia.* Khmelnitskyi: Melnyk A.A. [in Ukrainian].

Zuziak, T. (2017). Osoblyvosti formuvannia profesiynykh umin i navychok u Vinnytskii uchytelskii seminarii. *The Scientific Issues of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: pedagogy.* (12). [in Ukrainian].

²⁵ ДАВО, ф. 262, оп. 1, спр. 26, арк. 137.

²⁶ Циркуляр по управлению Киевским учебным округом. – 1908. – № 6. – С. 232–233.

²⁷ Щоправда, проблеми із належним забезпеченням житлово-побутових умов педагогів та учнів залишалися досить актуальними, про що пише Т. Зузякна прикладі Вінницької вчительської семінарії (див.: Зузяк Т. Особливості формування професійних умінь і навичок у Вінницькій учительській семінарії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2017. – № 3. – С. 13–20).

**До 100-річчя утворення
Західноукраїнської
Народної Республіки**

Олександр Реснт (м. Київ), Володимир Великочий (м. Івано-Франківськ)

Національно-демократична революція на західноукраїнських землях 1914–1923 рр.: до проблеми концепту

У статті головна увага приділяється з'ясуванню основних здобутків «вузьких місць» та перспектив подальшого вивчення комплексу питань, пов'язаних з державотворчими процесами у Галичині за воєнно-революційної доби 1914–1923 рр.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка, Листопадове 1918 р. повстання, «Листопадовий зрив».

Oleksandr Reient, Volodymyr Velykochyi

National-democratic revolution in west ukrainian lands in 1914–1923: conceptual analysis

The cornerstone of the renewed concept of a national-democratic revolution in West Ukrainian lands is its perception and design in the context of the general continental process of the European peoples' struggle for their national liberation and state self-affirmation during the First World War. Within the framework of this approach, the lower boundary of the process (national liberation struggle in the West Ukrainian lands) and the phenomenon (November 1918, the national democratic revolution) should not only be united, but also mutually determined. Moreover, they should be considered in the context of continuity and subsequence. Hence, in this case the possible use of the term «National democratic revolution in the West Ukrainian lands of 1914–1923» is being analyzed in the article.

On one hand, thanks to such an interpretation of the chronological boundaries of the national-democratic revolution in the West Ukrainian lands, logically there arises the need to clarify the boundaries of the entire Ukrainian revolution of the second or third decade of the 20th century. First of all, because its constituent and integral part is the revolutionary events in the West Ukrainian lands of this period. On the other hand, it is these events that extend the boundaries of the actual Ukrainian revolution on its national scale, and establish its paradigm as a national liberation, national-state, and community-unity one.

Key words: West-Ukrainian People's Republic, November 1918 uprising, «November Fall».

У час відзначення сторіччя Української революції, утворення Західноукраїнської Народної Республіки об'єктивно обумовленою є проблема узагальнення здобутків національної історіографії з вивчення її історії, концептуального осмислення цих складних феноменів, уточнення термінологічного апарату, хронологічних аспектів. Формування обґрунтованого концепту Української революції має сприяти його органічній інтеграції в сучасний національний історичний наратив і, зрештою, забезпечувати його логічну стрункість та монолітність.

Події революційного характеру початку ХХ століття на західноукраїнських землях однозначно розглядаються істориками як невід'ємна складова Української революції. За більше, ніж сто років нагромадився чималий пласт історичної та історико-мемуарної літератури, яка за сукуп-

ністю своєї емпірично-документальної бази і теоретико-методологічних розробок фактично оформилася в українській історіографії в окремий «зунрознавчий» напрям. Водночас, невирішеними з точки зору наукового дискурсу залишаються проблеми так званого «паралелізму в Українській революції», реалізації ідеї соборництва нації не лише в контексті територіального об'єднання, а й синхронізації всіх напрямів державного будівництва: у військовій, політичній, соціокультурній, економічній сферах, визначення хронологічних меж самої Революції, зрештою – її взаємозв'язку і взаємовпливу з іншими революціями на континенті (як от в Центральній-Східній Європі, так і з революцією Російською). Означені та низка інших проблем, на нашу думку, потребують серйозного уточнення і кардинального переосмислення.

У загальному контексті історії України Листопадова національно-демократична революція 1918 р. започаткувала процес створення Західноукраїнської Народної Республіки. Остання розглядається у трьох головних проекціях: 1) як складова українських визвольних змагань, передусім ХХ ст.; 2) як унікальний досвід національного державотворення; 3) як складова Української революції. З іншого боку, ЗУНР – постає як доволі автономне і своєрідне явище, в якому сублимовані специфічні національні, політичні, військові, соціальні, економічні, релігійні компоненти.

Окремі аспекти історії ЗУНР частково піддавалися спеціальному історіографічному аналізу¹. У цій статті зосередимося на з'ясуванні лише основних здобутків (особливо останніх років), «вузьких місць» та перспектив подальшого вивчення комплексу питань, пов'язаних з державотворчими процесами.

Видається, що за публікаціями з історії ЗУНР, які з'явилися упродовж трьох останніх десятиліть в Україні, можна відстежувати динаміку трансформаційних процесів вітчизняної пострадянської історіографії. Це стосується як оновлення наукового інструментарію і теоретико-методологічних засад досліджень, так і нарощування джерельної бази, інституційного оформлення цієї дослідницької ніші. Цей процес започаткували львівські й івано-франківські історики радянської школи, за ними пішли дослідники молодшої генерації, а також учені з інших регіонів України.

Насамперед слід констатувати еволюцію в термінології. Відмовившись від «старих» трактувань ЗУНР і Листопадового 1918 р. повстання як «контрреволюційних», «антинародних», «буржуазно-демократичних» та інших радянських

рудиментів, вчені суверенної України аргументували їх «національно-демократичний» характер. Так розпочиналася зміна парадигм із радянської соціально-класової на державницьку національно-патріотичну в оцінці революційних подій у Галичині.

На тлі наростання потоку публікацій академічного і науково-популярного характеру помітними кроками в нарощуванні знань з історії ЗУНР стали монографічні і дисертаційні дослідження Б. Тищика і О. Вівчаренка (1993), М. Литвина і К. Науменка (1995), М. Сеньківа, І. Думинця (1996), С. Макарчука (1997), М. Литвина (1998), Л. Дежинського (1998), В. Кондратюка і В. Регульського (1998), О. Красівського (1998, 2000), А. Панчука (2000), О. Павлишина (2001), колективні праці «Західно-Українська Народна Республіка: Історія» за редакцією О. Карпенка (2001), «Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія» під керівництвом М. Кугутяка (2008) та інші. Важливим стимулом розгортання зазначеного процесу стали наукові конференції в Івано-Франківську, Львові, Тернополі з нагоди 75-ї, 80-ї, 85-ї, 90-ї, 95-ї річниць ЗУНР. Видані за їх підсумками матеріали² відображають еволюцію і науковий алгоритм переосмислення цієї проблеми.

Паралельно з цим розвивалася і поглиблювалася тенденція, коли ЗУНР стала розглядатися як невід'ємна складова феномену Української революції. Про масштабність таких зрушень свідчить факт захисту в 1990-х роках близько 150 докторських і кандидатських дисертацій з революційної тематики 1917–1920 рр.³ Ця динаміка не спадала і в наступні роки. За нашими підрахунками, лише за період від 2006 до 2011 рр. було захищено 171 дисертацію, серед них – 25 докторських.

¹ *Великочий В.* Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР: монографія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – 278 с.; *Великочий В.* Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ Центру інформаційних технологій Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2009. – 812 с.; Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. До 95-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. 2014. Ч. 25–26. 420 с.

² Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західноукраїнської Народної Республіки, 1–3 листопада 1993 р.: матеріали. Івано-Франківськ, 1993. – 175 с.; Західно-Українська Народна республіка: історія і сучасність // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – 374 с.

³ *Великочий В.* Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР: монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2003. – 278 с.; *Великочий В.* Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ Центру інформаційних технологій Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2009. – С. 5.; ЗУНР: історія, постаті, чин: бібліогр. покажч. / ОУНБ ім. І. Франка; уклад. В. Дволітка; ред. Г. Горбань; авт. вступ. ст. І. Монолатій; відп. за вип. Л. Бабій. – Івано-Франківськ, 2018. – С. 5.

Таким чином, починаючи з кінця 1990-х років, національна історична наука інтенсивно наповнюється джерелознавчими, конкретно-історичними, історіографічними працями про революційні події на західноукраїнських землях. Значний їх сегмент становив доробок безпосередніх учасників та свідків подій, державних і громадських діячів, які в радянський період були малодоступними не те що пересічному читачеві, а й професійним історикам: К. Левицького, М. Лозинського, І. Макуха, І. Сохоцького, Л. Цегельського, М. Чубатого та інших⁴. Вітчизняні вчені отримали можливість ознайомитися також з працями українських вчених діаспори, західноукраїнських авторів міжвоєнного періоду, присвячених революційним подіям в Україні. На їх основі розпочалося спеціальне вивчення феномену ЗУНР, результатом чого стала поява сотень наукових, науково-популярних, археографічних видань⁵.

Однією з відмінних рис сучасної української історіографії історії ЗУНР стало те, що до кінця 1980-х років на процес їх осмислення суттєво вплинули не стільки теоретико-методологічні пошуки, в яких пануючою засадою залишався позитивізм, скільки обставини ідейно-політичного характеру, які, передусім і спонукали до дискурсу довкола різних наукових проблем. При цьому домінуючою парадигмою залишався україноцентризм, який виріс з романтичної історіографії попередньої доби й адаптувався до нових віянь часу та суспільних викликів. На тлі дискурсу про «кризові явища» у сучасній вітчизняній історіографії відбувається якісно нове зрушення у бік вивчення всього комплексу проблем, пов'язаних із цією темою. Долаючи стереотипи й інертність впливів попередніх періодів, сучасні історики пропонують нові методологічні підходи й теоретичні моделі інтерпретації емпіричного матеріалу та прагнуть, спираючись на традиції української історіографії та постмодер-

ністські виклики західної історичної науки, переосмислити складний і суперечливий феномен суспільно-політичних процесів у Галичині за воєнно-революційної доби 1914–1923 рр.

Оформлення дослідницьких зусиль у сегменті революційних подій у Західній Україні в самодостатній напрям ставить на порядок денний питання про переоцінку і навіть деконструкцію деяких теоретичних побудов, глибокого переосмислення окремих компонентів концепту історії ЗУНР, удосконалення інтерпретаційного інструментарію.

Чому, зрештою, виникає питання оновлення концепту розгляду історії ЗУНР?

Ще 1993 року побачила світ стаття відомого івано-франківського вченого Олександра Карпенка «Листопадова 1918 року національно-демократична революція на західноукраїнських землях»⁶. Вона фактично стала основою нового концепту в українській історіографії, що розглядав революційні події 1918 року як початок революційних перетворень національно-демократичного спрямування на території Галичини, Буковини і Закарпаття, їх взаємозв'язку з подіями такого ж характеру на «Великій Україні». Більше того, національна революція на західноукраїнських землях ставилася у пряму залежність від виникнення і діяльності Української Центральної Ради, Гетьманської держави П. Скоропадського і виводилася на так званий «паралельний курс» з Директорією УНР В. Винниченка і С. Петлюри. Не вдаватимемось до аналізу складових цього концепту, який, вважаємо доволі обґрунтованим і ґрунтовно підкріпленим джерелами. Але при цьому слід позначити, на нашу думку, найбільш «вразливі» і навіть котроверсійні місця.

Одне з них – вже згадана «паралельна» оптика у висвітленні історії ЗУНР та національно-державних утворень часів Української революції на Наддніпрянщині. В сучасній українській

⁴ *Левицький К.* Великий Зрив / *К. Левицький*. – Львів: Червона Калина, 1931. – 150 с.; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1970. – 228 с.; *Макух І.* На народній службі. – Детройт, 1958. – 628 с.; *Сохоцький І.* Будівничі новітньої української державності в Галичині // *Історичні постаті Галичини XIX–XX ст.* – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Б-ка українознавства, 1961. – С. 76–247; *Цегельський Л.* Від легенд до правди. Спогади про події в Україні, зв'язані з першим листопада 1918 року. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – 313 с.; *Чубатий М.* Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – 52 с.

⁵ *Великочий В.* Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина (Українська історіографія суспільно-політичних процесів. Бібліографія). – Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г. – М., 2014. – 180 с.; *ЗУНР: історія, постаті, чин: бібліогр. покажч.* / ОУНБ ім. І. Франка; уклад. В. Дволітка; ред. Г. Горбань; авт. вступ. ст. І. Монолатій; відп. за вип. Л. Бабій. – Івано-Франківськ, 2018. – 48 с.

⁶ *Карпенко О. Ю.* Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях / *О. Ю. Карпенко* // *Український історичний журнал.* – 1993. – Ч. 1. – С. 18–21.

історіографії навіть існують підстави стверджувати про існування двох окремих напрямів у вивчення історії Української революції: так звані «зунрівський» та «уенерівський». Маємо на увазі той факт, що, як правило, вчені з Західної України займаються дослідженням історії ЗУНР, а їхні колеги з інших регіонів, за рідкісним винятком, – історії Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. До певної міри це виправдано, по-перше, регіональними «вподобаннями» конкретного дослідника, визначеними його особистими симпатіями та інтересами, напрямками діяльності тих наукових шкіл, в яких він формувався, доступністю джерел тощо; по-друге, – тими обставинами, особливостями існування в яких опинилися українські землі на момент початку національної революції, перебуваючи в складі Австро-Угорської та Російської імперій. Кожна з частин української нації, що формувалася політично на початку ХХ століття, перебувала в орбіті тих суспільно-політичних процесів, які домінували в метрополіях, були різними за своєю природою і характером.

Однак об'єднавчим чинником, на наш погляд, була та ідея, яку сповідувало політично свідоме українство по обидва боки Збруча: самостійне національно-державне існування, яке неможливо уявити, а тим більше, здійснити в умовах політичного, територіального, державного, духовного розмежування. І це яскраво проявляється у створенні та діяльності спочатку Головної української ради, Союзу визволення

України, а згодом – Загальної української ради як громадських організацій загальнонаціонального характеру, що виступали за реалізацію програми відродження національної соборної держави. Таким чином, ідея соборності, єдності, цілісності стає тією цементуючою засадою, в руслі і контексті якої і слід конструювати оновлений концепт розгляду історії ЗУНР.

Цього поки-що не можна сказати про існуючі концепції розгляду Української революції, сконструйовані і впроваджені сучасними вітчизняними вченими В. Ф. Солдатенком⁷ та В. Ф. Верстюком⁸. Перша приділяє ЗУНР незначну увагу, розглядаючи її як епізод Української революції, наголошує на окремішності процесів національно-революційного характеру на західноукраїнських землях від загальноукраїнських, акцентує на складнощах комунікацій між політиками і державними діячами ЗУНР та УНР. При цьому сама революція в Україні хоч і розглядається, як національна, однак сильно узалежнена і навіть така, що бере витoki від революції Російської. Даючи оцінку концепції Української революції В. Солдатенка, слід пам'ятати, що вона була однією з перших, в якій «зроблено вдалу спробу висвітлити малодосліджений суспільний феномен – Українську революцію 1917–1920 рр.»⁹

Концепт Української революції, запропонований В. Верстюком, знайшов своє остаточне формулювання у колективному двотомному виданні «Нариси історії Української революції», що побачило світ у 2011–2012 рр.¹⁰ Він характеризується,

⁷ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: Книга Пам'яті України, 1997. – 441 с.

⁸ Верстюк В. Передмова // Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: док. і м-ли / упоряд. В. Верстюк (кер.) та ін. – К., 2003; Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради / В. Верстюк // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 66–78; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. / Ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.), О. Бойко, Р. Пиріг, Н. Маковська; Упорядн.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилищак, В. Бойко, О. Бойко, А. Гриценко, О. Кудлай, Н. Маковська, О. Михайлова, Т. Осиашко, О. Щусь. НАН України. Інститут історії України; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України; Дослідний інститут сучасної української історії (Філадельфія). – Т. 1. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2006. – 688 с.

⁹ Андрусишин Б. І. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 508 с. // УІЖ. – 2000. – № 3 – С. 137.

¹⁰ Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2011. – Кн. 1. – 390 с.; Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко; Авт. кол.: О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівн.), В. І. Головченко, Г. Г. Єфіменко, С. В. Кульчицький, О. І. Лупандін, О. В. Михайлова, Т. С. Осташко, О. І. Павлишин, Р. Я. Пиріг, О. С. Рубльов, В. В. Скальський, В. Ф. Солдатенко. НАН України. Інститут історії України. – Кн. 2. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2012. – 464 с.

вважаємо, більшою увагою до вирішення національного питання в Україні соборній. При цьому ЗУНР розглядається як невід'ємна складова загальнонаціонального процесу, рівноцінний чинник становлення й утвердження демократичної самостійної соборної української держави. При цьому вчений не відкидає впливу на Українську революцію подій загальноросійського масштабу, вказуючи на подібність окремих завдань і складових мети кожної, як і впливу революційних подій в Україні 1917–1921 рр. на Російську революцію.

Відмінною рисою концепту В. Верстюка є «вписування» Української революції в загальноєвропейський контекст подій, пов'язаних з Першою світовою війною, національно-демократичними революціями в Європі, повоєнним облаштуванням світу.

Основою оновленого чи нового концепту революції на західноукраїнських землях, як і на Наддніпрянщині, має стати, на нашу думку, саме розуміння причин виникнення і тенденцій розвитку Української революції як однієї з тих, що мали місце в Центрально-Східній Європі в ході і по завершенні Першої світової війни. Як і національно-державних революцій тих «бездержавних народів», які вибороли і збудували власні національні держави в часи розпаду європейських імперій: Австро-Угорської та Російської. При цьому Українська революція має потрактовуватися як цілісне національне самодостатнє явище, на яке, безумовно мали вплив різноманітні чинники, зокрема, і події в колишніх метрополіях, і намагання різних державно-політичних чинників, зокрема Росії, в тій чи іншій формі перешкодити українській національній державності.

Саме з цієї точки зору *вважаємо неправомірним, розглядати утвердження радянської влади в Україні в 1917–1921 рр. як складову Української революції. Адже це була влада окупанта, не національна, а проросійська шовініс-*

тична, яка призвела до відновлення російського панування у формі СРСР до 1991 року.

Складовою частиною концепту національно-демократичної революції на західноукраїнських землях мало б стати і нове прочитання окремих подій та явищ, що мали в ній місце, як і потрактування окремих дефініцій. Маємо на увазі, до прикладу, усталену в українській історіографії дефініцію «Листопадовий зрив». Саме події 1 листопада 1918 року, пов'язані зі збройним встановленням влади українцями у Львові, сьогодні потрактовуються відповідно до концепту О. Карпенка як початок Листопадової національно-демократичної революції на західноукраїнських землях. З легкої руки одного з чільних діячів ЗУНР Костя Левицького вони отримали назву «Великого зриву»¹¹. Інші учасники і свідки подій також вживали такі дефініції, як «Листопадовий зрив», «Листопадовий чин», «Листопадовий переворот», «Листопадове повстання» тощо¹².

Однак, чи були події 1 листопада 1918 року початком революції на західноукраїнських землях? На нашу думку, – ні. Вважаємо, що революційний процес був започаткований значно раніше, ще 1914 року, про що йтиметься нижче. Початком його активної фази стало проголошення Української держави Українською Національною Радою (УНРадою) як конститувантою на так званому «з'їзді мужів довір'я» 18–19 жовтня 1918 р.¹³. Слід наголосити на тому, що саме утворення УНРади і проголошення нею Української держави в Галичині щонайменше за формою не було революційним, оскільки відбувалося в руслі реалізації можливостей, які відкривав проголошений цісарем Австро-Угорщини 16 жовтня Маніфест «До моїх вірних австрійських народів»¹⁴. Революційним воно було за змістом, адже відновлювало національну форму державності на західноукраїнських землях, вперше від 1340 р. Дії Центрального Військового Комітету на чолі з Дмитром Вітовським в ніч з 31 жовтня

¹¹ *Левицький К.* Великий зрив. До історії Української державності від березня до листопада 1918 року на підставі спогадів і документів. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2018. – 127 с.

¹² *Гуцуляк М.* Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України: зі спогадами і життєписами членів комітету виконавців Листопадового Чину. – Нью-Йорк, 1973. – 407 с.

¹³ Інформація газети «Діло» про утворення Української Національної Ради і затвердження її статуту // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-т. / Кер. роботи і від. ред. *О. Карпенко*. Т.1. – Івано-Франківськ: В-во «Лілея-НВ». – С. 186–187.

¹⁴ Маніфест цісаря Австро-Угорщини Карла I Габсбурзького «До моїх вірних австрійських народів» // Діло. – 1918–1919 жовт.; // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти том. / Кер. роботи і від. ред. *О. Карпенко*. Т.1. – Івано-Франківськ: В-во «Лілея-НВ». – С. 174–175.

на 1 листопада 1918 р. були спрямовані на те, щоб утвердити владу Української держави як у Львові, так і в краї загалом, а з іншого боку, – протистояти протиправним діям польської сторони щодо анексії Східної Галичини, запланованої на 1 листопада цього ж року.

Більше того, після збройного встановлення влади Української держави в краї в ніч з 1 на 2 листопада 1918 р. австро-угорський намісник Галичини граф Гуйн передав усю повноту влади своєму заступникові Володимиру Децикевичу. А той, як відомо, в цілком легітимний спосіб делегував усі владні повноваження УНРаді, легітимізуючи тим самим як її саму, так і Українську державу, вищим законодавчим органом якої вона була. Таким чином, західноукраїнські політики, не марячи революційними теоріями заради самих революційних перетворень, йшли шляхом національного державотворення за всіма канонами як внутрішньодержавного, так і міжнародного права. Про це, власне, писав і Данило Богачевський у своїй доповіді «Ідеологічні основи листопадових днів», присвяченій 40-річчю ЗУНР: «з уваги на маніфест цісаря Карла не може бути мови про яку-небудь революцію, бо ж не ходило ані про насильну зміну форми правління, ані про відорвання частини території від цілості, а тільки про розумне й доцільне використання тієї неповторної нагоди та виконання легально признаного права і то міжнародного права (14 точок Вилсона)...Роблення революції ради самої революції замість творення держави, є не тільки зовсім зайве, але й скрайньокарігідне»¹⁵. До речі, революційний характер листопадових подій 1918 року (щонайменше – за формою), ставлять під сумнів і сучасні дослідники ЗУНР¹⁶.

Аналізуючи сучасну історіографію західноукраїнської держави, Ю. Сливка звернув увагу на «тривожну тенденцію», що полягає в недооцінці заяви цісаря від 16 жовтня 1918 р. про

реорганізацію монархії у федеративну державу та ухвалу УНРади 18 (19) жовтня про об'єднання всіх українських земель Австро-Угорщини в Українську державу, яка оголошувалася суб'єктом міжнародних відносин. Вчений наголошує на тому, що з точки зору українців усе те, що відбувалося наприкінці жовтня – на початку листопада 1918 р., мало законний характер, а спроби перешкодити реалізації названих актів і були намаганням насильно захопити владу на чужій території¹⁷.

З іншого боку, потребує уточнення чи визначення умов уживання самого терміну «Листопадовий зрив». Маємо на увазі наступне. Академічний тлумачний словник української мови трактує «зрив» як «дію за значенням зривати, зриватися», або як «невдачу, провал у здійсненні якоїсь справи, задуму»¹⁸, тобто, несе в собі негатив. Тому вживати сам термін доцільно винятково в історичному контексті. А в сучасних працях наукового характеру, підручниках, посібниках більш коректним, на наш погляд, було б уживання означення, що виражає зміст самого явища – збройне встановлення влади українцями в краї.

Нарешті, повноцінною складовою оновленого концепту революції на західноукраїнських землях мала б стати і нова хронологія процесу.

Проблема хронології Листопадової революції на західноукраїнських землях мала б слугувати тим інструментом, який дасть змогу глибше вивчити, означити і простежити процес боротьби за становлення і утвердження національної державності в Галичині. Ця революція розглядається сучасними вченими в контексті соборницької боротьби українства за власну державу в ході Української революції початку ХХ століття. Її нижня межа, як правило, встановлюється дослідниками або 18–19 жовтня, або 31 жовтня – 1 листопада 1918 року. Верхня, як правило, визначається 13 листопада 1918 року,

¹⁵ Богачевський Д. Ідеологічні основи листопадових подій. – Філадельфія: Осередок Праці НТШ, 1959. – С. 1–2.

¹⁶ Монолатій І. До питання про характер (не)революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2537-ivan-monolatiy-do-pitannya-pro-kharakter-ne-revolutsijnogo-rukhu-v-skhidnij-galichini-v-1918-r>

¹⁷ Сливка Ю. Етапи та головні напрями дослідження ЗУНР в українській історіографії / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 3–9.

¹⁸ Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 3. – С. 701.

коли «Тимчасовим основним законом про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» було проголошено нову державу – ЗУНР. Таким чином, процес корінних змін у суспільстві, у його державному устрої фактично ототожнюється лише зі становленням української влади на частині західноукраїнських земель.

Зі всього видно, що поняття «Листопадова 1918 р. національно-демократична революція» у часовому відношенні не обмежується вказаним місяцем, тим більше подіями 1 листопада 1918 р. у Львові, а охоплює ширші, хоча й чітко на сьогодні ще не визначені хронологічні рамки. Намагання сучасних істориків пов'язати генезу ЗУНР із Центральною Радою дає зручні підстави для її розгляду як складової Української революції. Сукупність подій, що позначають це явище, загалом зрозуміла: їх зміст пов'язаний з військово-політичними приготуваннями, пов'язаними з переобранням влади, та складними відносинами між Віднем і Львовом.

Виникнення української державності у жовтні 1918 р. не може бути потрактоване, як таке, що легко дісталось «з доброї руки» цісаря Австро-Угорщини. Відомому Маніфесту Карла I «До моїх вірних австрійських народів» передувала тривала національно-визвольна боротьба українців Австро-Угорщини, яка перейшла у завершальну організаційну стадію з початком Першої світової війни. Створення і діяльність Легіону Українських січових стрільців як першої національної бойової формації стало яскравим проявом революційних перетворень на західноукраїнських землях. У цей же час виникають подібні військові формування національного характеру й у таких на той час «недержавних націй», як от польська, що ставили собі за мету відродження власного державного організму. Саме з початком Першої світової війни пов'язаний спалах так званої Великої Східноєвропейської революції, що покликала до життя національні польську, полінаціональні чехословацьку, югославську держави. Не стала винятком у цьому контексті й українська нація, зокрема та її частина, що населяла західні етнічні землі. Таким чином, існують всі підстави визначати нижню межу Листопадової революції серпнем-вереснем 1914 р.

Стосовно верхньої межі слід зауважити таке. З проголошенням ЗУНР революція не завершилася. Трансформації політичного, державотворчого, соціально-економічного, національно-культурного характеру на західноукраїнських землях у революційному русі продовжувалися і після 13 листопада 1918 р. Змінювалися назви держави, її статус, політичний устрій, була втрачена територія. Однак боротьба наполегливо продовжувалася на дипломатичному фронті аж до 14 березня 1923 р. – офіційного рішення Ради послів Антанти щодо передання Польщі права на підмандатне управління українською Галичиною¹⁹. Після цього останнє національне державне українське утворення часів Української революції припинило своє існування, що, вважаємо, і завершило процес революції.

Таким чином, хронологічними межами «Листопадової революції» слід вважати не жовтень-листопад 1918 р., а серпень-вересень 1914 – березень 1923 рр. Цей період поділявся на три основні етапи:

1. Підготовчий (серпень-вересень 1914р. – жовтень 1918 р.)
2. Державотворчий (жовтень 1918р. – квітень 1921р.)
3. Завершальний (квітень 1921р. – березень 1923р.).

Така періодизація, не претендуючи на універсальність, загалом корелюється з етапами загальноукраїнського революційного процесу національного характеру (окрім останнього з них). Водночас, саме остання фаза революції на західноукраїнських землях продовжує Українську національну революцію до березня 1923 р.

Це, на наше переконання, спонукає до внесення корективів у періодизацію Української революції, як загальнонаціонального процесу, визначаючи її у межах серпень 1914 р. – березень 1923 р. Такий підхід уможлиблює її інтерпретацію як складову загальноєвропейського революційного процесу, а значить – його рівноцінного суб'єкта, а не одного з об'єктів революції в сусідній країні, що була метрополією. Це стане реальним кроком до відмови від впливу так званого «руського мира» в українській історичній науці. При цьому наголосимо: не політичні амбіції чи ідеологічні передумови стають

¹⁹ Соляр І. Я. Ради Послів рішення від 15 березня 1923 року про Східну Галичину [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Rady_posliv.

визначальними у такому випадку, а повернення шляху національної історії з маргінесів у загальноєвропейське русло.

Процес пошуку оптимальної періодизації для революції початку ХХ ст. триває не тільки в національній історіографії. Так, відомий вчений Андреа Граціозі взагалі пропонує визначити межі загальноєвропейської революції 1905–1956 рр.²⁰ Деякі сучасні зарубіжні дослідники, зокрема Д. Ралі, Д. Сенборн, Д. Смеле, Е. Енгельштейн, які працюють над вивченням проблем зокрема Російської революції, пропонують визначити її хронологічні межі включно з Першою світовою війною і до середини 20-х років ХХ століття²¹.

Одразу зазначимо, що викладений нами підхід до хронології Української революції не є оригінальним. Ще 1999 р. львівський вчений Ярослав Грицак у часописі «Україна модерна»²² запропонував нову хронологію революційних подій в Україні початку ХХ ст., що ґрунтується на теоретичних і методологічних засадах розгляду історичного процесу як загальноєвропейського, запропонованих зарубіжними науковцями (Р. Марком, А. Адамсом, А. Армстронгом, С. Гутієром, М. фон Гагеном)²³.

Використовуючи історичну спадщину української історіографії, Я. Грицак спирався також

на праці І. Лисяка-Рудницького, Романа Шпорлюка²⁴. Саме їм, як стверджує вчений, належить теза про можливість застосування до Української революції нижньої хронологічної межі, пов'язаної з виникненням перших національних військових формувань в ході Великої війни за аналогію з поляками і чехами. «Так само як поляки, чехи і словаки пов'язують початок своїх відповідних національних революцій з діяльністю Пілсудського та його легіонів (а рівно ж з діяльністю Дмовського по іншій стороні барикади) у польському випадку та діяльністю Масарика і Крамаржа – також у 1914–1915 рр. – у чеському випадку, так само українці можуть розглядати 1914 р. як відправну точку своєї революції»²⁵.

Що стосується верхньої межі, то тут спостерігаються суттєві розбіжності у національній історіографії. Традиційним і найбільш поширеним є підхід у її визначенні березнем 1921 р. – підписанням так званого Ризького миру, за яким міжнародного визнання набувала Українська Соціалістична Радянська Республіка – маріонеткова проросійська держава. 14 березня 1923 р. як кінцева дата Української революції лише в останні десятиріччя набуває поширення в національній історіографії, ще не є усталеною і залишається доволі дискусійною.

²⁰ *Граціозі Андреа*. Війна і революція в Європі 1905–1956 рр. Пер. з італійської *М. Прокопович*. – К.: В-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 352 с.

²¹ Donald Raleigh «Experiencing Russia's Civil War. Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1917–1922», 2002. – 423 p.; Joshua Sanborn «Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire», 2014–288 pp.; Jonathan Smele «The «Russian» Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World», 2016–480 p.; Lora Engelstein «Russian Flames: War, Revolution, Civil War, 1914–1921», 2017. – 856 p.; Дудко О. Насильства і війни [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.lvivcenter.org/uk/chronicle/news/2845-2018-08-31-wwi-dudko-review>

²² *Грицак Я.* Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації // Україна модерна. – 1999. – № 2–3. – С. 254–269.

²³ Mark R. Dieges *cheiteme Staats versuche // Ukraine: Gegen wartund Geschich teeines neuen Staates / Hrg. von G. Hausmann und A. Kappeier*. Baden-Baden, 1993. S. 82–99; Adams A.E. *The Great Ukrainian Jacquerie // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution / Ed. by Taras Hunczak*. Cambridge, Mas., 1977. P. 247–270; Armstrong A. *Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. by P. J. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, G.N. Zekulin*. Edmonton, 1992. P. 125–127; Guthrie S. L. *The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // Slavic Review*. 1979. Vol. 38. № 1. P. 30–47; *Eley G.* *Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by H. Aster and P. J. Potichnyj*. 2nd Ed. Edmonton, 1990. P. 205–246; Hagen-von, M. *The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917–1921 // The Harriman Institute Forum*. 1994. – Vol. 7. – № 5. – P. 7–11.

²⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. *М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкеевої*. – К.: Основи, 1994. – 554 с.; Szporluk R. *Review // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. 1978–1980. Vol. XIV. № 37–38. P. 267–271.;

²⁵ *Грицак Я.* Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації // Україна модерна. – 1999. – № 2–3. – С. 254–269.

У час відзначення сторіччя Української революції проблема її хронології стає все актуальнішою, набуває розуміння і поширення в академічних наукових колах²⁶, залишається зоною активного інтелектуального осягнення²⁷, а також чинником формування самодостатньої національної історіографії²⁸.

Висновки

Отже, стрижневими підвалинами оновленого концепту національно-демократичної революції на західноукраїнських землях є її сприйняття і конструювання в контексті загально-континентального процесу боротьби європейських народів за своє національне визволення і державне самоствердження у період Першої світової. Виходячи з такого підходу, нижню межу цього процесу (національно-визвольні змагання на західноукраїнських землях) і явища (Листопадова 1918 року національно-демократична револю-

ція) слід не лише об'єднати, а й взаємно детермінувати, розглядаючи їх в контексті тягlosti і неперервності. Вважаємо за можливе використання в такому випадку терміну "*Національно-демократична революція на західноукраїнських землях 1914–1923 рр.*".

З іншого боку, з такого трактування хронологічних меж національно-демократичної революції на західноукраїнських землях логічно випливає потреба уточнення меж усієї Української революції другого-третього десятиріччя ХХ століття. Насамперед тому, що її складовою і невід'ємною частиною є революційні події на західноукраїнських землях цього періоду. З іншого боку, саме ці події і розширюють межі власне Української революції у її загальнонаціональних масштабах, утворюють її парадигму як національно-визвольну, національно-державницьку, соборницьку.

References

- Velykochyi V. Dzherela dovvyvchennia derzhavnoho budivnytstva v ZUNR: monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Plai, 2003. – 278 s.; Velykochyi V. Ukrainka istoriohrafiiia suspilno-politychnykh protsesiv u Halychyni 1914–1919 rr.: monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Vydavnycho-dyzainerskyi viddil Tsentruin formatsiinykh tekhnologii Prykarpatskohonats. un-tuim. Vasyliya Stefanyka, 2009. – 812 s.*
- Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena 75-richchiiu Zakhidnouk-rainskoi Narodnoi Respubliki, 1–3 lystopada 1993 r.: materialy. – Ivano-Frankivsk, 1993. – 175 s.
- Zakhidno-Ukrainska Narodna respublika: istoriia i suchasnist // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Lviv, 2000. Vyp. 6. – 374 s.
- Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – Vyp. 18: Zakhidno-ukrainska narodna respublika: Do 90-richchia utvorennia / NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakivycha – Lviv, 2009.
- Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchy ichasopys. Do 95-richchia utvorennia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. 2014. Ch. 25–26. 420 s.
- Levytskyi K. Velykyi Zryv / K. Levytskyi. – Lviv: Chervona Kalyna, 1931. – 150 s.; Lozynskyi M. Halychyna v rr. 1918–1920. – Niu-York: Chervona Kalyna, 1970. – 228 s.; Makukh I. Na narodni i sluzhbi. – Detroit, 1958. – 628 s.; Sokhotskyi I. Budivnychi novitnoi ukrainskoi derzhavnosti v Halychyni // Istorychni postati Halychyny XIX–XX st. – Niu-York-Paryzh-Sidnei-Toronto: B-kaukrainoznavstva, 1961. – S. 76–247; Tsehelskyi L. Vid legend do pravdy. Spohady propodii v Ukraini, zviazani z pershymlstopada

²⁶ *Басара-Телищак Г. Б., Скальський В. В.* Міжнародна наукова конференція «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)» // Український історичний журнал. – 2017. – № 3. – С. 208–2013. *Водотика Т., Скальський В.* Переосмислення Революції 1917 року: війна, революція і державність в Україні // Україна модерна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/event/vodotyka-skalsky-about-revolution>.

²⁷ *Гоцуляк В. В.* Сучасні інтерпритації історіографії Української революції 1917–1921 рр. // Вісник Черкаського університету. – 2017. – №1. – С. 7–23; *Капелюшний В.* «Українська революція 1917–1921 рр.» у шкільних підручниках та навчальній літературі з історії України: історіографічні та загально-педагогічні аспекти. // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 51. – С. 65–70.

²⁸ *Соляр І.* Українська революція 1914–1923 рр. в національній пам'яті галичан у міжвоєнний період ХХ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів – 2017. – Вип. 29: Primum magere. Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. – С.157–164.

1918 roku. – Niu-York ; Filiadelfiia, 1960. – 313 s.; Chubatyi M. Derzhavnyiladna Zakhidni i Oblasty Ukrainskoi Narodnoi Respublyky. – Lviv, 1921. – 52 s.

Velykochyi V. Velyka Skhidnoievropeiska revoliutsiia, Pershasvitova viina i Halychyna (Ukrainska istoriohrafiiia suspilno-politychnykh protsesiv. Bibliohrafiiia). – Ivano-Frankivsk: VydavetsKushnir H.M., 2014. – 180 s.

ZUNR: istoriia, postati, chyn =: bibliohr. pokazhch. / OUNB im. I. Franka; uklad. V. Dvolitka; red. H. Horban; avt. vstup. st. I. Monolatii; vidp. zavyp. L. Babii. – Ivano-Frankivsk, 2018. – 48 s.

Karpenko O. Yu. Lystopadova 1918 r. natsionalno-demokratychna revoliutsiia na zakhidnoukrainsky khzemliakh / O. Yu. Karpenko // Ukrainsky iistorychnyi zhurnal. – 1993. – Ch. 1. – S. 18–21.

Soldatenko V. F. Ukrainska revoliutsiia. Istorychnyi narys. – K.: Lybid, 1999. – 976 s.; *Soldatenko V. F.* Ukrainska revoliutsiia: kontsepsiia ta istoriohrafiiia. – K.: Knyha Pamiati Ukrainy, 1997. – 441 s.

Verstiuk V. Peredmova // Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyirukh. Berezen–lystopad 1917 roku: dok. i m-ly / uporiad. V. Verstiuk (ker.) tain. – K., 2003; *Verstiuk V.* Ukrainska revoliutsiia: doba Tsentralnoi Rady / V. Verstiuk // Ukrainskyi istorychnyizhurnal. – 1995. – № 6. – S. 66–78; Dyrektoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respublyky 1918–1920: Dokumenty i materialy. U 2 t. / Red. kol.: V. Verstiuk (vidp. red.), O. Boiko, R. Pyrih, N. Makovska; Uporiadn.: V. Verstiuk (kerivnyk), H. Basara-Tylishchak, V. Boiko, O. Boiko, A. Hrytsenko, O. Kudlai, N. Makovska, O. Mykhailova, T. Osshashko, O. Shchus. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy; Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchy khorhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy; Doslidnyiinstytutsuchasnoiukrainskoiistorii (Filadelfiia). – T. 1. – K.: Vyd-vo Oleny Telihiy, 2006. – 688 s.

Andrusyshyn B.I. *Soldatenko V.F.* Ukrainska revoliutsiia: kontsepsiiaistoriohrafiiia. – K.: Poshukovo-vydavnycheahenstvo «Knyhapamiati Ukrainy», Vydavnychiy tsentr «Prosvita», 1999. – 508 s. // UIZh, 2000, № 3 – S. 137–143.

Narysy istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv / Red. kol.: V.A.Smolii (holova), H.V.Boriak, V.F. Berstiuk, S.V. Kulchytskyi, V.M. Lytvyn, R.Ia. Pyrih, O.P. Reient, O.S. Rublov, V.F. Soldatenko, Yu.I. Tereshchenko. NAN Ukrainy. Instytutistorii Ukrainy. – K.: NVP «Vydavnytstvo «Naukovadumka» NAN Ukrainy», 2011. – Kn. 1. – 390 s.; *Narysy istorii ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv / Red. kol.: V. A. Smolii (holova), H. V. Boriak, V. F. Berstiuk, S. V. Kulchytskyi, V. M. Lytvyn, R. Ya. Pyrih, O. P. Reient, O. S. Rub-*

lov, V. F. Soldatenko, Yu. I. Tereshchenko; Avt. kol.: O. D. Boiko, V. F. Berstiuk (kerivn.), V. I. Holovchenko, H. H. Yefimenko, S. V. Kulchytskyi, O. I. Lupandin, O. V. Mykhailova, T. S. Ostashko, O. I. Pavlyshyn, R. Ya. Pyrih, O. S. Rublov, V. V. Skalskyi, V. F. Soldatenko. NAN Ukrainy. InstytutistoriiUkrainy. – Kn. 2. – K.: NVP «Vydavnytstvo «Naukovadumka» NAN Ukrainy», 2012. – 464 s.

Levytskyi K. Velykyzryv. Do istorii Ukrainskoi derzhavnosti vid bereznia do lystopada 1918 roku na pidstavi spohadiv i dokumentiv. – Ivano-Frankivsk: «Lileia-NV», 2018. – 127 s.

Hutsuliak M. Pershyi Lystopad 1918 roku na Zakhidnykh Zemliakh Ukrainy: zispohadamy i zhyttiepysamy chleniv komitetu vykonavtsiv Lystopadovoho Chynu. – Niu-York, 1973. – 407 s.

Informatsiia hazety «Dilo» proutvorennia Ukrainskoi Natsionalnoi Rady i zatverdzhenniayi i statutu // Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy u 5-ty tom./ Ker. roboty i vid. red. O. Karpenko. – T.1. – Ivano-Frankivsk: V-vo “Lileia- NV”. – 582 s.

Manifest tsisaria Avstro-Uhorshchyny Karla I Habsburzkoho “Domoikhvirny khavstriiskykh narodiv”// Dilo. – 1918–1919 zhovt.; // Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy u 5-ty tom./ Ker. roboty i vid. red. O.Karpenko. – T.1. – Ivano-Frankivsk:V-vo “Lileia- NV”. – S. 174–175.

Bohachevskiy D. Ideolohichni osnovy lystopadovy khpodii. Filiadelfiia: OseredokPratsi NTSh, 1959. S. 1–2.

Monolatii I. Do pytannia prokharakter (ne)revoliutsii nohorukhu v Skhidnii Halychyni v 1918 r. [Elektronnyi resurs] // Rezhymdostupu: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2537-ivan-monolatii-do-pitannya-pro-kharakter-ne-revolutsijnogo-rukhu-v-skhidnij-galichini-v-1918-r>.

Slyvka Yu. Etapy ta holovni napriamy doslidzhenia ZUNR v ukrainskiiistoriohrafii / Yu. Slyvka // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalnasvidomist, derzhavnist. – Lviv, 2000. –Vyp. 6. – S. 3–9.

Slovyk ukrainskoi movy: v 11 tt. / AN URSR. Instytut movoznavstva; zared. I. K. Bilodida. K.: Naukovadumka, 1970–1980.–T. 3. – S. 701.

SoliarI.Ia. Rady Poslivrishenniavid 15 bereznia 1923 roku pro Skhidnu Halychynu [Elektronnyiresurs] // Rezhymdostupu: http://www.history.org.ua/?termin=Rady_posliv.

Hratsiozi Andrea. Viina i revoliutsiia v Yevropi 1905–1956 rr. Per. zitaliiskoi M. Prokopovych. K.: V-voSolomiiPavlychko “Osnovy”, 2005. – 352 s.

Donald Raleigh «Experiencing Russias Civil War. Politics, Society, and Revolutionary Culture in Saratov, 1917–1922», 2002. – 423 r.; Joshua Sanborn «Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire», 2014. – 288 r.; Jonathan Smele «The «Russian» Civil Wars, 1916–1926: Ten Years That Shook the World», 2016. – 480 r.; Lora Engelstein «Russian Flames: War, Revolution, Civil War, 1914–1921», 2017. – 856 r.; Dudko O. *Nasylystva i viiny [Elektronnyy resurs]* // Rezhym dostupu: <http://www.lvivcenter.org/uk/chronicle/news/2845-2018-08-31-wwi-dudko-review>.

Hrytsak Ya. *Ukrainska revoliutsiia 1914–1923 rr.: novi interpretatsii // Ukraina moderna*. 1999. – № 2–3. – S. 254–269.

Mark R. *Die gescheiterte Staatsversuche // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Hrg. von G. Hausmann und A. Kappeier*. Baden-Baden, 1993. – S. 82–99; Adams A.E. *The Great Ukrainian Jacquerie // The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution / Ed. by Taras Hunczak*. Cambridge, Mas., 1977. – P. 247–270; Armstrong A. *Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. by P. J. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, G.N. Zekulin*. Edmonton, 1992. P. 125–127; Guthrie S. L. *The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // Slavic Review*. 1979. Vol. 38. № 1. P. 30–47; Eley G. *Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914–1923 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by H. Aster and P. J. Potichnyj*. 2nd Ed. Edmonton, 1990. P. 205–246; Hagen von, M. *The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917–*

1921 // The Harriman Institute Forum. 1994. Vol. 7. № 5. – P. 7–11.

Lysiak-Rudnytskyi I. *Istorychnies. V 2 t. Tom I. / Per. z anhli. M. Badik, U. Havryshkiv, Ya. Hrytsaka, A. Deshchytsi, H. Kyvan, E. Pankeievoi*. K.: Osnovy, 1994. – 554 s.

Szporluk R. *Review // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. 1978–1980. Vol. XIV. № 37–38. – P. 267–271.

Basara-Telishchak H.B., Skalskyi V.V. *Mizhnarodna naukova konferentsiia «Revoliutsiia, deravnist, natsiia: Ukraina nas hliakhu samostverdzhennia (1917–1921 rr.)» // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – 2017. – № 3. – S. 208–213.

Vodotyka T., Skalskyi V. *Pereosmyslennia Revoliutsii 1917 roku: viina, revoliutsiia i derzhavnist v Ukraini // Ukraina moderna. [Elektronnyy resurs]*. Rezhym dostupu: <http://uamoderna.com/event/vodotyka-skalsky-about-revolution>.

Hotsuliak V.V. *Suchasni interpretatsii istoriohrafii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. // Visnyk Cherkaskoho universytetu*. 2017. № 1. S. 7–23.

Kapeliushnyi V. «Ukrainska revoliutsiia 1917–1921 rokiv» u shkilny khpidruchnykakh tnavchalnii literaturi z istorii Ukrainy: istoriohrafichni ta zahalno-pedahohichni aspekty. // *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2017. Vyp. 51. – S. 65–70.

Soliar I. *Ukrainska revoliutsiia 1914–1923 rokiv v natsionalnii pamiatii halychan u mizhvoiennyi period KhKhstolittia // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsional nasvidomist, derzhavnist*. Lviv, 2017. Vyp. 29: *Primum agere*. Yuvileinyi zbirnyk naposhanu Mykoly Lytvyna. – S. 157–164.

Павло Гай-Нижник (м. Київ)

Структури державної влади в ЗУНР – ЗО УНР (листопад 1918 р. – грудень 1919 р.)

Висвітлюється перебіг утворення Західноукраїнської Народної Республіки та формування органів державної влади ЗУНР (згодом – ЗО УНР) протягом 1918–1919 років.

Ключові слова: ЗУНР, ЗО УНР, державна влада, українська революція.

Pavlo Hai-Nyzhnyk

Structure of state power in the WUPR – WO UPR (november 1918 – December 1919)

The course of the formation of the Western Ukrainian People's Republic and formation of the state authorities of the WUPR (subsequently from the UPR) during the years 1918–1919 are covered. The author investigated the proclamation of statehood in Western Ukraine and the formation of branches of power, in particular: the constitutional legislative body – the Ukrainian National Council, the executive (government) – the State Secretariat, etc. The structural and personal composition of the WUPR parliament, as well as functions and responsibilities of government secretariats (ministries), courts and prosecutor's offices, powers of local authorities – local councils, local commissars and commandants, etc. are analyzed. The legislative acts of the Republic, which defined and regulated the state system in the country and divided the areas of competence of the legislative and executive power, its supreme and local authorities, were systematized and classified. The form of power and state-political system in the Western Ukrainian People's Republic is determined.

Key words: WUPR, WO UPR, state power, Ukrainian revolution.

Павел Гай-Ныжнык

Структуры государственной власти в ЗУНР – ЗО УНР (ноябрь 1918 – декабрь 1919)

Освещается ход образования Западно-Украинской Народной Республики и формирования органов государственной власти ЗУНР (впоследствии – ЗО УНР) в течение 1918–1919 годов.

Ключевые слова: ЗУНР, ЗО УНР, государственная власть, украинская революция.

Наприкінці Першої світової війни у зв'язку з поширенням революційної ситуації та кризою обох імперій – Російської та Австро-Угорської, до складу яких входили українські землі, посилювався процес боротьби українського народу за своє національне та соціальне визволення, метою якого було відновлення власної національної державності. Як відомо, головні події відбувалися в Наддніпрянській Україні, початок яким

покляло утворення УНР у листопаді 1917 року. У Західній Україні цей процес, ускладнений війною, що продовжувалася, розрухою та агресивними діями більш сильніших націй-конкурентів, стосувався переважно Галичини, що розгорнувся наприкінці 1918 р.

Створена у Львові на початку 1848 р. перша національна представницька організація – Головна Руська Рада (ГРР)¹ у відозві від 10 травня

¹ Установчі збори Головної Руської Ради відбулися 2 травня 1848 р. за сприяння тогочасного губернатора Галичини і Володимирії графа Франца Зерафа Штадіона фон Вартгаузена і Таннгаузена в консисторії собору Святого Юра. У зв'язку з тим, що митрополит Михайло Левицький перебував тоді у своїй замській резиденції в Унівському монастирі, зборами керував єпископ-помічник Григорій Яхимович. Його обрали й головою ГРР, хоча її безпосереднім провідником став його заступник – Михайло Куземський. Другим заступником обрано юриста Івана Борискевича. Основними принципами діяльності ГРР визначалися: вірність цесареві Фердинандові I – «конституційному царю Галичини й Володимирії» та його нащадкам, а також укріплення та розвиток «нашої руської народності».

1848 р. зазначала: «ми русини² галицькі належимо до великого руського народу, котрий говорить однією мовою та складає 15 мільйонів, з яких 3,5 (півтретя) мільйона замешкує Галицьку землю»³. Невдовзі у своїй політичній заяві від 9 червня 1848 р. Головна Руська Рада заявила про своє прагнення домогтися адміністративного поділу Галичини (на той час до неї входила й Буковина) та утворення з її українських етнічних земель окремої австрійської провінції. Одночасно з цим мало відбутися й урівноправлення української громади з іншими народами, а Української греко-католицької церкви з іншими конфесіями. До наступного кроку національного визволення й соборності мали призвести втілення домагань українських депутатів, висловлені у новоствореному віденському парламенті. Йшлося про утворення з усіх українських земель Австрії – Східної Галичини з Лемківщиною, Буковини та українського Закарпаття окремого коронного краю зі своїм сеймом та урядом⁴.

Згадані дії політичного представництва української громади стали наслідком тривалої подвижницької діяльності значного кола українських науковців, духовних діячів Західної України початку ХІХ ст., які у своїх творах обґрунтовували концепції автохтонності українства, національної спорідненості Галичини, Буковини й Закарпаття з Наддніпрянською Україною⁵. У програмних документах українських партій – радикалів (РУРП), соціал-демократів (УСДП), національних демократів (УНДП) щодо національного питання висловлювалося прагнення утворення передусім Галицько-Буковинської територіально-національної автономії, а у майбутньому – змагатися до створення суверенної Української держави на всіх етнічних українських землях⁶.

Однак ці занадто радикальні для імперії плани, що могли істотно змінити розстановку національних сил, наштотувались на відчайдушний опір передусім польської сторони, не принесли позитивних наслідків. Водночас накреслені обрії національно-політичного руху в Австро-Угорській імперії, що пов'язувалися з місцевою національною автономією (поки що) та соборністю стали дороговказом до буремного 1918 року⁷.

Наступні події були прискорені Першою світовою війною. Новітнє національне пробудження західних українців відбулося у 1918 р., що було пов'язано з загальним революційним процесом, який охопив Східну Європу, включаючи й Австро-Угорщину. Значимі державотворчі здобутки в Наддніпрянській Україні, значна активізація в напрямі національного самовизначення політичних сил українства, передусім у Галичині та Буковині, широко відомі «14 пунктів» В. Вільсона⁸ т. зв. Програми миру, з їх визначальною тезою «права націй на самовизначення», де український народ на теренах Австро-Угорської імперії хоча згадувався й опосередковано, спонукав українські політичні сили до активізації своїх дій.

Нагадаю, що галицьке політичне представництво українців вже наприкінці 1917 р., зустрічаючи перепони з боку польських сил та імперського центру, ультимативно заявляло у віденському парламенті про нагальну потребу побудови українського державного тіла на основі традицій давнього українського Галицько-Волинського князівства. Причому заявлялося, що ця територія, як частина неподільної спадщини всього українського народу, може як залишитися у складі Австрії, так і, за волею ук-

² До кінця ХІХ ст. українці на західних землях називали себе здебільшого «русинами», а українську мову – руською. – П. Г.-Н.

³ Будьмо народом // Зоря Галицька. – 1848. – 10 травня.

⁴ Антонович М. Історія України. – Т. 4. – Прага: Нова доба, 1942. – С. 72; Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова). – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1965. – С. 37.

⁵ Яремчук В. Д. Вплив національної ідеї на визвольну боротьбу в західноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. // Події і особистості революційної доби / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2003. – С. 9–10.

⁶ Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтінг, Фенікс, 1993. – С. 26–27.

⁷ Гай-Нижник П. ЗУНР – ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – К., 2018. – 146 с.

⁸ Гай-Нижник П. Політичні погляди Вудро Вільсона у допрезидентський період його життя та діяльності // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Вип. 39. – К., 2008. – С. 67–77.

раїнців, бути влученою до УНР⁹. На початку жовтня 1918 р., коли офіційний Відень у переддень мирних переговорів з Антантою був вимушений визнати «14 пунктів» В. Вільсона, з боку Української парламентської репрезентації (Є. Петрушевич, К. Левицький) було виголошено низку заяв з вимогою негайного утворення української автономії в Австрії. У них було категорично зазначено, що у випадку невиконання цих вимог, українці, виходячи з права на самовизначення, домагатимуться прилучення усіх українських земель Австро-Угорщини, включаючи й угорське Закарпаття, до гетьманської Української Держави¹⁰.

12 жовтня 1918 р. представники польських кіл з Галичини на прийнятті у імператора заявили від імені Галичини, що вони відокремлюються від Австрії й возз'єднуються з Польщею. З цією метою 28 жовтня 1918 р. на нараді у Кракові галицькі поляки створили Польську ліквідаційну комісію, яка повинна була зайнятися питанням переобрання влади в Галичині від Австрії до Польщі, визначивши місцем свого постійного урядування м. Львів. Своєю чергою Українська Національна Рада¹¹ у своєму статуті від 18 жовтня 1918 р. заявила, що вважає за свій обов'язок «виконати в хвили, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самоозначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом»¹². А вже наступного дня УНРада проголосила, що «ціла етнографічна українська область в Австро-

Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Строжинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творять одноцілу українську територію»¹³. У вказаній прокламації також зазначалося, що «Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин»¹⁴.

Наприкінці жовтня 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася революція, в результаті якої було повалено монархічну владу. 24 жовтня проголошена своя незалежність Угорщина, а 28 жовтня у Празі проголошено незалежну Чехо-Словацьку Республіку. 29 жовтня було проголошено утворення Сербо-Хорвато-Словенської держави, яка пізніше була перейменована на Югославію¹⁵. 12 листопада 1918 р. республікою було проголошено Австрію.

У ці процеси впліталися й події на українських землях. Після того, як імператор Карл I звернувся з маніфестом «До моїх вірних австрійських народів», 18–19 жовтня 1918 р. у Львові був скликаний з'їзд мужів довір'я з цілого краю. Це були представники усіх політичних партій Галичини, Буковини, депутатів австрійського парламенту галицького і буковинського сеймів, духовенства. Згідно плану, на цьому з'їзді мала

⁹ Лозинський М. Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918–1920. – Т. V. – Відень, 1922. – С. 23.

¹⁰ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1917 und 1918. XXII Session. – Wien, 1918. – Bd. 1. – S. 4553.

¹¹ Українська Національна Рада (УНРада) постала 18–19 жовтня 1918 р. після проведеної у Львові у приміщенні Народного Дому конституанти – представницького зібрання (бл. 500 осіб). Головною метою було втілення права на самовизначення українських земель Австро-Угорської монархії, що перебувала у стадії перманентного розпаду. До складу УНРади входили усі українські депутати обох австрійських палат (Палати послів і Палати панів), крайових сеймів Галичини й Буковини, представники єпископату, по три представники українських партій з цих земель; крім того, до неї було кооптовано видатніших непартійних фахівців, представників молоді, проведено вибір від повітів та міст й надано місце представництву національних меншостей, які цим правом не скористалися. Усього УНРада налічувала 150 членів (передбачалося ж: усього – 226, з них (пропорційно до відсотку від загальної кількості громадян) українці – 160, поляки – 33, євреї – 27, німці – 6).

¹² Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Ль.: Червона калина, 1931. – С. 113–114.

¹³ Там само. – С. 115–116.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Утвердження ленинських ідей про державу і право на Україні. – Ль., 1972. – С. 210.

бути утворена конституанта (Українська Національна Рада) і проголошена українська державність.

Під час роботи УНРади 19 жовтня 1918 р. до неї надійшла відозва від угорських українців (Закарпаття), що засвідчувало усвідомлення ними своєї національної належності і зв'язку з усім українським народом. Ця відозва, зачитана привселюдно, закінчувалася такими словами: «Ви, наші рідні браття, повинні стати за нами і з'єднати з собою. Наш народ дожидає того спасення, щоби раз вже висвободитися від ярма другого народу»¹⁶. Виходячи з напруженої ситуації, пов'язаної з гострим національним суперництвом у самій Австро-Угорщині, непевного становища української державності в Наддніпрянській Україні, УНРада прийняла рішення утворити самостійну державу, котра, виходячи з розвитку подій, увійшла б до складу Соборної України або ж певний час знаходилася б у федеративному союзі з Австрією.

Отже *Українська Національна Рада* (УНРада), створена 18 жовтня 1918 р. у Львові як Конституанта (Конституційні Збори) українського народу, що проживав на своїх етнографічних землях в Австро-Угорській імперії, стала вищим законодавчим органом Західно-Української Народної Республіки. До складу УНРади, згідно зі Статутом від 18 жовтня 1918 р., увійшли: всі українські депутати обох палат австрійської Державної Ради (Парламенту і Палати панів), крайових соймів Галичини й Буковини, по три представники українських політичних партій з цих земель. Крім зазначених у Статуті делегатів, у засіданнях УНРади брали участь представники від українського студентства Галичини. Функції президії УНРади у період львівської сесії виконувала президія Української парламентарної репрезентації в австрійському парламенті. 19 жовтня 1918 р. УНРада прийняла постанову про утворення Української Держави на українських етнографічних землях у складі Австро-Угорщини та закликала національні меншини направити своїх представників до УНРади пропорційно кількості населення. Президентом УНРади став *Євген Петрушевич*.

Разом з тим Українська Національна Рада вирішила проявити свою лояльність щодо ще існуючої Австро-Угорської монархії, звернув-

шись до властей у Відні з пропозицією затвердити рішення УНРади про проголошення Української державності.

УНРада утворила три комісії (делегатури) з функціями вищої виконавчої влади:

- «Загальну» (тимчасовий уряд) у Відні під керівництвом Є. Петрушевича (25 жовтня 1918 р.). 25 жовтня 1918 р. віденська делегація офіційно повідомила про створення УНРади й представила її державну програму голові австрійському уряду Максусу Гусареку фон Гейнлейну й безуспішно домогалася легітимної передачі влади від австрійського уряду. 26 жовтня 1918 р. Є. Петрушевич від імені УНРади вислав ноту до президента США Вудро Вільсона, в якій доводив до його відома факт утворення Української Держави та просив підтримки у вирішенні українського питання;

- для вирішення справ Галичини і Закарпаття («Галицьку») – у Львові (голова – К. Левицький). Львівська делегація УНРади, делегати якої постійно проживали у Львові, здійснювала заходи з організації української влади в Східній Галичині. 29 жовтня 1918 р. було утворено Центральне бюро УНРади у Львові (голова – Р. Перфецький) та Харчовий уряд (голова – С. Федак). 30 жовтня 1918 р. УНРада закликала українське населення Галичини не виконувати розпорядження Польської ліквідаційної комісії та визнала Легіон українських Січових стрільців як основу національних збройних сил проголошеної держави;

- «Буковинську» у Чернівцях (голова – О. Попович). 25 жовтня 1918 р. буковинську делегацію доповнили 10 представників і вона отримала назву: Український крайовий комітет Буковини. Після встановлення української влади в Чернівцях та обрання О. Поповича президентом краю, 7 листопада 1918 р. Крайовий комітет ухвалив нову назву – Українська Крайова Національна Рада (голова – А. Артимович). 9 листопада 1918 р., після окупації Буковини румунськими військами, більшість її делегатів залишили Чернівці.

На зборах 19 жовтня було обрано Президію Української Національної Ради, яка представляла УНРаду в період між сесіями. Тоді ж представник від Української соціал-демократичної партії (УСДП) М. Ганкевич висловився за проголошення з'єднання з Наддніпрянською Україною,

¹⁶ *Левицький К.* Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів)... – С. 118.

хоча члени партії вирішили не брати участі в Українській Національній Раді. З'їзд було проголошено закритим, що викликало незадоволення серед присутніх, які домагалися дебатів і голосування про прийняття рішення. Тим часом розпад Австро-Угорщини пішов дуже швидко, зв'язки між виконавчими делегатурами перервалися.

Варто зауважити, що створення 18–19 жовтня 1918 р. у Львові Української Національної Ради хоч і спиралося на цісарський маніфест від 16 жовтня 1918 р., проте не означало реальної зміни влади в Галичині та Буковині. Незважаючи на зусилля віденської делегації УНРади, навіть формальної передачі влади українцям у Східній Галичині не відбулося. Максимум, чого домоглася віденська делегація УНРади, було рішення австрійської Ради міністрів про обсадження староств і повітових дирекцій скарбу урядовцями-українцями. Крім того, передбачалося зайняття українцями посад суддів та урядовців на залізничних станціях¹⁷. Даремно очікуючи вказівок з Відня, львівська делегація УНРади уконституювалася лише 27 жовтня 1918 року. Відразу після цього вона прийняла рішення про запровадження на місцях інституту повітових комісарів УНРади, яких мали обрати делегати від сільських громад повіту. Рішення передбачало також утворення при комісаріатах прибічних Рад. Крім того мова йшла про вибори громадських комісарів і сільських прибічних Рад, що мали відбутися на зборах у громадах краю¹⁸.

Скликання в усіх повітах Галичини організаційних зборів для формування повітових і громадських організацій УНРада призначила на 6 листопада 1918 р. Проведення цієї акції доручалося наявним повітовим організаціям¹⁹. Аби не допустити переходу влади в Східній Галичині до рук Польської ліквідаційної комісії, урядникам української національності, котрі працювали в державних установах, було наказано до остаточної передачі влади УНРаді виконувати обов'язки австрійських урядників²⁰. 29 жовтня

1918 р. львівська делегація ухвалила «Устав і Інструкції для повітових органів Української Національної Ради», де були сформульовані способи організації та компетенція створюваних на національній основі повітових, міських і сільських виконавчих структур²¹.

31 жовтня делегація Української Національної Ради поставила перед галицьким намісником генералом Г. Гуйном вимогу передати владу в її руки. Проте намісник відмовився зробити це, посилаючись на відсутність відповідних директив віденського уряду²². Керівництво ж львівської делегації УНРади, очікуючи повідомлення з Відня про офіційну передачу влади в Східній Галичині українцям, утримувалось від заклику до перейняття влади на місцях. Таким чином, УНРадою було фактично встановлено ситуацію двовладдя, коли створені національні місцеві органи мали діяти паралельно з існуючою австрійською адміністрацією.

Тим часом Український Центральний Військовий Комітет, який не орієнтувався на Відень і не мав віри австрійському урядові, готувався до створення власної військової сили, а відтак не допустив Польську ліквідаційну комісію до Львова. У другій половині жовтня Український Центральний Військовий Комітет поділив край на військові округи, розіслав своїх кур'єрів до районів і до військових частин, призначив окружних військових комендантів.

Саме цей Комітет (переіменований вже на Українську Генеральну Команду) у ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. здійснив у Львові український державотворчий переворот. Українські військові частини 15-го полку крайової оборони, 50-го сторожового та 41-го супровідного куренів вийшли з касарень, роззброїли жовнірів-неукраїнців, обложили усі найважливіші урядові будинки і зайняли їх. Переворотом керував Дмитро Вітовський. Над львівською ратушею замайорів український синьо-жовтий прапор, його підняв молодий стрілець С. Паньківський.

¹⁷ Гоцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України (зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину). – К., 1993. – С. 52–53; Лозинський М. Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1919–1920. – С. 35.

¹⁸ Львівська делегація Національної Ради // Діло. – 1918. – 29 жовтня.

¹⁹ Зарядження Української Національної Ради // Діло. – 1918. – 29 жовтня.

²⁰ Львівська делегація Національної Ради // Діло. – 1918. – 29 жовтня.

²¹ 3 Делегації Української Національної Ради у Львові // Діло. – 1918. – 31 жовтня; ЦДІА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 93, арк. 12–12 зв.

²² Матейко Р. Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900–1920 років у контексті історії України. – Тернопіль: Принтер-інформ, 2002. – С. 65.

Одразу ж після перевороту владу від австро-угорської адміністрації перебрала на себе Українська Національна Рада. Вранці 1 листопада 1918 р. Д. Вітовський повідомив у Київ: «Зайнятий українськими військами Львів складає поклін Києву, столиці всієї України»²³. Новопризначений намісник В. Децикевич офіційно передав владу в Галичині Костю Левицькому.

Того ж дня УНРада випустила Відозву до українського народу, в якій виголошувалося:

«Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвисша власть, Українська Національна Рада.

*З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави»*²⁴.

У Відозві наказувалося, що «заки будуть устанвлені органи державної власти в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні красві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати власть», а існуючі на той час неприхильні до Української Держави місцеві уряди мали бути усунені²⁵. Усі українці-вояки колишньої австро-угорської армії оголошувалися підпорядкованими українській владі й відкликалися на Батьківщину з усіх фронтів. Населенню наказувалося організовувати бойові дружини й забезпечувати лад і спокій на місцях, а надто – тримати під контролем залізницю, пошти й телеграф. УНРада гарантувала всім національностям національну та релігійну рівноправність. До видання нових законів Української Держави мали бути чинними старі австро-угорські закони, якщо вони «не стоять у противенстві до основ Української Держави»²⁶. Відозвою також доводилося до відома населення про намір УНРади скликати Установчі збори на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права, а також, що як тількино буде створено український уряд, його склад і програму буде широко оголошено.

Зі свого боку Українська Генеральна Команда (колишній Військовий Комітет) розіслала кур'єрів до усіх закутків Галичини з закликами до негайного взяття влади. Усе це було зроблено від імені Української Національної Ради, хоч і без згоди її президії та більшості членів. Українська Генеральна Команда не мала великої надії на успіх і перемогу цієї акції, проте мала бажання не допустити до того, аби Львів і Східна Галичина перейшли під польську владу²⁷.

У жовтні–листопаді 1918 р. за участю членів Конституанти у більшості повітів Східної Галичини було утворено повітові (в Коломиї та Стрию – окружні) УНРади (проте їхній склад та діяльність ще не було регламентовано). У повіти краю були направлені уповноважені УНРади і військові команди (вони називалися кур'єрами) з наказом місцевим українським військовим командам брати виконання влади на місцях в свої руки²⁸. Останні це здійснили у Станіславові, Коломиї, Долині, Снятині, Раві-Руській, Золочеві, Сколе, Городку, Підгайцях, Жовкві, Печеніжині, Кам'янці-Струмиловій, Буську. У Тернополі, Перемишлі, Бориславі, Дрогобичі, Рудках, Бережанах, Стрию, Турці, Гусятинському повіті і Самборі владу було взято в результаті селянських виступів, а в Дрогобичі – виступу робітників²⁹.

Як правило, новоприбулий комісар випускав звернення до мешканців підпорядкованого краю чи населеного пункту, в якому після повідомлення про встановлення Української Держави і переходу влади з 1 листопада до Української Національної Ради, мешканці закликалися до спокою і послуху, в місті, селі чи повіті оголошувався стан облоги, вимагалася здача населенням зброї та амуніції «під загрозою дотеперішного воєнного права» й заборонявся продаж алкогольних напоїв до подальших розпоряджень³⁰.

9 листопада 1918 р. на засіданні Української Національної Ради було вирішено дати державі назву – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). До її складу, окрім Східної Галичини, входили Північна Буковина і Закарпаття, тобто

²³ Там само. – С. 66.

²⁴ Лозинський М. Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в рр. 1918–1920. – С. 42.

²⁵ Там само. – С. 42–43.

²⁶ Там само.

²⁷ Охримович В. Львів // Діло. – 1928. – 1 листопада.

²⁸ Лозинський М. Українська революція: Розвідки і матеріали. Галичина в роках 1918–1920. – С. 42–43.

²⁹ Лісна І. С. Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.). – Тернопіль, 2001. – С. 36.

³⁰ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 1259, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

землі колишньої Австро-Угорської монархії, населені українцями. Держава ЗУНР охоплювала близько 70 тис. кв км території з населенням 6 млн громадян (у тому числі: 71% українців, 14% – поляків, 13% – євреїв, 2% – угорців, румунів та ін.).

На початку листопада 1918 р. створювані Українські Національні Ради Закарпаття (у Пряшеві, Хусті, Любовні, Сваляві, Сиготі, Ясіні та ін.) декларували про прагнення українців-закарпатців увійти до складу ЗУНР і Наддніпрянської державності³¹. Протягом 1918 р. – першої половини 1919 р. суспільно-політичні події в українському середовищі Закарпаття точилися навколо трьох основних центрів – Старої Любовні (згодом Пряшева) на заході Закарпаття, Ужгорода – у центрі та Хуста – на сході. Так, у Старій Любовні 8 листопада 1918 р. відбулося багатотисячне віче представників багатьох українських сільських громад, яке перетворилося на могутню маніфестацію з гаслами воз'єднання всього Закарпаття з Україною. На вічі було утворено впливову Руську Народну Раду (РНР), яку очолив М. Якуб'як, ухвалено Маніфест до русинів Угорщини з основними гаслами відриву від Угорщини та об'єднання з Україною. У середині листопада РНР перенесла свій центр до Пряшева, де 19 листопада 1918 р. скликала чергове масове віче. На ньому були схвалені резолюції про вільне самовизначення українського народу на своїх етнічних землях, повну національну свободу поряд з іншими народами Угорщини. РНР винесла протест проти можливості розриву національної території і прилучення Закарпаття проти волі його населення до якоїсь іншої держави, окрім української. Подібно до вимог галицької УНРади закарпатська РНР домогалася окремого національного представництва на Міровій конференції в Парижі³². Проте невдовзі Буковину захопила Румунія, а Закарпаття спочатку відійшло до складу Угорщини, а у січні–квітні 1919 р. – до Чехо-Словаччини. Таким чином, фактично ЗУНР охоплювала тільки територію Східної Галичини та Західного

(Галицького) Поділля з населенням 4 млн громадян (75% – українці, 12% – поляки, 11% – євреї, 2% – інші національності)³³.

Ще 5 листопада 1918 р. УНРада випустила звернення до українського народу, в якому виклала основоположні засади своєї державної політики. У новоствореній державі, зазначалося в документі, «не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими. В Українській Державі всі горожане без різниці мови, віри, роду, стану чи пола будуть справді рівні перед правом й наскрізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім, безпосереднім, тайнім і пропорціональнім виборчим праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демократичній, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основою і керманичами держави»³⁴. Щойно збереться по заспокоєнні краю український парламент, зазначалося у зверненні, він щонайперше здійснить справедливу земельну реформу на користь малоземельних і безземельних селян, а робітниче законодавство забезпечить робітникові 8-годинний день праці та «дасть безпеку на старість і нездібність до праці і взагалі подасть охорону праці»³⁵. УНРада закликала громадян до єдності й захисту здобутої державності, для чого мусить бути створена сильна армія, а отже «ніхто, хто є Українцем, не сміє відтягтися від великого діла, від жертви для щасливої будучини будучих поколінь»³⁶.

9 листопада Українською Національною Радою було сформовано вищий виконавчий і розпорядчий орган – *Тимчасовий Державний секретаріат (Рада державних секретарів)* на чолі з *Костем Левицьким*. Наступного дня, 10 листопада, він склав урочисту присягу на вірність українському народові і державі.

«Вступаючи в уряд, – заявив К. Левицький, – вважаємо за відповідне зазначити, що стоїмо на демократичнім принципі. Ми вийшли з народу і для народу буде присвячена наша праця. Нашим обов'язком буде – берегти добра і права

³¹ Оршан Я. Закарпаття. – Париж, 1938. – С. 7.

³² Верига В. Визвольна боротьба в Україні. 1914–1923 рр. – Т. 1. – Л.: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАНУ, 2005. – С. 400–403.

³³ Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тицик Б. Й. Історія держави і права України. – Л., 1996. – С. 177.

³⁴ ДАЛО, ф. 1259, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

Західно-Української Держави; нашим змаганням – забезпечити лад, спокій і добробут держави. Лиш український режим буде в нашій державі. Цілому населенню без огляду на національність і віросповідання, без огляду на соціальне становище будуть забезпечені всі права і рівні так соціальні, як і політичні»³⁷.

У складі Державного секретаріату було 14 міністерств – Державних секретаріатів, які очолювалися державними секретарями: внутрішніх справ (Льонгин Цегельський), зовнішніх справ (Василь Панейко), фінансів (тимчасово Кость Левицький), військових справ (Дмитро Вітовський), судових справ (Сидір Голубович), торгівлі і промислу (Ярослав Литвинович), земельних справ (Степан Баран), шляхів (Іван Мирон), пошт і телеграфу (Олександр Пісецький), праці і суспільної опіки (Антін Чернецький), суспільного здоров'я (Іван Куровець), освіти (мав бути Степан Смаль-Стоцький, тимчасово – Олександр Барвінський), віросповідання (Олександр Барвінський), публічних робіт (Іван Макух). Було створено також Харчовий віділ, прирівняний до секретаріату, який очолив Степан Федак³⁸.

10 листопада 1918 р. УНРада доручила Раді державних секретарів здійснити необхідні заходи для об'єднання усіх українських земель в одну державу. 12 листопада 1918 р. до УНРади були кооптовані представники від політичних партій та війська, а вже наступного дня (13 листопада 1918 р.) Українська Національна Рада визначила конституційні засади новоствореної держави, прийнявши *Тимчасовий Основний Закон «Про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії»*³⁹. Тимчасовий Основний Закон мав позитивне значення для формування правової системи ЗУНР, у тому числі й законодавчої техніки.

Закон поділено на п'ять артикулів, які мають назви, що відображають їх зміст, і наскрізну нумерацію, однак немає підписів відповідних посадових осіб. Структура акта ґрунтується на логічному викладі його змісту.

В Артикулі I закону закріплювалася назва держави – Західно-Українська Народна Республіка.

В Артикулі II записано, що її територія включає українські етнографічні землі колишньої Австро-Угорської монархії, тобто – коронні краї Галичини і Буковини та українські комітати Закарпаття – згідно «етнографічної карти Австрійської монархії». «Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморос – як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга, *Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von K. K. Direktion der administrativen Statistik. Wien 1855. Masstab 1:864.0*», – зазначалося в Основному Законі⁴⁰. Ця територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку (Артикул III).

В Артикулі IV закріплювалося верховенство і суверенітет народу в державі, який здійснює їх через свої представницькі органи, обрані на підставі загального, рівного, прямого, виборчого права при таємному голосуванні, за пропорційною системою. Виборчим правом наділялися усі громадяни держави, без різниці національності чи статі. Найвищим органом влади мали стати Установчі збори ЗУНР, а до їх обрання уся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді, виконавчої – Державному секретаріатові.

Гербом ЗУНР був затверджений золотий лев на синьому полі, обернутий у праву сторону; прапором – традиційний синьо-жовтий. Затверджено й державну печатку ЗУНР (Артикул V)⁴¹.

Зазначу, що спосіб закріплення процедури реалізації закону потребував вдосконалення, позаяк зміст і обсяг прав та обов'язків суб'єктів при регулюванні цих питань чітко не було визначено та закріплено здебільшого надто узагальнено.

Українська Національна Рада стала вищим законодавчим органом ЗУНР на чолі з її президентом (з червня 1919 р. – диктатором) *Євгеном*

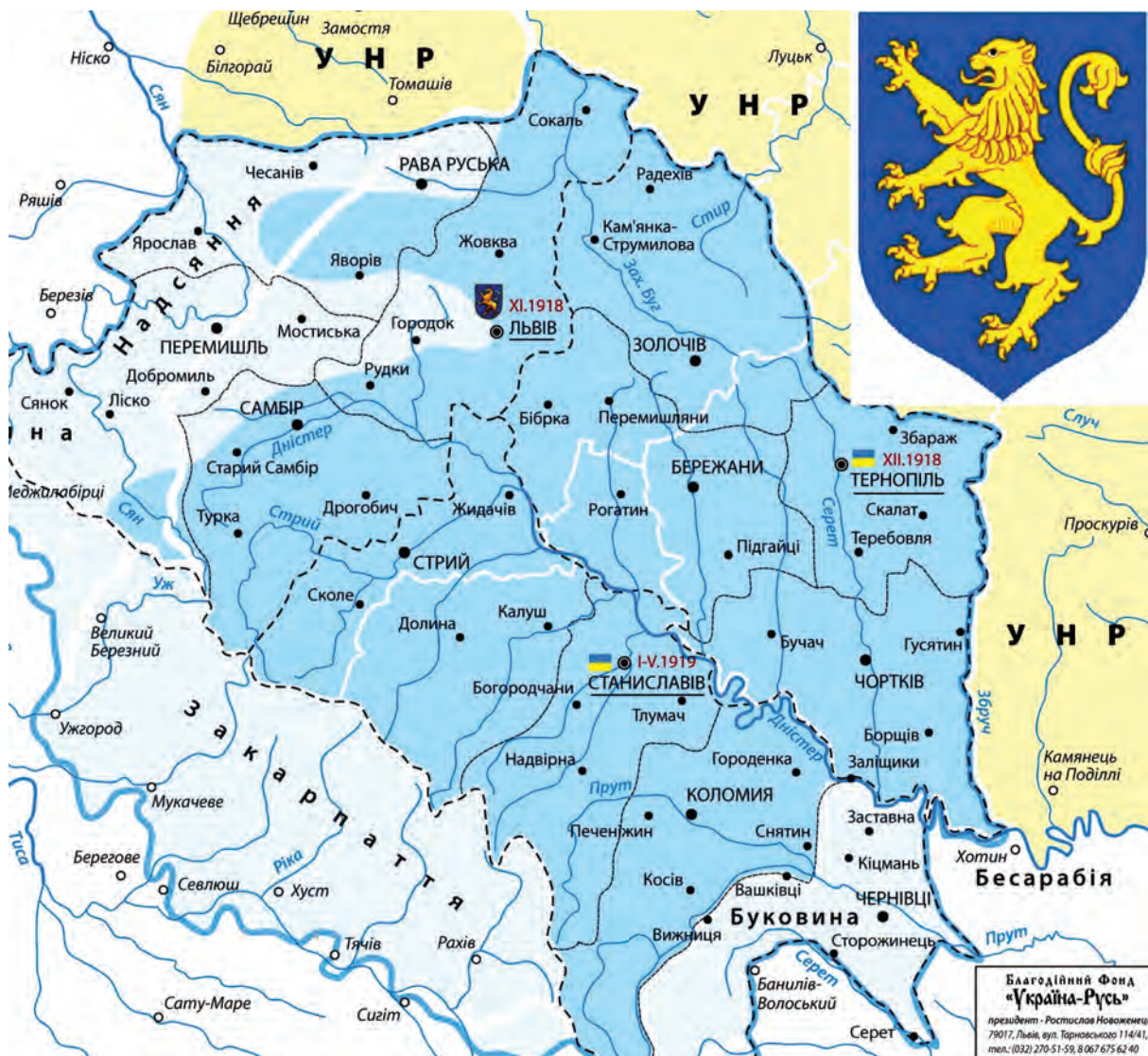
³⁷ В Галичині // Нова Рада. – 1918. – 24 (11) листопада.

³⁸ *Чубатий М.* Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Л., 1921. – С. 16–17.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 35–35 зв.; ф. 3505, оп. 1, спр. 135, арк. 169–169 зв.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

Петрушевичем. Склад її в основному залишився попереднім, збільшилася тільки кількість членів за рахунок представництва повітів і більших міст Галичини.

15 листопада на засіданні УНРади було прийнято закон «Про доповнення складу Української Національної Ради від повітів та більших міст краю»⁴², тобто вирішено зробити її більш представницьким органом згідно закону. Відтак, слід було обрати по одному делегату від кожного повіту, а також від міст: Львова – 4, Чернівців – 2, Станіславова – 2, Перемишля – 1, Дрогобича – 1, Коломиї – 1, Тернополя – 1, Стрия – 1, Ярослава – 1, Самбора – 1, Золочева – 1, Бережан – 1, Борислава – 1. Вибір тих делегатів, говорилося у законі, «здійснюють повітові органи

за участю просвітніх, культурних, економічних і політичних організацій на спільному засіданні», яке скликав повітовий комісар. Обиралася й «провірочна комісія», яка затверджувала результати і правильність проведення виборів. Вибори належало провести у часі від 22 по 26 листопада 1918 р.

Протягом наступних днів було прийнято ще декілька важливих законів, які стосувалися процесу організації державно-політичної системи Західно-Української Народної Республіки. Так, 16 листопада на засіданні Української Національної Ради було прийнято Закон «Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки»⁴³. З огляду на цей закон, питання чинності правових актів колишньої

⁴² ЦДІА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 6.

⁴³ Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки. – Станіслав, 1918. – С. 5–7.

Австро-Угорської монархії було визначено в ЗУНР чітко: вони зберігали чинність до видання правових актів ЗУНР, якщо не суперечили їй законодавству.

Закон став правовою основою діяльності уряду ЗУНР та нижчих органів урядування та управління. Згідно із §1, на території Західно-Української Народної Республіки залишилося в силі попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило інтересам, суті і цілям Української держави. У законі вказувалося, що усі службовці і «державна служба бувшої австрійської держави, котрі зложать письмове приречення» чесно служити українській державі, залишаються на своїх місцях. Усі адміністративні органи і власті на території Західно-Української Народної Республіки «підлягають Державному Секретаріату», який є найвищим органом виконавчої влади держави. На місцях запроваджувалися посади державних повітових комісарів, які здійснювали «заряджання урядам», дозволяли або забороняли носити зброю цивільним особам, контролювали справедлення державних установ, призначали (до часу проведення виборів) сільських і містечкових комісарів (такі комісари призначалися там, де усувалися антиукраїнські старі комісари, лояльні ж – затверджувалися).

Перебравши в свої руки основні державні установи, українці розпочали формування системи виконавчої влади на національній основі. Не створюючи принципово нових управлінських структур, вони відновили функціонування існуючих при австрійському режимі місцевих виконавчих органів. Керівниками повітової адміністрації стали новопризначені українські комісари. Посада повітового комісара замінювала начальника місцевої адміністрації – повітового старосту, який при колишній австрійській владі підпорядковувався галицькому наміснику.

Як правило, у перші дні повстання *посада повітового комісара* доручалася комусь з членів підготовчого комітету чи лідерів місцевої інтелігенції⁴⁴. Проте згідно з інструкцією, повітові комісари мали бути обрані делегатами (відпоручниками) громад і затверджені УНРадою у

Львові. Відпоручників громад мали обирати їхні мешканці на основі загального і рівного права голосування особами віком від 20 років. Селам з населенням більшим від 3 тис. мешканців надавалося право делегувати на кожних наступних 2 тис. осіб – на одного відпоручника більше⁴⁵. З перших днів комісаріати підпорядковувалися та звітували львівській делегації УНРади. З утворенням Державного секретаріату комісаріати увійшли в підпорядкування центральному виконавчому органу ЗУНР.

Згідно ж з Законом «Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки» повітовий комісар затверджував обрані кандидатури сільських і міських комісарів. Йому належало право розпуску «прибічних» рад і призначення нових виборів до них. Крім цього повітові комісари повинні були: 1) оберігати інтереси української державності та протидіяти будь-яким спробам завдати їй шкоду; 2) приймати присягу від службовців повітових служб; 3) приймати рішення у випадку відмови австрійських службовців від виконання своїх обов'язків; 4) затверджувати розпорядження повітових властей; 5) давати дозвіл на носіння зброї цивільному населенню; 6) здійснювати нагляд за діловодством усіх державних органів і службових осіб у повіті.

Закон регламентував також порядок виборів, структуру та функції «прибічних» національних рад. Передбачалося збереження старих кадрів службовців, особливо суспільно необхідних служб (комунальних, зв'язку, залізниць тощо). У законі зазначалося, що усі службовці, які дадуть письмове зобов'язання чесно служити Українській державі, залишаються працювати на своїх місцях. Повітового комісара призначав та звільняв державний секретар внутрішніх справ. Повітові військові коменданти та коменданти жандармерії підлягали повітовим комісарам виключно в питаннях громадської безпеки. Разом з тим закон вилучав з компетенції комісарів керівництво судами, поштою, телеграфом, залізницею, соляними копальнями та доменами, дозволяючи втручатися в справи цих інституцій лише у надзвичайних випадках⁴⁶.

⁴⁴ ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 23, арк. 15, 24; *Карпинець І.* Історія 8 галицької бригади (давнішої «Групи Рудки» або «Групи Гофмана») // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 13; *Чайковський А.* Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до травня 1919. – Л., 1930. – С. 14.

⁴⁵ ЦДІА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 93, арк. 12.

⁴⁶ Діло. – 1918. – 18 падолиста.

16 листопада, на виконання Закону «Про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки» і з метою його конкретизації було видано розпорядження Державного секретаріату «Про державну адміністрацію» («Про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки») ⁴⁷. У ньому вказувалося, що усі державні службовці колишньої австро-угорської держави, які складають письмову обіцянку чесно служити Західно-Українській Народній Республіці залишаються на своїх місцях. Усі органи виконавчої влади на місцях підлягають Державному секретаріатові і відповідним галузевим секретарствам. Керівним органом державної адміністрації у повіті визначався державний повітовий комісар, «якого іменує і усуває Державний Секретар внутрішніх справ» ⁴⁸.

Зберігаючи попередній адміністративно-територіальний поділ, закон встановлював, що у повіті адміністративна влада належить повітовому комісару, який призначався державним секретарем внутрішніх справ. При комісарі шляхом виборів, у яких приймало участь населення повіту, утворювалася т. зв. повітова національна рада з дорадчим голосом. *Міських комісарів* призначав державний секретар внутрішніх справ, а у містечках і селах (містечкових і сільських громадах) громадських комісарів призначали повітові комісари. При міських, містечкових і сільських комісарах діяли т. зв. «*прибічні ради*», які обиралися населенням. Закон докладно врегулював компетенцію місцевих органів влади та управління, які у всій своїй діяльності підпорядковувалися урядові. Тимчасово, через відсутність нових законів, залишалося чинним австрійське законодавство. Усі попередні службовці державного апарату, пошт, залізниці і т. д., незалежно від національності, могли залишатися на державній службі й надалі, якщо вони склали письмове зобов'язання чесно служити Українській державі.

У повіті представником і основним органом державної адміністрації визначався «*український державний повітовий комісар*». Повіто-

вих комісарів призначав і звільняв державний секретар внутрішніх справ (§5). Їх основним правом і обов'язком було «берегти інтереси української державності і протидіяти всяким способам, скерованим проти неї». Повітові комісари призначали у селах і містечках *громадських комісарів*, якщо такі ще не були обрані населенням. Вони також мали право оголосити розпущеними місцеві «прибічні громадські ради», призначати до них нові вибори (§10).

Повноваження та обов'язки таких комісарів були 1 грудня 1918 р. ретельно зазначені в окремому Обіжнику Ради державних секретарів «До державних повітових комісарів про їх обов'язки та права», в якому, зокрема, зазначалося, що державний повітовий комісар «є найвищим органом української власті на повіті і як такий він покликаний в першій мірі стояти на сторожі обов'язуючих законів, примінювати їх точно і справедливо супроти всіх горожан держави без виїмку народності, віроісповідання і стану» ⁴⁹. Державний повітовий комісар керував справами цивільної адміністрації повіту, а також тими справами, що не підпадали під юрисдикцію й розпорядження військової влади, проте обидві влади (цивільна та повітова) мали спільними співдіями забезпечувати в повіті лад та публічну безпеку. З цією метою державний, а також для виконання своїх розпоряджень, повітовий комісар (як найвищий орган цивільного адміністрації) мав право звертатися за допомогою війська, при чому місцевий військовий комендант був зобов'язаний надати йому таку допомогу.

Більшість повітових комісарів були обрані на місцях, лише в кількох повітах комісара призначила центральна влада ЗУНР ⁵⁰. Зокрема для зміцнення виконавчої влади в стратегічно важливому Дрогобицькому повіті 12 листопада 1918 р. туди був призначений комісаром один із лідерів УНДП Антін Горбачевський. Івана Макуха львівська делегація УНРади призначила повітовим комісаром Товмача ⁵¹. Затвердження повітових комісарів продовжувалось до кінця 1918 року ⁵².

⁴⁷ ЦДДА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 8–9.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2192, оп. 2, спр. 3, арк. 38.

⁵⁰ *Когут О.* Дещо про адміністрацію в українській державі (З.О.У.Н.Р.) // Календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1923. – Льв., 1922. – С. 96; *Цегельський Л.* Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; – Філадельфія, 1960. – С. 88.

⁵¹ Урядове повідомлення // Товмацькі вісти. – 1918. – 12 падолиста.

⁵² Повітові комісари // Нове життя. – 1918. – 19 грудня.

Очолити повітові комісаріати відомі в Галичині громадсько-політичні діячі, серед них – колишні послы до Державної Ради у Відні та Галицького Союму у Львові, діячі УНДП та УРП, члени УНРади, а саме: Лев Бачинський (Станіславів), Степан Витвицький (Львів), Северин Данилович (Долина), Теофіль Окуневський (Городенка), Михайло Король (Жовква), Андрій Чайковський (Самбір) та ін.

Повітові комісари ЗУНР–ЗО УНР у 1918–1919 рр. нерідко змінювалися. Наприклад, протягом листопада–грудня 1918 р. посаду комісара Рава-Руського повіту займали почергово три особи⁵³. У практиці ЗУНР використовувалися й інші форми адміністрування. Стрийським і суміжними повітами в першій половині листопада 1918 р. керував колишній посол до австрійської Державної Ради Володимир Сінгалевич. Наділений повноваженнями від львівської делегації УНРади та іменований «диктатором Стрийщини»⁵⁴, він утворив Директоріат, до якого входили він й обрані Остап Весоловський та Остап Нижанковський. Директоріат займався організацією української влади та призначав начальників державних установ у даному регіоні⁵⁵.

Крім створення виконавчих структур влади, в повітових центрах ЗУНР у листопад–грудні 1918 р. розпочався процес формування і представницьких органів – *повітових УНРад*. За своїми функціями вони повинні були замінити повітові ради, що діяли при австрійському режимі (повітова Рада складалася з 26 осіб, обраних за куріальною системою; на чолі такої Ради стояв маршалок та виконавчий орган – виділ, складений з осіб, яких обирала Рада)⁵⁶. Центральні органи ЗУНР на початках правління не

ставили питання про творення повітових УНРад як органів самоврядування. Львівська делегація УНРади визначила компетенцію прибічних Рад лише як дорадчих і виконавчих органів для повітових комісарів⁵⁷. Державний секретаріат внутрішніх справ, у віданні якого опинилася організація влади на місцях, також вважав, що в умовах революції першочерговим питанням є зміцнення виконавчої вертикалі. Прибічні Ради з дорадчими функціями, які підпорядкувалися повітовому комісару були дійсно створені в окремих повітах⁵⁸, але за відсутності зв'язку зі Львовом процес творення місцевих органів влади часто відбувався самодіяльно. С. Стебельський згадував, що у перші місяці 1919 р. «деякі інституції, як Повітові Національні Ради, Харчеві Союзи і т. п. не мають з'ясованої і постійної правної форми – їх характер є більше автономічний»⁵⁹.

У різних місцевостях утворювалися відмінні за організаційною формою повітові УНРади (прибічні Ради, повітові Комітети УНРади). Спочатку їх основу творили місцеві Народні Комітети УНДП, гуртки лідерів національно-просвітніх товариств з числа місцевої інтелігенції, службовців та духовенства. Протягом листопада–грудня 1918 р. у процесі реорганізації Рад у постійно діючі органи місцевого самоврядування вони доповнювалися і розширювалися на міжпартійній основі із залученням широких верств місцевого населення. Врешті-решт повітові УНРади поступово набували статусу органу місцевого самоврядування, з часто вирішальним голосом у політико-адміністративних питаннях⁶⁰, проте діяли повітові УНРади не в усіх місцевостях⁶¹.

У травні 1919 р. урядом було підготовлено Закон «Про повітові народні (трудова) ради»,

⁵³ ДАЛО, ф. 257, оп. 2, спр. 1066, арк. 14, 27.

⁵⁴ Там само, оп. 1, спр. 23, арк. 45, 45 зв, 47.

⁵⁵ Там само. – Арк. 47.

⁵⁶ *Luczak A.* Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1919. – Warszawa, 1973. – S. 29.

⁵⁷ ЦДІА у м. Львові, ф. 581, оп. 1, спр. 93, арк. 12 зв; Львівська делегація Національної Ради // Діло. – 1918. – 29 жовтня.

⁵⁸ ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 23, арк. 48, 52.

⁵⁹ *Ст. Ст. [Стебельський С.]* Начерк державного устрою Західньої Области Української Народньої Республіки // Українець. Календарик на звичайний рік 1919. – Станіславів, 1919. – С. 33.

⁶⁰ *Чубатий М.* Державний лад на Західній Области Української Народньої Республіки. – С. 26.

⁶¹ Там само. – С. 27.

через які, як зазначав І. Макух на окружному вічі в Коломиї, «в повіті населення буде рішати та контролювати урядників»⁶². До компетенції цих *повітових народних рад* мали належати такі справи: господарські (технічні, відбудова краю, доріг, регуляції), громадські, санітарні, шкільні (і позашкільна освіта), опіка над жертвами війни (сиротами, інвалідами) і харчові справи.

Паралельно з організацією цивільних органів адміністрації в повітових центрах створювалися військові органи – *міські комендатури, повітові, окружні та обласні Військові Команди*. Загалом цивільна і військова українська влада на місцях намагалися співпрацювати і координувати свої зусилля⁶³.

Перед захоплення польськими військами Львова (22 листопада 1918 р.) Рада державних секретарів та частина членів УНРади 21 листопада 1918 р. залишили місто і виїхали до Тернополя. Захищати інтереси українського населення у Львові було уповноважено членів УНРади Л. Ганкевича, В. Охримовича та С. Томашівського.

Наприкінці листопада – на початку грудня 1918 р. у Галичині було проведено додаткові вибори від громадських організацій повітів і великих міст (національні меншини з свого права представництва в УНРаді не скористалися).

Від 21 листопада 1918 р. до 2 січня 1919 р. уряд ЗУНР перебував у Тернополі. Урядові установи розташовувалися в українській гімназії по вул. Камінна, будинок не зберігся), у польській гімназії по вул. Конарського (тепер – вул. М. Грушевського), а також у магістраті (будинок не зберігся) та в готелі «Подільський» (нині – готель «Україна»)⁶⁴.

2 січня 1919 р. влада ЗУНР переїхала до Станіславова (тепер – Івано-Франківськ). У 1919 р. також і УНРада продовжила свої засідання у Станіславові, де відбулися три сесії (2–4 січня, 4–15 лютого та 25 березня – 15 квітня 1919 р.). Тут перше засідання УНРади відбулося 2 січня 1919 р. у залі кінотеатру «Аустрія» (сьогодні – готель «Дністер» на вул. Шевченка, 1). Доповнена представниками від повітів та міст, УНРада

номінально мала складатися з близько 150 членів. Але в сесіях брали участь близько 130 делегатів – частина депутатів постійно перебувала у Відні та в дипломатичних відрядженнях, інші залишилися у захоплених польськими і румунськими військами землях (частина з них була інтернована). УНРада, на відміну від наддніпрянської Центральної Ради, не була соціалістично спрямована. Більшість у ній (майже дві третина) склали націонал-демократи, радикали та соціал-демократи. Інші члени були або безпартійними, або належали до дрібних партійних груп як, наприклад, селянсько-радикальна група (фракція) К. Трильовського, що відкололася від радикалів. За соціальною ознакою в парламенті ЗУНР переважали середні й заможні селяни, світська інтелігенція та духовенство. Національні меншини відмовилися брати участь в УНРаді, а відтак вона мала суто український характер і спрямування.

2–4 січня 1919 р. було створено 9 комісій УНРади: земельна, військова, законодавча, технічної відбудови, фінансова, шкільна, закордонних справ, суспільної опіки, комунікацій; 15 лютого 1919 р. – адміністративна.

4 січня 1919 р. було прийнято декілька конституційних актів, що регламентували її компетенцію, організацію та діяльність, а саме: про Виділ УНРади; доповнюючий Статут; про спосіб оголошення законів та розпоряджень; про недоторканність членів УНРади.

Зокрема було прийнято Закон про утворення *Президії УНРади* у складі голови (президента) УНРади та чотирьох його заступників. Згідно з Законом від 4 січня 1919 р. Українська Національна Рада обрала свою Президію. Президія складалася з президента Республіки (Є. Петрушевич) та 4-х його заступників (Л. Бачинський, С. Вітик, О. Попович, А. Шмигельський). Секретарями стали С. Витвицький та О. Устіянович, а заступником секретаря – С. Сілецький.

Того ж дня, 4 січня 1919 р., було утворено важливий державний орган – *Виділ Української Національної Ради* – комітет з 10 членів на чолі з президентом, повноваження якого регулював

⁶² Републіка. – 1919. – 13 травня.

⁶³ *Павлишин О.* Основні події і дійові особи української революції 1918 р. на території Львівщини // *Сторінки історії ЗУНР–ЗОУНР. 1918–1919 рр. Методичний посібник до 80-річчя проголошення Західно-Української Народної Республіки.* – Льв., 1998. – С. 12–26.

⁶⁴ *Матейко Р.* Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900–1920 років у контексті історії України... – С. 89.

окремий закон. Виділ мав дорадчий характер при президентові Є. Петрушевичу. За партійним складом до нього увійшло 6 представників УНДП, 2 соціал-демократи та 2 радикали, а саме: Є. Петрушевич (президент), Л. Бачинський (УРП), С. Вітик (УСДП), А. Горбачевський (УНДП), Г. Дувіряк (УРП), М. Новаковський (б/п), Т. Окуневський (УНДП), О. Попович (УНДП), А. Шмігельський (УРП), С. Юрик (УНДП)⁶⁵.

До компетенції Виділу УНРади входило призначення членів уряду, керівників вищих і військових установ, здійснення права помилування, публікація державних законів⁶⁶. Виділ репрезентував державу у зовнішніх відносинах, призначав членів уряду, приймав їх відставку, підписував і публікував закони тощо (фактично виконував функції колегіального глави держави). Виділ мав діяти під час функціонування УНРади, до обрання нового парламенту. Рішення Виділу приймалися більшістю голосів, а у випадку їх рівності переважав голос президента.

4 лютого 1919 р. Виділ Української Національної Ради призначив новий уряд республіки, який очолив націонал-демократ *Сидір Голубович*, що водночас став і секретарем фінансів, торгівлі і промислу. Решта посад було поділено таким чином: державний секретар закордонних справ – В. Панейко, якого згодом замінив Л. Цегельський, а потім – М. Лозинський (усі – націонал-демократи), держсекретар внутрішніх справ – І. Макух (радикал), держсекретар військових справ – Д. Вітовський (радикал), якого після загибелі заступив В. Курманович (безпартійний), держсекретар судівництва – О. Бурачинський (націонал-демократ), держсекретар земельних справ – М. Мартинець, держсекретар освіти і віросповідань – А. Артемович, дер-

жсекретар шляхів, пошти і телеграфу – І. Мирон, держсекретар громадських робіт – М. Казаневич (усі – безпартійні). Як відзначав М. Лозинський «політично сей кабінет [міністрів], треба схарактеризувати як коаліцію національних демократів і радикалів при співучасті фахівців»⁶⁷. Т. Окуневський (референт законодавчої комісії) характеризував вищу владну структуру ЗУНР таким чином: «Законодавча власть в руках [Української Національної] Ради, виконуюча власть в руках правительства», а Виділу УНРади були надані «суверенні права», а саме: «іменування та припинення демісії державного секретаріату, амністія і аболіція, провірювання і проголошення законів та репрезентація на вні»⁶⁸.

Місцевими органами влади були повітові Національні Ради, що склалися з представників авторитетних службовців, селян, священиків. Наприклад, у Бучацькому повітовому комітеті (виконавчий орган ради), який налічував 15 чоловік, було: 9 селян, 4 священики та 2 адвокати⁶⁹.

Державний секретаріат на той час складався з представників націонал-демократичної (перейменованої в березні 1919 р. на трудову), радикальної і соціал-демократичної партій⁷⁰. Очолював уряд, як вже зазначалося вище, спочатку К. Левицький, а потім С. Голубович. Державний секретаріат мав 14 державних секретарів: внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів, юстиції, віросповідань, освіти, військових справ, земельних справ, торгівлі і промисловості, публічних робіт, праці і суспільної опіки, суспільного здоров'я, шляхів, пошти і телеграфу. Крім цього, до складу Державного секретаріату входив голова або заступник Українського харчового уряду (управління), який був створений УНРадою 29 жовтня 1918 р. За розпорядженням

⁶⁵ Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. – Коломия, 1993. – С. 26–27.

⁶⁶ Вістник державних законів і розпорядників Західної Области Української Народньої Республіки. – 1919. – Вип. 1. – 31 січня. – С. 2.

⁶⁷ Лозинський М. Українська революція. Розвідки і матеріяли. Галичина в роках 1918–1920... – С. 64.

⁶⁸ Педич В., Марущенко О. Сесія Української Національної Ради (січень 1919 р.) у Станіславові на сторінках часопису «Нове життя» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 6. – Льв., 2000. – С. 58.

⁶⁹ Тищик Б. Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). – Л., 1970. – С. 37.

⁷⁰ Діло. – 1918. – 10 листопада.

Українського харчового уряду (УХУ) у повітах були створені повітові Харчові управи.

З плином часу зазнав змін (персональних і структурних) виконавчо-розпорядчий орган держави – Державний секретаріат. Як зазначалося вже вище, спочатку Державний секретаріат складався з голови (президента) і 14 державних секретарів, які очолювали галузеві секретарства. Однак вже в кінці листопада в силу ряду обставин (деякі секретарі подали у відставку, інші не приступили до праці взагалі) число секретарств було скорочено. Так, Державні секретарства освіти і віросповідань були об'єднані, також було об'єднано Державні секретарства шляхів, пошти і телеграфу. Ліквідовано Державні секретарства суспільної опіки і праці та суспільного здоров'я⁷¹. Замість цих двох останніх у складі Державного секретарства внутріш-

ніх справ було створено відповідні відділи. Вони очолювалися товаришами (заступниками) держсекретарів. До складу Державного секретарства внутрішніх справ як окремий відділ було також включено Харчовий уряд. Після цих змін у складі уряду залишилося 10 державних секретарів.

Слід відзначити, що ще в кінці листопада 1918 р. Українська Національна Рада вирішила утворити у складі уряду нові секретарства: польське, єврейське і німецьке з метою, як зазначалося, щоби зберегти національні права цих націй в Українській державі. Проте така пропозиція УНРади залишилася нереалізованою: ні поляки, ні євреї, ані німці не побажали створити свої секретарства, виділити до них своїх представників.

Закінчення в наступному номері

⁷¹ Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Л., 1921. – С. 17.

Світлана Власенко (м. Київ)

Документи представництва Західноукраїнської Народної Республіки у Франції 1919–1923 рр.

(з колекції Центрального державного архіву громадських об'єднань України)

В статті подається огляд документів із фонду № 269 «Колекція документів “Український музей в Празі”» Центрального державного архіву громадських об'єднань України, що стосуються участі делегації Західноукраїнської Народної Республіки в Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр. та подальшої міжнародної діяльності західноукраїнських дипломатів у Франції до березня 1923 р.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), Паризька мирна конференція, документ, Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Svitlana Vlasenko

Documents of the Mission of West Ukrainian People's Republic to France 1919-1923

(From the Collection of Central State Archives of Public Organizations of Ukraine)

The article provides a review of documents of Central State Archives of Public Organizations of Ukraine's fonds № 269 «A Collection of Documents of Ukrainian Museum in Prague» concerning the participation of West Ukrainian People's Republic's delegation in Paris Peace Conference, 1919-1920 and Western Ukrainian diplomats' further international activities until March 1923. It describes the types of the documents, analyzes their content, and comprises a compilation of some of them. The complex of documents is divided into two groups: the first ones constitute the documents of the period of the Paris Peace Conference from January 1919 to January 1920; the second group presents the documents of the Western Ukrainian delegation in Paris from February 1920 to March 1923. The most commonly presented type of documents, correspondence of statesmen of the Western Ukrainian People's Republic, is described. The documents recreate the course of negotiations in Paris, traced the relationship between individual members of the Western Ukrainian delegation and their attempt to use that international situation to protect the sovereignty and territorial integrity of the Western Ukrainian People's Republic. Copies and text of separate documents from the collection «Ukrainian Museum in Prague» were submitted.

Key words: West Ukrainian People's Republic, Paris Peace Conference, document, Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

Светлана Власенко

Документы представительства Западноукраинской Народной Республики во Франции 1919-1923 гг.

(с коллекции Центрального государственного архива общественных объединений Украины)

В статье представлен обзор документов из фонда № 269 «Колекция документов “Украинский музей в Праге”» Центрального государственного архива общественных объединений Украины, которые касаются участия делегации Западноукраинской Народной Республики в Парижской мирной конференции 1919-1920 гг. и дальнейшей международной деятельности западноукраинских дипломатов во Франции до марта 1923 г.

Ключевые слова: Западноукраинская Народная Республика (ЗУНР), Парижская мирная конференция, обзор документов, Центральный государственный архив общественных объединений Украины (ЦГАОО Украины).

Події національно-визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр. є одними з найактуальніших у сучасній вітчизняній історіографії. Попри наявну величезну кількість наукових праць, дослідники продовжують шукати відповіді на низку дискусійних питань, серед яких і участь української делегації в Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр. Джерельною базою для його вивчення серед всього різноманіття документів, що зберігаються в архівних установах України та за кордоном, може слугувати документальна спадщина представників української еміграції першої половини ХХ століття, зібрана впродовж 1925–1945 рр. у Музеї визвольної боротьби України в Празі. Частина її зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – фонд № 269 «Колекція документів “Український музей в Празі”». Зокрема, Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) презентована документами Президіальної канцелярії ЗУНР, представництв ЗУНР в Чехословацькій Республіці (ЧСР) і Канаді, Головної команди частин Української галицької армії в ЧСР, а також особистими документами окремих діячів ЗУНР (ф. 269, оп. 1, спр. 43–145). Серед цього масиву відклались документи про представництво ЗУНР у Франції періоду існування так званого Державного центру ЗУНР (від початку еміграції Уряду в грудні 1919 р. до припинення його існування в березні 1923 р.). Вони мають велику історичну цінність, адже на мирній конференції в Парижі вирішувалось питання щодо врегулювання повоєнних кордонів, а відтак, фактично, щодо існування Української держави.

Як відомо, спільна українська делегація Української Народної Республіки (УНР) та Західної області Української Народної Республіки (ЗОУНР) почала роботу на Паризькій мирній конференції із запізненням – рішення про її відправку було прийнято Радою Народних Міністрів УНР ще 29 грудня 1918 р., офіційно затверджено 10 січня 1919 р., голова делегації Г. Сидоренко та секретар А. Петрушевич до Парижа приїхали пізніше, а решта представників зібралась лише у квітні 1919 р. Від ЗОУНР/ЗУНР в перемовинах брали участь Василь Панейко – голова делегації, який спочатку був обраний заступником спільної української делегації, а пізніше очолив відокремлену делегацію ЗУНР, Степан Томашівський – 2-й делегат, Антон Петрушевич – перший секретар, Олександр Кульчицький – другий секретар, Кирило Білик від української еміграції в Америці.

Крім основного складу, до делегації в різний час входили державний секретар закордонних справ ЗУНР Стефан Витвицький, його заступник Михайло Лозинський та ін., а також час від часу Євген Петрушевич. Щоправда, плідна співпраця членів спільної української делегації в Парижі не склалась, а в грудні 1919 р. представники ЗУНР взагалі заявили про відокремлення, створивши Український Національний Комітет, який очолив В. Панейко. Після завершення конференції західноукраїнські дипломати продовжували залишатися в Парижі, проводячи роботу в напрямку визнання світовою спільнотою ЗУНР, протистояння польській політиці на теренах Західної України, врегулювання питання облаштування колишніх вояків Української галицької армії, допомоги західноукраїнським емігрантам тощо.

Документи представництва ЗУНР у Франції умовно можна поділити на дві групи: першу становлять документи періоду роботи Паризької мирної конференції від січня 1919 р. до січня 1920 р.; другу – документи західноукраїнської делегації, яка продовжувала працювати в Парижі, за період від лютого 1920 р. до березня 1923 р.

Найбільш представленим серед видового різноманіття документів з цієї тематики є листування державних діячів, які брали участь у дипломатичній місії в Парижі. Безперечно, листи (як ділові, так і приватні), попри їх офіційність – з одного боку та суб'єктивну складову – з іншого, залишаються цінними історичними джерелами, оскільки вони можуть містити інформацію про особистість, її світогляд, оточення, взаємовідносини з іншими діячами тощо. А тому вони є важливими для вивчення міжнародної діяльності ЗУНР, історії дипломатії і, зокрема, ролі західноукраїнських дипломатів у перемовинах у Парижі.

Всі листи відносяться до офіційного листування діячів ЗУНР, а тому розміщені в описі № 1 «Документи і матеріали українських організацій, союзів, спілок, товариств і громадян на еміграції». Однак слід враховувати, що в багатьох листах простежуються особисті думки, погляди, оцінки, переконання, враження їх авторів. Також окремі з них містять інформацію приватного характеру.

Листування в основному велося українською мовою і лише незначна частина – іноземними (французька, німецька). Левова частка листів є рукописними, незначна частина – машинописні й подекуди телеграми. Це оригінали, підписані авторами, інколи містять відмітки та позначки по тексту. Фактично всі листи мають інформацію

про адресата (переважна більшість до Є. Петрушевича), дату і місце складання (за незначним винятком недатованих листів, які упорядником фонду А.В. Кентієм за змістом приєднано до даного хронологічного періоду). У справах листи розміщені за хронологічним порядком.

Період Паризької мирної конференції у фонді представлений листуванням голови західноукраїнської делегації В. Панейка. Він є автором 3-х записок, написаних ним особисто у січні 1920 р. та 4-х листів, тексти яких вдалось відтворити лише завдяки їх передруку в листі представника Української Національної Ради ЗУНР у Відні Володимира Сінгалевича до Є. Петрушевича від 25 жовтня 1919 р. Зазначені листи адресовані В. Сінгалевичу й відправлені з Парижа 14, 17 та 20 жовтня¹. Оригінали записок, датованих січнем 1920 р. й адресованих Є. Петрушевичу, який на той час перебував у Франції, досить короткі, написані від руки на бланку готелю «Lotti» в Парижі, де він зупинявся². Перша записка від 14 січня 1920 р. – вітальна з нагоди Нового року, в якій є момент роздумів: «Скінчили ми сей рік – хто був цього сподівався! – у Парижі. Де прийдеться нам бути через рік – хто се нині може вгадати?! І що буде з нашою Країною в тім часі?!»³. Дві інші стосуються врегулювання незначних робочих питань. Крім того зберігся фрагмент листа за підписом президента делегації В. Панейка з Парижа за 1919 р., написаний французькою мовою на бланку української делегації⁴.

Серед листування часів роботи конференції збереглися дві короткі телеграми німецькою мовою посла ЗУНР в Австрії Миколи Василька на ім'я В. Панейка, як державного секретаря закордонних справ ЗУНР, ймовірно від 14 та 16 травня 1919 р. Вони стосуються питання передачі Буковини до Румунії⁵ та важливості забезпечення зв'язку із фінансовими установами у Львові⁶. Крім того, є телеграми французькою мовою, що надійшли в січні 1920 р. у Париж на

ім'я В. Панейка та А. Петрушевича переважним чином для передачі останньому. В них ідеться про становище на західноукраїнських теренах, зокрема про українсько-польські відносини, перебіг подій за участі Української галицької армії на півдні України тощо⁷.

Також період роботи мирної конференції представлений листом другого секретаря делегації М. Лозинського до Є. Петрушевича, до якого він звертається «Високоповажний і Дорогий Добродію», надісланого із Берну (Швейцарія) 23 вересня 1919 р. У ньому він коротко розповідає про справи в Парижі, зауважуючи, що через дії В. Панейка йому там «не жилось солодко». Щодо роботи спільної української делегації пише, що «абсолютно не можна допустити до роздору між “Галичанами” і “Придніпрянцями”». Й далі пояснює – «Ми себе врятуємо тільки як часть України»⁸.

Як бачимо, діяльність делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції в листуванні її членів, фактично не відображена. Щоправда, деяка інформація про перебіг конференції міститься у листах членів делегації пізнішого періоду, про що йтиметься далі. Натомість, окремі згадки можна віднайти в листуванні діячів ЗУНР та УНР, які не брали участі в делегації, а також в інших документах цього періоду. Так, у листі колишнього посла УНР в Австро-Угорщині Андрія Яковліва, датованому 24 грудня 1918 р., говориться про формування в Міністерстві закордонних справ УНР на чолі з Володимиром Чехівським «надзвичайної Місії Конгресової до Парижа» та необхідність представництва в ній ЗУНР: «...Прохаю Вас подати нам свою думку, хто би з галичан міг би прийняти участь в цій Місії. Місія складається з дипломатичної частини, політичної, економічної, інформаційної і інших секцій. Потрібно до першої секції (чи не згодився б п. М. Василько та д-р Є. Левитський). Просимо як найшвидше подати нам відомості» (ініціали в листі подані рос. мовою)⁹. Цікавим є

¹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 59, арк. 59 та зв., 62 та зв. (текст додається).

² Там само, спр. 60, арк. 9 та зв., 11 та зв., 12 та зв.

³ Там само, арк. 9 та зв. (копія додається).

⁴ Там само, спр. 74, арк. 24-25.

⁵ Там само, спр. 58, арк. 17.

⁶ Там само, спр. 58, арк. 23.

⁷ Там само, спр. 60, арк. 16, 17, 18.

⁸ Там само, спр. 58, арк. 101-102 та зв. (копія додається).

⁹ Там само, спр. 43, арк. 39.

лист державного діяча ЗУНР Йосипа Ганінчака Є. Петрушевичу із Відня від 25 вересня 1919 р., в якому він ділиться «оповідями» про паризьку делегацію: *«Друга страшна прикра справа, се безголовіє нашої делегації в Парижі. Один член делегації тягне на право, другий іде на ліво, сваряться між собою, очорнюють себе взаємно перед особами третіми, один другого обжаловує. В додаток їдуть собі люди інші до Парижа і роблять політику знов на власну руку. Делегації брак проводу і брак провідної ідеї. Як се шкідливо, о тім хіба не треба говорити. Отже через брак комунікації з Тобою годі було зарадити тому лиху. Може би тепер ще був час вислати когось до Парижа з відповідною повноваженнями, а відкликати тих, котрі тому комусь не хотіли би повинуватись?»*¹⁰. У вже згаданому листі В. Сінгалевича до Є. Петрушевича від 25 жовтня 1925 р. серед іншого також йдеться про діяльність західноукраїнської делегації в Парижі¹¹. Зокрема, він повідомляє про рішення Української Національної Ради щодо цього питання: *«Збір членів Української Національної Ради просить Др. Панейка, щоби він всіма силами пробував це говорити з представниками Росії та з представниками Антанти на засаді злучення всіх українських земель, на засаді федерування цілої Української території з Росією, стараючись осягнути для української території се, що дійсно в даних умовах є досягнення, не уводячися зовсім оптимізмом правління Директорії та її заступників»*¹². Військовий діяч Остап Луцький у своєму листі до Є. Петрушевича 8 листопада 1919 р. повідомляв інформацію, подану цього ж дня Польським телеграфним агентством: *«В н'ятницю рано відбулося засідання Найвищої Ради під проводом Пішона. Рада поручила Комісії для польських справ прокласти справоздання в справі проєктованого статуту для Східної Галичини. На підставі цього справоздання Рада вирішить остаточно цю справу»*¹³.

Інші документи, що збереглися у фонді, також сприяють частковому заповненню інформаційних прогалів щодо роботи делегації ЗОУНР/ЗУНР на Паризькій мирній конференції. Зокрема, у фонді відкладалась інструкція у вигляді рукописної недатованої записки під назвою «Устрій Делегації», в якій у 10-х пунктах подані основні засади роботи делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції. Так, її завданням визначалось – *«заступати інтереси Західної України перед Конференцією Мира в Парижі як такою, і перед поодинокими делегаціями Антанти»* (п. 3)¹⁴. Цікаво, що в даному документі не йдеться про взаємовідносини західноукраїнської делегації із делегацією УНР. Тут же подавався склад делегації з 5 осіб та вказувався бюджет справ¹⁵.

Цінними для дослідження Паризької мирної конференції є інформаційно-довідкові матеріали до питання визнання суверенітету ЗУНР і захисту українського населення, що намагалися вирішити західноукраїнські дипломати в Парижі (частина документів французькою та німецькою мовами)¹⁶. Окремі згадки щодо перемовин в Парижі містяться у звітах із Варшави про хід вирішення українсько-польського питання, підготовлених С. Витвицьким для Є. Петрушевича 12, 15 та 23 жовтня 1919 р.¹⁷. Так, у звіті від 23 жовтня він повідомляв: *«Щодо закиду, що ми справу сх. Галичини стягаємо з міжнародного паризького ґрунту на ґрунт спору 2 сусідів, то спір цей, чи рішається в Парижі, чи в Варшаві, або Києві, не перестав бути де факто спором двох сусідів, які претендують на ту саму територію. Спір же двох держав є вже спором міжнародним і заключений між ними акт, з актом міжнародним, хоронений після постанов мирового трактату союзом народів. З рештою не вірю, щоби справа сх. Галичини в Парижі до тепер не вирішувалась на користь Польщі з огляду на нас Українців»*¹⁸. Детально діяльність української спільної делегації висвітлено в копії інформаційної довідки під

¹⁰ Там само, спр. 58, арк. 106зв.

¹¹ Там само, спр. 59, арк. 59зв.-60 та зв.

¹² ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 59, арк. 60 зв.

¹³ Там само, арк. 71.

¹⁴ Там само, спр. 48, арк. 117 та зв.-118 (копія додається).

¹⁵ Там само, спр. 48, арк. 118зв. (копія додається).

¹⁶ Там само, спр. 44, арк. 43-48, 70-74 та зв., 77-88; спр. 72, арк. 1-223.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 44, арк. 17-19 та зв., 20, 21-28 та зв.

¹⁸ Там само, арк. 24зв.

назвою «Справа української Галичини на мировій конференції», підготовленої уповноваженим закордонних справ ЗУНР та делегатом у Парижі М. Лозинським (Париж, 23 липня 1919 р.). У ній, наприклад, йдеться про Комісію для вирішення польсько-українського перемир'я, створену Найвищою Радою при конференції, та про те, що українську делегацію на цю Комісію було запрошено лише 30 квітня 1919 р.¹⁹.

У фонді зберігається копія повідомлення Українського Національного Комітету від 19 січня 1920 р., розісланого іноземним делегаціям, в якому зазначалося, що українська делегація на Паризькій мирній конференції розпалася, а Директорія УНР, *«нарушивши принцип цілості української території, з одного боку, і злучившись з російськими більшовиками – з другого, втратила політичне і моральне право бути вважаною за українську національну владу»*²⁰. Тут же міститься інформація про склад Комітету з визначенням краю, який представляє кожен із його членів²¹. Також є друкарський примірник звернення представників Комітету незалежної України Михайла Грушевського (голова), Дмитра Ісаєвича та Михайла Лозинського (секретарі) до народів цивілізованого світу (Париж, 15 січня 1920 р.), в якому було висвітлено участь української делегації в конференції та хід перемовин з вирішення українського питання, а також містилося прохання *«піднести свій голос проти насильства, яке заподіяла Мировна Конференція українському народові, віддаючи Східну Галичину під панування Польщі»* та підкреслювалось, що *«Український нарід з відірванням Східної Галичини від України ніколи не помириться і буде боротися всіма силами за з'єднання всіх українських земель в незалежну Українську Республіку»*²². Цінними можуть бути й висновки групи

українських юристів на чолі з державним секретарем судівництва ЗУНР Осипом Бурачинським щодо перегляду схваленого Антантою статусу Східної Галичини у складі Польщі, підготовлені 4 березня 1920 р.²³.

Період дипломатичної діяльності представників ЗУНР у Франції після завершення роботи Паризької мирної конференції у фонді № 269 відтворений дещо ширше й представлений в основному листуванням. Першим за цей час можна вважати лист-звернення (чернетка) Є. Петрушевича з Парижа до Українського Народного Комітету в Нью-Йорку, датований 24 січня 1920 р.²⁴. У ньому він описує процес державотворення ЗУНР, починаючи від жовтня 1918 р., подає тактичні заходи, які необхідні для утримання суверенітету та територіальної цілісності й дякує від імені Національної Ради ЗУНР Комітетові та всьому загалу української еміграції за допомогу в *«обороні рідної землі від історичного ворога»*, а також прохає про подальшу фінансову підтримку. Свій приїзд до Парижа він пояснює тим, *«щоб приготувати дальшу акцію задля ратвання нашої вітчизни»* та *«задля переговорів з правительствами Антанти в справі галицької армії»*²⁵. Також у фонді відклялись телеграми до Є. Петрушевича часів його перебування із західноукраїнською делегацією в Парижі, надіслані головою Уряду ЗУНР Костем Левицьким у вересні 1920 р. з Берліна²⁶, В. Сінгалевичем у лютому (через В. Панейка), квітні, травні та жовтні 1920 р. з Відня²⁷. Інтерес у дослідників може викликати й записка німецькою мовою, написана Є. Петрушевичем у Парижі 21 червня 1920 р.²⁸.

Важливим є листування колишніх членів делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції, які продовжили свою дипломатичну місію у Франції. Це листи делегата С. Томашівського в

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 69, арк. 7-17.

²⁰ Там само, спр. 68, арк. 32.

²¹ Там само, спр. 68, арк. 33.

²² Там само, спр. 48, арк. 1-3. Опубл.: Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, ЦДАГО України; кол. упоряд.: В.С. Лозицький (керівник), О.В. Бажан, С.І. Власенко, А.В. Кентій. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – С. 63-65.

²³ Там само, спр. 51, арк. 1-25.

²⁴ Там само, спр. 48, арк. 5-16.

²⁵ Там само, арк. 5, 16.

²⁶ Там само, спр. 61, арк. 50.

²⁷ Там само, спр. 60, арк. 36, 52, 53, 79; спр. 61, арк. 83.

²⁸ Там само, спр. 60, арк. 129-131 та зв.

основному до Є. Петрушевича. Вони охоплюють період від 7 лютого до 4 серпня 1920 р. – всього 16 листів, два останніх з яких за 2 і 4 серпня підписані спільно з А. Петрушевичем та О. Кульчицьким, а також 2 телеграми²⁹. У них ідеться про організаційні моменти діяльності західноукраїнської делегації в Парижі, загалом про дипломатичну роботу ЗУНР, у тому числі з підготовки до конференції у Лондоні тощо. Так, у листі від 25 травня 1920 р., в якому йдеться про зроблену йому Є. Петрушевичем пропозицію очолити замість В. Панейка західноукраїнську делегацію в Парижі, С. Томашівський висловлює свої вимоги щодо організації роботи³⁰. Досить часто в листах С. Томашівського трапляються сюжети про взаємини представників делегації та його ставлення до них, а також піднімається питання оплати праці. Наприклад, 6 лютого 1920 р. він написав заяву про звільнення його від обов'язків делегата, надавши пояснення такому рішенню в листі на ім'я державного секретаря закордонних справ ЗУНР В. Панейка. Копії цих документів він надіслав листом Є. Петрушевичу 7 лютого 1920 р.³¹. Щоправда, з подальших листів бачимо, що він продовжував працювати в делегації ЗУНР. Крім того, не будучи виведений з паризької делегації, він брав участь у дипломатичних перемовинах у Лондоні – у фонді відклались листи із Лондона за період від 25 жовтня 1920 р. до 1 липня 1921 р.³². Зокрема, останній лист фактично є заявою про його звільнення з 1 серпня від обов'язків делегата, які він виконував від 15 лютого 1919 р.³³.

Наймістовнішим серед усього листування паризьких делегатів, до того ж цінним та цікавим для біографів Є. Петрушевича, є листування його сина Антона. У зв'язку з тим, що листи писалися ним, передусім, як секретарем делегації

ЗУНР в Парижі й у них він здебільшого висвітлював робочі моменти, упорядником фонду було прийнято рішення не долучати їх до особистого листування Є. Петрушевича, що зосереджене в описі № 2, а розмістити в офіційному листуванні Президіальної канцелярії ЗУНР³⁴. Це рукописні листи з Парижа, перший з яких датується 8 лютого 1920 р., останній – 18 січня 1923 р. Всього за досліджуваний період збереглося 24 листа А. Петрушевича, два з яких від 2 та 4 серпня 1920 р. підписані ним спільно з С. Томашівським та О. Кульчицьким.

Фактично всі листи адресовані Є. Петрушевичу зі зверненнями «Коханий Тату» та офіційно «Високоповажний Пане Президенте», за підписом в основному «Антін» та офіційно «За Делегацію: Антін Петрушевич» (від 3 та 10 жовтня 1920 р.)³⁵. Частина листів пізнішого періоду написана на офіційному кутовому бланку делегації ЗУНР в Парижі. В них, в основному, йдеться про робочі питання, зокрема, описується діяльність делегації, настрої серед її представників, політичні переконання декого з них; подаються власні міркування та позиція інших делегатів щодо взаємовідносин з країнами Антанти та Польщею, стосовно подальшої долі Галичини, вирішення українсько-польського питання; багато уваги приділяється підготовці західноукраїнської делегації до Лондонської конференції тощо. В той же час, вони наповнені інформацією особистого характеру, зокрема подаються особисті переконання або ж оцінка чи враження від оточуючих, які можна було висловити лише рідній людині. Наприклад, про С. Витвицького А. Петрушевич писав батькові у листі від 8 лютого 1920 р.: *«Мої зносини з ним, бодай досі, зовсім хороші, хоча з початку я побоювався непорозумінь по причині приязні Витв-ого з Панейком.*

²⁹ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 61, арк. 19, 20 та зв., 20а, 37, 44, 80 та зв., 102 та зв., 106 та зв., 120-121 та зв., 128, 132 та зв., 133 та зв., 154 та зв., 159, 160, 165 та зв.; спр. 61, арк. 12 та зв., 13 та зв.-14 (копія додається).

³⁰ Там само, арк. 80 та зв. (текст додається).

³¹ Там само, арк. 19, 20 та зв. (текст додається), 20а.

³² Там само, спр. 61, арк. 84 та зв., 93 та зв.-94, 99 та зв., 100 та зв., 103 та зв.-104, 121 та зв., 123-125 та зв., 126 та зв., 134, 135-137 та зв.; спр. 62, арк. 18 та зв., 73 та зв., 76.

³³ Там само, спр. 62, арк. 76.

³⁴ Там само, спр. 60, арк. 22-23 та зв., 107-119 (фрагмент тексту додається), 122 та зв., 123-126 та зв., 136-140 та зв., 155-158 та зв., 161-164 та зв.; спр. 61, арк. 1-10 та зв., 12 та зв., 13 та зв.-14 (копія додається), 15-20 та зв., 26-28 та зв., 30 та зв.-31, 72 та зв., 76-81, 109-110 та зв., 128-131 та зв.; спр. 62, арк. 6 та зв., 40-43 та зв., 52 (копія додається), 58 та зв.-59, 133-137 та зв.; спр. 63, арк. 145-146 та зв.; спр. 64, арк. 45 та зв.

³⁵ Там само, спр. 61, арк. 72 та зв., 76-81.

Мої вражіння про Витв-ого? Він має одну прикмету: в порівнянні з Панейком і Томашівським се людина майже зовсім нормальна і доволі добре вихована. Правда, се ще не вистарчає щоби бути дипломатом – но і по прикрих досвідах в об'єднаній а відтак галицькій делегації навчився особливо цінити отсі ціхи. Очевидно, інтелігенцією і знанням він ні з Томашівським ні з Панейком рівняється не годен, – но а досвіду дипломатичного має менше, чим я або Кульчицький. Доброї волі в нього багато, він старається по змозі робити знакомства – крім доступних дипломатів також в парламентарнім і журналістичнім світі. Значить, є надія, що з часом він може «виробитися»³⁶. Є також у листах, зазвичай в кінці, і суто особисті відомості, наприклад про життя родини або ж прохання про вирішення побутових питань, матеріальну допомогу тощо. В окремих із них додається текст за підписом його дружини Франки. В останньому листі з Парижа, датованому 18 січня 1923 р., йдеться про скорочення західноукраїнської делегації та його звільнення і переїзд до Відня³⁷.

Що стосується листування другого секретаря делегації ЗУНР О. Кульчицького, то воно не є чисельним – збереглося лише 4 листа з Парижа за його підписом, адресованих Є. Петрушевичу: від 2 та 4 серпня, 6 грудня 1920 р., 25 серпня 1921 р., щоправда два перших підписані ним спільно з С. Томашівським та А. Петрушевичем³⁸. Так, лист від 25 серпня 1921 р. мав приватний характер й інформував про певні непорозуміння з С. Витвицьким, породжені складним фінансовим становищем делегації, та про його пропозицію звільнитися: «Знаючи Вашу до мене прихильність, дозволяю собі звернутися до Вас, Пане Президенте, з представленням цього непорозуміння, яке викликало мою демісію, та проханням полишити мене надалі на становищі секретаря

Делегації; звільнення мене, що працював від самих початків нашої роботи в області закордонної політики – саме в момент, коли ми всі сподіваємось галицька справа входить у свою остаточну і рішаючу фазу – відчув я як дуже болючий моральний удар»³⁹. Крім того, серед листування відклалось кілька тижневих звітів з пресовим оглядом, надісланих О. Кульчицьким Є. Петрушевичу з Парижа (і звіти, і супровідні листи до них написані на офіційному бланку делегації): лист від 28 вересня 1920 р. з оглядом за 20-27 вересня, від 11 жовтня 1920 р. за 4-10 жовтня⁴⁰. Тут же зберігаються пресові огляди французькою мовою на бланку делегації, датовані 20 липня та 1 жовтня 1920 р.⁴¹.

Відклалось у фонді й листування державного секретаря закордонних справ ЗУНР С. Витвицького та заступника державного секретаря закордонних справ М. Лозинського, які час від часу відвідували Париж з дипломатичною місією. Так, серед всього загалу листів С. Витвицького, надісланих з Парижа, збереглося 7 (6 до Є. Петрушевича за період від 29 січня до 3 серпня 1921 р., що мали робочий характер, та вітальний лист з нагоди Нового року від 2 січня 1923 р.; 1 лист до К. Левицького від 19 грудня 1922 р.)⁴². Наприклад, у листі від 29 січня він, даючи короткий звіт про діяльність делегації, робочі зустрічі та перемовини, зазначає, що «тут у Франції справа трудна»⁴³; у листі від 9 лютого коротко звітує про свою діяльність за період з 5 лютого⁴⁴; в листі від 25 лютого пише про дії С. Томашівського, свою роботу, зустрічі тощо⁴⁵. Кілька листів підписані від імені «голови Делегації ЗУНР в Парижі та Лондоні».

Авторству М. Лозинського належить лише лист від 23 липня 1920 р., адресований Є. Петрушевичу. В ньому він згадує минулу зустріч з Президентом в Парижі та прохає про сприяння

³⁶ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 60, арк. 22 та зв.

³⁷ Там само, спр. 64, арк. 45 та зв.

³⁸ Там само, спр. 61, арк. 12 та зв., 13 та зв.-14 (копія додається), 114 та зв.; спр. 62, арк. 107-108 та зв.

³⁹ Там само, спр. 62, арк. 108зв.

⁴⁰ Там само, спр. 48, арк. 79-82, 83-87.

⁴¹ Там само, арк. 75-77, 88-90, 92-94.

⁴² Там само, спр. 52, арк. 14-18; спр. 62, арк. 20-21 та зв., 24-25, 78, 98-99 та зв.; спр. 64, арк. 1 (копія додається); спр. 70, арк. 44.

⁴³ Там само, спр. 62, арк. 20-21 та зв.

⁴⁴ Там само, спр. 52, арк. 14-18.

⁴⁵ Там само, спр. 62, арк. 24-25.

надрукувати в газеті «Український Прапор» листа щодо заснованого В. Панейком Українського Національного Комітету, даючи йому наступну оцінку: «Очевидно, політична оцінка „Укр. Нац. Комітету“ може бути різною; можна прим[іром] вважати його корисним, яким і вважає його п. Панейко, засновуючи його. ... Ви мені самі казали, що Ви невдоволені, що Панейко устроїв ту історію з заложенням „Укр. Нац. Комітету“; Ви знаєте, що він в спорі зі мною про сю справу не має слушності...»⁴⁶. Тут же зберігається текст цього листа під назвою «Делегація Уряду Західної області УНР „Український Національний Комітет в Парижі“»⁴⁷.

Щодо інших документів цього періоду, які стосуються досліджуваної теми, то у фонді відклались матеріали про спроби ЗУНР вирішити українсько-польське питання, в тому числі й у переговорному процесі країн Антанти в Парижі. Це інформаційна довідка під назвою про порушення польською законодавчою владою рішення Найвищої Ради Мирної конференції в Парижі та постанов міжнародного права відносно Східної Галичини, датована 1920 р.⁴⁸; копія звернення Буковинської делегації Української Національної Ради в особі голови Іллі Семаки, заступника голови Агенора Артимоновича та секретаря Дмитра Коропатницького до Найвищої Ради в Парижі щодо відлучення Буковини від Румунії та приєднання до Галичини (Відень, 30 грудня 1921 р.)⁴⁹; рукописний примірник звернення громадсько-політичних діячів Західної України «до держав Антанти в Лондоні, Парижі, Римі і д.» (Львів і Відень, 26 серпня 1922 р.)⁵⁰; звернення Президента Української Національної Ради Східної Галичини Є. Петрушевича до держав Антанти «у справі запропонованого польським урядом проекту Статуту Східної Галичини» (Відень, 30 листопада 1922 р.)⁵¹, до прем'єр-міністра Франції Раймона Пуанкаре (Відень, 26 лютого 1923 р.)⁵² та до Кон-

ференції амбасадорів у Парижі з цього ж питання (березень 1923 р.)⁵³. Також безпосередньо про перебування дипломатів ЗУНР у Парижі свідчать виказ видатків західноукраїнської делегації за вересень 1920 р., датований 1 жовтня 1920 р. і звірений підписом А. Петрушевича й відбитком печатки делегації⁵⁴; відомості на бланках готелів «Lotti» і «Continental» щодо проживання Петрушевича (ймовірно Євгена), починаючи з лютого 1920 р.⁵⁵, та лист з банку від 1 червня 1920 р. на ім'я Є. Петрушевича в готель «Continental»⁵⁶.

Крім того, в ході дослідження джерельної бази ЦДАГО України, слід враховувати, що у фонді № 269 зосереджена значна кількість особистих документів державних, громадських, культурних діячів періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., лівову частку яких складають епістолярні джерела. В них, безсумнівно, міститься інформація й про українську дипломатію в Парижі 1919-1923 рр., а тому вони потребують наукового дослідження й можуть слугувати важливим джерелом для вивчення зазначеної тематики.

Таким чином, у ЦДАГО України зберігається комплекс джерел з історії дипломатії Західноукраїнської Народної Республіки та представництва її делегації в Парижі впродовж існування Державного центру ЗУНР. Вони представлені офіційними документами, переважно більшість яких складає листування, і дозволяють відтворити перебіг перемовин у Парижі, простежити взаємовідносини між окремими членами західноукраїнської делегації та їх спроби використати тогочасну міжнародну ситуацію для відстоювання суверенітету і територіальної цілісності ЗУНР тощо. Далі подаються копії та тексти окремих документів із колекції «Український музей в Празі» (лексика та авторські особливості текстів збережені).

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 60, арк. 134-135 та зв.

⁴⁷ Там само, арк. 141-152.

⁴⁸ Там само, спр. 55, арк. 131-142.

⁴⁹ Там само, оп. 2, спр. 41, арк. 1-3.

⁵⁰ Там само, оп. 1, спр. 49, арк. 1 та зв.

⁵¹ Там само, спр. 69, арк. 68-69.

⁵² Там само, арк. 72-73, 74-75

⁵³ Там само, арк. 76-79, 80-85.

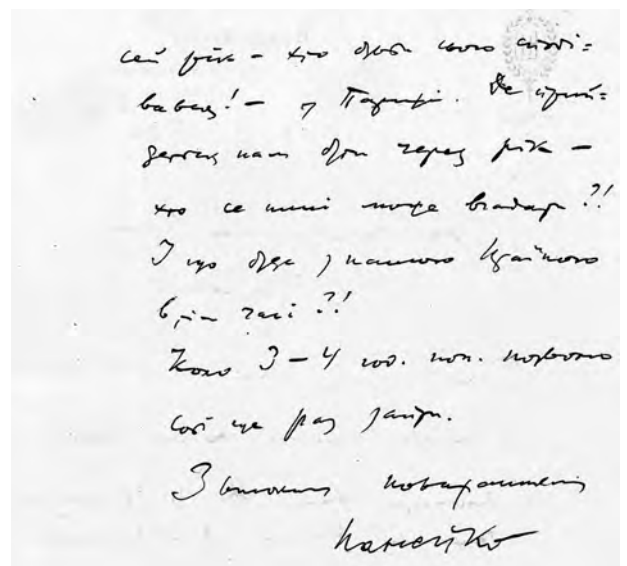
⁵⁴ Там само, спр. 56, арк. 15,

⁵⁵ Там само, арк. 26-43.

⁵⁶ Там само, спр. 60, арк. 82.

Сторінки дипломатичного паспорта Є. Петрушевича з візами у Францію, 1919-1920 рр.
ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 57, арк. 23в., 4.

Записка голови делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції В. Панейка
Є. Петрушевичу, 14 січня 1920 р.
ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 60, арк. 9 та зв.

Усірній делегації. -117-

- [1920]
1. Делегація Західної України на Мирову Конференцію в Паризі складала ся з двох делегатів і двох секретарів.
 2. Перший делегат є головою делегації; він дав напрям діяльничкої роботи і відвідав перед Урядом.
 3. Задачею делегації є заступати інтереси Західної України перед Конференцією Мира в Паризі як такою, і пера подиночкими делегаціями Антанті.
 4. Делегація є безпосередно і виключно підляска Диктатури, яка, на основі одержуваних звітів, буде здійснювати

- догичні інструкції.
5. Її цілю делегація мал обовязок удержувати сіамий звязок з Урядом Диктатора і предлагати йому точні сопра. воздань політичного положення, як і коції важнійших висланих і одержаних документамів.
 6. Делегація поругає ся також удержувати постійні зносини з зах.-укр. представництвами в інших державах, а зовсно з посольствам у Відні.
 7. Делегація мал зорити ся також інформацією укр. і чужої преси.
 8. Писемні зносини делегації

-118-

- помагачу канцелярії, якою керує перший секретар.
9. Канцелярія провадить архів, обіймаючи коції всіх вихідних і оригінамів всіх відних паперів, з великою довірливою перетиски голови.
 10. До делегації є привісений представник укр. емігрантів в Півн. Америці, удержуваний коцією Народною Комітету в Нью-Йорку.

Персональний склад і бюджет деп.

№.	Імя і назвисто.	Уряд:	Платя:
1.	Ар. В. Гавойно	1. дел. і голова	р 4000.-
2.	Ар. С. Гоманівский	2. дел.	" 4000.-
3.	Ант. Торрешев	1. сепр.	" 3500.-
4.	Св. Куримський	2. сепр.	" 3000.-
5.	Ар. К. Гоман	практ. амп. укр.	—
			Сума р 17500.-
Привісений Коюз Канцелярії			" 1500.-
Разом			р 19000.-

Словами тисячнайціть тисяч франків в місяць.

-13-

DELEGATION
DE L'UKRAINE OCCIDENTALE
(GALICIE)

PARIS
15, RUE HENRI-MARTIN

Paris, le 4 septembre 1920.

Високочеславський Давид Фрунзевиц

Сторонам передали цей листок з 12 листами, які
доставили у себе вранці на нашу адресу з 29 вересня з
собою французькою мовою "галіційською". Звісно, що в дані
листі написані акти приєднання до держави вільної
України, на які всі народи мають бути такі вільні громадяни,
які з задоволенням погодяться на "інтернаціоналізм" але в дані
першім листку вільної України на вказується, вказується
з цих листів про можливість отримати наші справи, адже
це - як у нас писали - це були боді певною мірою на
Україну (Україна) та які будуть заохочені, або дурні українці
та, на які вказувалися погрозами та заохочені. В
кожній формі французького дурі, що записувалися отримати
листу приєднання, але до нас не дійшло, було, і
записувалися історичними матеріалами Давид Фрунзевиц
до держ. архіву Петрушевича держави. Абоже отримали
листу отримали ці листи, з яких два отримали про певні
можливості, друга ні, що мають викликати французькі наші
потенційні і державні різні програми. На з. дурі
листу не треба брати різні наші потенційні отримати
записувалися буквально, на листі кооперативі вони не

-14-

DELEGATION
DE L'UKRAINE OCCIDENTALE
(GALICIE)

PARIS
15, RUE HENRI-MARTIN

на приєднання, установа що не залишали до буди
ні держави в Україні.

Отримали отримати до певних перешкодах між
державою і Україною можливість отримати наші листи,
що їм можна на буди держави певно отримати листи,
написаними: 1) або Давид Фрунзевиц отримати у Парижі, так що
кожний акт держави буде безсумнівно вільною вільною
державою державою України; 2) або вказується отримати
сроби у вільній буде державою так отримати, що вільна
держави між державою і Україною буде так отримати,
на що вказується отримати.

Щодо питання отримати - то не вказується в
державних листах кооперативі у вільній - на нашу
листу - вільною ад. вільною, що наша суверенна,
що вона такі вільною, різні на отримати.

Примітка, Високочеславський Давид Фрунзевиц,
записується наші вільною отримати

Високочеславський Давид Фрунзевиц
Сторонам передали

Фрагмент листа членів паризької делегації ЗУНР А. Петрушевича, С. Томашівського та О. Кульчицького до Президента ЗУНР Є. Петрушевича, 4 серпня 1920 р. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 61, арк. 13, 14.

-101-

Берд 19 ²³/_{IX} 19

Високочеславський і Фрунзевиц
Фрунзевиц!

Кожному з нас, тоді переказав
Давид на вільній лист.

Перез з-ра Барана вислав в Давид
зв'язок про положення в Парижі (так
саме зв'язок вислав також Петрушевиц).
Знаючи з-р Баран вислав вільною, він
я писав, так, що отримати не вільній на,
отримати листи.

а отримати 12/III в Парижі; отримати
вислав з отримати отримати з
Кажується, що отримати ~~отримати~~
отримати державою на отримати,

з. о. УРР, а також виз. Держави
УРР для мене такі отримати,
наш і між отримати отримати,
наш в отримати.

Щодо отримати зв'язок отримати,
наш отримати не отримати отримати
до отримати між отримати отримати
і отримати отримати. Ми отримати
державою отримати як отримати отримати,
отримати отримати отримати, що отримати
а отримати отримати, і отримати отримати
отримати, отримати отримати (Високочеславський)
отримати.

Отримати, отримати Давид отримати,
отримати отримати отримати отримати
отримати отримати

Високочеславський Давид Фрунзевиц

Фрагмент листа члена делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції М. Лозинського до Є. Петрушевича, 23 вересня 1919 р. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 58, арк. 101, 102зв.

Париж 2. I. 1923.

Високодостойний Пане
Президенте!

По приводу Різдва і Нового Ро-
ку прошу прийняти мої сердечні
пашанья здоровья і вивно доброго -
не при помочу вислови всієї нейти
мої отменн

Вр. С. Витвицького

Лист члена паризької делегації ЗУНР
С. Витвицького до Є. Петрушевича,
2 січня 1923 р.
ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 64, арк. 1.

Витяг із листа В. Сінгалевича до Є. Петрушевича

Відень, 25 жовтня 1919 р.

Високодостойний Пане Президент!

Від часу мого посліднього звіту, писаного
дня 2 жовтня с. р., наспіли з Парижа три письма,
які кидають досить світла на ситуацію полі-
тичну, в якій находиться наша справа і для того
передам їх тут дослівно:

1) "Париж, 14 жовтня. Дуже Вас прошу за-
телеграфуйте мені як наскорше, чи мої два листи
до Президента Петрушевича, які Ви згодились
переслати літаком дійшли до рук адресата в
Кам'янці і нетерпеливо жду вістки. Панейко".

2) "Париж, 14 жовтня 1919. Знов пробую
писати Вам картку з кількома вітками по-укра-
їнськи, хоч не знаю, чи попередні надійшли.
В сій хвилі я, що вернувся з "похожденній"
децидуючих стаціях, аби вивідати як стоїть га-
лицька справа. Дізнався напевне, що вона не
посунулась ні кроку вперед від трьох тижнів,
бодай на Мировій Конференції. В комісіях про

Париж, 30. квітня 1921.

Коханий Татусю!

Желаяю Тобі Пресельх Веселко-
вух Сетно - жалуюсь лише, що Ти
не додержав обіцянки, і не при-
ход, щоб пообіцяв на вугли.
Важко же Тобі добра хотіти,
не знаю, коли її приймаєт.
Привітуй Тобі сердечо

Антон

Herliche Liebe mit Handkuss

Frank

Лист члена паризької делегації ЗУНР
А. Петрушевича до свого батька
Є. Петрушевича, 30 квітня 1921 р.
ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 62, арк. 52.

неї ще не говорено, імовірно правительства пе-
реговорюють про неї окремо безпосередньо, не
через делегації при Мировій Конференції. Сей
час перерви використали ми щоби

1) наклонити делегацію наших північно-
східних сусідів, аби запротестували проти дефі-
нітивного віддання Галичини Полякам без пи-
тання людности (се і сталося – подробиць не
можу писати)

2) щоби із помочію доставлених матеріалів
про польські жорстокості бодай трохи попсувати
полонофільські настрої декого. Крім того ще
дещо. Від Президента Петрушевича не маю ні
словечка. Панейко".

3) "Париж. 17 жовтня 1919. Дякую Вам за
телеграму. Ситуація зовсім недобра. Так що до
Галичини як і соборної України. 1) що до Гали-
чини: Поляки, котрі виростили на велико-мілітарну
силу, абсолютно противляться провізорії і стату-
тові. А що союзники з одної сторони їх потребу-
ють, а з другої вже із-за самого сорому не хотять
компромітуватися очевидним нездійсненням на-
шого права самоозначення – то усунули поки що

галицьку справу зовсім з порядку, лишаючи її в завішенню. Очевидно, що користь з того полякам, котрі є “беаті посідентес”. 2) Що до соборної України: Видача війни Денікіним, викликала тут в союзних кругах, особливо (і се найнебезпечніше) в англійських кругах, просто обурення. Англійці, котрі тепер взяли на добре по своєму до політики в Росії, побачивши, що з нами нема з ким говорити, увійшли в тісну конвенцію з Денікіним і дали йому вільну руку також в справі України. Передучора я сконстатував се в цілогодинній конференції з компетентним референтом англійської делегації. Заявив він мені, що Англія нині абсолютно не може впливати на Денікіна, не то в напрямі федерації, а навіть не в напрямі автономії (про самостійність і не говорять). Були часи, коли Англія домагалась від Українців проекту федерації, який була б накинута тоді слабому ще Денікіну. Петлюра був би дістав зброю і поміч – тепер се виключене – хіба, що Денікін в переговорах з Петлюрою сам на се згодиться. З газет, які привезено свіжо з Кам’янця, виходить, що там живуть в рожевім оптимізмі що до міжнародного становища. Поляки грають подвійну гру: під’юджують Петлюру на Денікіна, а Денікіну пропонують союз проти українського сепаратизму. А наші – як діти йдуть на сім польським шнурочку. Боюся, що ліквідація прийде скорше ніж хто і думає. Стискаю Вашу руку. Панейко” [...]

“Париж, 20 жовтня 1919. Одержав нині дві телеграми від Вас. Дуже дякую. В справі ліквідації пошлю ноту і буду особисто інтервенювати, однак маю дуже мало надії на успіх. Наслідком засліпленої політики Кам’янця Подільського (делікатно вона називається польсько-румунською орієнтацією) становище українства перед Антантою стається щораз гіршим. А добрим воно ніколи не було. Божевільний помисел аби Румунією і Польщею шахувати політику Англії в російській справі, дає вже свої овочі. В останній картці писав я Вам висліди своєї конференції у Англичан в справі соборної України. Нині доповняю сі вістки донесенням, що Румунія і Польща одержали довірочний зазив від Антанти (Англія), щоби Україну Петлюри бойкотували на рівні з Росією більшовицькою. Прошу передумати собі, що таке рішення означає. Не можу Вам, дорогий Пане После, сказати як мене серце болить, що Петрушевич не знайшов у собі рішучості доволі, щоб задержати Петлюру від авантуристських підшептів. Тоді як я писав йому,

ще був час останній, нині вже пізно. Коби бодай тепер ще замість утікати до Румунії на безвиглядну еміграцію (до сього мусить прийти) порозумівся з Денікіним і зискав вплив у нього! Однак не маю надії, що станеться так. Фрази мають у нас більше значення, а кров не коштує нічого. Відси з Парижа робиться дещо, щоб знейтралізувати в оточенні Денікіна вплив реакціоністів і націоналістів. Поїхав туди з тим наміром Маклаков, навіть Крамарж буде в сім дусі працювати. Петрушевич міг би багато допомогти, якби знав як стоїть справа і мав цивільну відвагу. А так... стискаю Вашу руку [...]. Панейко”. [...]

(В. Сінгалевич)

*ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 59,
арк. 59 та зв., 62 та зв.
Оригінал. Машинопис.*

Витяг із листа С. Томашівського до В. Панейка

Париж, 6 лютого 1920 р.

Високоповажний Пане Секретар,
Контроверзія, яка зайшла між нами на сьогоднішнім засіданні Делегації при debatі над нашою новою статутною політикою, приневоліла мене призадуматися над причинами тої різниці поглядів, яка проявляється від якогось часу поміж нами, в найактуальніших питаннях нашої національної політики, та яка у своїх наслідках мусить впливати некорисно на успішність праць Делегації, не кажучи вже про неминуче в таких обставинах охолодження наших особистих відносин, досі сердечно-приятельних і цінених мною високо. – По довшій розвазі я прийшов до переконання, що жерело непорозумінь лежить у сьому, що Ви, від певного часу, уважаєте відповідним рішатися у модифікаціях своєї політичної лінії й у зв’язаних із ним тактичних заходах без попереднього запиту про мою особисту думку та – противно як се було раніше – почали ставити мене перед доконаний факт [...] В сім високо-критичнім для нашого краю і народу моменті – думаю – більше ніж коли-небудь потрібна згідність думок і солідарність виступів між тими, в яких руки доля зложила почесний обов’язок оборони наших національних життєвих інтересів перед Мировою Конференцією, тому, згідно з сим переконанням, я не бачу іншого виходу із приведеної для Вас і для мене ситуації

як тільки – в інтересі координації думок, успішності праці і ясності щодо відповідальності за неї – просити Вас, щоб були ласкаві предложити Пану Президентові долучену ось тут мою димісію з характеру делегата.

Прийміть, Вп. Пане Секретарь, вислів мого глибокого поважання.

(С. Томашівський)

*ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 60,
арк. 20 та зв.
Оригінал. Рукопис.*

Лист С. Томашівського до Є. Петрушевича

Париж, 25 травня 1920 р.

Високоповажний Пане Президенте,

На засіданні Делегації дня 21 мая Пан Президент звернувся були до мене з пропозицією, щоб я, по уступленні Др. Панейка, обняв провід Делегації. У відповідь на се я зазначив цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних перепон і труднощів, які стоять на дорозі, щоб я міг сповнити бажання Пана Президента, хоч із другого боку, рахуючись з обставинами, уважаю своїм обов'язком службовим переймати провізорично такі функції, приналежні голові Делегації, на той час, доки Пан Президент перебуватимуть у Парижі. – Щодо мого проводу по виїзді Пана Президента, то по глибокій розвазі, прийшов я до переконання, що я міг би сповнити волю Пана Президента під ось якими застереженнями: а) формального, б) політичного і в) технічно-організаційного характеру.

а) Мій провід матиме виключно *провізоричний* характер і не триватиме довше як до кінця м. червня с. р., та до того часу, в разі коли б Делегація мала бути удержана надалі, буде іменованим дефінітивний голова.

б) Політичний характер і напрям діяльності Делегації, в часі мого проводу, не може підпадати жодним сумнівам і перемінам. Державно-правне становище Делегації впливає виключно із прокламації Народних Зборів 19 жовтня 1918 і одинока ціль змагань Делегації – визволення Галичини, Холмщини, Підляшшя і Західної Волині з-під польського, а Буковини з-під румунського панування та безоглядне побороювання всяких політичних концепцій, які ідуть у розріз із сими життєвими інтересами Західної України.

в) 1. Зараз по повороті Пана Президента у Відень буде там же зорганізований окремий уряд заграничних справ, який на будуче буде одиноким безпосереднім зверхником і наглядачем Делегації й одиноко компетентним рішати про дальший політичний характер і напрям діяльності паризької Делегації.

2. Делегація буде безпроволочно скріплена принаймні ще одним членом, як не політичним, здібним обняти провід, то хоч фахівцем письменником і в сім другим разі вибір кандидата може бути доконаний тільки в порозумінні зі мною.

3. Фонди, призначені на удержання делегації, знаходитимуться у виключнім моім орудуванні і тільки в таким разі я можу взяти на себе відповідальність перед урядом за ці фонди і за корисність їх ужиття.

4. Евентуальне розв'язання Делегації, в часі мого проводу, буде за повідомлене компетентною властю щонайменше один місяць наперед.

Прийміть, Високоповажний Пане Президенте, вислів мого глибокого поважання.

(С. Томашівський
делегат)

*ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 60,
арк. 80 та зв.
Оригінал. Рукопис.*

Витяг із листа А. Петрушевича до Є. Петрушевича

Париж, 14 липня 1920 р.

Коханий Тату!

[...] Для себе застерігаю собі становисько першого секретаря – так як ним досі був я. – Притім вирінає питання, що станеться з паризьким бюро делегації – і хто остане в Парижі. Отже я не маю найменшої охоти оставати сам один як фігурант в Парижі – і оставати здалека Лондонської конференції, найважлишого нашого політичного осередка. Тому еслі має хто з нас лишатися, то най лишається Кульчицький, який впрочім в розмові з Томашівським і мною на се згодився. Інша річ, що Томашівський волів би певно Кульчицького мати в Лондоні – але він і на Твоім місці радий бачити кого іншого.

Очевидно, при укладанню листа делегатів – Панейко не може входити в рахуну – его присутність не принесла ніякої користі, а навпаки

шкоду. Хай остає “toferMann” і послом при ма-
сонській ложі.

Фонди делегації найкраще тримай у себе і
давай місячно призначену квоту. В наших обста-
винах ліпше мати гроші в своїх руках. Пересічна
платня мусила б бути приблизно 100 фунтів в мі-
сяць.

(Томашівський хотів на першого обнизити
платню в одну тисячу, але я й Кульчицький суп-
ротивилися – і остало по старому).

Настрій Томашівського характеризує обста-
вина, що коли я, ще заки було відомим про Лон-
донську конференцію, сказав єму на основі
Твого листа, що Ти хочеш післати когось до
Лондону, він був дуже невдоволений тим – і
просив мене, щоби я написав до Тебе лист з
пропозицією, щоби посол до Лондона фор-
мально був членом Паризької делегації і тим
самим підпорядкованим Томашівському – бо він
один лише має мати мандат на цілу Антанту.
(Він хотів посилати до Лонд. Ів. Петрушевича,
яко “свого агента” – але сей відмовився). Ріно-
часно він журиться, чи Ти привезеш, не лише
для него, але й для Тебе повновласти від На-
ціональної Ради, бо Диктатуру уважає нефор-
мальною – і сам казав мені, що по єго гадці
державні Секретарі не були компетентні пере-
давати Тобі власть Диктатора, бо суверенною є
лише Національна Рада. [...]

Паризька делегація функціонує доволі жи-
во – очевидно нема порівняння до панейков-
ських часів, маємо дворазове урядовання, –
треба було прийняти дві писарки, також на цілий

день, – і всі мають досить заняття. Се не тому,
щоби Томашівський мав особливі здібності дип-
ломатичні, але тому що Панейко не мав навіть
на писаря громадського потрібних кваліфікацій
і тому, если новий шеф приходить точно до бюро
і проводить яке-небудь урядовання, сейчас слі-
дує колосальна ріжниця. Впрочім Томашів-
ському не можна відмовити знань і інтелігенції –
лише уперта, біда як козел, ярогант і сангвінік,
усе прикмети ідеального дипломата!

Розвиваюча у нього мегаломанія спричи-
нена головно браком центральної організації за-
корд. політики. Вистарчить переглянути перший
ліпший австрійський Ротбух, щоби побачити,
яке має бути становисько посла в нормальних
відносинах. Щоденними телеграмами і листами,
хоч як досвідчений і здібний амбасадор, пові-
домляє свого міністра закорд. справ про кожну
подію, подає тексти розмов і всякі деталі. В за-
міну дістає точні інструкції для кожного свого
кроку, посол не пише дипломатичних нот, лише
вручає ті, які пришле єму правительство і т. д.
Між тим годі діждатися з Відня якої-небудь віс-
тки! І не без певної рації висказ Томашівського,
що еслиб делегація обмежилася до точного і рев-
ного виконування розпорядків Уряду, могли би
сьмо цілими тижнями їздити на прохід. – Такий
стан річи спонукує посла до власної ініціа-
тиви. [...]

(Антін)

*ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 60,
арк. 110-112, 114-116.
Оригінал. Рукопис.*

References

- Ukrayinska politychna emigraciya 1919-1945: Dokumenty i materialy / Instytut politychnyx i etnonacionalnyx doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny, Centralnyj derzhavnyj arxiv gromadskyx obyednan
- Ukrayiny. Kol. uporyad.: V.S. Lozyczkyj (kerivnyk), O.V. Bazhan, S.I. Vlasenko, A.V. Kentij. – K.: Parlamentske vydavnytstvo, 2008. – S. 63-65 [In Ukrainian].

**Бібліотечне
краєзнавство:
сутність, функції,
напрями**

Владислав Фульмес (м. Луцьк)

Бібліотека Митрополита Анатолія (Дублянського): тематичний склад та сучасний стан

У статті розглянуто історію передачі приватної бібліотеки відомого ієрарха Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі митрополита Західноєвропейського і Паризького Анатолія (Дублянського) до Волинської духовної семінарії. Подані відомості про тематичний склад книгозбірні та сучасний стан її зберігання.

Ключові слова: митрополит Анатолій, бібліотека, Волинська духовна семінарія.

Vladyslav Fulmes

Library of Metropolitan Anatoly (dubinsky): thematic composition and modern state

Metropolitan of Western European and Parisian Anatoliy (Dublyansky) is an outstanding hierarch of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the diaspora, a native of Volyn, who has left a remarkable mark in the development of the culture of his native land and Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Germany. Emigrated to Germany in 1944, he took an active part in the establishment of church-religious life. During his 50 years of emigration, Bishop Anatoliy collected a large private library, which, after declaration of Ukraine's independence and in view of problem with health, he decided to transfer it to the Motherland. This article shows the history of the transferring of the private library of the Metropolitan of Western European and Parisian Anatoliy (Dublyansky) to Ukraine, namely, to the Volyn Theological Seminary. Thanks to the «List of books and brochures of church-religious nature ...», authored by Bishop Anatoliy himself, it is possible to follow the content of the church-religious library of Metropolitan. The article presents some inscripts from books that show how a particular book has fallen into the private library of the Metropolitan. Also indicated where the valuable acquisition of Metropolitan Anatoly (Dublyansky) is kept.

Key words: Metropolitan Anatoliy, library, Volyn Theological Seminary.

Владислав Фульмес

Библиотека Митрополита Анатолія (Дублянського): тематический состав и современное состояние

В статье рассмотрена история передачи частной библиотеки известного иерарха Украинской Автокефальной Православной Церкви в диаспоре митрополита Западноєвропейского и Парижского Анатолія (Дублянського) в Волинскую духовную семинарию. Представленные сведения о тематическом составе библиотеки и современное состояние ее хранения.

Ключевые слова: митрополит Анатолій, бібліотека, Волинська духовна семінарія.

У даний час увагу дослідників привертає не лише діяльність видатних постатей, але й наявність у них приватних книгозбірень, дослідження яких дає можливість відобразити сферу зацікавлення діячів та різні етапи їхнього формування як особистостей. Серед визначних ієрархів Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі чільне місце посідає митрополит Західноєвропейський і Паризький

Анатолій (Дублянський), який народився на Волині і залишив помітний слід в історії становлення культури рідного краю та УАПЦ в Німеччині.

Метою цієї статті є висвітлення історії передачі приватної бібліотеки митрополита Анатолія (Дублянського) з Нового Ульма (Німеччина) до Луцька, зокрема у Волинську духовну семінарію, а також подальша доля її існування.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення в науковій публікації прот. М. Цапа¹, частково висвітлено проблему в публікації О. Силюка² та деякі згадки містяться в газетній публікації Б. Колоска³. На даний час історія формування бібліотеки митрополита, її тематичний склад та передача на Батьківщину є недостатньо дослідженою і потребує детального вивчення.

Джерельною базою для дослідження виступають епістолярна спадщина митрополита та архівні документи, які зберігаються в Архіві Волинської єпархії УПЦ Київського Патріархату, Державному архіві Волинської області, а також у фондах Волинського краєзнавчого музею.

Окупація України у 1944 році радянськими військами змусила залишити Батьківщину та податися в еміграцію велику кількість людей, серед яких були ієрархія, духовенство та віряни УАПЦ. Емігрував також і Анатолій Захарович Дублянський (пізніше – митрополит Анатолій), про що дізнаємося з його автобіографії «Шляхи мого життя»⁴. Приймаючи активну участь у формуванні церковно-релігійного життя закордоном, Анатолій Захарович розпочав також збирати свою власну бібліотеку і таким чином за майже 50-літній період перебування в Німеччині

Світлина митрополита Анатолія Дублянсько-

го з портрету виконаного бельгійцем, римокатолицьким священником о. Жос Опдебиком з нагоди його 75-ліття, на замовлення парафії УАПЦ св. Архистратига Михаїла м. Генка в Бельгії.

Оригінал портрету сьогодні знаходиться в залі церковного будинку згаданого храму.

зібрав чималу приватну книгозбірню. У переважній більшості це були книги церковного, богословського та історичного напрямів. Деякі книги митрополит купував за власні кошти, деякі приймав як дарунок, а інші отримував для рецензій, будучи редактором церковно-релігійного журналу «Рідна Церква». Так, на початок 1990-их років його бібліотека складалася з книг, брошур, матеріалів конференцій, довідкових видань, богослужбових книг, часописів та церковно-релігійних журналів, які виходили в діаспорі. За свідченням історика Б. Колоска, який мав можливість відвідати владика Анатолія в Новому Ульмі, у невеличкій двокімнатній квартирі холодна спальня господаря була відведена для бібліотечних стелажів з книгами⁵.

Основу приватної книгозбірні митрополита Анатолія становлять книги з історії церкви та історії України таких авторів: митрополита Іларіона (Огієнка), митрополита Василя Липківського, І. Власовського, Н. Полонської-Василенко, М. Коржана, О. Лотоцького, прот. Н. Плічковського, С. Ярмуся, О. Воронина, Ф. Онуфрійчука, І. Теодоровича, Є. Онацького, В. Потієнка та інших. Окрему категорію становлять книги церковного вжитку: Біблія (українською та російською мовами), Євангеліє, Новий Заповіт, Службник; чинопослідування Божественної літургії св. Василя Великого, Іоана Златоустого та Наперед освячених дарів; акафісти, часослов, мінеї, життя Святих, Закон Божий, молитовники та молитвослови.

Серед зазначених книг особливе місце займають особисті праці владика Анатолія: «Українські святі» (Мюнхен, 1962) та «Тернистим шляхом. Життя митрополита Никанора Абрамовича» (Лондон, 1962), а також повний (та неповні) комплект церковно-релігійного журналу «Рідна Церква» (1952–1988), ініціатором створення і редактором якого був сам митрополит Анатолій.

¹ Цап М., прот. Митрополит Анатолій (Дублянський) – великий меценат Волинської духовної семінарії // Православна Церква в сучасному суспільстві: проблеми та перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (03.06.2014). – Луцьк: Видавництво Волинської православної богословської академії, 2014. – С. 215–224.

² Силюк О. Фонд митрополита Анатолія Дублянського (1912–1997) Волинського краєзнавчого музею // Волинський музейний вісник: наук. зб. Вип. 8 / упоряд. А. Силюк. – Луцьк: Волинський краєзнавчий музей, 2016. – С. 203–228.

³ Колосок Б. Зигзаги долі митрополита Анатолія Дублянського // Волинь. – 2002. – С. 3.

⁴ Шляхи мого життя. – ВКМ. – Інв. № ДМ-33727.

⁵ Колосок Б. Зигзаги долі митрополита Анатолія Дублянського // Волинь. – 2002. – С. 3.

Чимало книг з бібліотеки владика Анатолія мали покрайні записи. Протоієрей Олександр Семенович, при якому Анатолій Дублянський виконував обов'язки дяка перебуваючи в санаторії, подарував Біблію, підписавши: «Дорогому у Христі братові, моєму найближчому співпрацівникові на ниві Христовій пану Анатолію Дублянському на молитовний спомин. Протоієрей Олександр Семенович. Санаторій м. Амберг. 8.XII.1949 р. Б.». Пізніше отець Олександр також подарував «Божественну Літургію Наперед освячених дарів»: «Всечесному і дорогому о. Анатолію Дублянському на молитовний спомин. Протоієрей Олександр Семенович. 9.4.1954 р. Б. Munchen, Ludwigsfeld, Німеччина». Книгу «Нарис Історії Української Православної Церкви» (Австралія, 1985–1988) владика Анатолій отримав від автора – протопресвітера Никодима Плічковського: «Високопреосвященнійшому архієпископові Анатолію від автора. 2–1–86», а «Акафіст Пресвятій Богородиці перед Її чудотворним образом Холмським» (Холм, 1992) від єпископа Люблінського і Холмського Авеля (Поплавського) з дарчим підписом: «Високопреосвященнійшому Владиці Архієпископу Анатолію на молитовну пам'ять, як прибавлення до побажань з нагоди благословення Господнього на святкування 80-ої річниці з дня народження. З молитвою і благожелательством єп. Авель. Люблін, 17.11.1992 р.».

На початку 1990-их років, відчувши погіршення здоров'я, митрополит Анатолій вирішує передати значну частину своєї бібліотеки в Україну для духовного відродження Української церкви та духовного виховання своїх земляків: «Через старість і дуже поганий зір, за порадами моєї покійної дружини, яка за мого життя радила мені все цінне передати в добрі руки, мою бібліотеку вирішив передати до Луцька, коли Україна стала незалежною державою»⁶. Окрім бібліотеки, владика передав також особисті документи та деякі матеріальні речі. Документи службового архіву митрополита Анатолія нині зберігаються в Українському історичному та ос-

вітньому центрі в Нью-Джерсі (США) (Ukrainian Historical and Education Centre of NJ Archives – Fr. Anatolii Dublians'kyi papers. – 1 Linear Feet 2 boxes). Волинський краєзнавчий музей у Луцьку, директор якого А. Силук тривалий час вів переписку з владикою, став найбільшим хранителем великої колекції особистих речей та документів ієрарха УАПЦ в Україні⁷.

Свою приватну бібліотеку владика Анатолій вирішив розподілити між навчальними закладами та установами. Науково-історичну частину його великої спадщини отримали Луцький державний історико-культурний заповідник, Східноєвропейський (тоді – Волинський) національний університет імені Лесі Українки, Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника та Волинський краєзнавчий музей⁸.

Щодо богословської частини своєї бібліотеки владика Анатолій тривалий час розмірковував, у яку саме духовну семінарію в Україні передати його цінний набуток: Київську духовну семінарію, яка тільки розпочинала свою діяльність і мала згодом отримати статус Академії, на чолі з ректором єпископом Даниїлом (Чокалюком), чи у Львівську духовну семінарію, ректором якої був протоієрей Віталій Політило (пізніше – митрополит Євсей).

Цікавлячись церковним життям в Україні, зокрема на Волині, митрополит Анатолій вів також переписку з керуючим Волинської єпархії єпископом Серафимом (Верзуном), який і порадив владичі Анатолію передати церковно-релігійну бібліотечну спадщину Волинській духовній семінарії в Луцьку. Але для здійснення цієї передачі необхідно було виконати наступні умови, поставлені митрополитом Анатолієм: «Усі передані книжки повинні бути в семінарії в Луцьку, зберігаючись у ній як “Бібліотека Архієпископа Анатолія Дублянського”». Ніхто і ніколи не мав права з цієї бібліотеки, ні духовна особа, ні мирянин, ні студент, взяти собі у власність нічого з цієї бібліотеки. Вона виключно призначена на користування нею тим, кому належить. Про цей мій дарунок бібліотеки має

⁶ Державний архів Волинської області, ф. Р. 3441, оп. 1, спр. 185. Лист Анатолія Дублянського від 15 вересня 1994, арк. 1.

⁷ Силук О. Фонд митрополита Анатолія Дублянського (1912–1997) Волинського краєзнавчого музею // Волинський музейний вісник: наук. зб. Вип. 8 / упоряд. А. Силук. – Луцьк: Волинський краєзнавчий музей, 2016. – С. 203.

⁸ Силук О. Фонд митрополита Анатолія Дублянського (1912–1997) Волинського краєзнавчого музею // Волинський музейний вісник: наук. зб. Вип. 8 / упоряд. А. Силук. – Луцьк: Волинський краєзнавчий музей, 2016. – С. 203.

бути подано в пресі в Луцьку («Народна трибуна», «Вісті» і можливо ще десь). Як подяку мені за цей дар я просив поминати моє ім'я, поки живу, за здоров'я під час проскомидії у Свято-Троїцькому соборі в Луцьку, а імена моїх спочилих батьків Захарія й Неоніли та сестри Олени за упокій. У разі припинення існування семінарії в Луцьку, цю бібліотеку передати у Київську Духовну Академію...»⁹.

19 жовтня 1993 року владики Анатолій передає книги з Нового Ульма і вже 26 жовтня цього ж року пастор Міллер доставляє на адресу єпископа Серафима вісім пакунків з книгами (сім пакунків від митрополита Анатолія і один пакунок від церковного старости С. Ляшука) та певні кошти для семінарії. У середині пакунків разом з книгами був машинописний документ під назвою «Список книжок і брошур релігійного і церковного змісту з бібліотеки архієпископа Анатолія (Дублянського) в Новому Ульмі (Німеччина)»¹⁰, який мав рукописні правки та доповнення. Документ не датований, також не вказано ім'я укладача. В описі книг вказано автора, назву видання та кількість примірників, які передавалися. Список укладений на семи аркушах, до нього внесено 295 одиниць, серед яких книги, брошури, ноти, матеріали конференцій та церковно-релігійні журнали, що виходили в діаспорі. Без сумніву, творцем цього машинописного документа з власними рукописними правками був сам господар книгозбірні – митрополит Анатолій (Дублянський). Зважаючи на особливості української мови в діаспорі та поважний вік, у документі зустрічаються деякі граматичні та стилістичні невідповідності з сучасним українським правописом.

31 жовтня 1993 владики Серафим видає указ № 173 такого змісту: «Цим указом благословляю старосту Свято-Троїцького кафедрального собору Диля С. М. взяти під свою особисту відповідальність бібліотеку архієпископа Анатолія (Дублянського), прислану з Німеччини для Волинської духовної семінарії на ім'я єпископа Серафима. Після обладнання семінарської бібліотеки охороною і пожежною сигналізацією бібліотека повинна бути передана за призначенням. До передачі бібліотеки Архієпископа Анатолія

(Дублянського) всі коробки повинні бути опломбовані і передані до соборного складу на збереження... Коробки з книгами повинні бути опломбовані особистою печаткою єп. Серафима»¹¹.

Зважаючи на складне становище, в якому на той час перебувала Волинська єпархія УПЦ Київського Патріархату, зокрема і Волинська духовна семінарія (зміна правлячого архієрея, відсутність належних приміщень та ін.), докладно встановити цілісність бібліотеки, яка надійшла, важко. Це зумовлено відсутністю документів, які б докладніше оповідали про отримання цих книг на той час. Тому рукописний документ владики Анатолія на сьогодні є найбільшим джерелом інформації про те, які саме книги складали основу бібліотеки митрополита та пізніше були передані духовній семінарії. Саме тому деякий час після передачі владики Анатолій не отримував відомостей про долю своєї бібліотеки ні від владики Серафима, ні від ректора семінарії. Тому він вирішив 10 грудня 1993 року написати лист ректору Волинської духовної семінарії, посаду якого на той час займав протоієрей Микола Бочкай: «У місяці жовтні ц.р. я переслав на адресу п. інж. Вітольда Козачука в Німеччині, відомого в Луцьку добродія, який перевозить до цього міста з Німеччини різну допомогу, мою грошову допомогу для Вашої семінарії та як дарунок для неї мою багату богословську бібліотеку – понад 300 книжок і брошур та велику кількість церковно-релігійних журналів, що виходили в діаспорі. З восьми пачок було моїх сім і одна від нашого церковного старости п. С. Ляшука, що була з ліквідованого в нас тепер Товариства «Волинь» з працями митрополита Іларіона (Огієнка). До цієї пересилки я долучив ще одну пачку з книжками для Волинського Краєзнавчого музею в Луцьку та дві пачки для нововідкритого університету ім. Лесі Українки, одну від мене і одну від С. Ляшука. Тому що сам п. В. Козачук до Луцька не їхав, він доручив цей транспорт завезти пасторові Міллеру. Пастор Міллер завіз їх до Луцька і дня 26 жовтня ц.р. ці пачки, адресовані на Владика Серафима для семінарії... На жаль, самого Владика Серафима у той час не було в Луцьку. З того часу перейшло до сьогодні вже півтора

⁹ Архів Волинської єпархії УПЦ Київського Патріархату. Лист архієпископа Анатолія (Дублянського) до Ректора Волинської духовної семінарії прот. Миколи Бочкай від 10.12.1993. – 1 арк.

¹⁰ Архів Волинської єпархії УПЦ Київського Патріархату. Список книжок і брошур релігійного і церковного змісту з бібліотеки архієпископа Анатолія (Дублянського) в Новому Ульмі. – 7 арк.

¹¹ Архів Волинської єпархії УПЦ Київського патріархату. Волинське єпархіальне управління. Укази за 1993 р.

місяці, але ані від Владики Серафима, ні від Вас як ректора семінарії, для якої були мною передані ці гроші і сім моїх і одна пачка від п. С. Ляшука, нема жодної відомості...»¹².

Користуючись такою ситуацією, деякі люди почали поширювати неправдиву інформацію про розкрадання бібліотеки митрополита Анатолія в Луцьку. Таку звістку отримав і сам владика Анатолій від голови управи товариства «Волинь» у Вінніпезі Іллі Онуфрійчука. «Ця вістка прийшла до мене саме в часі, коли я був поважно хворий, і вона спричинила мені великий біль і занепокоєння»¹³. Владика Анатолій змушений був просити своїх знайомих людей в Луцьку, аби ті перевірили, чи всі передані книги зберігаються в семінарії, чи розкрадені. Пізніше все ж таки владиці повідомили, що вся передана його бібліотека дійсно зберігається в бібліотеці семінарії, а звістка про її розкрадання була неправдивою¹⁴.

У цей час для об'єднання вірних та для покращення становища УПЦ Київського Патріархату на Волині згідно з рішенням Священного синоду (від 11.11.1993 року, журнал № 2) на Луцько-Волинську єпархію було призначено нового керуючого – ним став митрополит Іоан (Боднарчук). Владика Серафима (Верзуна) було призначено єпископом Володимир-Волинським, вікарієм Волинської єпархії та ректором Волинської духовної семінарії¹⁵, а ще пізніше він був переведений на Житомирську кафедру. Саме митрополиту Іоану єпископ Серафим пізніше писав про долю бібліотеки владики Анатолія: «Звертаюсь до Вас у справі, яку я розпочав і яку Вам тепер необхідно докінчити. Це стосується Бібліотеки Владики Анатолія (Дублянського) з Німеччини. Щодо цієї бібліотеки я особисто домовлявся з Владикою Анатолієм, листувався з ним у цій справі... На жаль, у той час, коли Бібліотека була перевезена до Луцька, я перебував у Києві, а приїхавши до Луцька, уже був позбав-

лений можливості наглядати за нею. Відповідальність щодо її подальшого зберігання взяли на себе секретар єпархії митр. прот. І. Кравчук, інспектор семінарії прот. Б. Гринів, помічник інспектора прот. А. Ліпчик, економ свящ. В. Янчук, секретар Педагогічної Ради п. Р. Дворжак, викладач Оновного Богослів'я п. П. Вінцукевич... Пакунки з книжками для ВДС були опечатані, як Вам відомо, у приміщенні Бібліотеки. Разом з ними були опечатані пакунки, що належать Волинському Державному Університету та Волинському Краєзнавчому Музею. Зараз цією Бібліотекою опікуєтесь Ви, Владико. І тому я дуже прошу Вас прискорити виконання всіх умов вл. Анатолія щодо Бібліотеки, бо тільки одне я встиг зробити – це помістити листочок з іменами спочилих родичів владики Анатолія під склом на жертovníку у Свято-Троїцькому Соборі м. Луцька. Невиконання ж усіх інших умов викликає занепокоєння владики Анатолія, про що Ви дізнаєтесь з листа його до мене... маю надію, що Ви в скорому часі зробите все необхідне для вирішення цієї справи, бо, наскільки мені відомо, Вл. Анатолій буде домагатися передачі цієї Бібліотеки до Київської Духовної Академії, куди і відразу хотів передати її, поки я не намовив його офірувати її до Луцька»¹⁶.

Після вивчення справи з бібліотекою митрополита Анатолія правлячий архієрей митрополит Луцький і Волинський Іоан (Боднарчук) 28 грудня 1993 року відправляє владиці Анатолію подячного листа: «Щиро Вам дякуємо за Ваш великий подарунок для Луцько-Волинської Духовної Семінарії – Вашої особистої бібліотеки... Ваша бібліотека так потрібна й необхідна для Волинської семінарії, як необхідні для життя людини повітря і вода. Усі ми разом з Корпорацією семінарії від щирого серця дякуємо Вам, Ваша Мирносте, за Вашу ласку, любов і турботу за Волинський Край, за наших дітей, котрі живуть на цій святій, історичній Волинській землі і вчатьсь

¹² Архів Волинської єпархії УПЦ Київського Патріархату. Лист архієпископа Анатолія (Дублянського) до Ректора Волинської духовної семінарії прот. Миколи Бочкая від 10.12.1993. – 1 арк.

¹³ Державний архів Волинської області, ф. Р. 3441, оп. 1, спр. 185. Лист Анатолія Дублянського від 15 вересня 1994. – 1 арк.

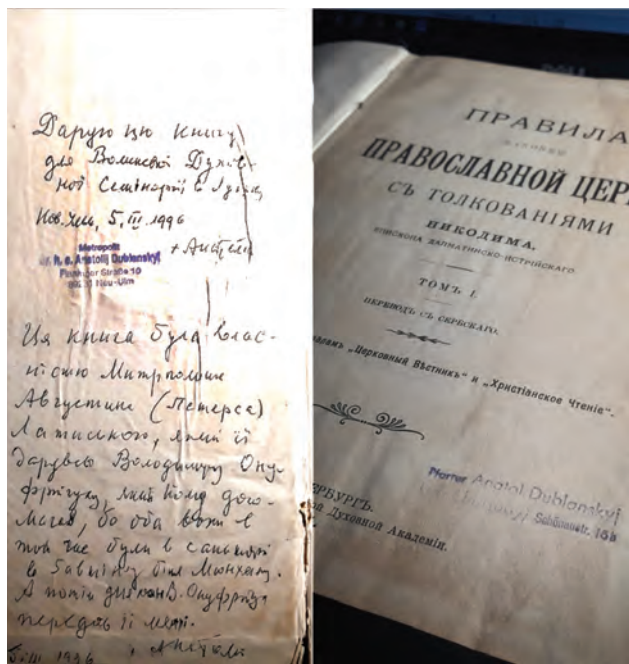
¹⁴ Державний архів Волинської області, ф. Р. 3441, оп. 1, спр. 185. Лист Анатолія Дублянського від 15 вересня 1994, арк. 1.

¹⁵ Цан М., прот. Митрополит Іоан (Боднарчук) і третє відродження УАПЦ та проголошення Київського Патріархату // Волинський благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Луцьк, 2013. – №1. – С. 227.

¹⁶ Архів Волинської єпархії УПЦ Київського Патріархату. Лист єпископа Житомирського і Овруцького Серафима (Верзуна) до митрополита Луцького і Волинського Іоана (Боднарчука) від 22.01.1994р. – Арк. 1–2.

в нашій Духовній школі...»¹⁷. Цей лист від владики Іоана з повним переліком отриманих книг владику Анатолія «заспокоїв і дуже врадував»¹⁸.

У наступні роки владики Анатолій передав до семінарської бібліотеки ще декілька книг та церковних журналів. Однією з них була книга Никодима (Милаша) єпископа Далматинсько-Істрийського «Правила Православної Церкви с толкованиями»¹⁹ про яку він згадував у листі до митрополита Луцького і Волинського Якова (Панчука)²⁰. На першій сторінці митрополитом Анатолієм був зроблений дарчий напис: «Дарую цю книгу для Волинської Духовної Семінарії в Луцьку. Ця книга була власністю Митрополита Августина (Петерса) Латинського, який її подарував Володимирі Онуфрійчуку, що йому допомагав, бо оба вони в той час були в санаторії в Гавтінгу біля Мюнхена. А потім дякон Володимир Онуфрійчук передав її мені...».

Книга «Правила Православної Церкви с толкованиями Никодима епископа Далматинско-Истрийского. – Т. I. – Санкт-Петербург: издание С.-Петербургской Духовной Академии, 1911. – 640 с.»

Крім подарованої своєї власної церковно-релігійної бібліотеки, митрополит Анатолій до кінця свого життя за можливістю продовжував свої щедрі пожертви на розбудову та розвиток Волинської духовної семінарії. Зокрема, на його кошти в 1995 році була написана ікона Пресвятої Богородиці з младенцем Ісусом, яка сьогодні розміщена в одному з коридорів Волинської православної богословської академії (м. Луцьк).

Ікона Пресвятої Богородиці з младенцем Ісусом написана на пожертви митрополита Анатолія (Дублянського).

Напис на іконі Пресвятої Богородиці з младенцем Ісусом.

Дар Митрополита
Анатолія Дублянського
Волинській Духовній Семінарії

¹⁷ Архів Волинської єпархії УПЦ Київського Патріархату. Лист митрополита Луцького і Волинського Іоана (Боднарчука) до архієпископа Анатолія (Дублянського) від 28.12.1993 р. – 1 арк.

¹⁸ Лист митрополита Анатолія до Анатолія Силюка. – Волинський краєзнавчий музей. Інв. № КДФ-16727, КВ-72947.

¹⁹ Правила Православної Церкви с толкованиями Никодима епископа Далматинско-Истрийского. – Т. I. – Санкт-Петербург: издание С.-Петербургской Духовной Академии, 1911. – 640 с.

²⁰ Лист митрополита Анатолія (Дублянського) до архієпископа Луцького і Волинського Якова (Панчука) від 27 червня 1995 року. – ВКМ. – Інв. № ДМ-33785.

На сьогоднішній день більшість із книг церковно-релігійної книгозбірні митрополита Анатолія (Дублянського) зберігається там, куди забажав передати сам її власник – в іменному фонді № 6 «митрополита Анатолія Дублянського» бібліотеки Волинської духовної семінарії, яка рішенням Священного Синоду УПЦ Київського Патріархату від 13 травня 2011 року була реорганізована у Волинську православну богословську академію (м. Луцьк). Саме студенти цього вищого духовного навчального закладу мають можливість користуватися цим цінним набутком митрополита Анатолія (Дублянського), книги якого нагадують про свого

власника екслібрисами та власними підписами митрополита.

Отже, з проголошенням незалежності України відбулося повернення на Батьківщину цінного набутку уродженця Волині в еміграції – приватної бібліотеки митрополита Західноєвропейського і Паризького Анатолія (Дублянського) – церковно-релігійна частина якої майже в повному комплекті дійсно сьогодні зберігається у бібліотеці Волинської православної богословської академії, а її книги будуть невичерпним джерелом богословських та історичних знань ще для багатьох поколінь студентства.

References

- Arkhiv Volynskoi yeparkhii UPTs Kyivskoho patriarkhatu. Volynske yeparkhialne upravlinnia. Ukazy za 1993 r. [In Ukrainian].
- Arkhiv Volynskoi yeparkhii UPTs Kyivskoho Patriarkhatu. Lyst arkhiepyskopa Anatoliia (Dublianskoho) do yepyskopa Lutskoho i Volynskoho Serafyma (Verzuna) vid 18.10.1993. 1 ark. [In Ukrainian].
- Arkhiv Volynskoi yeparkhii UPTs Kyivskoho Patriarkhatu. Lyst arkhiepyskopa Anatoliia (Dublianskoho) do Rektora Volynskoi dukhovnoi seminarii prot. Mykoly Bochkaia vid 10.12.1993. 1 ark. [In Ukrainian].
- Arkhiv Volynskoi yeparkhii UPTs Kyivskoho Patriarkhatu. Lyst mytropolyta Lutskoho i Volynskoho Ioana (Bodnarchuka) do arkhiepyskopa Anatoliia (Dublianskoho) vid 28.12.1993 r. 1 ark. [In Ukrainian].
- Arkhiv Volynskoi yeparkhii UPTs Kyivskoho Patriarkhatu. Lyst yepyskopa Zhytomyrskoho i Ovrutskoho Serafyma (Verzuna) do mytropolyta Lutskoho i Volynskoho Ioana (Bodnarchuka) vid 22.01.1994 r. 2 ark. [In Ukrainian].
- Arkhiv Volynskoi yeparkhii UPTs Kyivskoho Patriarkhatu. Spysok knyzhok i broshur relihiinoho i tserkovnoho zmistu z biblioteki arkhiepyskopa Anatoliia (Dublianskoho) v Novomu Ulmi. 7 ark. [In Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. F. R. 3441. Op. 1. Spr. 185. Lyst Anatoliia Dublianskoho vid 15 veresnia 1994. 1 ark. [In Ukrainian].
- Kolosok B. (2002). Zhyzahy doli mytropolyta Anatoliia Dublianskoho. *Volyn*, 3. [In Ukrainian].
- Lyst mytropolyta Anatoliia (Dublianskoho) do arkhiepyskopa Lutskoho i Volynskoho Yakova (Panchuka) vid 27 chervnia 1995 roku. – VKM. – Inv. № DM-33785.4 ark. [In Ukrainian].
- Syliuk O. (2016). Fond mytropolyta Anatoliia Dublianskoho (1912–1997) Volynskoho kraieznavchoho muzeiu. *Volynskiy muzeinyi visnyk: nauk. zb.* 8, 203–228. [In Ukrainian].
- Tsap M., prot. (2014). Mytropolyt Anatolii (Dublianskyi) – velykyi metsenat Volynskoi dukhovnoi seminarii. *Pravoslavna Tserkva v suchasnomu suspilstvi: problemy ta perspektyvy: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (03.06.2014)*. (pp. 215–224), *Lutsk*. [In Ukrainian].
- Tsap M., prot. (2013). Mytropolyt Ioan (Bodnarchuk) i tretie vidrodzhennia UAPTs ta proholoshennia Kyivskoho Patriarkhatu. *Volynskiy blahovisnyk: bohoslovsko-istorychnyi naukovyi zhurnal Volynskoi pravoslavnoi bohoslovskoi akademii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu*, 1, 221–232. [In Ukrainian].
- Shliakhy moho zhyttia. VKM. Inv. DM–33727. [In Ukrainian].

**Краєзнавство
в особах**

На ниві краєзнавства (до 60-річчя з дня народження Сергія Івановича Кота)

22 жовтня 2018 р. виповнилося 60 років від дня народження провідному науковому співробітнику, керівнику Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України, кандидату історичних наук Сергію Івановичу Коту. З них понад тридцять вісім років він працює в Інституті історії України НАН України, присвятивши себе науковій та науково-організаційній діяльності на ниві історичної науки, як історик, краєзнавець, пам'яткоохоронець, педагог і публіцист.

Сергій народився в родині, яка за архівними документами відома з кінця ХVІ ст. Батьки поєднали собою різні регіони Київщини – мама родом із старовинного козацького села Телешівка Рокитнянського району на півдні області, а тато – з смт Поліського (колишнє старовинне містечко Хабне) на її північному заході, практично на кордоні з Білоруссю, де дбайливо зберігалися давні традиції Київського Полісся. Нещодавно колеги-науковці віднайшли в ЦДІА України (м. Київ) перепис платників податків по містечку Хабному за 1569 р., звідки родом його тато, Іван Лукич Кот, де зафіксована перша згадка про його мешканця на прізвище Кот, «який живе з землі». Він, можливо, є одним із перших відомих представників роду С. Кота по батьку.

Любов до рідного краю, його традицій, культури регіону проходить з Сергієм все життя – у спогадах про рідних, друзів із далекого дитинства. В бібліотеці рідного дядька, брата матері Володимира, сільського електрика, було безліч книг на історичну тематику. Саме з домашньої бібліотеки, де зберігалося розкішне академічне видання творів давньогрецького історика Плутарха «Порівняльні життєписи» та чудово ілюстроване видання українського перекладу «Іліади» та «Одисеї» Гомера, почалося справжнє захоплення історією Сергія Івановича.

Після закінчення школи у 1975 р. С. Кот продовжив навчання на історико-педагогічному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького (нині – Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова), який з відзнакою закінчив у 1980 році. Він їздив у студентські археологічні експедиції, займався у науковому гуртку. З радістю прийняв запрошення спробувати свої сили в Інституті історії АН УРСР. Успішно пройшовши співбесіду із завідувачем відділу історико-краєзнавчих досліджень, академіком П.Т. Троньком, відомим українським

науковцем і організатором масштабних ініціатив у сфері охорони пам'яток та розвитку історичного краєзнавства в Україні, з серпня 1980 р. почав працювати у щойно створеному відділі.

З перших днів існування відділу історико-краєзнавчих досліджень його керівник – академік П.Т. Тронько – поставив завдання, які стосувалися локальної історії. Це, передусім, було дослідження історії міст і сіл, фабрик і заводів, розвиток пам'яткознавства і краєзнавства, як теоретичних засад, так і практичних – охорони і збереження національної культурної спадщини, відновлення журналу «Краєзнавства», створення потужної краєзнавчої громадської організації (нині – Національна спілка краєзнавців України). Під керівництвом академіка П.Т. Тронька Сергій Іванович з перших кроків у відділі історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України брав участь у відродженні історичного краєзнавства – був у команді однодумців з підготовки і проведення всеукраїнських історико-краєзнавчих та Першої всесоюзовної конференції з історичного краєзнавства (м. Полтава, 1987). Один з авторів колективної монографії «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (К., 1989), збірника наукових праць «Репресоване краєзнавство» (К., 1992). Під керівництвом Петра Тимофійовича С. Кот пройшов велику школу науковця, дослідника і організатора – від старшого інженера до провідного наукового співробітника, керівника Центру досліджень історико-культурної спадщини України, а також неструктурної групи з дослідження проблем повернення та реституції культурних цінностей. У 1990 р. була успішно захищена кандидатська дисертація «З історії становлення охорони пам'яток в УРСР у 1943-на поч. 60-х рр.» (наук. керівник – академік П.Т. Тронько).

С.І. Кот – автор понад 300 наукових публікацій, серед яких індивідуальні та колективні монографії, збірники документів, наукові каталоги

творів мистецтва, статті у наукових журналах та збірниках наукових праць. Основна тематика наукових досліджень – теоретичні та практичні проблеми пам'яткознавства, охорона та збереження історико-культурної спадщини, історія становлення охорони пам'яток, питання розшуку, повернення та реституції втрачених культурних цінностей. Визнання фахівців отримав здійснений ним ґрунтовний розгляд особливостей вживання в українській мові термінів «пам'ятка» і «пам'ятник». У ході дискусій було переконливо доведено, що у значенні об'єктів культурної спадщини слід вживати виключно перший термін, а слово «пам'ятник» є значно вужчою за змістом калькою з російської мови і має застосовуватися виключно щодо споруд чи монументальних витворів на честь (в пам'ять) подій або осіб. Ця публікація, яка вийшла друком наприкінці 1986 р., викликала великий суспільний резонанс і в підсумку стала підставою для зміни назви УТОПК та науково-методичного бюлетеню Товариства «Пам'ятки України» (замість «Пам'ятники України»). Це викликало дискусію, але серед тих, хто виступив на підтримку молодого науковця, були такі відомі вчені як Я.Д. Ісаєвич, Д.Г. Гринчишин, В.М. Русанівський та інші.

У 1986 р. у зону лиха однієї з найстрашніших трагедій у багатомісячній історії українського народу і найбільших техногенних аварій ХХ століття – аварії на Чорнобильській АЕС потрапило і смт Поліське, мала Батьківщина Сергія Івановича, якою він опікується і сьогодні. Київщина – козацький край, в якому виявлено понад 200 пам'ятних місць, пов'язаних з українським козацтвом. Під час підготовки книги-альбому «Слава українського козацтва» (Київ-Мельбурн, 1999) С.І. Кот об'їздив низку областей України, де він знімав пам'ятні місця та музейні експонати, пов'язані з історією козацтва. Особисто він зробив близько 500 кольорових слайдів, частина з яких увійшла до альбому. Цікава історія с. Маслів Став (с. Маслівка Миронівського району, Київська обл.). Природні умови і вигідне стратегічне розташування сприяли тому, що в урочищі Маслів Став постійно скупчувалися козацькі загони, проходили козацькі ради. 23 серпня 1630 р., 8 вересня 1632 р. тут відбулися козацькі ради, які передували походам проти турків і татар. Тут збиралися козацькі ради після перемоги у 1648 р. під Жовтими Водами і Корсунем, в липні 1648 р. біля Маслового Ставу знаходився головний табір повстанських військ на чолі з Богданом Хмельницьким.

Про події козацької доби нагадують і руїни Кодацької фортеці поблизу с. Старі Кодаки (Дніпропетровська обл.), що була закладена польським урядом у 1635 р. на правому березі Дніпра навпроти Кодацького порога для контролю за діями запорозьких козаків. У 1944 р. на території фортеці було закладено гранітний кар'єр, в результаті чого постраждала більша частина укріплень, перша дерев'яна церква і єдина в'їзна брама до фортеці. Про воєнні події минулого нагадує південний редут та старовинний козацький цвинтар з хрестами. У 1991-1993 рр. С.І. Кот привернув суспільну увагу до загрозливого стану залишків легендарної фортеці Кодак над Дніпром, які системно знищувалися внаслідок діяльності колишнього всесоюзного підприємства, що десятиріччями руйнувало гору, де колись стояла фортеця, вибухівкою з метою видобутку щебеню. За підтримки голови Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України Леся Танюка, інформував про існуючу загрозу пам'ятці на засіданні Комітету, який ухвалив рішення про припинення усіх робіт і повне закриття гранітного кар'єру.

У площині наукових зацікавлень С.І. Кота слід відзначити публікації з історії українського національно-визвольного руху під час Другої світової війни. Зокрема, це матеріали щодо драматичної долі підпілля ОУН в окупованому нацистами Києві у 1941-1943 рр., історія Буковинського куреня 1941 р. та його подальша доля, відзначення пам'ятками і меморіальними дошками у Львові, Києві і Житомирі українського письменника, археолога, керівника культурної референтури ОУН, одного із керівників ОУН (м) Олега Ольжича і української поетеси Олени Теліги. В 2017 р. на місці розстрілу О.Теліги та її побратимів у Бабиному Яру споруджений монумент. Задokumentовані спогади свідків драматичних подій, пов'язаних із трагедією Бабиного Яру.

До 75-х роковин трагедії Бабиного Яру стало питання про створення Меморіального комплексу пам'яті Голокосту в Україні з метою увічнення пам'яті про одну з найтрагічніших сторінок в історії України – масове вбивство євреїв Києва і вшанування жертв злочинів, скоєних нацистами під час окупації столиці України. В Указі Президента України П. Порошенка № 471/2015 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» акцентувалася увага на створенні Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», а також

Музею історії Бабиного Яру. З початку 2000-х рр. С. Кот – член урядових Організаційних комітетів з вшанування пам'яті трагічних подій у Бабиному Яру в роки Другої світової війни та жертв Бабиного Яру. Вперше на найвищому урядовому рівні це місце пам'яті прямо пов'язувалося з Голокостом, водночас не замовчувалися інші численні жертви, поховані у братській могилі, зокрема й учасники українського визвольного руху, увічненню пам'яті про яких він приділяє увагу протягом багатьох років. Темі війни присвячена низка статей, в яких зроблена спроба дати відповідь на питання обставин загибелі Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р., де вперше запропонований порівняльний аналіз різних версій цієї трагічної втрати для української культури.

У 1992–1996 С.І. Кот – відповідальний секретар, з 2012 – заступник голови, керівник Робочої групи Головної редколегії 28-томного енциклопедичного видання «Зводу пам'яток історії та культури України», одного з найбільших проектів в галузі культури за останні 20 років, про що йшлося у виступі Сергія Івановича на Парламентських слуханнях «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. Під керівництвом Голови редколегії академіка В.А. Смолія колектив Центру досліджень історико-культурної спадщини України на чолі з С.І. Котом зміг надати нового імпульсу роботі над Зводом в областях, забезпечивши підготовку обласними редколегіями та публікацію на сайті Інституту історії України НАН України цілої низки матеріалів до томів Зводу по різних регіонах України.

У 1991–1993 рр. С.І. Кот отримав грант Державного комітету України з питань науки і технологій в рамках Державної науково-технічної програми «Створення засобів інформаційного забезпечення історико-культурного відродження України» як автор і керівник першого в Україні проекту «Створення на базі сучасних інформаційних технологій Банку даних про історико-культурну спадщину України», який успішно виконаний і отримав рекомендацію до практичної реалізації. С. І. Кот один із розробників проекту Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), автор базового варіанту Закону України «Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.).

У 2015-2017 рр. – голова Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України. З метою прisko-

рення створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України виступив з ініціативою щодо удосконалення і спрощення процедури внесення об'єктів культурної спадщини до Реєстру. Ця ініціатива була підтримана на рівні Міністерства культури України і Верховної Ради України і відтак сприяє практичному збереженню національної культурної спадщини.

Поважний внесок Сергія Кота у справу повернення в Україну втрачених культурних цінностей. У 1992–1993 рр. він – вчений секретар Республіканської комісії у справах розшуку та повернення в Україну втрачених культурних цінностей при Міністерстві культури України. Один з ініціаторів створення, 1993-1996 рр. – консультант Національної комісії з питань розшуку та повернення в Україну втрачених культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Ініціатор та автор багаторічних досліджень з питань повернення з Російської Федерації мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Як фаховий експерт української делегації забезпечив визнання прав України на повернення до Києва з Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ) 11 фресок XII ст. Розшукав і повернув в Україну з США бібліотеку та частину архіву відомого українського архітектора та мистецтвознавця Олекси Товстенка.

У 1992–1994 рр. - відповідальний секретар урядової Міжвідомчої комісії з питань повернення в Україну спадщини О. Довженка, брав участь у переговорах щодо повернення в Україну архівних матеріалів, бібліотеки, особистих речей та творів мистецтва О. Довженка, а також меморіальних предметів, що перебували в його помешканні. Був розшуканий і повернутий з Росії відомий «Автопортрет» О. Довженка, який вважався втраченим. С.І. Кот був уповноважений при підписанні документів про передачу меморіальної спадщини О. Довженка до України і особисто перевозив її з Москви до Києва (1994).

С.І. Кот – Відмінник народної освіти (1988 р.), Заслужений працівник культури України (2008 р.), лауреат премії ім. Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України (2015). У ювілейний рік ученого, який збагатив своїми працями пам'яткознавство і краєзнавство, людини, яка закохана у свою справу, можна побажати творчої наснаги, креативності і наполегливості в реалізації всіх планів та ідей, ініціатором яких він є.

Творчі пошуки Івана Пащука (біографічний ескіз)

Гортаю поживклі сторінки рівненських газет «Слово правди», «Зміна», «Червоний прапор» і ряду «районок», починаючи з кінця 1950-х років минулого століття, часто зустрічаю замітки, нариси, кореспонденції, вірші, автором яких є Іван Григорович Пащук. Уже пізніше з'являлися його статті на літературознавчі і краєзнавчі теми, рецензії на книги, огляди творів літераторів-початківців. Майже немає жодного часопису в області і у багатьох столичних періодичних видань, де б він не публікувався. Він був популярним не тільки в регіоні, а й в Україні краєзнавцем і журналістом, організатором і учасником багатьох науково-краєзнавчих конференцій, редактором і упорядником книжкових видань, збірників конференцій.

Починав він писати перші інформації ще у Довгошиївській середній школі Млинівського району Рівненської області. Редагував класні та загальношкільні стіннівки, згодом почав дописувати до друкованих газет. Сповна захопився літературною діяльністю, коли навчався у Рівненському державному педагогічному інституті. Там діяла літературна студія, де, окрім обговорення і аналізу творів студентів-початківців, проходили часто зустрічі з відомими письменниками України, видавався рукописний літературний альманах «Горинь».

Іван Пащук у вузі активно долучився до літературного та громадського життя. У студентські роки Іван Пащук був учасником фольклорно-мовознавчих експедицій у селах Рівненської області.

Пізніше працював у різних школах Волинської і Рівненської областей, у рівненських газетах «Слово правди», «Зміна» і «Червоний прапор», здобувши журналістську освіту у вузах Львова і Києва. В 90-х роках ХХ ст. був старшим викладачем у своєму рідному інституті та Рівненському державному інституті культури, не покидаючи журналістики і широкої дослідницько-пошукової діяльності.

До сьогодні ним надруковано майже 300 рецензій на художні, літературні, історичні та інші книги та вистави у театрах.

Він автор поетичних збірок – «Відродина» (1995), «Сонця твоїх очей» (1996), «Поліські вітражі» (1997), «На терезах буднів» (1998) і «П'ята вершина» (2002), літературознавчих книг «Млинівщина літературна» (1992) і «Повернення в незабутнє» (1993) та ін.

Від 1977 року – завідувач кореспондентського пункту, власний кореспондент київської

«Робітничої газети» по Рівненській, Волинській і Житомирській областях. З 1968 року – член Національної спілки журналістів України. В той період молодий педагог-філолог і журналіст досліджує життєві і творчі шляхи багатьох українських і зарубіжних письменників, які проживали, творили або перебували на Рівненщині у різні періоди, залишивши помітний слід на літературній карті Полісько-Волинського краю. Саме він зафіксував постаті Григорія Сковороди, Івана Федоровича, Ярослава Гашека, Джона Ріда, Юрія Байди, Сергія Євчука, Юрія Жилка, Докії Гуменної, Олександра Довженка, Галини Гордасевич, Валер'яна Поліщука, Лаврентія Кравцова, Василя Лозового, а в останні роки гнаних і замовчуваних радянською тоталітарною системою імена Уласа Самчука, Авеніра Коломийця, Сергія Граховського, Василя Гришка, Бориса Тена та багатьох інших.

Всі ці постаті увійшли до «Літературно-краєзнавчої енциклопедії Рівненщини», яка вперше побачила світ у 2005 р. у видавництві «Волинські обереги», над якою Іван Пащук працював понад 30 років. Тут подаються короткі біографії українських і зарубіжних письменників, літературознавців і окремих дослідників, які народилися, проживали, працювали, творили чи перебували у краї і присвятили йому свої публікації.

У 1960-х роках очолював Рівненську районну літературну групу «Веснянка», яку сам створив. Був заступником голови ради обласного літературного об'єднання у 1970–1980-х роках. За цей період значно було поживлене літературне життя в області. На сторінках преси з'являються добірки віршів молодих поетів, відбуваються зустрічі у школах і вузах, у трудових колективах, творчі звіти-виїзди у райони.

У якості керівника Рівненського обласного краєзнавчого товариства Іван Пащук брав активну участь у відродженні краєзнавчого руху в регіоні. Завдячуючи його самовідданості і захопленню, щоденній невтомній праці, в області діяло 16 міських і районних краєзнавчих організацій, первинні осередки – у навчально-культурологічних закладах, у багатьох газетах друкуються щомісячні краєзнавчі сторінки, робляться тематичні передачі на телебаченні і по обласному радію.

Іван Пащук – ініціатор, організатор і учасник багатьох міжнародних, всеукраїнських, регіональних і обласних науково-краєзнавчих конференцій, серед яких, зокрема, «Берестецька битва в історії України», «Велика Волинь: минуле і сучасне», «Острог на порозі 900-річчя», «Корцю – 850», «Гошанське Погориння: давнина і сучасність», які дістали схвалення у наукових і краєзнавчих колах, має сотні публікацій у наукових збірниках.

Завдяки його пошукам і старанням за останні десятиріччя повернуто із забуття ще десятки імен репресованих чи призабутих краєзнавців, фольклористів, науковців, як от: Василь Кравченко, Оскар Кольберг, Ігор Свешніков, Микола Ковальський, Юрій Косач, Федір Штейнгель, Микола Кузьменко, Клим Поліщук, Ігор Лозов'юк, Михайло Тучемський, Якуб Гофман, Орест Фотинський та ін.

У 1993 році виходить збірка літературно-краєзнавчих статей Івана Пащука «Повернення в незабутнє». Причетний І. Пащук до появи у березні 1993 р. краєзнавчого видання «Волинські дзвони».

Іван Пащук був членом правління і почесним членом Всеукраїнської спілки краєзнавців, делегатом двох її з'їздів, лауреатом Рівненської обласної молодіжної премії імені Миколи Максима, регіональної краєзнавчої премії «За відродження Волині», лауреатом міжнародного поетичного конкурсу «Культура за мир» (Мілан, Італія), відмінником освіти України. Він був відзначений Подякою Кабінету Міністрів України, нагороджений орденом «За заслуги III ст.» за активну краєзнавчу діяльність, багатьма почесними грамотами місцевих органів влади. Його ім'я добре відоме усім, хто вивчає різні аспекти далекої і ближньої історії Рівненщини.

Не злічити кількість його літературних краєзнавчих публікацій і повідомлень у періодиці, нерідко з використанням різних псевдонімів,

у багатьох колективних збірниках, журналах і альманахах, виступів та зустрічей у найрізноманітніших аудиторіях.

До 2013 року він очолював науково-редакційний відділ Рівненського факультету Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва (м. Київ), не поривав зв'язків із журналістикою. Він відредагував багато краєзнавчих видань і колективних збірників. Літературна, краєзнавчо-дослідницька, журналістська, педагогічна, видавнича і громадська діяльність Івана Григоровича Пащука – це сенс його всіх життєвих буднів.

Автору цього нарису довелося разом з І. Пащуком брати участь у роботі III та IV з'їздів Національної спілки краєзнавців України. Відрадно було чути з уст тодішнього голови Спілки краєзнавців, академіка НАН України Петра Тронька, про позитвну оцінку діяльності І. Пащука на чолі Рівненської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців. Раптова смерть Івана Пащука у вересні 2013 року зламала його плани у підготовці книги, яка б увібрала в себе 25-річну діяльність Рівненського обласного краєзнавчого товариства. Справа, започаткована І. Пащуком, яка творилася протягом усього часу існування обласної організації Національної спілки краєзнавців України, продовжує жити, діє, поповнюється новими молодими дослідниками рідного краю.

* * *

Минуло п'ять років, як раптово пішов з життя Іван Пашук. 20 лютого 2018 р. року Рівненське обласне краєзнавче товариство спільно з Рівненською обласною науковою бібліотекою з нагоди 80-річчя з дня народження журналіста, краєзнавця Івана Пашука провели вечір пам'яті під назвою: «Люблю я щоденні живі переміни ...». Прийшла родина, дружина – Євгенія Володимирівна, невістка, діти, внуки, друзі, знайомі, краєзнавці, шанувальники творчості Івана Григоровича. На вечорі поділилися спогадами його близькі друзі, письменники – Євген Шморгун, Степан Бабій, краєзнавці – Микола Федоришин, Алла Українець, директор

обласного краєзнавчого музею – Олександр Булига, директор обласної універсальної наукової бібліотеки – Валентина Ярошук, голова обласного краєзнавчого товариства – Андрій Жив'юк. До уваги присутніх була презентована книга «Іван Григорович Пашук – поет, журналіст, краєзнавець» (упорядник Богдан Столярчук).

Враховуючи заслуги Івана Пашука перед краєзнавчим рухом на Рівненщині Рівненська міська рада вирішила встановити меморіальну дошку першому голові обласного краєзнавчого товариства Івану Пашуку на будинку де він жив у Рівному по вул. Київській, 11.

Джерела та література

1. Бухало Г. Літературна енциклопедія краю / Г. Бухало // Літературна Україна. – 1980. – 11 лип.
2. Пашук І. Млинівщина літературна / І. Пашук. – Рівне, 1992.
3. Пашук І. Повернення в незабутнє: до літ. картин Рівненщини / І. Пашук. – Рівне, 1993.
4. Літератори Рівненщини: довідник. – Рівне, 1995. – С. 42.
5. Дем'янчук Г. «За вольною волю» / Г. Дем'янчук // Вільне слово [Рівне]. – 1996. – 15 черв.
6. П з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – Київ, 1997. – С. 175–177.
7. Столярчук Б. Митці Рівненщини. Енциклопед. довідник / Б. Столярчук. – Рівне, 1997. – С. 334–335.
8. «Вивчив Полісся не по картах» // Робіт. газ. [Київ]. – 1998. – 20 лют.
9. Пашук І. Перше краєзнавче десятиліття на Рівненщині (1989–1999) / І. Пашук. – Рівне, 1999.
10. Пашук І. Г. Хто є хто в Рівному та Рівненській області / І. Г. Пашук. – Рівне, 1991. – С. 150–153.
11. Тронько П., Поліщук Я. Не зражене покликання / П. Тронько, Я. Поліщук // Вибрані літературні і науково-краєзнавчі публікації Івана Пашука: бібліогр. покажч. – Рівне, 2001. – С. 3–4.
12. Всеукраїнська спілка краєзнавців від А до Я. – Київ, 2001. – С. 60–63.
13. Столярчук Б. Іван Пашук – сучасний дослідник Волині / Б. Столярчук // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. / Б. Столярчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 285–288.
14. Булига О. Поєднанні Волині. Історико-краєзнавчі нариси. Кіносценарій / О. Булига. – Рівне, 2010. – С. 145–148.
15. Іван Григорович Пашук – поет, журналіст, краєзнавець: до 80-річчя від дня народж. / упоряд. Б. Й. Столярчук. – Рівне: О. Зень, 2018. – 124 с.: іл.
16. Столярчук Б. Краєзнавче товариство і його роль у національній культурі / Б. Столярчук // «За відродження Волині»: до 25-річчя заснування премії: наук.-допом. біобібліогр. покажч. – Рівне: Волин. обереги, 2017. – С. 132–134.
17. Лауреати регіональної краєзнавчої премії «За відродження Волині»: до 25-річчя від дня заснування премії: наук.-допоміж. бібліогр. покажч. Рівнен. обл. наук. б-ка. – Рівне: Волин. обереги, 2017. – 55–66.
18. Дем'янчук Г., Дем'янчук Б. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. Дем'янчук, Б. Дем'янчук // Київ: Просвіта. – 2006. – С. 6–10.

Основні праці Івана Пашука

1. Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини: А – Я / І. Пашук. – Рівне: Волин. обереги, 2005. – 212 с.
2. Меморіальні дошки у Рівному: іст.-краєзн. довід. / І. Пашук. – Рівне: Рівнен. друк. – 2008. – 76 с.
3. Пашук І. Свічки пам'яті не погасли (про голодомор 1932–1933 рр.): дослідж. док., спогади, поет. твори. Фотофакти / І. Г. Пашук. – Рівне: Рівнен. друк., 2008. – 88 с.
4. Сучасне відродження «Пересопницького Євангелія» / І. Пашук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток бібліотечної справи в краї: наук. зб. матеріали XVI Волин. наук.-іст.-краєзн. конф., присвяч. 65-річчю Волин. держ. обл. універс. наук. б-ки ім. О. Пчілки, 1–2 черв. 2005., м. Луцьк. – Луцьк, 2005. – С. 31–33.
5. «Я народився в центральній Волині – в районі старовинного Острога: [про Б. Тена – укр.

письменника і перекладача, уродженця с. Дермань Здолбун. р-ну] / І. Пащук // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині: наук. зб. – Острог, 2006. – Вип. 1. – С. 192–197.

6. Іван Сацюк – організатор захисту природи Рівненського Полісся / І. Пащук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині: наук. зб.: матеріали ХХV Волин. обл. іст.-краєзн. наук. конф. 25 жовт. 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 295–296.

7. Улас Самчук і поет Герась Соколенко: публікації у Рівнен. газеті «Волинь» (1941–1943 рр. // І. Пащук // Наукові записки / Рівнен. обл. краєзн. музей. – Рівне: Перспектива, 2007. – Вип. 5.: [присвяч. 150-річчю від дня народж. М. І. Костомарова]. – С. 85–87.

8. Олександр Довженко і Дубно І. Пащук / Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 15-річчю створення Держ. іст.-культур. заповідника м. Дубна. – Дубно, 2008. – С. 170–171.

9. Олена Пчілка про історико-культурні пам'ятки Великої Волині: до 160-річчя з дня народж. О. Пчілки / І. Пащук // Західне Полісся: історія та культура: матеріали краєзн. конф., присвяч. 35-річчю утворення Сарнен. іст.-етногр. музею та 100-річчя від дня народж. письменника Б. Шведа. – Рівне: О. Зень, 2009. – Вип. 3. – С. 113–118.

10. Зустрічі, що не забулися: Михайло Грушевський і Федір Штейнгель / І. Пащук // Наукові записки / гол. ред. О. С. Булига; відп. за вип. О. С. Романчук. – Рівне: О. Зень. – 2010. – Вип. 8: 140 років від дня народж. Ф. Штейнгеля. – С. 6–69.

11. Академік Петро Тронько і відродження і відродження «Козацьких могил» / І. Пащук // Берестецька битва в історії України: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 360-річчю Берестецької битви / Держ. іст.-меморіал. заповідник «Поле Берестецької битви»; [упоряд. О. Борисюк]. – Рівне: Нестеров С. Б., 2011. – С. 69–73.

12. «Лиш іменем святої правди ...»: [С. Граховський (1913–2002 рр.)] / І. Пащук // Наукові записки : до 80-річчя з дня народж. Г. Бухала / Рівнен. обл. краєзн. музей; голов. ред. О. С. Булига. – Рівне: Волин. старожитності, 2012. – Вип. 10. – С. 166–169.

13. Сакральньо-церковні пам'ятки Дубенщини в альбомних виданнях рівненського фотохудожника Олександра Харвата / І. Пащук // Сакральна спадщина Дубенщини: матеріали міжнар. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 1025-річчю хрещення Київ. Русі та 521-й річниці Дубен. замку / Держ. іст.-культ. заповідник м. Дубно; гол. ред. Л. Кічаний. – Дубно, 2013. – С. 54–57.

14. Академік Петро Тронько і відродження «Козацьких могил» / І. Пащук // Наукові записки / Рівнен. обл. краєзн. музей: матеріали наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. І. К. Свешнікова / відп. за вип. О. Булига. – Рівне: Дятлик М. С., 2015. – Вип. 13, ч. 1. – С. 232–234.

**До 50-річчя
появи роману
Олеся Гончара
«Собор»**

Наталія Мех (м. Київ)

«Собори душ своїх бережіть, друзі... Собори душ!..»

У статті зроблено спробу поглянути на роман Олесь Гончара «Собор» у широкому мовно-культурному вимірі. Розглянуто твір як духовний заповіт автора. Роман представлено очима сучасників. Особливу увагу приділено минулому українського народу, зокрема козаччині.

Шана до славетних проявів українського духу на різних часових зрізах історичного розвитку нашого народу, рішучість у збереженні та плеканні духовних скарбів, любов до людей та Батьківщини – все це ми бачимо в «орлиному» «Соборі» Олесь Гончара.

Ключові слова: Собор, цінності, вічність, віра, національні скарби, козаччина.

Natalia Mekh

«Sobor of the soul save, friends... Sobor of the soul!..»

The article attempts to take a look at Oles Honchar's novel «SOBOR» in a broad linguistics and cultural sense. The work is considered as a spiritual testament of the author. The novel is represented by the eyes of contemporaries. Particular attention is paid to the past of our people, in particular, the Cossacks.

Musical accents in the composition, comparisons, epithets, and other artistic means testify that Oles Gonchar is a person of high spiritual culture and wide artistic preference. True music, architecture, history – all this is in the circle of artist's interests. All this is not ordinary and refers to true values, to cultural memory, to the golden fund of the people.

The filigree work of the wizard, the attention to each word, and, at the same time, openness, courage in defending their views, their values and beliefs - all of this we find on the pages of the novel.

Honoring the glorious manifestations of the Ukrainian spirit at various times and sections of the historical development of our people, the determination to preserve and cultivate spiritual treasures, love for people and the homeland – all this we see in the «eagle» «SOBOR» Oles Gonchar.

This work reminds us of the «spirit of majestic freedom, directs us to eternity, to eternal values. It, like a gigantic bell, strives to awaken us, calls once more and once again to comprehend our lives, begs us «Save the soothsayers of you «SOBOR OF THE SOUL SAVE, FRIENDS ... SOBOR OF THE SOUL!..».

Key words: SOBOR, values, eternity, faith, national treasures, Cossack.

Наталія Мех

«Соборы душ своих берегите, друзья... Соборы душ!..»

В статье предпринята попытка взглянуть на роман Олесь Гончара «Собор» в широком культурном измерении. Рассмотрено произведение как духовное завещание автора. Роман представлен глазами современников. Особое внимание уделено прошлому украинского народа, в частности казачеству.

Уважение к славным проявлениям украинского духа на разных временных срезах исторического развития нашего народа, решимость в сохранении и преумножении духовных сокровищ, любовь к людям и Родине – все это мы видим в «орлином» «Соборе» Олесь Гончара.

Ключевые слова: Собор, ценности, вечность, вера, национальные сокровища, казачество.

Увага до славетних проявів українського духу на різних часових зрізах історичного розвитку нашого народу, рішучість у збереженні та плеканні духовних скарбів, любов до людей та Батьківщини – все це ми бачимо в «орлиному» «Соборі» Олесь Гончара. Цей твір, як велетенський дзвін, прагне пробудити нас, закликає ще

і ще раз осмислити своє життя, благає нас «Собори душ своїх берегти, друзі... Собори душ!..».

Вічність, вічні цінності... Це те, що не лишає нікого байдужим, це те, до чого найпотамніші устремління та прагнення, до чого лине душа. «Хоча кожна мить часу відкрита для вічності, кожної миті вічність може порушити

часову послідовність, вбираючи час у себе і таким чином перетворюючи його. Вічність не просто поза миттєвостями часу, вона в центрі кожної миті, і ця присутня в часі вічність надає часові його істинної цінності»¹.

До вічних цінностей нас кличе роман Олеся Гончара «Собор» як «дух величної вольності», як «устремління людини до вічності, знаходячи в ній для себе мету і натхнення», як гімн «праці справжній», воздвигнутий письменником, підноситься пам'ятником висоти людського духу, немеркнучої художньої краси і невичерпної правди»².

Важко не погодитися з міркуваннями Юрія Щербака про «Собор» – як символ єднання людей, звернення їх до найсокровенніших істин Буття, очищення душі від усього суєтного й безплідного. Місце, де для людини стає очевидним справжній зв'язок часів. Адже майбутнє, мов із зерна, проростає з минулого, і горе тому народові, який намірється відректися від своєї історії, мови, культури»³.

Духовний заповіт Олеся Гончара – збереження національного скарбу та передання його нащадкам, лунає у романі з вуст старого Нечуй-вітра. Ця засторога, надзвичайно важлива для кожного з нас, пор.:

«А тільки знай: понищиш, кинеш у небуття батьківське, то й власне твоє життя безцільно впаде, заглухне в тебе ж біля ніг... Людині дано пам'ять, що сягає у віки, тому вона й людина...»⁴.

По-особливому звучить у романі тема *козаччина*. Образи минулого, талановито виплекані майстром, наче постають перед очима читача. У творі знаходимо:

• Образи козаків-будівничих, пор.:

«А трохи правіше, по небокругу, знову... собор. Давні будівничі-козаки, засновуючи тут, у безлюдних плавнях, свою обитель, свідомо, мабуть, планували, щоб видно було весь

час їм оте, що збудували вони для своїх святинь»⁵.

• Образ останнього кошового Січі Запорозької Петра Калнишевсько (канонізованого Українською Православною Церквою у 2015 році, вшановують як *праведного Петра Калнишевського*), пор.:

«...із соловецьких країв, де суворий архангел дивиться на все з монастирської брами, де над вічними кригами чайки полярні кричать. У підземеллі однієї з веж монастирських цариця двадцять п'ять років гноїла в ямі закутого в ланцюги Калнишевського, останнього кошового Січі Запорозької. У ланцюгах .. дожив до ста тринадцяти літ, – тож чимось тримався в житті той в'язень царицин? Не тільки ж баландою, що соловецькі ченці в ту яму смердючу подавали раз на добу? Випоєному степовою волею, поверженому й закутому, може, додавали йому там сили не закуті ланцюгами згадки якраз про оцю сонячну українську широчінь?»⁶.

• Образи інших козаків-захисників, яких з нетерпінням чекали з походів вдома, пор.:

«...згадається кому-небудь, що в давнину козак, ідучи в похід, обіцяв дівчині привезти стільки шовків та стрічок, щоб, як розпустити, вистачило їх від шпилья собору до самої землі... Такі-то були козацькі стрічки»⁷.

Свою любов до рідної землі, прагнення до збереження духовних скарбів, повагу до народних традицій, шану та вдячність її героям – все це ми бачимо на сторінках глибокої, сміливої для свого часу, вистражданої літературної праці.

Нам імponує погляд Д. Сосновської на «Собор». Він досить неупереджений, незалежний погляд людини, позбавленої щонайменшого зовнішнього тиску та заангажованості. Дослідниця у розвідці «Камінь відкинутий стає наріжним» розглядає запеклу боротьбу в романі, яка точиться за святиню в «широкому

¹ *Калліст (Уер)*, єпископ. Внутрішнє царство / Єпископ Калліст (Уер). – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2003. – С. 191.

² *Щербак Ю.* «Собор душі людської» / Юрій Щербак // Високоліття: Олеся Гончару 75: 3б. матеріалів. – К.: Укр. Письменник, 1993. – С. 97.

³ Там само.

⁴ *Гончар О.* Вибрані твори: У 4 т. – Т. 1. – К.: Сакцент Плюс, 2005. – С. 504.

⁵ Там само. – С. 371.

⁶ Там само. – С. 382.

⁷ *Гончар О.* Вибрані твори: У 4 т. – Т. 1. – К.: Сакцент Плюс, 2005. – С. 382.

розумінні слова, незважаючи на те, що суспільна система, в якій діють герої, запрограмована рішуче придушити щонайменший потяг до надприродного. Причина цієї боротьби набагато важливіша, аніж зовні першорядна суперечка про зруйнування храму» – відзначає вона. І далі наголошує: «Йдеться про душу людини, про останнє і остаточне намагання поневолити її. В таємничому просторі собору психіка знаходить собі спільника, тому порожня і занедбана церковна споруда видається їй супротивникам не лише зайвою, але водночас і грізною. З огляду на цензуру Гончар, звичайно, не говорить про це відверто, але авторський підтекст тут не викликає сумніву. Собор непокоїть декого своїм зв'язком з релігійною традицією, що порушує цілісність комуністичного світогляду, але головна небезпека все-таки полягає в його зв'язку з минулим. Храм, вертикаль якого вказує на небо й збуджує думку про вічність, стоїть на землі на рештках своїх будівників та їхніх предків. І неможливо, дивлячись на цю величну споруду, не повертатися думкою до «лицарської козацької республіки», до заповіту, який вирішили залишити в споруді собору її останні спадкоємці»⁸.

Козацькі часи в історії України називають добою Бароко. Це широке поняття, не лише мистецький стиль, а й глибоко духовне поняття, особливе світовідчуття. Прийнято називати наш національний варіант бароко нового художнього смаку та виступало творцем художніх цінностей. Собор у романі Олесь Гончара – це саме козацький собор. «Історія собору засвідчує, що після зруйнування Січі, у безвиході потьомкінських часів, запорожці вирішили звести цей храм як своєрідний символ, котрий ніби промовляє: хоч у козака й вибило шаблю з руки, але не втратила душа козацького духу волелюбності і відчуття краси. Мистецтво, за словами головного героя, стало останнім притулком волі»⁹.

Привертає нашу увагу і така особливість роману «Собор» як його мелодійність, ліричність, і навіть музичність, попри соціальну гостроту й актуальності. Особливо це стосується центральної теми – теми *собору*. Олесь Гончар, як талановита, обдарована людина вмів дуже

тонко відчувати все прекрасне, гармонію, музику сфер. Здатність бачити та чути вічне у буденному житті цілком природньо вилілася на папір, пор.:

«Ось перед тобою шедевр, поема степового козацького зодчества. Є ритми свої в споруді собору, є вільний політ натхнення, любов висока... Собор ніби має в собі щось від стихії, навіває щось таке ж велике .. музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів – вона для тебе реально існує, ти здатен її чути... чим був колись цей собор, найбільший, найпишніший в єпархії. І праведників, і грішників – усіх він єднав. .. Горіли свічки, з розмашистих кадил пахощами ладану обдавало людей, сяяли в рушниках ікони, півча – аж розлягався собор – переливався райськими голосами, виспівуючи людям небесне, вічне блаженство... Але це відійшло, розтануло разом із ладанними димами, зостався... тільки оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики»¹⁰.

Музичні акценти у творі, порівняння, епітети, та інші художні засоби свідчать про те, що Олесь Гончар – людина високої духовної культури і широких творчих уподобань. Справжня музика, архітектура, історія – все це опиняється у колі зацікавлень митця. Це все є не буденним і відноситься до істинних цінностей, до культурної пам'яті, до золотого фонду народу.

Іван Бокий відзначає, що образ собору – це неприхована розгорнута метафора, яка, по суті, дала назву всьому твору. «Що таке, власне кажучи, собор у «Соборі»? Цілком конкретний християнський храм, збудований козаками після розгрому Січі. Але собор водночас – і втілення високого духу народного, читай – самого народу, адже довкола долі козацького храму киплять усі пристрасті в Зачіплянці, собором вимірюється не тільки міра духовності, а й громадська сутність людини, він як рентген просвічує уми, душі, позиції, велич і ницість, благородство і підлоту, чистоту і звироднілість. Гончарівська метафора собору заснована на біблійному ґрунті і водночас – на реальних фактах: ідеологи бездуховності полюбили храми перетворювати у торжища... в тому храмі, де колись гриміли літургії і хорали, а в нові часи

⁸ Сосновська Д. Камінь відкинутий стає наріжним / Данута Сосновська // Високоліття: Олесю Гончару 75: 36. матеріалів. – К.: Укр. Письменник, 1993. – С. 109.

⁹ Там само. – С. 109.

¹⁰ Гончар О. Вибрані твори: У 4 т. – Т. 1. – К.: Сакцент Плюс, 2005. – С. 276-277.

все віддане на поталу блюзнірству і святотатству. Саме через оцей рентген собору, через оцю розгорнуту метафору, яка завдяки щедрій руці великого майстра обросла живою плоттю людських образів і думок, українська література чи не вперше в радянські часи не просто явила світові виразки, вади, родимі плями режиму, а й у всій повноті дала моральний зріз, образ системи, яка прирекла розумний, талановитий, чесний і працьовитий народ жити в царстві брехні, неволі, національного самоприпинення, духовного і матеріального занепаду»¹¹.

З сумом, болям, обуренням читаємо у романі про той часовий зріз, про страшний режим, який прагнув знищити все святе в людині, який нещадно попирав духовні цінності та все що було пов'язане з вірою, з Богом: «Посеред собору кучугури комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас, з різьбленими гронами та виноградним листям. Колись, кажуть, цей іконостас розпиляли, поділили між музеями, і частина оце й тут зосталась... Вічні присмерки стоять по кутках собору. Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитне, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розкинутими крилами, цілком зберігся й портрет якогось небесного юнака-святого в ясно-червоній одежі... Там не видно було ні пилуки, ні павутиння, там панувало світло небес. Густо-блакитне небо й по ньому золоті зірки!»¹².

Григорій Тютюнник назвав «Собор» «орлиним», «соколиним» романом. Важко заперечити такі влучні епітети. Дійсно, відчувається політ думки митця понад часом, крізь віки. Політ до джерел, до величчя людського духу, до глибин нашої культурної пам'яті, пор.: «...поволі, але вперто підіймаються голуби над собором, як наче і собор витягують за собою, круг за кругом тягнуть у небо разом з його банями та шпильями, виводячи над цим видимим ще свій, якийсь вищий, невидимий собор»¹³.

Гончар-мислитель, проникливий митець, філософ, художник слова зміг представити на суд Божий та людський твір, який нікого не залишає байдужим. Вічні питання та вічні цінності, ось до чого тягнуться люди, пор.:

«— Зараз почую, що людина велика...

— Не завжди велика, але буває вона велика, це ж факт.

— Коли, якщо не секрет?

— Тоді я великий, коли будую, коли творю...

— Творити — в цьому єдиний сенс?

— А хоча б! Античні майстри, будівничі пізніших віків... Хіба вони не виправдали своє буття на землі? Людині властиво жити почуттям доцільності, почуттям безконечності. Людина прагне продовжити себе в далеч майбутнього — хіба це неприродно? Все живе в природі прагне цього. Навіть квітка квітує для того, щоб залишити після себе насіння, щоб знову відтворити свій квіт у майбутньому... А мистецтво — це не вигубний слід людства, його злеті, його верхогір'я, на яких панує дух перемоги над смертю, дух незнищенності...»¹⁴.

Філігранна робота майстра, увага до кожного слова, і, разом з тим, відкритість, сміливість у відстоюванні своїх поглядів, своїх цінностей та переконань — все це ми знаходимо на сторінках роману, пор: «Уяви себе раптом катапультикованим .. у далеке майбуття... Уяви себе там! Яким звідти постане для тебе цей наш собор, і фрески Софії, і мадонни Рубльова. Подивися звідти на них. Звідти склади їм ціну, дивовижним витворам генія людського! Чи не такими очима дивимось ми зараз на художні шедеври еллінів, етрусків, майстрів давнього Єгипту... Час ущільнюватиметься, віки старітимуть, а мистецтво молодітиме вічно!»¹⁵.

Роман «Собор» та інші твори Олесея Гончара привертають увагу читача чутливим ставленням автора до звичайних людей, до простих трударів, до юних, зрілих та старих, до всіх. До людини, до її душі. Потаємні мрії, прагнення та сподівання — все це помічав митець і переносив на папір. Його герої дуже різні, але ті важливі

¹¹ Бокий І. Тяжке, але праведнее щастя / Іван Бокий // Високоліття: Олесею Гончару 75: Зб. матеріалів. — К.: Укр. Письменник, 1993. — С. 33.

¹² Гончар О. Вибрані твори: У 4 т. — Т. 1. — К.: Сакцент Плюс, 2005.. — С. 297-298..

¹³ Там само. — С. 285.

¹⁴ Там само. — С. 443.

¹⁵ Там само. — С. 444.

одкровення, які їхніми вустами до читача доносив автор, надзвичайно цінні для духовного прозріння та зростання, пор.: «Але тоді не знав, що то – зодчество, не знав, що те світло творинь, той голос невідомих будівничих був посланий із сивої давнини і для його душі, що й для неї голос той призначався. І хіба винен ти, що дивився на все те очима, які не вмiли та й не бажали нічим дорожити, не розуміли, що перед ними скарби? Тільки згодом, згодом відчуєш це, пройшовши півсвіту дорогами руїн і страждань. А тоді, в часи великого очманіння, хіба що випадок уберіг тебе, що разом із такими ж, як і сам, юними завзятцями не пішов розвалювати собори...»¹⁶.

О.Гончар називає той час – часом великого очманіння. Жахливий, жорстокий час, коли перевірялися на міць людські душі. Час справжніх мучеників за віру! Вони, нескоренні кривавою тоталітарною машиною, показали приклад

іншим, не зрадили своїм переконанням, свідомо йшли до кінця! І переходили у вічність!

«Якщо людина дозволить іншим вимотати із себе душу, вона стає рабом» – стверджує Д. Сосновська. І далі розмірковує: «Тому-то весь роман пронизує драматичний заклик: «Бережіть собори ваших душ». Собор в книзі Гончара постає глибоким символом. Собор-храм і собор-душа з'єднуються у сфері священнодіяння, взаємно обумовлюючи своє існування. Вони є притулком і захистом». «Собор – це образ і доповнення неба. .. Знищити собор – все одно що втратити світло»¹⁷.

Автор «Собору», великий художник слова, глибокий дослідник душі нашого народу вилив біль своєї душі, і його почули небайдужі, які цей біль несли в собі, не завжди усвідомлюючи це. Адже це незагоєна рана, спільний біль, закарбований у духовній та культурній пам'яті народу. Його почули... І були вдячні...

References

Bokyi I. Tiazhke, ale pravednee shchastia / Ivan Bokyi // Vysokolittia: Olesiu Honcharu 75: Zb. materialiv. – K.: Ukr. Pysmennyk, 1993. – S. 33. [in Ukrainian].

Honchar O. Vybrani tvory: U 4 t. – T.1. – K.: Saksent Plus, 2005. [in Ukrainian].

Kallist (Uer), yepyskop. Vnutrishnie tsarstvo / Yepyskop Kallist (Uer). – K.: DUKh i LITERA, 2003. – S. 191.

Shcherbak Yu. «Sobor dushi liudskoi» / Yurii Shcherbak // Vysokolittia: Olesiu Honcharu 75: Zb. materialiv. – K.: Ukr. Pysmennyk, 1993. – S.97. [in Ukrainian].

Sosnovska D. Kamin vidkynutyi stae narizhnym / Danuta Sosnovska // Vysokolittia: Olesiu Honcharu 75: Zb. materialiv. – K.: Ukr. Pysmennyk, 1993. – S. 109. [in Ukrainian].

¹⁶ Там само. – С. 383-384.

¹⁷ Сосновська Д. Камінь відкинутий стає нарижним / Данута Сосновська // Високоліття: Олесю Гончару 75: Зб. матеріалів. – К.: Укр. Письменник, 1993. – С. 110, 114.

«ТРЕБА МАТИ ВІДВАГУ ЗНАТИ ПРАВДУ», або «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська» і навколо нього

Цьогорічний серпень – ювілейний. Виповнилося 50-річчя появи цього несподіваного документу зі степового козацького краю за доби брежнєвщини. Такі ж численні протестні голоси київської та львівської творчої інтелігенції тогочася наразі досконало документально вивчені, проаналізовані й оприлюднені з конкретними акцентами на іменах їхніх мужніх дійових осіб, котрі справедливо й добродібно вплетені до хронік легендарного українського спротиву. Спротиву, як провісників чи, точніше, носіїв волелюбності руху Шістдесятництва. То цей, периферійний одчайдушний крик патріотичної Дніпропетровщини, так і залишається в плутаних вузлах припущень, здогадок, умовностей, нісенітниць і непорозумінь. А то й відверто вигаданої «правди». Жоден із дніпропетровських та інших поширювачів історії появи «Листа» не ознайомлювався з 8-ма томами кримінальної справи № 57 за звинуваченням Сокульського І. Г. та інших в наклепах на радянську дійсність. І тому, як правило, присутня поверховість необґрунтованих суджень. І тиражується винятково з традиційною героїзацією тих осіб страдників (вони й справді є страдниками). Тут хіба не доречно згадати слова Пантелеймона Куліша: «Історію змінити не можливо, треба мати відвагу знати правду».

Отже не ювілейні роздуми. І не зведення чиїхось поррахунків, як може видатися любителям історичного лег'юкопису. Хочеться застерегти читачів, що тут доведеться посилатися і на декотрі ситуативні задокументовані факти з мого особистого життя та журналістського архіву, що мають значення для розкриття появи «Листа» й подій навколо нього. Тому прошу поставитися до цього з розумінням і не вважати автора схильним до особистого піару чи спроби де героїзувати мужню подію чи котрихось осіб.

Акценти і барикади

У гнітючій атмосфері тріумфуючої шовіністичної розбудови радянської країни з радянською людиною на Дніпропетровщині, індустріальному серці України, як звеличували цей край комуністичні верховоди, поява нового твору прижиттєвого класика української літератури з несприйнятною навіть назвою «Собор», стала очевидною ідеологічним «коловоротом».

Як починалася антисоборна епопея? На кущових зборах активу області при обговоренні рішень квітневого пленуму ЦК КПРС (1968 р.), де я був присутній як молодший літпрацівник відділу науки, культури і шкіл обласної партійної газети, не україномовний завідувач відділу агітації і пропаганди обкому КПУ Іван Васильєв озвучував партійцям потрібний «квітневий» акцент:

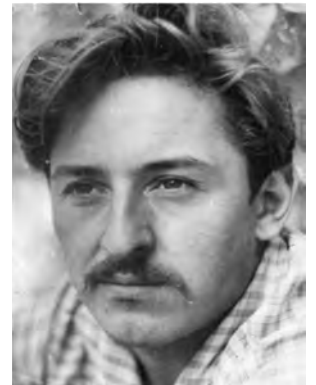
«Роман «Собор» – это такой коловорот во круг которого группируется все идейно-вредное, враждебное нашей действительности...»

Як групуються такі сили обкомівський ідеолог проілюстрував аудиторії на єдиному прикладі. В газеті «Зоря» працює молодий комуніст Михайло Скорик. Він не тільки підтри-

мує «антисоветский роман», а й організував підпільний «кружок» творчої молоді «в его поддержку». Зала загула, мовляв, а куди ж дивиться наш обком? Зреагували оперативно: звільнили з редакції, на партбюро і закритих партзборах розглянули персональну справу «молодого комуніста».

Завідувач відділу інформації Олександр Кириленко в такий спосіб надихав партійців:

«Зараз з виданням роману «Собор» Гончара стався вибух і барикади чіткіше визначились. Ми, комуністи «Зорі», повинні це особливо пам'ятати. В цій ситуації виявилися позиції всіх нас. Скорик виявив себе, коли зробив на літучці випад проти робітника Діхтяренка, який осмілювався критикувати Гончара¹. Участь його в організації «клубу творчої молоді» і дружба з певним колом людей щебільше підсилює цю думку...»².

Михайло Скорик

¹ Діхтяренко Г. Я бачу життя не таким. Мої враження про новий роман Гончара «Собор» // Зоря. – 6 квітня 1968. – № 68. – С. 2.

² Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДНО), ф. 109, оп. 1, спр. 1188. Протоколи партійних зборань і засідань первичної партійної організації редакції обласної газети «Зоря». Персональне дело М.Т. Скорика: закрытое заседание, протокол № 9 от 13 мая 1968 г.

Про «дружбу з певним колом людей» зазначив і заступник редактора, секретар партбюро Олександр Зобенко:

«...Працюючи у відділі культури, Скорик М.Т. надзвичайно швидко познайомився з творчою молоддю, зближаючись в основному з тими, хто проявляв націоналістичні настрої. Зокрема, він подружив з Іваном Сокульським, якого теж було виключено з Дніпропетровського університету за націоналістичну пропаганду»³.

Чому акцентується саме на «теж» було виключено «за націоналістичну пропаганду», розглянемо нижче. Інші комуністи список цей розширили, наприклад, як Петро Потапенко:

«...Сумнівні його знайомства – навіч: Сокульський, Завгородній, Заремба, Чхан»⁴.

Власкор газети «Сільські вісті» у Дніпропетровській області Д. Вороньков розгорнув власні здогадки до світового масштабу:

«До зборів я не знав суті всієї цієї справи. Тепер же, коли я побачив, як реагує Скорик, я бачу – це переконана людина. Я не знаю, як вона формувалася, але він – не наш. Це ті, що не знають, як добувалася радянська влада, а на слово вірять будь-якому галасливому націоналісту, базикають про демократію. Але чію? Не думають, а язиками плещуть. Саме таких легковажних дільців і вербують націоналісти». (В цей час Скорик демонстративно кладе партійний квиток на стіл президії)⁵.

А нікого й не цікавила суть справи. Потрібно було вичистити (і негайно!) того, хто виступив на захист Гончара і самого роману. Це ж лінія партії, організована і контрольована обкомом за особистою участю першого секретаря Олексія Ватченка. Хто посмів іти проти лінії партії? Значить – «він не наш»⁶. А таким «завербованим» – одна дорога:

«Як політично незрілого, схильного до проявів буржуазної ідеології, зокрема українського націоналізму, Скорика Михайла Тихоновича з рядів КПРС виключити»⁷.

Такою ідеологічно «зашнурованою» створювалася антисоборна істерія не лише в обкомівській газеті «Зоря», а по всіх усюдах області. Та ж «Зоря» організувала й видрукувала 6, 7, 10, 14 квітня брутальні «підвали» відгуків – «читачі про книги»⁸. Картали роман і інші місцеві видання: «Днепровская правда», «Прапор юності», районні та міські органи преси. Хто з дніпропетровських інтелігентів узяв не ту ноту в поцінуванні Гончарового твору, навіть, не усвідомлено, втрапляли в репресивні жорна переслідувань. «Лист» справді з'явився як реакція молодих патріотів українського слова на ту дніпропетровську кампанію публічного обплывування щойно оприлюдненого книжкового варіанту твору Олеса Гончара.

Романтика патріотизму

Хто ж ті молоді патріоти українського слова, котрі своєю свідомістю передували появі «Листа»? Згадувані вище прізвища – Іван Сокульський, Олександр Завгородній, Михайло Чхан (україномовні місцеві поети), Володимир Заремба – журналіст обласного радіо, а до цього працював у молодіжній газеті «Прапор юності». А ще Олександр Кузьменко з родиною, Микола та Богдан Кульчинські, Гаврило Прокопенко також були «схильними до проявів». «Мічений» кадебістами Іван Сокульський – поет-початківець, найпомітніший з-поміж них, як тепер кажуть, громадською активністю. Починав писати вірші російською й друкувався в Синельниківській районній газеті⁹ ще школярем. Після школи поїхав на Львівщину, де працював на шахті. «Відвідував літературне об'єднання при райгазеті «Забузька правда».

³ ДАДнО, ф. 109, оп. 1, спр. 1188. Протоколи партійних зборів і засідань первичної партійної організації редакції обласної газети «Зоря». Персональне дело М.Т. Скорика: закрытое заседание, протокол № 9 от 13 мая 1968 г.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Скорик М. Весна. Хроніка українського спротиву // Повний текст протоколу № 9 закритих партзборів від 13 травня 1968 р. – К.: Український пріоритет. – 2012. – С. 169-176.

⁷ Там само.

⁸ Для прикладу: Діхтяренко Г. «Я бачу життя не таким...»; Мороз І. «Собор, революція та ідейність»; Власенко І. «Інтернаціональне і національне в літературі»; Патока Г. «З позицій педагога» та ін.

⁹ Сокульський І. Сегодня праздник, юность, твой // Вперед до комунізму. – № 77. – 1958. – 29 червня. – С. 3.

Іван Сокульський

ганно говорила українською літературною мовою і нею писала...»¹⁰

Під впливом творчого середовища перейшов на українську. Два роки навчання на філологічному факультеті Львівського університету ім. Франка, куди він вступив 1962 р. (три попередні спроби виявилися невдалими), розбудили українськість ширшої душі:

*«Після закінчення першого курсу я поїхав на практику в Карпати – в Криворівню, освячену Франком і Коцюбинським. Перебування в Криворівні на мене дуже вплинуло: українські народні звичаї, обряди, які побутували серед місцевого населення... Я відчув як багато обдарований наш український народ».*¹¹

На березневому вшануванні 1964 р. у Львівському університеті ім. І. Франка 150-річчя Тараса Шевченка, за його протокольними свідченнями, читав свої вірші й захищав студентську курсову роботу «Засоби сатири Т. Шевченка». Захоплюється не друкованою поезією молодих: Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Симоненка, публіцистикою Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Леся Танюка, Алли Горської, що поширювалася в переписах. Така львівська атмосфера любові до рідних джерел наснажує його невідомою доти патріотичною романтикою.

Щоправда, після переведення на третій курс Дніпропетровського держуніверситету якраз за патріотичну романтику Сокульського, студента 4-го курсу історико-філологічного факультету, у травні 1966 року комсомольські збори курсу виключили з комсомолу за «негідну поведінку та

«Особливо я активно виступав в стінній пресі шахти «Великомостівська – 5», коли був членом комітету комсомолу. Працюючи на шахті, дописував до районної та обласних газет. В районній газеті «Забузька правда» працював Євген Крутяк... в його особі я вперше зустрів людину, яка бездо-

націоналістичні прояви». Збори в своєму рішенні «попросили» (!) деканат факультету та ректорат університету «виключити з університету й передати справу на нього слідчим органам...»¹².

Саме таким було «прохання». Цей «студентський» присуд спонукував його, ображеного за нечувану несправедливість, протестувати. Як пояснити самому собі, що не можна вільно розмовляти і вчитися українською мовою, цікавитися історією козаччини й писати про це? Чому немає в обласному центрі дитячих садків, шкіл і вузів із навчанням рідною мовою? Чому поетів, які пишуть українською не тільки не друкують, але й усіляко затискають? Чому українська мова на козацьких теренах на дуже низькому культурному рівні, що суржик є звичайним явищем і нікого не обурює? Таких чому в нього більшало й більшало, а відповіді знайти було ніде. Цілком закономірно, що тема русифікації ставала провідною в його духовному становленні не без допомоги непохитного патріота Михайла Чхана. Фронтовика. Члена спілки письменників України. Талановитий поет, інженер-металург, що уособлював у Дніпропетровську вихователя молодих письменницьких лав із українською спрямованістю в творчості й житті.

«Вражала його довірлива відвертість у судженнях та обізнаність в історії Козаччини. Відчувалося, що в ньому палахкотить благородний вогонь українського патріота, знайомого з самвидавницькими творами українського письменства та багатьма кийськими літературними персоналіями. Я не знаю когось іншого з дніпропетровських літераторів, окрім Михайла Чхана, хто б так, не боячись, уголос тоді захищав роман Олеся Гончара «Собор». При мені відбувалася його суперечка з Інною Барвінок¹³ проти анти-соборного критиканства роману на сторінках

Михайло Чхан

¹⁰ ГДА СБУ (м. Дніпро), спр. П-24 613, т. 1, арк. 60-62.

¹¹ Там само, арк. 64.

¹² Там само, т. 2, арк. 137.

¹³ Барвінок Інна Григорівна – завідувачка відділу культури, науки і шкіл газети «Зоря», активна учасниця і виконавець проведення дискредитації «Собору».

«Зорі». Михайла слід назвати апостолом українського патріотизму на літературних теренах Дніпропетровщини. Й ті перші паростки любові до українського слова в творчості багатьох молодих ішли від нього. Наприклад, поетеса Наталка Нікуліна з російськомовної родини журналіста газети «Зоря» Петра Нікуліна писала українською. Він вів за собою і поета Віктора Коржа до патріотичних висот. Слова про його схильність до націоналізму від завідувачки відділу культури свідчили для мене хіба що про небажаність появи його віршів на шпальтах газети...»¹⁴.

У пошуках праці Сокульський поїде до Кривого Рогу, наївно сподіваючись, що подальше від обласного центру зможе реалізувати свої творчі задуми. Поталанило. У жовтні 1966 р. влаштувався молодшим літературним працівником промислово-транспортного відділу міської газети «Червоний гірник». Відвідує міське літоб'єднання, де читає свої вірші. Хтось із літстудійців доносить до газети, що прочитаний там твір «Воли» – націоналістичний. І вже 15 грудня його звільнено з редакції «за непридатність» (ст. 47, пункт «В» Кодексу законів про працю), як записано в характеристиці, підписаній редактором О. Пасічником¹⁵.

І знову Царичанка, Дніпропетровськ. Нарешті, вдалося посісти посаду редактора при обласній науковій бібліотеці, де відпрацював понад рік – до березня 1968 р. Активний член літературного об'єднання при обласному відділенні Спілки письменників. За патріотичні висловлювання, виголошені на студії, неодноразово викликався до УКДБ для «профілактики», тобто для спецслужби по боротьбі з «ідеологічними диверсіями» був потрібним «об'єктом». Сокульський справді дружив і з Михайлом Чханом, Володимиром Зарембою, Олександром Кузьменком, Миколою Кульчинським, Олександром Завгороднім-студентом. Тойбо Володимир Заремба, випускник журфаку Львівського університету ім. І. Франка, родом із повстанської Рівненщини. Як професійний журналіст, тримався само-

достатньо й патріотично. Цього не терпіла комуністична влада й усіляко виживала його з журналістики. До речі, згадуваний О. Кириленко казав:

«...Я повинен розповісти про реакції на мій відгук на «Собор» у «Прапорі юності»¹⁶. На другий же день Заремба саркастично вітав мене з статтею: «Вітаю, ви наклали таку купу... на Гончара». Це той же самий Заремба, з яким дружив Скорик»¹⁷.

Володимир Заремба

Особлива роль патріотичного Олександра Кузьменка, водія автобази, котрий захоплювався спадщиною Кобзаря, мав унікальну Шевченкіану. В його приватному будинку збиралися патріотична молодь. А він свого часу відсидів «десятку», як член молодіжного проводу ОУН.

Споріднені душі

З Іваном Сокульським мені довелося познайомитися в обласній бібліотеці напередодні антисоборної кампанії. Відкритий, щирий, довірливий, балакучий (трохи позер, як мені видавалося), але відвертий у спілкуванні патріот – таке перше враження. Він тоді, турбувався, що руйнується історична пам'ятка архітектури, будинок Івана Труби. Господар його, колись інженер Катеринославської залізниці, кореспондував до журналу «Рідний край», який видавала Ольга Косач, мати Лесі Українки. У цьому будинку свого часу перебували Марко Кропивницький, Микола Садовський, Панас Саксаганський та інші наші класики. Ми з ним пішли за тією адресою по вул. Кавалерійській, поцікавилися ситуацією в Олені Петрівні Серафимової, котра домагалася зберегти пам'ятку, побачили руйнацію. З'явиться й моя публікація «Архітектурна пам'ятка під загрозою»¹⁸.

«Коментар» на ту статтю при розгляді моєї персональної справи озвучив завідувач відділу листів Яків Новак:

¹⁴ Скорик М. Весна. Хроніка українського спротиву // Собор і соборноносці. – К.: Український пріоритет, 2012. – С. 157.

¹⁵ ГДА СБУ (м. Дніпро), спр. П-24 613, т. 1, арк. 41.

¹⁶ Кириленко О. Не собори – люди // Прапор юності. – 1968. – 7 травня. – № 53. – С. 3.

¹⁷ ДАДнО, ф. 109, оп. 1, спр. 1188.

¹⁸ Скорик М. Архітектурна пам'ятка під загрозою // Зоря. – № 42. – 1968. 28 лютого. – С. 3.

«...Дивіться, як зразу побігли до Скорика люди, націоналістично настроєні. Згадайте, який резонанс викликала його перша стаття про захист старовинного будинку. Таке захоплення не виховує молодь. Ми невміло виховуємо молодих журналістів...»¹⁹.

Тоді ж після публікації ми з Іваном часто зустрічалися. У кримінальній справі читаємо:

«Із Михайлом Скориком я познайомився в редакції газети «Зоря»... Я систематично заходив у відділ культури названої газети й заносив для друку матеріали із бібліотеки, в якій працював на посаді редактора, а також свої вірші... Пам'ятаю, при першій зустрічі із Скориком кинулося ввічі те, що він бездоганно володіє українською мовою, що глибоко розуміє поезію і ці його риси мені сподобалися...»²⁰.

Річ у тім, що мені довелося полишити благословенну бориспільську районну газету, бо дружина-однокурсниця по закінченні одержала направлення до рідного їй Дніпропетровська, будучи вагітною. Так і став мешканцем міста металургів і тимчасово працювати в «Зорі». Наявна в нас і в нього самвидавівська література, привезена з Києва та Львова, активно пішла в «читання». Від нього дізнався про створювані перешкоди з працевлаштуванням після виключення з університету й намір щодо поновлення навчання. А я – свою історію із виключенням, що також сталася у 1966 році. І тут варто згадати вище сказане О. Зобенком хитро мудре «теж» і «за націоналістичну пропаганду».

Під загадковим «теж» у редакції дізналися (звісно від УКДБ), що Скорика також виключали з Шевченкового університету «за поведінку негідну радянського студента»²¹. Ми, стаціонарники ідеологічного факультету, піднялися в 1965 р. на захист звільненого за «політичну демагогію з національного питання» викладача-любленця Матвія Шестопада. В офіційній «Заяві» до керівництва університету й міністерства записали, коли його буде звільнено, то всі, хто нижче підписалися залишать університет. Таких виявилось 67 зі 125. Тих, хто не відмовився від підпису, переводили на заочну форму навчання чи виключали.

І раптом заочна кара – виключили, коли я більше року працював у штаті бориспільської

райгазети й носив партквитка в кишені. Довелося практикуватися в написанні відкритих листів-скарг до ректорату, міністерства, ЦК КПУ: члену КППС заборонено здобувати освіту! Ось таку партійну оцінку мені, заочнику, ставив міністр Ю. Даденков у листі № 15-01/280 від 16 березня 1967 р. до відділу науки і культури ЦК КПУ:

«Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР розглянуло лист т. Скорика М.Т. в справі поновлення його в складі студентів заочного відділення факультету журналістики Київського державного університету.

Повідомляємо, що т. Скорик М.Т., навчаючись на стаціонарі факультету журналістики, був одним із організаторів нездорових демагогічних виступів серед студентської молоді, організатором горезвісного «меморандуму» студентів партійному комітету з вимогою поновлення на роботі в університеті доц. Шестопада, також обвинуваченого в політичній демагогії з національного питання.

Скорик М.Т. був з тих студентів, на яких мала вплив група вороже настроєної інтелігенції, що діяла в свій час в Києві. Його виступи на зборах перед студентами, розмови в гуртожитку і т.д. були часто безідейними, такими, що не мають нічого спільного з партійністю, із званням радянського журналіста. Свої погляди Скорик М.Т. проповідував і в своїх віршах та інших виступах...

¹⁹ ДАДнО, ф. 109, оп. 1, спр. 1188.

²⁰ ГДА СБУ (м. Дніпро), спр. П – 24613, т. 1, арк. 140.

²¹ Наказ № 330 від 20 червня 1966 р. //Архівна довідка № 286 від 19 липня 1976 р., бланк № 122820.

26 травня 1966 р. партійно-комсомольські збори факультету, обговорюючи матеріали Верховного суду, Прокуратури і Комітету державної безпеки УРСР про шкідницьку діяльність групи націоналістично настроєної інтелігенції, одностайно зажадали виключення з університету студентів Скорика М.Т., Парфенюка А.Д., Мицика В.Ф. та Васильчука С.К. з тієї причини, що вони за своїм ідейним переконанням, із своїм помилковим поглядом на національне питання не гідні працювати в нашій партійній – радянській пресі...»²²

Попри міністерський «вирок» (після позитивної характеристики парторганізації редакції газети «Трудова слава»), якимось чином подіяло – поновили на 6 курсі...

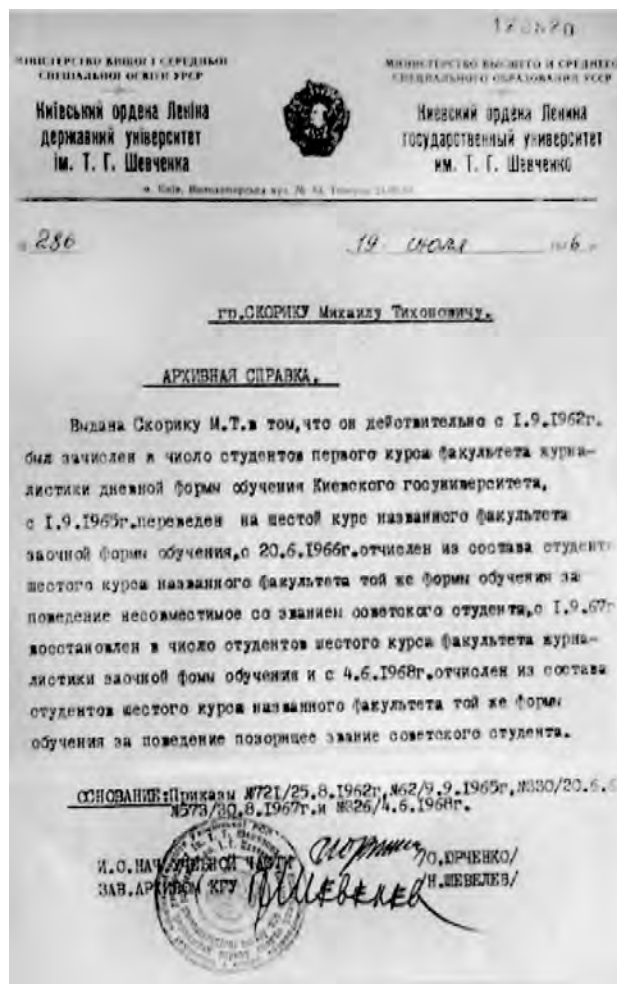
Проте в «Зорі» партгвинтики на чолі з Зобенком звинуватили в приховуванні того виключення. Це був як найголовніший аргумент, хоч знали, що в «Зорю» приходив мені і виклик на дипломний захист на червень. То ж ми з дружиною й подалися після партійної езекуції за «Собор» на горду свято київську невідомість. Написану на власних творчих матеріалах дипломну працю захистити не вдалося:

«Бюро Кировского райкома КП Украины г. Днепропетровска рассмотрело персональное дело члена КПСС тов. Скорыка М.Т. При этом установлено, что при приеме его на временную работу в редакцию областной газеты «Зоря» скрыл, что исключался с Киевского университета, за поведение, «несовместимое со званием советского студента», выразившееся в поддержке им националистически настроенного преподавателя Шестопала. Вскоре он в редакции «Зоря» проявил политическую незрелость, склонность к проявлению буржуазной идеологии и в частности – национализма. Работая в отделе культуры редакции, он быстро сошелся с творческой молодежью, проявляющей националистические настроения, – Иваном Сокульским, исключенными с Днепропетровского госуниверситета, Олесем Завгородным, Михайлом Чханом и др.

В редакции на «летучке» Скорык допустил резкие выражения в адрес рабочего, выступившего со статьей, критикующей идейно-порочный роман Олеса Гончара «Собор».

На партійному зборі при обговоренні його персонального дела он категорически отказался отвечать на вопросы и демонстративно положил партийный билет на стол президиума собрания.

Бюро райкома КП Украины за все это исключило его из членов КПСС. Имея ввиду, что Скорык М.Т. является студентом заочником Вашего университета, настоящим письмом сообщая Вам для соответствующего реагирования»²³. Відповідний наказ ректора І.Т. Швеця «ощасливив» виключенням студента 6 курсу заочної форми навчання за «поведення, позорящее звання советского студента»²⁴. То ж довелося з бориспільською тимчасовою пропискою шукати в Києві духовного прихистку й чекати народження нашої донечки в калиновому при київському селі Гнідині.

²² Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 41, спр. 365, арк. 161-162.

²³ ДАДНО, ф. 71, оп. 29, спр. 594, арк. 65.

²⁴ Наказ № 326 від 4 червня 1968 р. // Архівна довідка № 286 від 19 липня 1976 р., бланк № 122820.

Як виникав «Лист»

Наведені вище факти з особистого життя кожного з нас особливо цінні й важливі. Спорідненість наших романтичних життєвих ідеалів, настроїв і прагнень, патріотичність, стійкість перед штучними труднощами, переконаність у власній правоті зближувала нас і в подальших «гарячих» дніпропетровських подіях. Без них, на моє переконання, неможливо зрозуміти й оцінювати появу і вагу протестного «Листа». Скажу відверто, мені не хотілося торкатися цієї дратівливої патріотичної теми: давнього резонансного документу – «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська». І не тільки тому, що до написання його мав особисту причетність у ті далекі роки погрому «Собору» та й патріотичної української інтелігенції. Бо неодмінно виникає запитання, на яке слід відповісти: «А чому не сидів разом із Сокульським на зоні?»

У своїй книзі «Зима»²⁵ я вже висловлювався щодо цього, проте деякі балакучі патріоти звинуватили мене, автора, в «дегероїзації» тієї події. Отож сувора документальна «проза» з посиланнями на протоколи допитів, постанови слідчих, матеріали явок із повинною, доповнення до них, спогади та інші «сторінки» дніпропетровської кримінальної справи № 57 за звинуваченням І. Сокульського, М. Кульчинського, В. Савченка, з якою вдалося ознайомитися за Незалежності.

На допитах слідчим із дніпропетровського УКДБ я говорив правду: не заперечував протокольних свідчень Івана Сокульського, що влітку 1968 року ми з ним випадково зустрілися. коло університету в Києві. Того літа він приїжджав до столиці зі своїм особистим листом на кілька сторінок до секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка щодо поновлення в університеті:

«В. Заремба мені розповів, що він їздив в Київ в ЦК КП України, де нібито його визнали невинним. Це побудило мене написати листа в ЦК КП України про себе...»²⁶.

У київському парку імені Шевченка ми детально обговорювали його наміри захистити себе в партійних органах. Так як мені був достеменно знайомий «почерк» компартійних відписок чи «відмашок» і реагувань на звертання в таких непростих політизованих справах, то мені було що порадити. Ми дійшли згоди, що влада

звернула б увагу на таку скаргу лише за умови, коли пов'язати розправу за його патріотизм із загальною ситуацією, що панувала в Дніпропетровську. Показати тотальну русифікацію, переслідування молодих і чомусь тільки україномовних поетів, поодиноких свідомих інтелігентів, які підтримали «Собор» і за це поплатилися, замовчування та знищення історичної козацької минувшини, інші антиукраїнські прояви місцевої компартійщини. Домовилися, що перепишу особистого листа у визначеному нами контексті подій і явищ в області.

Іван тоді обіцяв «дозбирати» й повідомити мені ще якісь конкретні, «свіжіші» факти з дніпропетровського регіону. Так і народився в роздумах майбутній документ. Весь мій особистий ідеологічний «арсенал», який я вже здобув у стосунках зі владою, набутий від читання самвидавських листів і в ЦК КПУ. І в «Перець», участь у поширенні Сверстюкового «Собору у риштованні», Дзюбиного «Інтернаціоналізм чи русифікація», стимулював до написання документу про всілякі партійні «шабаші» в Придніпров'ї. Народжувався новий варіант «Листа» на 2-му поверсі електропідстанції Київської кіностудії імені Довженка, де заробляв на проживання черговим електриком. Писав під час чергування у нічні зміни червоним чорнилом. У графіки надходження електроенергії записи робилися ручкою.

Тоді ж, наприкінці серпня, мені доведеться друкувати і чистовик «Листа» на своїй портативній друкарській машинці, придбаній під час роботи ще в бориспільській районній газеті «Трудова слава». Ми також домовилися, що продаю Іванові цю друкарську машинку за 80 рублів, бо скрута матеріальна була неймовірною. Дружина зі щойно народженою донечкою тулилася в наймах у при київській гнідинській дореволюційній хаті.

За наступної зустрічі з Іваном на київському залізничному вокзалі він візьме з камери схову «друкарку», як продану йому, за переданим мною жетоном. Я попередив, що в коробці машинки знаходяться віддруковані (готові) тексти, під якими мають стояти прізвища конкретних патріотично налаштованих людей з Дніпропетровська. Запропонував поставити й наші, щоб документ не був анонімним. Так засвідчено в протоколі:

²⁵ Скорик М. Зима. «Лист», що не підняв з колін // Правда Ярославичів. – К., 2000. – С. 78-93.

²⁶ ГДА СБУ (м. Дніпро), спр. П – 24613, т. 1, арк. 69.

«Як я їхав додому, то Скорик дав мені печатну машинку і в ній біля 9 екземплярів «Листа творчої молоді», які я, приїхавши в Дніпропетровськ, розіслав в редакції обласних газет, на телебачення, радіо, в якийсь райком партії, здається, в Кіровській...»²⁷.

Як виявилось, прізвищами підписати не вийшло. Документ адресувався Щербицькому В.В. (Рада міністрів), Овчаренку Ф.Д. (ЦК КПУ), Павличку Д.В. (Спілка письменників) та українському народові. Хочу наголосити, що ніхто з дніпропетровських наших знайомих чи друзів не могли внести якісь доповнення чи правки. Так ми потайки й тішилися, що зуміли сказати конкретну правду щодо Гончарового «Собору». І русифікації.

Той період шістдесятництва був характерний потужнішими листами української інтелігенції до партійних органів Києва та Москви. Але наш – перший і єдиний із захваленого промислового регіону, «батьківщини» Леоніда Брежнєва – генерального секретаря ЦК КПРС! Партійна номенклатура в особі першого секре-

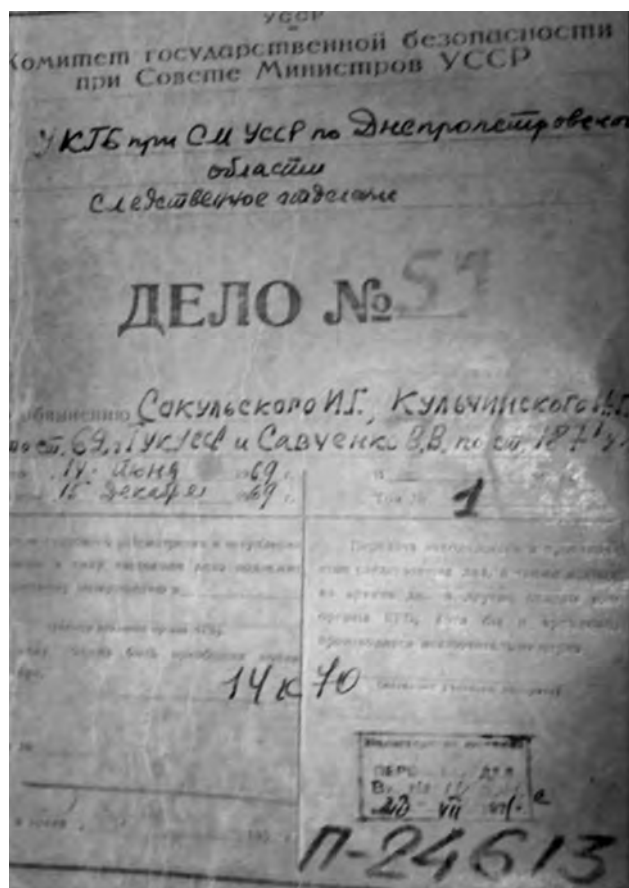
таря Олексія Ватченка сприйняла «Лист», мов зрадницький замах на честь і гідність славного робітничого класу Придніпров'я.

«Лист» на «свободі»

Десь на початку 1969 року текст «Листа» прозвучав на радіо «Свобода». Органи держбезпеки заметушилися, аби знайти ту творчу молодь м. Дніпропетровська, що фігурувала в анонімному документі. Думаю, що їм це було не складно, бо патріотичних людей у місті можна було порахувати на пальцях рук. Взятися за найактивніших. Так Іван і став першим «суб'єктом» уваги з боку УКДБ. 16 червня 1969 року заступник прокурора області старший радник юстиції Тихін Жупинський порушив кримінальну справу за ст.187-1 КК УРСР: «Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад». І матроса касира теплоходу «Володимир Сосюра» Дніпропетровського річпорту Сокульського взято під варту. Проведено два обшуки у квартирі та господарських приміщеннях за місцем проживання, щоб знайти «Лист» і друкарську машинку.

Старший слідчий Дніпропетровської міськпрокуратури Іван Живодер, залучений до розслідування, проводив повторний обшук і розслідування. Як свідчать матеріали справи, спершу Сокульський намагався триматися гідно й нікого зі своїх однодумців не називати: «З «Листом творчої молоді м. Дніпропетровська» не був знайомий, а отже, не писав його. До пам'ятника Шевченка 9 березня і 22 травня ходив і буду ходити, незважаючи на зборища в цей день націоналістичних організацій. Щодо моїх переконань, то вони повністю відповідають моральному кодексу будівника комунізму...»²⁸.

І на першому допиті Іван висунув клопотання про ведення слідства українською мовою. Мені вдалося розшукати в Дніпропетровську 76-річного Івана Живодера, що має тепер прізвище Дружинін (приватний адвокат), і поспілкуватися з ним про ту резонансну кримінальну справу (диктофонний запис зроблено з його дозволу 2011 року): «...Коли Сокульський відмовився давати свідчення російською мовою, то управління держбезпеки потрапило у безвихідь. Жоден їхній працівник не володів усною україн-

²⁷ ГДА СБУ (м. Дніпро), спр. П – 24613, т. 1, арк. 73.

²⁸ Там само, арк. 46.

ською мовою, не кажучи вже про написання протоколу допиту. Генерал Мажара звернувся до КДБ УРСР, а там теж не було кого направити у тривале відрядження до Дніпропетровська. Порадили звернутися до Львівського, проте й ті не допомогли. Почали шукати в органах прокуратури області й виявилось, що начебто я один володію усною і письмовою українською мовою...»²⁹.

Після майже місячного щоденного спілкування цього україномовного слідчого з обвинуваченим, Сокульський повірив, що чесне розкаювання в так званому скоєнні злочину через свої ідеологічні помилки його врятує. Погодився свідчити російською. І пішов на «контакт» не лише у явках із повинною:

«Искренне раскаиваюсь в тех неблагоприятных поступках, которые привели меня к преступлению, и обещаю, что впредь со мной такого никогда не случится. Очень сожалею, что читал и давал читать некоторым своим знакомым те грязные, как сей час сужу, материалы, которые мне дали Скорык и Разумный...»³⁰ Те материалы, как теперь я сужу, содержали в себе ложные, клеветнические измышления о нашей советской действительности. Искренне раскаиваюсь, что марался теми материалами – они оказали плохое влияние на мои убеждения, что не могло не отразиться на многих моих недостойных поступках...»³¹.

Як переконаємося, підступні «бесіди без протоколу» застали Івана зненацька. Його наївна довірливість і щирість, ілюзорна добросовісність і простодушне патріотичне хизування виявилися лиховісними для нього самого та багатьох його однодумців, яких долучило до справи УКДБ.

І от 20 серпня 1969 року в Дарницю, на вул. Бориспільську, 26-а, кв. 14, де мав ліжко-місце у колишньому німецькому бараці, о 7-й годині ранку приїдуть із обшуком прокурорський слідчий Живодер, оперуповноважені Гуслистий та Павленко з Дніпропетровського та Київського УКДБ. Понад 4 години вони в три пари рук шукатимуть «Листа». На моє щастя, не знайшли. Він був у бориспільських друзів, знайомих мені

по роботі в районній газеті. Вилучили все, що було з самвидаву (чималий перелік є в протоколі обшуку), а також паспорт, військовий квиток, посвідчення та адресну записну книжку. Зробили ще й обшук без ордеру (назвали його оглядом) мого робочого місця в «Укрголовбудматеріалах», звернувши особливу увагу на копіювальний папір, що десятками аркушів лежав у моєму столі. Цієї днини зробили ще два обшуки у нашому дніпропетровському бабусиному помешканні та в будинку матері дружини в м. Синельниковому. «Листа» не виявили.

А ввечері, як підозрюваного, повезли до Дніпропетровська. Під час допитів, які проводив капітан УКДБ Михайло Шконда за присутності старшого помічника прокурора області Марка Бедрика, очних ставок із Іваном Сокульським і Олександром Кузьменком (привозив до Києва «Листа» адресатам), слідчі часом так професійно заганяли у глухий кут, що викручуватися вдавалося дедалі важче. Хоч би як не заперечував свою участь у написанні «Листа», підловили на фактах по антисоборній кампанії в «Зорі». Крім мене, їх ніхто не знав, то ж був змушений підтверджувати зізнання Івана:

«...Прежде всего я еще раз хочу сказать, что «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська» написан не только самим мной, а он написан при непосредственном участии Скорыка Михаила»³².

А так як під час обшуків його в мене не виявили, то щодо його розповсюдження геть ні слова не мовив. Мені вдалося встояти на цьому. У матеріалах усіх восьми томів кримінальної справи немає жодного мого зізнання (жодного!) про причетність до розповсюдження «Листа» та інших самвидавівських матеріалів. Тим більше про його передачу за кордон, у чому УКДБ зі слів Сокульського підозрювало мене.

«Я считаю, что из тех организаций, куда я направлял в Днепрпетровске, оно за границу не попало. За границу я его не передавал, не пересылал. «Письмо» возможно было размножено в Киеве, было у Скорыка и я думаю, что оно из Киева каким-то образом попало за границу...»³³.

²⁹ Скорик М. Весна. Хроніка українського спротиву // Міфотворчість правди. – К.: Український пріоритет, 2012. – С. 218.

³⁰ Розумний Петро Павлович – мешканець Солонянського району Дніпропетровської обл.

³¹ ГДА СБУ (м. Дніпро), спр. П – 24613, т. 1, арк. 81.

³² Там само, т. 2, арк. 101.

³³ Там само, т. 1, арк. 83.

Казав і кажу, що той закордонний канал невідомий мені й по сьогодні. Але що «Лист» із моєї подачі гуляв по моїх патріотичних київських друзях: у родині Олесея Бердника, доцента Матвія Шестопала, політ'язнів Чередниченків – Віри Нечипорівни та Євгена Івановича, сценариста і журналіста Юрія Пархоменка, журналіста Миколи Шудрі, колег по Бориспільській районці, поетів Бориса Мамайсура, Івана Чумака, Дмитра Чередниченка, математика Віктора Філіповського, бориспільських художників Миколи Петлицького та Станіслава Зоца, викладача університету Романа Іванченка. Ці прізвища залишилися невідомими слідству й цих імен у протоколах не знайдете. Так із підозрюваного я став свідком.

Згодом на допитах я переконався, що Сокульський добросовісно й широко каявся у всіх звинуваченнях по виготовленню та розповсюдженню матеріалів, які «ганьблять радянський і суспільний лад», визнавав себе винним.

«Тоді вони зупинилися, перепитали всі ці пункти, які я мав би підтвердити чи заперечити. Я заперечив усі пункти, за якими Іван підтвердив наші взаємини як такі, що були для них ворожими, для слідства потрібними...»³⁴.

Я його не засуджую, то був його вибір, вибір за ґратами слідчого ізолятора. Та й два агенти в камері СІЗО, як стверджував Живодер-Дружинін, стимулювали до такого вибору. Я вже писав у «Весні»³⁵ й тепер повторюся, що Іван через такий вибір усіх дніпропетровських патріотів повів за собою до кабінетів слідчих держбезпеки: Миколу Кульчинського, Віктора Савченка, Олександра Кузьменка, Марію Кузьменко, Петра Розумного, Петра Каргузенка, Сергія Мандебуру.

Страшно було вже після суду. Іванові Сокульському – 4 роки і 6 місяців позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму без заслання за перекваліфікованою статтею 62 ч.1 КК УРСР. Миколі Кульчинському – 2 роки і 6 місяців позбавлення волі у виправно-трудовій колонії загального режиму і Віктору Савченку – 2 роки позбавлення волі умовно з іспитовим строком 3 роки за ст. 187-1 КК УРСР. За що такі

терміни ув'язнення? За український патріотизм і правду українського життя в Дніпропетровську адресовану можновладцям України?

Через десятиліття, вже в незалежній Україні, вдалося ознайомитися з цією постановою старшого слідчого УКДБ Соломіна від 10 грудня 1969 р.:

«Выделить материалы о преступной деятельности СКОРЫКА Михаила Тихоновича из материалов уголовного дела № 57 и направить их в УКГБ при СМ УССР по Киевской области для дополнительной проверки. На следствии СОКУЛЬСКИЙ показал, что в составлении первоначального текста выше указанного документа принимал участие СКОРЫК Михаил Тихонович. Допрошенный в качестве свидетеля, СКОРЫК показания СОКУЛЬСКОГО ПОДТВЕРДИЛ (так у оригіналі документа виділено прописними. – Авт.) Однако в процессе следствия других данных, изобличающих СКОРЫКА в его преступной деятельности не добыто, а имеющиеся материалы в уголовном деле нуждаются в проверке...»³⁶.

Перечитуючи сторінки протоколів мого допиту, власноручно писані пояснення, все ж впадає в око гіркий моральний надлом і бажання уникнути кримінальної відповідальності, котрею «припірав» до стінки слідчий Шконда, озадачуючи та залякуючи.

«Я осуждаю себя за недостойное поведение в редакции «Зори», когда я положил партийный билет на стол президиума партсобрания, чем глупо, по-детски «отстаивал» свое понимание «Собора» О. Гончара и свою непричастность к организации, как мне говорили «подпольного кружка...»³⁷.

Або:

«Никаких материалов и документов, порочающих советский общественный и государственный строй я Сокульскому ни в Днепрпетровске, ни в Киеве не передавал...»³⁸.

Йшлося про «Репортаж із заповідника імені Берія» В. Мороза, лист до журналу «Перець» І. Світличного, публіцистичну статтю «Современное состояние советской экономики»... І далі:

³⁴ Розумний Петро. Інтерв'ю на сайті Харківської правозахисної групи. Режим доступу <http://archive.khpg.org> (Музей дисидентського руху), записане Овсієнком В.В.

³⁵ Скорик М. Весна. Хроніка українського спротиву. Український пріоритет. – К., 2012. – С. 219.

³⁶ ГДА СБУ (м. Дніпро), спр. П – 24613, т. 7, арк. 227-228.

³⁷ Там само, т. 4, арк. 9.

³⁸ Там само, арк. 15.

«Тот первоначальный текст «Листа», который вручил мне Сокульский, после исправлений я вместе со своим черновиком отдал тому же Сокульскому. Никому не показывал, даже, более того, никому не рассказывал...»³⁹.

У добу Незалежності ми звикли говорити тільки про табори, в'язниці та психлікарні, як про знаряддя боротьби з інакомисленням, як про засіб психологічного тиску на маси, як засіб перевиховання: насадження психології страху і поведінки мовчання та «одностайного схвалення».

Але була й інша частина, яку ми сприймаємо по-різному.

«Перевиховання остракізмом, коли на тебе чіпляють ярлик націоналіста, людини «позорящей звание советского человека, студента, преподавателя» і пускають у білий світ без права на власну професію, без змоги вільно заробляти на прожиття, без права годувати родину улюбленою працею... М. Скорик не підкреслює своєї незламності. Навпаки, він документально свідчить, що змушений був «каятися»⁴⁰, що це каяття видавили з нього правовірні працівники спецслужб, а потім заплановані громадські акції остракізму...»⁴¹ – писав у рецензії на книжку «Зима» доктор філологічних наук, професор Роман Іванченко, колишній викладач факультету журналістики КДУ ім. Т. Шевченка.

Інформація дезінформацією

Читаючи нині писання про появу «Листа» і той кадебістський розгул навколо нього, мимоволі з подивом гортаєш стоси інформації про тих, хто мужньо боровся з комуністичним режи-

мом. Це зараз у своїх спогадах вони такі хоробрі одчайдухи, правозахисники й дисиденти, опозиційні діячі Дніропетровщини. Боже ж ти мій, яке славолюбство! На суді, за протоколом свого виступу, я визнавав себе співавтором і згадував Івана Сокульського, який казав:

«...В Днепропетровске у видных, известных людей нет дружбы, что они, боягузы, попрятались под кровати и дрожат...»⁴².

Дивно, але триває й досі якась історично-літературна хвиля невизначеності щодо авторства «Листа». Поважний науковець, київський професор отець Ю. Мицик переконує читачів, що він «писаний насамперед Іваном Сокульським»⁴³. Якось загадково звучить: насамперед. Для місцевих «аналітиків» історії в професорських мантиях Дніропетровського держуніверситету дещо інша версія: «Автором «Листа» був І. Сокульський, допомагали йому В. Савченко і М. Скорик»⁴⁴. В двотомному виданні «Реабілітовані історією. Дніропетровська область» кандидат історичних наук Р. Терещенко збільшує авторський колектив: «І. Сокульський, В. Заремба, М. Скорик, В. Савченко створили документ, який став криком душі небайдужих – «Лист творчої молоді Дніропетровська...»⁴⁵. Журналістка Т. Колядинська «уточнює» науковців, що було три підписанти: Сокульський, Кульчинський, Савченко⁴⁶. А голова Дніропетровської організації Спілки письменників України, лауреат обласної премії ім. І. Сокульського пані Л. Степовичка, захоплено інформує: «...Саме Іван – один за всіх! – узяв на допитах КДБ усю «провину» й відповідальність на себе і сам пішов у табори...»⁴⁷.

³⁹ Там само, арк. 16.

⁴⁰ Скорик М. Зима. Відкритий лист самому собі «Є тільки одна правда». // Прапор юності. – 3 лютого 1972 р. // Правда Ярославичів. – К., 2000. – С. 123-127.

⁴¹ Іванченко Р. Сповідь «націоналіста». Рецензія на книжку М. Скорика «Зима» // Голос України. – № 106. 2001. – 16 червня.

⁴² ГДА СБУ (м. Дніпро), спр. П – 24613, т. 8, арк. 178 зв.

⁴³ Мицик Ю. «Собор» і навколо собору» // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 104. – С. 109.

⁴⁴ Бородін Є., Іваненко В., Недосєкіна Т. Історія рідного краю. Дніропетровщина. Підручник для 11 класу. – Дніропетровськ, 2009. – С. 12.

⁴⁵ Терещенко Рем. Реабілітовані історією. Дніропетровська область Книга перша. – Дніропетровськ, 2009. – С. 699.

⁴⁶ Колядинська Т. Він безнадійно хворий Україною // Голос України. – № 127. – 2010. – 12-13 липня.

⁴⁷ Степовичка Л. Мед із каменю, або Друге прищєстя Івана Сокульського. – Літературна Дніропетровщина. – № 110. – 2011. – 20 червня.

Іще. На претензійному сайті «Літературна Дніпропетровщина» вже 2011 року можна прочитати: «Серпень 1968. Невеликий гурт українських інтелігентів, до якого входили І. Сокульський та В. Заремба, пише «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська». Не мовчать і письменники. Наприклад, учасник судового процесу, літератор-фантаст В. Савченко: «...Оце Вам розказав, як писався той «Лист», що написав його Іван...»⁴⁸. А в іншій розповіді скромно наголошує: «Мені ж таки випало стати редактором, а відтак і першим читачем «Листа»...»⁴⁹. Дніпропетровець, колега Савченка по перу, В. Старченко запевняє: «Три автори «Листа» – Іван Сокульський, Микола Кульчицький та Віктор Савченко...»⁵⁰.

Криворізький часопис «Промінь Просвіти» міського об'єднання товариства «Просвіта» в некролозі зазначає, що письменник В. Заремба «створив відомий маніфест «Лист творчої молоді»⁵¹. Київські дослідники дисидентства та

самвидаву О. Обертас⁵² і В. Кіпіані⁵³ також помилково стверджують, що «Лист» підписала рекордна кількість людей – до 300 осіб. А вже відомо, що він – анонімний! Про це можна довідатися з Вікіпедії, де є його повний варіант.

Мушу нагадати для всіх, хто писав чи писатиме про «Листа», звернути увагу на статтю «Маска і обличчя наклепників», опубліковану Ф. Цукановим, (заступником редактора газети «Зоря», котрий висвітлював судові засідання), через кілька днів після завершення процесу в Дніпропетровському обласному суді:

«Як далеко зайшли Сокульський та його духовно кволі одностудії на поприщі наклепів, можна судити по так званому «Листу творчої молоді м. Дніпропетровська», сфабрикованому Сокульським та журналістом Скориком...»⁵⁴

Ось така документальна історія з ювілеєм і авторством «Листа творчої молоді м. Дніпропетровська». Справді, історію змінити не можливо, треба мати відвагу знати правду.

⁴⁸ Овсієнко В. Інтерв'ю. Сайт Харківської правозахисної групи. Режим доступу – archive.khpg.org. – 2008.

⁴⁹ Реабілітовані історією. Дніпропетровська область. Книга перша. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 287.

⁵⁰ Старченко Віталій. Газета Вільна думка. – 1992. – № 11-13.

⁵¹ Промінь Просвіти. – 2010. – Листопад-Грудень.

⁵² Обертас О. Український самвидав. – К: Смолоскип, 2010.

⁵³ Кіпіані Вахтанг. Сам пишу, сам цензурую, сам видаю, сам поширюю і сам відсиджую за це // сайт Українська правда. – 2011. – 11 липня.

⁵⁴ Цуканов Ф. Маска і обличчя наклепників // Зоря. – 1970. № 26. – 8 лютого. – С. 3.

**Краєзнавство
і туризм**

Ігор Лисий (м. Івано-Франківськ)

Краєзнавчо-туристична оцінка Старостинського замку в Галичі

На основі застосування авторського алгоритму, що поєднує чотири групи оціночних блоків (природно-географічна, історико-культурна, інфраструктурна та інформаційно-рекламна) проведено комплексну краєзнавчо-туристичну характеристику аналіз просторово-географічної локалізації, архітектурного стану, історико-культурної цінності, атрактивного потенціалу Старостинського замку, який розташований в м. Галич Івано-Франківської обл.

Ключові слова: Старостинський замок, пам'ятка, замковий комплекс, оборонна споруда.

Igor Lysyi

The tourist and geographical evaluation of the Starosta castle in Halych

In this article was made historic, cultural and touristic descriptive analysis of little-known Starosta castle in Halych, which is located in Ivano-Frankivsk region, on the base of using of four groups of characteristics: natural and geographical (morphological features of the monument's construction, hydrological characteristics of the territory, location near from objects of the natural reserve fund, presence in the castle complex handmade recreational forests, landscaped parks, gardens and landscaped gardens, aggregate indicators of the natural and geographical location), historical and cultural (degree of the physical preservation, level of the historical significance, degree of the cultural value, indicator of the architectural and stylistic value, availability of saved elements of historic defense systems), infrastructural (transport accessibility, availability of accommodation facilities, food establishments, museum institutions, specialized souvenir shops and stalls), informational (integration to the tourist routes, organization of tourist promotional campaigns, exhibitions and fairs, availability of informational and advertising data, rank of the coverage in scientific tourism profiles and degree of the saturation of the Internet with tourist information). It was identified main positive and negative points of the potential adaptation of monument for tourism and recreation

Key words: Starosta castle, monument, castle complex, fortification.

Игорь Лысий

Краеведческо-туристическая оценка Старостинского замка в Галиче

На основе применения авторского алгоритма, который объединяет четыре группы оценочных блоков (естественно-географическая, историко-культурное, инфраструктурная и информационно-рекламная) проведена комплексная краеведческо-туристическая характеристика пространственно-географической локализации, архитектурного состояния, историко-культурной ценности и атрактивного потенциала Старостинского замкового комплекса, который расположен в г. Галич Ивано-Франковской обл.

Ключевые слова: Старостинский замок, достопримечательность, замковый комплекс, оборонительное сооружение.

Постановка проблеми. Існуючі тенденції розвитку людства, які відзначаються загальною глобалізацією з втратою етносами й націями архайчної історико-культурної автентики, вимагають цілеспрямованого вивчення, дослідження і збереження історико-культурної спадщини, од-

ними з об'єктів якої являються пам'ятки замково-оборонної архітектури – фортифікаційні споруди у вигляді замків, оборонних палаців, монастирів, веж та ін. В Україні історія, людське забуття, недбальство та навіть і варварство призвели до руйнації та втрати багатьох замків чи

аналогічних споруд. До числа об'єктів, які перебувають під загрозою фізичного зникнення та потребують термінових консерваційно-реставраційних заходів, належить замковий комплекс в міському населеному пункті Галич Івано-Франківської обл. Очевидно, що актуальне завдання сучасників полягає у пошуку оптимальних механізмів збереження, охорони, відновлення та пристосування замку. На думку автора, одним з найбільш перспективних напрямків вважається пристосування об'єкта для туристично-екскурсійних і рекреаційних потреб, що бачиться ефективним і рентабельним способом функціональної адаптації. Дефіцит міждисциплінарних досліджень Галицького замку вимагає негайного наукового обґрунтування, розробки й використання інноваційних механізмів та методів для оцінки природно-географічного й історико-культурного потенціалу споруди.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематиці наукового вивчення Галицького замку приділялася значна увага науковців різних дослідницьких напрямків, серед яких першочергово слід виділити: істориків (В. Грабовецький, С. Трубочанінов, З. Федунків, А. Червінський); археологів (І. Креховецький, О. Мельничук); краєзнавців (О. Береговський, Я. Клюба, Т. Палков, В. Харитон); туризмознавців (У. Полутренко, М. Рутин-

ський); кастеологів (О. Лесик, О. Мацюк). Окремі аспекти наукового вивчення замку знайшли своє відображення у туристичних путівниках авторства Д. Антонюка, А. Івченко, І. Пустиннікової, а також невеликих описових працях статейного типу Н. Мельник, О. Перлової та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Надзвичайно актуальним залишається питання комплексного вивчення замку, на рубежі різних наукових дисциплін, та з позицій інженерно-функціонального пристосування для екскурсійних, туристичних, рекреаційних, краєзнавчих чи суспільно-культурних потреб.

Формулювання цілей статті. Мета написання даної статті – комплексна міждисциплінарна оцінка Галицького замку з позицій географічної, історичної, археологічної, архітектурної і туризмологічної галузей науки для визначення потенційних шляхів функціональної адаптації. Об'єктом дослідження виступає Галицький (Старостинський) замок, а предметом – природно-географічні, історико-культурні, інфраструктурні та краєзнавчо-туристичні особливості побудови замкового комплексу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Краєзнавчо-туристичний аналіз атрактивного потенціалу фрагментів Старостинського замку (рис. 1) пропонується проводити на основі

Рисунок 1. Збережена Шляхетська вежа Галицького замку в 2017 р. (фото В. Русина)

авторського алгоритму, сутнісний підхід якого детально описаний в попередніх опублікованих дослідженнях¹. Він полягає у використанні комплексно-системного методу, що включає чотири групи описових складових, в межах кожної з яких додатково виділяється ще по п'ять елементів: природно-географічна (орографічні характеристики побудови пам'ятки, гідрологічна специфіка призамкової території, наявність об'єктів природно-заповідного фонду, садово-паркова архітектура й тип ландшафту), історико-культурна (історична значимість, фізична збереженість, культурна цінність, архітектурний стиль та тип оборонної системи пам'ятки), інфраструктурна (транспортна доступність, наявність закладів розміщення та харчування, ступінь музеєфікації й сувеніризації об'єкта) та рекламно-інформаційна (інтегрованість в туристичні маршрути, проведення туристичних промо-кампаній, рівень рекламного забезпечення, науково-дослідницька вивченість та наявність інформації в мережі Інтернет). На думку автора, такі групи показників дозволяють ширше розкрити зміст не тільки історико-культурних особливостей колишньої оборонної споруди, але і її поточного фізичного стану.

Старостинський замок в м. Галич розташований на перетині двох височин – Подільської та Передкарпатської, в територіальних межах Прилуквинської височини. Прилуквинська височина в місці розташування об'єкта представлена атрактивним горбогірним рельєфом, який є типовим для Галицького Опілля, та характеризується незначними перепадами абсолютних висот (250–350 м) та відносно неглибокими річковими долинами річок Луква та Дністер. Пам'ятка знаходиться на висоті 257 м на Галич-горі (інша назва – Замкова гора), загальні висоти якої в місці локалізації замкового комплексу коливаються в межах від 238 до 261 м. Західний схил гори від Лукви та північний і північно-східний – стрімкі, а східний і південний схили – пологі й розчленовані глибокими ярами й балками, через які протікають багато струмків. Таке орографічне розташування формує унікальні відео-

кологічні особливості (панорамний вид на навколишню територію – річки Дністер та Лукву, придністровську долину, місто та прилеглі села), оскільки Галич знаходиться біля підніжжя Замкової гори, а його висота над рівнем моря складає 218–223 м².

Гідрологічні показники розміщення Галицького замку відображаються наявністю в безпосередній близькості до пам'ятки двох річок – Дністра та Лукви, яка є правою притокою Дністра та впадає на північно-західній околиці Галича. Дністер в районі призамкової території характеризується непостійністю глибини русла залежно від сезонних коливань (від 0,5 до 5 м), повільною течією, мальовничістю берегового ландшафту, що є сприятливим фактором для комбінованого розвитку водного, зеленого й екологічного видів туризму на основі поєднання зі замковими історико-краєзнавчими маршрутами. Луква є мілководною (глибина коливається від 0,2 до 0,8 м), з кам'янистим дном та непридатною для водних видів туризму. Однак, з іншого боку, річка володіє високоатрактивними пейзажними характеристиками.

Замкова та призамкова територія знаходиться в межах урочища «Замкова гора» – унікального для регіону Опілля степового резервату, що розташований на правому березі р. Дністер та входить до складу Галицького лісництва Галицького національного природного парку, заснованого в 2004 р. Лісовий масив урочища представлений насадженнями дуба звичайного, дуба північного, бука лісового, ясена звичайного та ін. В трав'яному покриві зустрічаються численні рослини, які занесені до Червоної книги України, – це підсніжник білосніжний, лілія лісова, зозуліні черевички справжні, любка дволиста, пальчатокорінник Фукса, пальчатокорінник плямистий, гніздівка звичайна, зозуліні сльози яйцевидні та ін. А з рідкісних тварин тут охороняються сова довгохвоста та борсук³.

За всю історію Галицького замку майже не було спроб розвинути садово-паркове будівництво, що логічно пояснюється рельєфними особливостями місцевості та відсутністю архітек-

¹ Лисий І. О. Туристична оцінка замкових комплексів: методи, принципи та критерії / І.О. Лисий // Карпатський край: наукові студії з історії, культури, туризму. – 2015. – Вип. 1–2 (6–7). – С. 43–50.

² Геренчук К. І. Природа Івано-Франківської області: монографія / К. І. Геренчук. – Львів: Видавниче об'єднання «Вища школа», 1973. – 160 с.

³ Галицький замок // Національний заповідник «Давній Галич»: офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://davniyhalych.com.ua/sights/sights-of-architecture/item/82-galician-castle>.

турно-функціональних модифікацій пам'ятки зі замкового об'єкта в палацовий комплекс. Однак, протягом 1932–1934 рр. згідно розпорядження станіславського старости було здійснено масштабне озеленення призамкової території, внаслідок якого висаджено 18 га лісу, а основними видами дерев стали дуб червоний, ялина звичайна, акація біла, акація жовта, сосна веймутова⁴. Перші теоретичні основи щодо створення екологічно-культурного міні-парку на призамковій площі 1997 р. обґрунтували співробітники Національного заповідника «Давній Галич», які планували облагородити навколишню територію, висадити рідкісні та навіть екзотичні види дерев, проте цей задум так і не був реалізований⁵.

Розташування замкової споруди в Галичі в межах горбогір'я й межиріччі Дністра та Лукви показує, що дана місцевість являється антропогенно зміненою сільськогосподарсько-лісовою територією, яка поєднує в собі височинні та річково-долинні приаквальні ландшафти Опілля. Гармонійна природна взаємодія вищезазначених складових формує високий рівень краєзнавчої та рекреаційної атрактивності, незважаючи навіть на фактор антропогенної зміни первісних ландшафтів внаслідок господарської життєдіяльності людини.

Навколо історії становлення Галицького замку дотепер ведуться численні наукові дискусії, проте більшість дослідників-істориків сходяться на думці, що перші прототипи твердині

на Замковій горі виникнули ще в період культури фракійського гальштату (XI–VI ст. до н.е.)⁶, пізніше розвинені у давньоруський (XI ст.) та литовський періоди (XIV ст.)⁷. Дані гіпотези повністю підтверджені археологічними дослідженнями в результаті аналізу знахідок з викопаних культурних шарів на території замку. Проте, на думку автора, вік сучасної замкової споруди необхідно відраховувати від 20-их рр. XVI ст., коли за сприяння О. Ходецького⁸ здійснено докорінну модернізацію старих дерев'яно-земляних укріплень, що походили з XIV ст., в результаті чого окремі ділянки дерев'яних стін замінені на кам'яні мури, які частково увінчані дерев'яними гурдиціями⁹, поглиблено рови та споруджено кам'яні внутрішні будівлі. Саме в цей період Галицький замок почав поставати у такому вигляді, який відомий зараз (рис. 2), а остаточний сучасний образ він отримав в 1658 р., коли за участі Ф. Корассіні¹⁰ відбулося перенесення лінії південних оборонних мурів вглиб замкового майданчика, збільшено висоту фортифікацій, зменшено оборонний периметр¹¹. Зі врахуванням вищевказаних історичних фактів найвіддаленішу хронологічну глибину замку можна датувати серединою-кінцем XVI ст.

Старостинський замок в м. Галич не відзначається максимальним рівнем фізичної збереженості та схоронності відповідно до автентичного архітектурного вигляду 1658 р. (рис. 3), коли він складався з двох оборонних частин, розміщених на двох терасах: верхнього укріплення – власне

⁴ Мельник Н. Замкова гора / Н. Мельник // Дністрова хвиля. – 1998. – № 37 (150). – С. 3.

⁵ Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки / О. Мацюк. – 2-е вид., випр. та доп. – Львів: Центр Європи, 2005. – 219 с.

⁶ Федунків З. Б. Галицький замок / З. Б. Федунків // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – Вип. 6 (189). – С. 44–53.

⁷ Грабовецький В. В. Літопис Галицького замку та середньовічна фортифікація Галича / В. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 67 с.

⁸ Отто Ходецький (пол. Otto Chodecki, 1469–1534, Комарно) – каштелян львівський (1505), воєвода подільський (1509–1515), руський (1515–1527), сандомирський (1527–1533), краківський (1533); староста галицький (1519–1534), львівський (1530), любачівський (1530), коломийський, снятинський; генеральний староста Русі (1530).

⁹ Гурдиція або підсябиття (від нім. Hurde) – елемент верхніх ярусів середньовічних фортифікацій у вигляді переважно критого дахом дерев'яного ганку, виступаючого на балках за зовнішню лінію оборонного муру, вежі.

¹⁰ Франсуа Корассіні (фр. François Korassini, ?, Авін'йон – ?) – французький військовий інженер-фортифікатор італійського походження, підполковник, член таємного чернечого ордена картезіанців. Спроектував Станіславівську фортецю (1661), колегіальний костел Пресвятої Діви Марії (1672) в Івано-Франківську.

¹¹ Федунків З. Б. Міські укріплення Галича / З. Б. Федунків // Краєзнавець Прикарпаття. – 2013. – № 21. – С. 14–17.

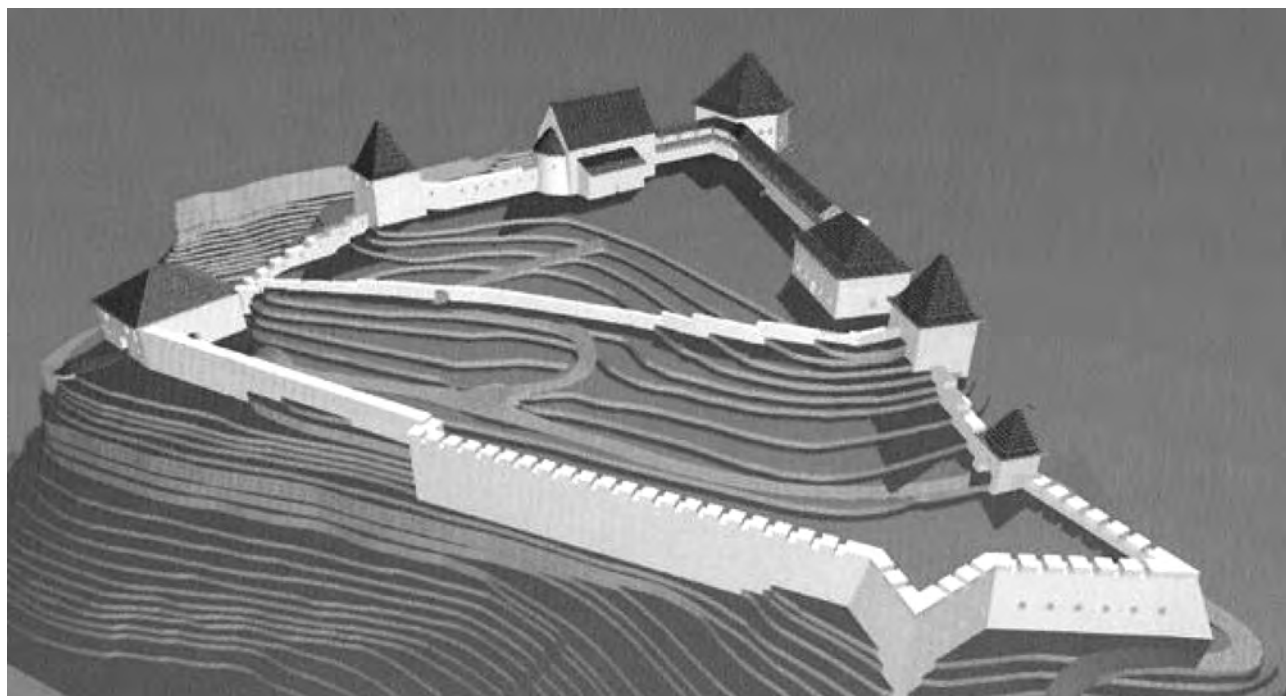
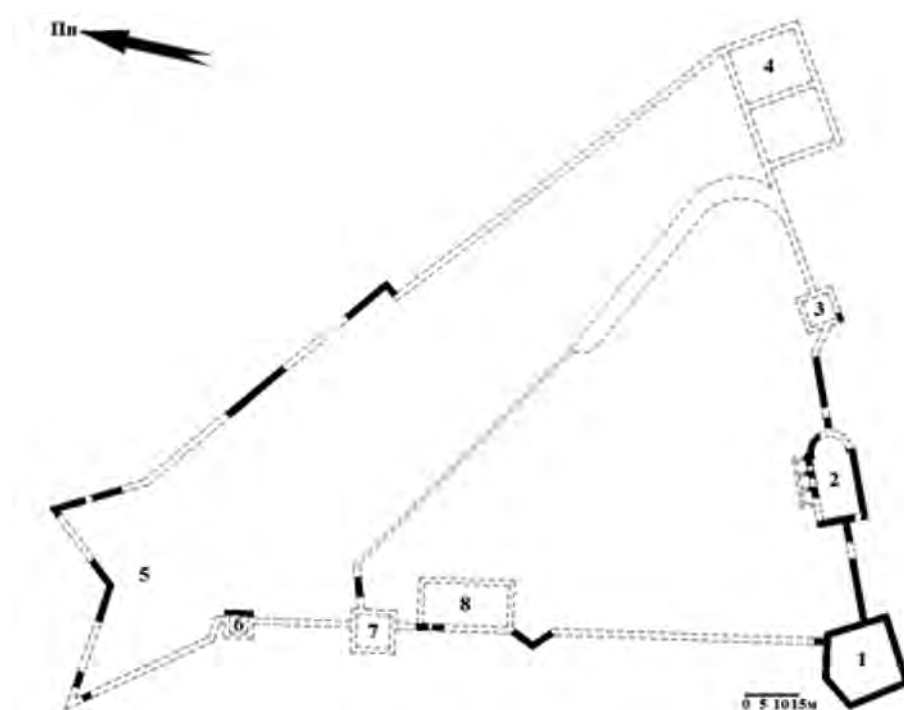

Рисунок 2. Гіпотетична 3D-реконструкція Галицького замку (З. Федунків, У. Полутренко)

Експлікація

█	– збережені фрагменти	4	– головна в'їзна вежа
⋯	– зруйновані фрагменти	5	– наріжний бастионного типу
1	– Шляхетська вежа	6	– брама від міста
2	– каплиця Св. Катерини	7	– Судова вежа
3	– Губернаторська вежа	8	– палац

Рисунок 3. Гіпотетична реконструкція плану Галицького замку (креслення автора)

замкової споруди з коморами, канцелярією, приміщенням суду, каплицею Св. Катерини; та нижнього подвір'я, оточеного мурами з п'ятьма баштами та трьома в'їзними брамами та додатково обнесеного земляним валом і глибоким ровом. З цілого комплексу споруд за 350 років існування до наших днів від замку середини XVII ст. дійшли тільки руїни мурів, редана, клешнеподібного казематованого наріжника, каплиці Св. Катерини та рештки південної оборонної стіни з бійницями, які 2001–2005 рр. відбудовані разом з західною (Шляхетською) вежею на основі архітектурних креслень, розроблених фахівцями Івано-Франківської філії Інституту «Укрзахідпроектреставрація» з використанням автентичних планів й інвентарних описів¹². Тому ступінь збереження пам'ятки можна визначити як високий, незважаючи на фрагментарне відновлення елементів комплексу.

Постановою Ради Міністрів УРСР «Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави» від 6 вересня 1979 р. № 442 замок в м. Галич отримав охоронний номер 1152-Н та був віднесений до об'єктів групи В – пам'яток архітектури, які можна використовувати для культурних або господарських цілей і передавати в орендне використання установам та організаціям. У початковий період незалежності споруда увійшла до Державного реєстру національного культурного надбання, створеного Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» № 466 від 12 серпня 1992 р.¹³ 10 жовтня 2012 р. Постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» № 929 замок включений до Державного реєстру нерухомих пам'яток, сформованого у 2000 р. відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» як пам'ятка

архітектури національного значення під охоронним номером 090018-Н¹⁴. Важливість споруди для національного культурного надбання підкреслюється ще й тим, що замок виступає одним з архітектурних символів та доміант створеного в 1994 р. Державного історико-культурного заповідника «Давній Галич» (від 11 жовтня 1994 р. – Національний заповідник «Давній Галич»)¹⁵.

Старостинський замок, який збудований з вапняку, гірського каменю (мергелю) і цегли, навіть після втрати значної частини стильових фрагментів, проведених реставраційних робіт володіє фрагментарними частинами архітектурного стилю бароко, який був широко поширеним серед оборонно-фортифікаційного будівництва Європи XVI–XVII ст.

Галицький замковий комплекс за планувальною конфігурацією являється нерегулярною, наближеною до трикутника спорудою, являється унікальним за типом оборонної системи об'єктом, поєднавши в собі функціональні елементи старих стінової, баштової та бастейної, утворивши в результаті модифікований тип вежо-стінової казематованої фортифікаційної споруди з видовими ознаками ранньобастіонної оборонної системи¹⁶.

Станом на кінець 2017 р. загальні інфраструктурні показники розміщення замку в м. Галич є низькими, що знижує сумарну ефективність суспільно-культурного, туристичного, рекреаційного чи краєзнавчого використання. Об'єкт знаходиться у безпосередній близькості від автомобільного шляху національного значення Н09 Мукачеве – Львів, а до замкової території вимощено асфальтові доріжки, обладнано під'їзні шляхи з боку центральної частини Галича, хоча функціональний стан та якість останніх є низькими. Але можна стверджувати, що транспортна доступність пам'ятки є задовільною, незважаючи на розташування на підвищенні, значно вище рівня міста. Однак при цьому в межах замку відсутні будь-які заклади готельного та ресторанного профілів, жоден зі збережених архітектурних

¹² Федунків З. Б. Галицький замок / З. Б. Федунків // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – Вип. 6 (189). – С. 44–53.

¹³ Червінський А. І. Актуальні проблеми збереження та охорони пам'яток архітектури Івано-Франківщини / А. І. Червінський // Наукові праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – 2012. – Вип. 34. – С. 48–53.

¹⁴ Старостинський замок // Замки та храми України: турист. Інтернет-ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/halych.html>

¹⁵ Галицький замок // Wikipedia: онлайн-енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Галицький_замок.

¹⁶ Федунків З. Б. Галицький замок / З. Б. Федунків. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2013. – 184 с.

елементів не є музеєфікованим (в перспективі планується створити музей галицької зброї), рівень сувеніризації представлений лише окремими аксесуарами у вигляді дерев'яних, металевих або пластикових магнітів-наліпок й брелоків, які знаходяться в сувенірній лавці в центрі міста, значно віддаленій від замкового об'єкта.

Пам'ятка не інтегрована в історико-туристичні маршрути національного значення, проте включена до системи регіональних екскурсійно-туристичних радіальних і лінійних маршрутів: пізнавальних «Історико-архітектурна спадщина Галичини» та «Пам'ятки архітектури Прикарпаття», розроблених ще в 1993 р. львівським кастеологом О. Лесиком¹⁷, водного «Блакитна дорога», відкритого в 1999 р. Івано-Франківським обласним державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді¹⁸, замкового «До скиту Манявського», створеного в 2005 р. О. Мацюком¹⁹. В останнє десятиліття розроблені маршрути: фахівцями Галицького національного природного парку та Національного заповідника «Давній Галич» (відповідно – еколого-історичний маршрут «На Замкову гору», протяжністю 7,4 км й приблизною тривалістю 4 год та маршрут «Княжа дорога», який впроваджений у 2011 р.)²⁰, працівниками головного управління з питань туризму, євроінтеграції, зовнішніх зв'язків та інвестицій Івано-Франківської обласної державної адміністрації (маршрут «Золоте кільце південної Галичини», який був створений у 2004 р.)²¹, а також представниками туристичних підприємств. Але слід відмітити, що основна

маса маршрутів є історико-пізнавальними, носять загально-оглядовий характер та мало стосуються тематики замкового туризму.

Критична ситуація з популяризацією замку в м. Галич через проведення на замковій території заходів та подій історико-туристичного спрямування, а також тематичних фестивалів. Так, з 1991 по 2014 рр. не організовано жодного подієво-фестивального дійства чи туристичної промоакції. Проте в 2014 р. відбувся незначний прорив, коли на території замку відбувся товариський турнір юних туристів Галичини, організований Національним заповідником «Давній Галич» і Галицьким центром дитячої і юнацької творчості²². А в 2015 р. у межах замкового комплексу було проведено перший міжрегіональний туристично-краєзнавчий фестиваль гармат «Сальви лицарській звитязі», що також проводився повторно у серпні 2017 р. та був приурочений до Дня незалежності України та 650-річчя надання Галичу Магдебурзького права²³.

Інформаційно-рекламне рекреаційне забезпечення Старостинського замку представлене нечисельними екскурсійно-туристичними, історико-краєзнавчими матеріалами у вигляді тематичних флаєрів, буклетів та брошур. Також окрему пізнавальну інформацію про історико-краєзнавчий потенціал пам'ятки містять краєзнавчо-туристичні путівники²⁴. У 2010 р. Галицький замок під № 362 ввійшов до колекційно-туристичного проекту «Туристичні марки України» – реєстру відомих природних архітектурних й історичних екскурсійно-туристичних пам'яток²⁵.

¹⁷ Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.

¹⁸ Береговський О. Галицький замок: проблеми збереження та реставрації / О. Береговський, С. Побуцький // Замки України: дослідження, збереження, використання: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (м. Галич, 3 лист. 2011 р.). – Галич: ІВЦНЗДГ, 2011. – С. 4–5.

¹⁹ Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки / О. Мацюк. – 2-е вид., випр. та доп. – Львів: Центр Європи, 2005. – 219 с.

²⁰ Галицький замок // Національний заповідник «Давній Галич»: офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://davniyhalych.com.ua/sights/sights-of-architecture/item/82-galician-castle>.

²¹ Старостинський замок // Замки та храми України: турист. Інтернет-ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/halych.html>.

²² Галицький замок // Wikipedia: онлайн-енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Галицький_замок.

²³ Старостинський замок // Замки та храми України: турист. Інтернет-ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/halych.html>.

²⁴ Антонюк Д. В. Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні: путівник / Д. В. Антонюк. – Київ: Грані-Т, 2011. – 187 с.

²⁵ Галицький замок // Національний заповідник «Давній Галич»: офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://davniyhalych.com.ua/sights/sights-of-architecture/item/82-galician-castle>.

Рівень наукової вивченості замкової споруди в Галичі є найвищим серед аналогічних пам'яток Івано-Франківської області та представлений широким колом дослідницьких напрямків – географічного, історичного, археологічного, архітектурознавчого, краєзнавчого, туризмологічного. Тільки у період 1991–2017 рр. було опубліковано більше півсотні наукових та науково-популярних статей, у 2013 р. написано історико-краєзнавчу книгу авторства З. Федунківа²⁶, а також присвячено розділи у науководослідницьких працях з історії Галича й архітектурних пам'яток українських дослідників²⁷.

Ступінь насиченості мережі Інтернет науковою (в основному історичною) і рекламною інформацією про пам'ятку також є одним з найвищих у порівнянні з іншими замками Івано-Франківської області. Аналізуючи статистичні дані трьох найпопулярніших в 2017 р. Україні пошуковиків (Google, Yahoo та Bing), слід відмітити наступне: станом на грудень 2017 р. запит «Старостинський замок» відображав 11,3 тис., «Старостинський замок в Галичі» – 6,11 тис. у пошуковій системі Google, відповідно 3,51 та 0,094 тис. – у системі Yahoo, 8,75 і 15,2 тис. – у Bing. Крім того, в глобальній інформаційній мережі Інтернет найбільш цінну з наукової точки інформацію про замок можна отримати в універсальній інтернет-енциклопедії Wikipedia²⁸, на сайті Національного заповідника «Дав-

ній Галич»²⁹, а також веб-порталах «Замки та храми України»³⁰, «Замки и крепости Украины»³¹. Негативним моментом залишається відсутність тематичної інтернет-сторінки, присвяченої виключно замку.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи потрібно відмітити, що Старостинський замок, зберігши від первісного вигляду лише Шляхетську вежу, фундаменти каплиці Св. Катерини та фрагменти оборонних стін, володіє високим атрактивно-пізнавальним потенціалом, сформованим на основі поєднання унікальних природно-географічних особливостей розташування замкової території (опільський горбогірний та приаквально-ландшафтний) й унікальних історико-архітектурних рис (мікс різночасових оборонно-архітектурних стилів). Деструктивними сучасної репрезентації історико-культурного та краєзнавчо-туристичного потенціалу є низький показник розвитку загальної та спеціальної туристичної інфраструктури, невисокий ступінь інформаційної розрекламованості й історико-туристичної промоції. Тому доцільним бачиться подальший дослідницький пошук у напрямку міждисциплінарного вивчення замкового комплексу, що має дати чіткіші відповіді на окремі питання історико-архітектурного розвитку та окреслити потенційні шляхи широкого залучення замку до суспільно-культурної та краєзнавчо-туристичної сфер.

References

Antoniuk, D. V. (2011). *One hundred and fifty five Polish castles and residences in Ukraine*. Kyiv, Ukraine: Hrani-T. [in Ukrainian].

Berehovskiy, O. & Pobutskiy, S. (2011). The Halych castle: problems of preservation and restoration. In I. V. Drabchuk (Ed.), *Castles of Ukraine: researches, conservation, using: Proceedings of International scientific and practical conference* (pp. 4–5). Halych, Ukraine: IVTNZDH. [in Ukrainian].

Castles and fortresses of Ukraine. (n. d.). *The Halych castle in the town of Halych*. Retrieved from <http://zamki-kreposti.com.ua/ivano-frankovskaya-oblast/zamok-galich> [in Russian].

4. National preserve «Davniy Halych». (n. d.). *The Halych castle*. Retrieved from <http://davniy-halych.com.ua/sights/sights-of-architecture/item/82-galician-castle> [in Ukrainian].

²⁶ Федунків З. Б. Галицький замок / З. Б. Федунків. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2013. – 184 с.

²⁷ Харитон В. Я. Замки Галицької землі. З історії фортифікаційного будівництва на Прикарпатті в XIV–XVIII ст. / В. Я. Харитон. – Івано-Франківськ: «Вперед», 1997. – 56 с.

²⁸ Галицький замок // Wikipedia: онлайн-енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Галицький_замок.

²⁹ Галицький замок // Національний заповідник „Давній Галич“: офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://davniyhalych.com.ua/sights/sights-of-architecture/item/82-galician-castle>.

³⁰ Старостинський замок // Замки та храми України: турист. Інтернет-ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/halych.html>.

³¹ Галицький замок в городе Галич // Замки и крепости Украины: Интернет-справочник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zamki-kreposti.com.ua/ivano-frankovskaya-oblast/zamok-galich>.

- Wikipedia. (n. d.). *The Halych castle*. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Галицький_замок [in Ukrainian].
- Herenchuk, K. I. (1973). *The nature of the Ivano-Frankivsk region*. Lviv, Ukraine: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
- Hrabovetskyi, V. V. (2009). *The chronicle of the Halych castle and medieval fortifications of the town of Halych*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Lileya-NV. [in Ukrainian].
- Haskevych, O., Tomchuk, V., Mervynskyi, R. & Rymar, S. (Eds.). (2004). *Castles of Western Ukraine*. Lviv, Ukraine: Az-Art. [in Ukrainian].
- Ivchenko, A. S. & Parkhomenko, O. A. (2010). *Ukraine. Fortresses, castles, palaces...* Kyiv, Ukraine: Kartohrafiia. [in Ukrainian].
- Kliuba, Ya. (2004). The Halych castle. Problems of conservation, restoration and recreational using. In O. Berehovskiy (Ed.), *Preservation and using of Ukraine's Cultural Heritage: problems and prospects: Proceedings of International scientific conference* (pp. 83–89). Halych, Ukraine: IVTNZDH. [in Ukrainian].
- Krehovetskyi, I. & Musiakevych, Yu. (2011). Some issues of historical and archaeological researches of the Halych castle: history and prospects. In I. V. Drabchuk (Ed.), *Castles of Ukraine: researches, conservation, using: Proceedings of International scientific and practical conference* (pp. 216–220). Halych, Ukraine: IVTNZDH. [in Ukrainian].
- Melnychuk, O. (2011). Archaeological researches on the territory of the Halych castle in 2004 and 2006 years. In I. V. Drabchuk (Ed.), *Castles of Ukraine: researches, conservation, using: Proceedings of International scientific and practical conference* (pp. 182–185). Halych, Ukraine: IVTNZDH. [in Ukrainian].
- Lesyk, O. V. (1993). *Castles and monasteries of Ukraine*. Lviv, Ukraine: Svit. [in Ukrainian].
- Lysyi, I. O. (2015). The tourist valuation of castle complexes: methods, principles and criteria. *Carpathian land: Scientific Studies on the History, Culture, Tourism, 1–2*(6–7), 43–50. [in Ukrainian].
- Matsiuk, O. (2005). *Castles and Fortresses of Western Ukraine. Historical journeys* (2nd ed.). Lviv, Ukraine: Centre of Europe. [in Ukrainian].
- Melnyk, N. (1998). The Castle mountain. *Wave of the Dniester, 37*(150), 3. [in Ukrainian].
- Palkov, T. (2009). *Castle of Carpathians. History and legends*. Lviv, Ukraine: Ladeks. [in Ukrainian].
- Perlova, O. (2012). The Starosta castle. *Word of the Halych, 19*(1706), 5. [in Ukrainian].
- Pustynnikova, I. (2009). *Ukraine. 101 ancient castles*. Kharkiv, Ukraine: Vesta. [in Ukrainian].
- Rutynskyi, M. Y. (2007). *The castle tourism in Ukraine. Geography of fortification's architecture monuments and prospects for their tourist revival*. Kyiv, Ukraine: Tsentr navchalnoii literatury. [in Ukrainian].
- Castles and temples of Ukraine. (n. d.). *The Starosta castle*. Retrieved from <http://www.castles.com.ua/halych.html> [in Ukrainian].
- Trubchaninov, S. (2007). *The country of castles and fortresses* (2nd ed.). Kamianets-Podilskyi, Ukraine: Oiium. [in Ukrainian].
- Fedunkiv, Z. B. (2013). *The Halych castle*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Nova Zoria. [in Ukrainian].
- Fedunkiv, Z. B. (2013). The Halych castle. *Ukraine's Monuments: History and Culture, 6*(189), 44–53. [in Ukrainian].
- Fedunkiv, Z. B. (2013). City fortifications of Halych. *Kraieznavets Prykarpattia, 21*, 14–17. [in Ukrainian].
- Fedunkiv, Z. & Polutrenko, U. (2011). The attempt to reconstruction of appearance of the Halych castle after the reorganization by F. Corassini in the year 1658. In I. V. Drabchuk (Ed.), *Castles of Ukraine: researches, conservation, using: Proceedings of International scientific and practical conference* (pp. 228–235). Halych, Ukraine: IVTNZDH. [in Ukrainian].
- Kharyton, V. Ya. (1997). *The castles of Galician region. From the history of fortification building in Subcarpathia in the XIV-XVIII centuries*. Ivano-Frankivsk, Ukraine: Vpered. [in Ukrainian].
- Chervinskyi, A. I. (2012). Vital problems of preservation and protection of architectural monuments in Ivano-Frankivsk region. *Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University, 34*, 48–53. [in Ukrainian].

Ірина Бова, Микола Богатир (м. Переяслав-Хмельницький)

Вікові дуби Переяславщини як об'єкти природоохоронної та культурної спадщини

У статті наведено перелік існуючих та втрачених вікових дубів (*Quercus*) Переяславщини з метою введення до наукового обігу інформації про них, як об'єктів природоохоронної та культурної спадщини, бо їх історія унікальна, пов'язана з визначними подіями, відомими особистостями та фактами, вони є реліктами давнього тракту, ландшафту прадавніх борів і дібров. Досліджувані вікові дуби розташовані як у межах м. Переяслава-Хмельницького (4 од.), так і лісових насаджень району (14 од.) Для складання переліку цих об'єктів застосований метод інвентаризації та комплексної оцінки стану. У ході дослідження зафіксовано 18 живих об'єктів дендрофлори, 5 мертвих дерев та отримано інформацію про деякі безповоротно втрачені дуби. Вік живих дерев визначено в межах 300-570 рр., їх стан незадовільний або критичний. Наголошено на необхідності охорони й подальшого заповідання реліктових дендронасаджень; представлено перспективи науково-дослідної та природоохоронної роботи по їх збереженню шляхом популяризації та реклаमाції через включення цих дерев до системи туристичних маршрутів у контексті етнокультурного ландшафту краю.

Ключові слова: Переяслав-Хмельницький, дендрофлора, дуби, обхват стовбура, пам'ятка природи, заповідання, популяризація, туристичний маршрут.

Ірина Бова, Микола Богатир

Pereyslav's age-old oaks as an object of a guarded heritage

The article presents the list of existing and lost age-old oaks (*Quercus*) of Pereyaslav district for the purpose of introducing into scientific circulation of information about them as objects of environmental and cultural heritage, because their history is unique, connected with the important events, known personalities and facts, they are relics of the ancient tract and the landscape of ancient forests and groves. These age-old oaks are located within the limits of Pereyaslav-Khmelnytsky (4 units), and in the forest plantations of the district (14 units). To compile a list of these objects we used the method of inventory and integrated assessment of the condition. During these researches, we recorded 18 living dendroflora objects, 5 dead trees and we also find the information about some irreversibly lost oaks. The age of the existing trees is defined within 300-570 years. Their condition is unsatisfactory or even critical. It was emphasized on the necessity of protection and further assignment of relic dendroplants. The prospects of research and conservation work are presented for their preservation through popularization and reclamation through the inclusion of these trees in the system of tourist routes in the context of the ethno-cultural landscape of the region. We presented the prospects of research and conservation work to preserve them through the popularization and reclamation through the inclusion of these trees in the system of tourist routes in the context of the ethno-cultural landscape of the region.

Key words: Pereyaslav-Khmelnytsky, dendroflora, oaks, girth of the stem, natural monument, bequest, popularization, tourist route.

Ірина Бова, Николай Богатырь

Вековые дубы Переяславщины как объекты природоохранного и культурного наследия

В статье приведен перечень существующих и утраченных вековых дубов (*Quercus*) Переяславщины с целью введения в научный оборот информации о них, как объектах природоохранного и культурного наследия, потому что их история уникальна, связана с выдающимися событиями, известными личностями и фактами, они являются реліктами древнего тракта, ландшафта вековых боров и дубрав. Исследуемые вековые дубы расположены как в пределах г. Переяслава-Хмельницького (4 ед.), так и лесных насаждениях района (14 ед.) Для составления перечня этих объектов дендрофлоры применен

метод инвентаризации и комплексной оценки состояния. В ходе исследования зафиксировано 18 живых объектов, 5 мертвых деревьев и получена информация о некоторых безвозвратно утеряных дубах. Возраст живых деревьев определен в пределах 300-570 г.; их состояние неудовлетворительное или критическое. Отмечена необходимость охраны и дальнейшего заповедания реликтовых дендронасаждений; представлены перспективы научно-исследовательской и природоохранной работы по их сохранению путем популяризации и рекламы этих деревьев, а также включение их в систему туристических маршрутов в контексте этнокультурного ландшафта региона.

Ключевые слова: Переяслав-Хмельницкий, дендрофлора, дубы, обхват ствола, памятники природы, заповедание, популяризация, туристический маршрут.

У сучасному світі відбувається зміна пріоритетів у свідомості українського суспільства, що відображається у зростанні зацікавленості до власної історико-культурної спадщини. В цьому контексті значний інтерес представляють історичні пам'ятки Переяславщини, адже на цій землі відбувалися процеси формування українського етнокультурного простору. Історичну спадщину Переяславщини, окрім пам'яток археології та архітектури, складають ще й ботанічні пам'ятки природи, зокрема, представники дендрофлори.

Серед дерев-довгожителів краю найбільше представників роду букових – дубів (*Quercus*). Вони, як частина природно-культурної спадщини, потребують детального наукового вивчення. У свою чергу, це створить можливість для введення їх у мережу туристичних маршрутів краєзнавчого характеру та зумовить збереження та охорону.

Мета дослідження. Узагальнити наукову інформацію щодо історико-культурної цінності вікових дубів Переяславщини, представити перспективи науково-дослідної та природоохоронної роботи по їх збереженню та подальшому

включенню у туристичні маршрути. Отже, завданням дослідження є виявлення та складання відповідного переліку старих дубів із зазначенням місцезнаходження та поточного стану.

Актуальність дослідження визначається потребою введення до наукового обігу інформації про сучасний стан об'єктів природоохоронної та культурної спадщини.

Матеріали та методи дослідження. Джерельну базу дослідження склали наукові публікації В. Лохи¹, О. Прядка², В. Ревеги³, Д. Розовика⁴, довідкові видання⁵, матеріали періодики⁶ та авторські польові розвідки. Було здійснено виявлення та фіксацію старих дубів. Для складання переліку цих об'єктів застосований метод інвентаризації та комплексної оцінки стану представників дендрофлори із визначенням приблизного віку (роки), діаметру стовбура на висоті 1,3 м від землі (см), поточного стану (добрий, задовільний, незадовільний, критичний)⁷.

Основним критерієм відбору об'єктів став лінійний показник обхвату стовбура. Для розрахунку орієнтовного віку дерев використана формула: $L = K \cdot C$, де L – вік дерева, K – коефіцієнт

¹ Лоха В., Лоха А. Тарас Шевченко і Переяславські краєвиди / В'ячеслав Лоха, Анатолій Лоха (2014) // Переяславський літопис. – 2014. – Вип. 6. – С. 327-334

² Прядко О., Прядко Т. Історико-краєзнавча характеристика мікротопонімії с. Хоцьки на Переяславщині / Олександр Прядко, Тетяна Прядко (2013) // Краєзнавство. – 2013. – № 1. – С. 9-16

³ Ревега В. Історія формування топонімів села Комарівки на Переяславщині / Віктор Ревега (2013) // «Залізничкові читання» Матеріали П'ятої наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 18 жовт. 2013 р. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. – 2014. – 192 с. (С. 185-194)

⁴ Розовик Д., Розовик О. Ташанський парк на Переяславщині: 240 років від заснування / Дмитро Розовик, Олена Розовик (2012) // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 107-111

⁵ Самые старые и выдающиеся деревья Украины / Киевская область // [Електронний ресурс] Київський еколого-культурний центр / Режим доступу: <http://ecoethics.ru/category/ukrtrees/kyivska/> – Назва з екрану.

⁶ Шнайдер С. 500 выдающихся деревьев Украины / С. Шнайдер, В. Борейко, Н. Стеценко. (2011) // Киев, Киевский эколого-культурный центр, Государственная служба заповедного дела Минприроды Украины: Лотос. – 2011. – 204 с., ил. – (Охрана дикой природы).

⁷ Набок Л. Сади и парки переяславці в усі часи любили. / Людмила Набок // [Електронний ресурс] Вісник Переяславщини. – 20.07.2017. / Режим доступу: <http://visnik-press.com.ua/archives/80435> – Назва з екрану.

⁷ Інструкція з технічної інвентаризації зелених насаджень у містах та селищах міського типу України // ГКН 03.08.007, 2002. – Київ: Вид-во Мін. агр. політ. – 2002. – 24 с.

приросту, C – довжина кола (обхват) стовбура дерева. Оскільки дуб росте досить повільно, вважається, що коефіцієнт росту (K) для дуба в середньому складає 1 (у дубів віком до 300 р. він більший 1, а у віці більше 500 р. – менше 1). Фактично у величині обхвату стовбура дуба кількість сантиметрів відповідає величині кількості років його віку. Значне відхилення від цього показника буває у випадку, якщо у дерева на відстані до 200 см від землі стовбур роздвоюється, тоді обхват стовбура буде більшим, ніж у дерева, що має звичайний стовбур⁸.

Результати дослідження. Об'єкти наукового вивчення локалізовано у межах сучасного Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (далі – Переяславщина). За кліматичними та географічними особливостями територія району відповідає типовим характеристикам лісостепу з основними лісоутворюючими породами – сосна, дуб, граб, клен, ясен, липа, вільха тощо. Досліджувані вікові дуби розташовані, як у межах м. Переяслава-Хмельницького (4 од.), так і лісових насадженнях району (14 од.). Окрім цього, дослідницьку увагу звернено на низку втрачених об'єктів.

Найстаршими у м. Переяславі-Хмельницькому нами визначено 4 об'єкти, які локалізовані наступним чином:

- вул. Б. Хмельницького, 32;
- вул. Б. Хмельницького, 26;
- вул. Б. Хмельницького, 137;
- вул. Костюка, 16.

Старий дуб по вул. Б. Хмельницького, 32 розташований на території господарського двору колишньої швейної фабрики. Вона межує з археологічним музеєм, павільйон якого споруджено над фундаментом Спаської церкви-усипальниці літописного м. Переяслава Руського XI ст. Обхват стовбура дерева складає 576-577 см, орієнтовний вік нами встановлено – 520-570 рр. Стан дерева задовільний. Особливих культурних та охоронних статусів цей довгожитель не має, проте Київський еколого-культурний центр вніс його до переліку “500 видатних дерев України” [8]. За пропозицією місцевої громадської ініціативи “Корінь нації” Спаський дуб введений

до туристичного маршруту “Топ-10 визначних дерев Переяславщини”.

Об'єкт по вул. Б. Хмельницького, 26 росте у дворі музичної школи ім. П. Сениці поблизу Вознесенського собору XVIII ст., спорудженого на кошти гетьмана І. Мазепи. За однією із версій цього дуба посаджено на поч. XVIII ст., коли закладався фундамент Вознесенського собору. Згодом, в 1799 р. Переяславським і Полтавським єпископом призначено Сільвестра Лебединського, за часів якого було розбудоване подвір'я Вознесенського монастиря, закладено великий фруктовий сад і алею лип – від будинку архієрея до Вознесенського собору. На жаль на сьогодні від архієрейського саду дерев не залишилось, хіба що старезний дуб на подвір'ї музичної школи (рис. 1).

Місцезнаходження саду зафіксоване на плані міста XIX ст.⁹ Свідчення про дуба збереглися на малюнку Т. Шевченка «Вознесенський собор в Переяславі» 1845 р. та на світлинах початку XX ст. Обхват стовбура даного об'єкта складає 525 см. Оскільки вище точки заміру дерево має розгалуження на два, а потім і на три стовбури, то його вік визначено близько 450 рр. Стан об'єкту задовільний.

Рис. 1. Вид на Вознесенський собор м. Переяслава, праворуч видно частину архієрейського саду та старого дуба.
Фото середини 1920-х рр.

⁸ Шнайдер С. 500 выдающихся деревьев Украины / С. Шнайдер, В. Борейко, Н. Стеценко (2011) // Киев, Киевский эколого-культурный центр, Государственная служба заповедного дела Минприроды Украины, 2011. – 204 с., ил. – (Охрана дикой природы).

⁹ Набок Л. Сади и парки переяславці в усі часи любили. / Людмила Набок (2017) // [Електронний ресурс] Вісник Переяславщини. – 20.07.2017. / Режим доступу: <http://visnik-press.com.ua/archives/80435> – Назва з екрану.

Дуби по вул. Б. Хмельницького, 137 та вул. Костюка, 16 приблизно однакового розміру й знаходяться на близькій відстані один від одного (територія центральної районної лікарні та прилеглий до лікарні приватний сектор). За однією із версій, ці дерева були посаджені наприкінці квітня 1911 р. під час проведення свята дерево-насаджень, яке ініціював директор чоловічої гімназії Юліан Антонюк. Для цього міська дума розпорядилася скласти план виділення земельної ділянки площею 2-3 десятини для закладання парку деревами лісових порід. Пізніше, з 1940-х рр., ця територія стала забудовуватися корпусами лікарні. На сьогодні від колишнього парку залишилися ці дуби. Обхвати їх стовбурів мають 347 см та 370 см відповідно. Можливо, дуби уже росли на відведеній ділянці для закладання парку на поч. ХХ ст., бо за лінійними параметрами стовбурів приблизний вік дерев складає близько 300 рр. Нині їх стан задовільний. Громада збирає кошти на встановлення біля них спеціальних інформаційних знаків та готує матеріали для заповідання.

Частина об'єктів вивчення знаходяться в межах Переяслав-Хмельницького р-ну. Старі дуби, що зосереджені в парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Ташанський» та Білозерському національному природному парку вже описані дослідниками. В зону уваги вивчення потрапили об'єкти дендрофлори, що не були предметом наукових досліджень: їх виявлено, обстежено та визначено, що ці вікові дуби є реліктами давнього тракту Старого шляху, ландшафту прадавніх борів і дібров. Географічно вони зосереджені вздовж русла р. Дніпро, визначені у локаціях у с. Хоцьки (3 од.) та між сс. Хоцьки, Світанок, Циблі (11 од.), взято до уваги лише кількість живих дерев.

Зокрема, у західній частині с. Хоцьки є територія колишньої лікарні, що межує з лісом. Історичні джерела згадують про цю частину села із середини ХІХ ст., коли тут відбулося будівництво лікарні на кошти і за сприяння «Русского страхового общества»¹⁰. У системі зелених насаджень даної локації є 3 дуби з обхватами стовбурів 376 см; 390 см; 427 см. Їх орієнтовний вік 300-350 рр. Стан дерев незадовільний.

11 досліджуваних об'єктів зосереджена вздовж Старого шляху – давнього тракту поштової дороги ХІХ ст. Київ – Переяслав – Золотоноша, який чітко зафіксований на трьохверстовій військово-топографічній карті др. пол. ХІХ ст. Своє значення він втратив у середині ст. у зв'язку з будівництвом нової транспортної траси Київ – Кременчук. Нині на місцевості серед поля умовну лінію колишнього тракту Старого шляху можна відстежити за двома масивами вікових дубових насаджень. За однією із версій поява цих дубів пов'язана з поїздкою Катерини ІІ на Південь у 1787 р.¹¹

Масив дерев (4 од.), що знаходиться між сс. Хоцьки та Світанок (ур. Дуби), представлений двома групами. Перша група цього масиву має наступний склад: 1 живе дерево та залишки 3 мертвих дерев. Обхват стовбура живого дерева 380 см, орієнтовний вік 350 років. Його стан на момент обстеження критичний. Мертві дерева – це залишок стовбура без кори у вертикальному положенні висотою близько 6,5 м й обхватом 309 см та 2 пеньки, що на висоті 25 см мають діаметр понад 90 см і відповідають обхвату стовбура близько 300 см. Їх розміри свідчать про значний вік та величину втрачених дерев. Друга група старих дубів цього масиву знаходиться за 965 м на південний схід. Склад групи: 3 живих дерева дуба та залишки 1 дерева. Заміри обхватів стовбурів мають показники 365 см, 405 см, 433 см, у фрагмента – 115 см. Приблизний вік 350 рр. Дерев у критичному стані.

Другий масив (7 од.) розташований менш, ніж за 4 км на південь від с. Циблі, та 1,4 км від траси Бориспіль – Запоріжжя, неподалік Українського Державного медико-соціального центру ветеранів війни. Об'єкти розміщені в 1 ряд довжиною 250 м і складається із 7 старих дубів з обхватами стовбурів 371 см, 385 см, 397 см, 399 см, 404 см, 412 см, 424 см. Обстежувані об'єкти перебувають у критичному стані. За нашими обрахунками приблизний вік їх складає 350-370 рр.

Частина природно-культурної спадщини пам'яток дендрофлори на сьогодні втрачені внаслідок недбалого ставлення до природних багатств та інших обставин. Про деякі вікові дуби вдалося зібрати свідчення, що збереглися в

¹⁰ Прядко О., Прядко Т. Історико-краєзнавча характеристика мікротопонімії с. Хоцьки на Переяславщині / Олександр Прядко, Тетяна Прядко (2013) // Краєзнавство. – 2013. – № 1. – С. 9

¹¹ Там само. – С. 11

усних переказах, спогадах місцевих старожилів, малюнках та світлинах. Локації втрачених об'єктів наступні: с. Ковалин, ур. Чернече – одне дерево. У приватному архіві О. Гича, уродженця с. Ковалин, збереглася світлина, на якій зображений дуб-велетень з роздвоєним стовбуром (рис. 2);

Рис. 2. Втрачений дуб ур. Чернечого с. Ковалин. Фото сер. ХХ ст.

парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення «Ташанський» – 3 дерева: 1) дуб-велетень, що вважався одним із найдавніших, упав під час розмиву схилу балки весняною повінню у середині 1960-х рр.¹²; 2) дуб зафіксований у кінострічці драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» (1980 р.), зйомки якої кіностудія ім. Довженка проводила у парку (рис. 3);

Рис. 3. Стоп-кадр стрічки «Лісова пісня» (1980 р.)

3) залишки дуба – фрагменти пенька без кори, що має обхват близько 600 см (рис. 4);

Рис. 4. Фрагменти пенька вікового дуба у парку «Ташанський». Фото 2017 р.

села Переяславщини, затоплені внаслідок будівництва Дніпровського гідро каскаду у 70-х рр. ХХ ст. – точних даних по кількості дерев немає. Збереглися відомості про Чернечий гай зі старими дубами та липами с. Андруші¹³, вікові дуби с. В'юнище, Шевченків дуб біля с. Комарівка¹⁴.

¹² Розовик Д., Розовик О. Ташанський парк на Переяславщині: 240 років від заснування / Дмитро Розовик, Олена Розовик (2012) // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 112

¹³ Лоха В., Лоха А. Тарас Шевченко і Переяславські краєвиди / В'ячеслав Лоха, Анатолій Лоха (2014) // Переяславський літопис. – 2014. – Вип. 6. – С. 328

¹⁴ Ревега В. Історія формування топонімів села Комарівки на Переяславщині / Віктор Ревега (2014) // «Залізничкові читання» Матеріали П'ятої наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 18 жовт. 2013 р. – Черкаси, вид. Чабаненко Ю. – 2014. – С. 187.

У ході дослідження було зафіксовано, що вище згадані представники реліктової дендрофлори мають значний вік та знаходяться у занедбаному стані, тому гостро стоїть питання подальшого їх збереження. Вирішення цієї проблеми має кілька шляхів розв'язання. Перш за все, необхідно провести природоохоронні заходи: обстеження й пломбування дупел, укріплення скелетних гілок; профілактика шкідників, удобрювання, створення грозозахисних споруд, огорож та охоронних знаків.

Додатково слід розглянути популяризацію та рекламацію вікових дубів Переяславщини, що буде позитивним мотивом для подальшої охорони та заповідання. У нинішніх умовах суспільство має великий запит на пізнавальні туристичні маршрути, тож актуальним буде створення розгалуженої системи краєзнавчих маршрутів з включенням інформації та відвідування місць проростання означених дубів. На сьогодні вже розроблені та презентовані маршрути, в які входить Переяславщина: «Вишиваний шлях», «Україна – 1187», «Золотий вінок Київщини», «Корінь нації – мандрівка Україною крізь віки», «Селфі веломарафон – 1187». Їх програма передбачає ознайомлення з відомими пам'ятками природи краю. Слід продовжити таку практику і для об'єктів даного вивчення. У проектах краєзнавчих маршрутів отримані результати дослідження щодо вікових дубів стануть важливим наповненням супроводжувальних текстів екскурсій. Інформацію про втрачені об'єкти ботанічних пам'яток слід теж включати у туристичні маршрути, на місці їх колишнього

проростання висадити нові саджанці з метою позначення втрачених вікових дубів та позначення це на місцевості.

Ще один напрям популяризації передбачає проведення біля вікових дерев різних занять, уроків, польових практик, організацію фенологічних спостережень, збір наукового природничого матеріалу тощо.

Висновки і перспективи. Узагальнюючи дані дослідження, приходимо висновку, що вікові дуби є цінною складовою у комплексному образі історичної Переяславщини. Їх історія унікальна та пов'язана з визначними подіями, відомими особистостями та фактами, вони є реліктами давнього тракту Старого шляху, ландшафту прадавніх борів і дібров вздовж русла р. Дніпро.

У ході дослідження виявлено і обстежено 18 живих об'єктів дендрофлори, 5 мертвих та отримано інформацію про деякі безповоротно втрачені дерева. Вік живих дерев визначено в межах 300-570 роки. Їх стан задовільний, незадовільний та критичний. Оскільки стан більшості об'єктів визначено як незадовільний, то це є необхідною умовою подальшого збереження та охорони зазначених вікових дубів шляхом проведення комплексу природоохоронних заходів, популяризації, зокрема включення їх у проекти туристичних маршрутів.

Найбільш істотним заходом по збереженні вікових дубів Переяславщини є захист державою відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» і надання їм статусу ботанічних пам'яток природи.

References

- Instruktsiya z tekhnichnoyi inventaryzatsiyi zeleynykh nasadzen' u mistakh ta selyshchakh mis'koho typu Ukrainy* / HKN 03.08.007, 2002. – Kyiv: vydvo Min. ahr. polit. – 2002. – 24 s. [in Ukrainian]
- Lokha V., Lokha A. *Taras Shevchenko i Pereyaslavsk'i krayevydy* / V'yacheslav Lokha, Anatolii Lokha // *Pereyaslavsk'kyu litopys*. – 2014. – Vyp. 6. – S. 327-334. [in Ukrainian]
- Nabok L. *Sady u parky pereyaslavtsi v usi chasy lyubyly*. / Lyudmyla Nabok // [Elektronnyy resurs] *Visnyk Pereyaslavshchyny*. – 20.07.2017. / Rezhym dostupu: <http://visnik-press.com.ua/archives/80435> – Nazva z ekranu. [in Ukrainian]
- Pryadko O., Pryadko T. *Istoryko-kraeyznavcha kharakterystyka mikrotoponimiyi s. Khots'ky na Pereyaslavshchyni* / Oleksandr Pryadko, Tetyana Pryadko // *Kraeyznavstvo*. – 2013. – № 1. – S. 9-16. [in Ukrainian]
- Reveha V. *Istoriya formuvannya toponimiv sela Komarivky na Pereyaslavshchyni* / Viktor Reveha //
- «Zaliznyakovi chytannya» *Materialy P'yatoyi naukovo-yi kraeyznavchoyi konferentsiyi*, s. Medvedivka, 18 zhovt. 2013 r. – Cherkasy, vyd. Chabanenko Yu. – 2014. – 192 s. (S. 185-194). [in Ukrainian]
- Rozovyk D., Rozovyk O. *Tashans'kyj park na Pereyaslavshchyni: 240 rokiv vid zasnuvannya* / Dmytro Rozovyk, Olena Rozovyk // *Kraeyznavstvo*. – 2012. – № 3. – S. 107-111. [in Ukrainian]
- Samye starye y vydayushchyesya derev'ya Ukrainy* / Kyevskaia oblast' // [Elektronnyy resurs] *Kyivsk'kyj ekoloho-kul'turnyj tsentr* / Rezhym dostupu: <http://ecoethics.ru/category/ukrtrees/kyivska/> – Nazva z ekranu. [in Russian]
- Shnayder S. *500 vydayushchychysya derev'ev Ukrainy* / S. Shnayder, V. Boreyko, N. Stetsenko. – Kyev, Kyevs'kyy ekoloho-kul'turnyj tsentr, Hosudarstvennaya sluzhba zapovednoho dela Mynpryrody Ukrainy: Lotos, 2011. – 204 s., yl. – (Okhrana dykoy pryrody). [in Russian]

Надія Савчук (м. Івано-Франківськ)

Закордонні поїздки учнів Києво-Печерської гімназії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

У пропонованій розвідці розглянуто процес організації та здійснення закордонних турів вихованцями Києво-Печерської гімназії на початку ХХ ст. З'ясовано, що в цьому навчальному закладі екскурсії для учнів та їхніх батьків практикували з моменту відкриття. Спочатку це були щорічні одноденні прогулянки, пізніше – більш тривалі мандрівки на початку літа, а згодом – регулярні виїзди за кордон. Упродовж 1900–1914 рр. гімназістам вдалося побувати за межами Російської імперії приблизно 10 разів. Такі подорожі стали можливими завдяки зусиллям педагогів-ентузіастів В. Петра та В. Волюшинова.

Перша закордонна екскурсія 1900 р. викликала справжній ажіотаж. У ній взяли участь майже 100 осіб з різних навчальних закладів Києва. Подорож справила на учасників неабияке враження. Вони були в захопленні від Всесвітньої виставки у Парижі, природних ландшафтів Швейцарії, об'єктів культурно-мистецької спадщини в Німеччині та Австро-Угорщині.

Докладно проаналізовано підготовчий етап поїздки за кордон. Встановлено, що він включав такі елементи, як визначення основної мети подорожі; розробка схеми маршруту, обговорення й затвердження його на педагогічній раді; листування з установами, закладами та окремими особами, котрі могли сприяти поїздки; оформлення необхідних документів. Зауважено, що в умовах відсутності в Російській імперії практики групового шкільного туризму директор Києво-Печерської гімназії В. Петр фактично заклав основи його організаційного забезпечення.

Ключові слова: Києво-Печерська гімназія, учні, туризм, закордонна подорож, екскурсія.

Nadiia Savchuk

Kyiv-Pechersk gymnasium students' foreign travels at the end of the 19th – early 20th century

In the article process of organizing and conducting foreign tours by the Kyiv-Pechersk gymnasium students in the early twentieth century is examined. It has been found out that excursions for pupils and their parents have been practiced since the moment of opening this educational institution. At first, they were annual one-day walks, later – longer trips in the beginning of summer, and after – regular trips abroad. During 1900–1914 the students were outside the Russian Empire about 10 times. Such trips became possible thanks to the efforts of pedagogical enthusiasts V. Petr and V. Voloshynov.

The first foreign excursion caused a real boom in 1900. The almost 100 people from various educational institutions in Kiev was attended in it. The trip made a great impression on the participants. They were delighted with the International Exposition in Paris, the natural landscapes of Switzerland, cultural and artistic heritage sites in Germany and Austria-Hungary.

The preparatory stage of travel abroad was detail analyzed. It was found that it included such elements as determining the main purpose of travel; elaborate of the scheme of the route, discussion and approval of it on the pedagogical council; correspondence with institutions and individuals who could facilitate the trip; registration of necessary documents. In the absence of the practice of group school tourism in the Russian Empire, the director of the Kyiv-Pechersk gymnasium V. Petr actually laid the foundations for his organizational support, it was noted.

Key words: Kyiv-Pechersk gymnasium, students, tourism, foreign travel, excursion.

Надежда Савчук

Зарубежные поездки учащихся Киево-Печерской гимназии в конце XIX – начале XX в.

В предлагаемой статье рассмотрен процесс организации и осуществления зарубежных туров воспитанниками Киево-Печерской гимназии в начале XX в. Выяснено, что в этом учебном заведении экскурсии для учеников и их родителей практиковали с момента открытия. Сначала это были ежегодные однодневные прогулки, позже – более длительные путешествия в начале лета, а впоследствии – регулярные выезды за границу. На протяжении 1900–1914 гг. гимназистам удалось побывать за пределами Российской империи примерно 10 раз. Такие путешествия стали возможными благодаря усилиям педагогов-энтузиастов В. Петра и В. Волошинова.

Первая зарубежная экскурсия 1900 г. вызвала настоящий ажиотаж. В ней приняли участие около 100 человек из разных учебных заведений Киева. Путешествие произвело на участников большое впечатление. Они были в восторге от Всемирной выставки в Париже, природных ландшафтов Швейцарии, объектов культурно-художественного наследия в Германии и Австро-Венгрии.

Подробно проанализирован подготовительный этап поездки за границу. Установлено, что он включал такие элементы, как определение основной цели путешествия; разработка схемы маршрута, обсуждение и утверждение его на педагогическом совете; переписка с учреждениями, организациями и отдельными лицами, которые могли способствовать поездке; оформление необходимых документов. Замечено, что в условиях отсутствия в Российской империи практики группового школьного туризма директор Киево-Печерской гимназии В. Петр фактически заложил основы его организационного обеспечения.

Ключевые слова: Киево-Печерская гимназия, ученики, туризм, заграничное путешествие, экскурсия.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Російській імперії та тій частині українських земель, що входили до її складу, відбувався поступовий розвиток екскурсійної справи. Долаючи недовіру до нової дозвільної практики, люди все більше свого вільного часу приділяли відвідуванню визначних місць, ознайомленню з краєм, де проживали, походам у гори тощо. Чималого значення набули й учнівські екскурсії, котрі з серпня 1900 р. згідно з циркуляром міністерства народної освіти стали складовою освітньо-виховного процесу. Окрім коротких прогулянок та огляду пам'яток культури у населеному пункті, де розташовувався навчальний заклад, учнівські групи здійснювали й тривалі далекі подорожі. Окремі заклади середньої освіти, переважно гімназії та училища, практикували поїздки своїх вихованців за кордон. На початку XX ст. чи не найбільше мандрували за межі Російської імперії учні Києво-Печерської гімназії (Київська п'ята чоловіча гімназія). Утім це явище фактично залишилося поза колом наукових зацікавлень сучасних дослідників, як педагогів, так і туризмо-

знавців та істориків. Наразі маємо лише фрагментарні згадки про такі поїздки та їх напрямки, або загальні відомості про діяльність В'ячеслава Петра як ентузіаста екскурсійної справи¹. Тому у пропонованій розвідці спробуємо комплексно охарактеризувати процес організації та здійснення закордонних турів у зазначеному навчальному закладі, а також визначити його особливості.

У Києво-Печерській гімназії екскурсії для учнів та їхніх батьків почали влаштовувати з моменту відкриття закладу в 1885 року. Ідейним натхненником та організатором мандрівок був його директор, філолог і музичний теоретик В'ячеслав Іванович Петр. Спочатку це були щорічні одноденні прогулянки пароплавом по Дніпру, або на околиці Києва. Зазвичай вони відбувалися в останньому весняному місяці доволі святковій атмосфері – з військовим оркестром, хором, маршем учасників екскурсії під прапорами кожного класу. З 1891/1892 навчального року, коли сформувалася повна восьми-класна структура закладу, у травні стали проводити екзамени на атестат зрілості. Тоді за

¹ Бетлій О. В. Учніські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2015. – Т. 169. – С. 36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_9; Кислова Н. Б. В.І. Петр – організатор шкільного туризму в кінці XIX – на початку XX ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Вип. 1, ч. 2. – К., 1998. – С. 157–164; Попович С. Короткий екскурс в історію вітчизняного туризму // Краєзнавство. – 2000. – № 1/2. – С. 91; Федорченко В. К., Костюкова О. М., Дворова Т. А., Олексійко М. М. Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник. – К.: Кондор. – 2004. – С. 13–16 та ін.

пропозицією В. Петра запровадили тривалі поїздки на початку літніх вакацій. Передусім ці нововведення стосувалися випускників, тому що, по-перше, з погляду директора вони «zasлугували нагороди за тяжку екзаменаційну працю й більше за інших потребували відновлення здоров'я», а, по-друге, для цього не потрібно було отримувати спеціального дозвілу². До початку ХХ ст. такі далекі подорожі імперією стали традиційними для гімназистів. За вісім років вони двічі побували в Криму, на Кавказі й Уралі, та по разі у Надволжі і Прибалтійському краї³.

Утім активна діяльність В. Петра з розвитку фізичної культури⁴ та туризму в учнівському середовищі викликала у тодішніх колег та керівництва навчального округу щонайменше подив і недоброзичливість. У своїх спогадах він писав, що «улаштування концертів, танців, «Олімпійських ігор», екскурсій не тільки не входило до тогочасної програми виховання юнацтва, але й визнавалося негативним, бо відволікало учнів від навчальних занять. Не тільки керівництво округу не підтримувало таких починань, а й товариші по ремеслу ставилися вороже, намагаючись дискредитувати мою діяльність. Гімназія наша удостоїлася «почесного звання» розважального закладу... Розвиток у молоді естетичного смаку через музичні та інші вечори, зміцнення здоров'я гімнастичними вправами та збільшення кругозору завдяки екскурсіям уважали чимось негожим, а людину, котра впроваджувала все це у навчальному закладі – шкідливим новатором»⁵.

Однак, пересвідчившись в успішності та корисності для молоді таких поїздок, дирекція

Києво-Печерської гімназії продовжила діяти у цьому ж напрямі, й на зламі століть започаткувала практику регулярних канікулярних виїздів учнівських груп закордон. Перша подібна екскурсія, організована в 1900 р., викликала справжній ажіотаж. Якщо раніше у спільні мандрівки відправлялося 20–40 випускників та кілька дорослих супроводжувачів, то у зазначеній подорожі взяли участь майже 100 осіб. Причому серед них, окрім старшокласників і викладачів гімназії, було чимало учнів та учителів інших київських навчальних закладів⁶.

Маючи у своєму розпорядженні кілька описів цієї поїздки⁷, можемо не лише визначити її різновид і доволі детально реконструювати маршрут, а й порівняти враження педагога-організатора та учнівської молоді.

Екскурсія тривала два місяці (червень–липень) за маршрутом Київ–Варшава–Берлін–Дрезден–Подмокли (Боденбах)⁸–Прага–Франкфурт–Майнц–Кельн–Париж–Женева–Берн–Інтерлакен–Гріндельвальд–Майрінген–Люцерн–Цюрих–Констанц–Брегенц–Мюнхен–Відень–Будапешт–Львів–Київ. Окремі пункти цього шляху були транзитними, де туристська група зупинялася для того, щоб пересісти з одного транспорту на інший, перепочити, або мимохідь оглянути місцевість. У багатьох містах екскурсанти залишалися на кілька діб. Найдовше вони пробули у Парижі, оскільки ключова мета подорожі полягала у відвіданні Всесвітньої виставки, що відбувалася там. Спершу кияни планували провести у місті 20 днів, однак через сильну спеку та негаразди з винайнятим житлом, скоротили строк у

² *Петр В. И.* О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии. – К., 1901. – С. 1–3.

³ Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. – 1916. – № 1. – С. 22–27; № 2. – С. 24–25.

⁴ Будучи прихильником сокільського руху, чех за походженням В. Петр від початку функціонування гімназії запровадив у ній гімнастику. Задля цього він особисто відвідав Прагу і запросив до вчителювання одного з кращих інструкторів сокільких товариств (див.: Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. – 1916. – № 1. – С. 21). На той момент у Російській імперії гімнастику викладали лише у військових навчальних закладах. Обов'язковим предметом для чоловічих середніх закладів загальної освіти вона стала з 1889 р. відповідно до циркуляра міністерства народної освіти від 26 квітня (докладніше інструкцію та програму викладання гімнастики див.: Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1889. – Ч. 264. – С. 10–44).

⁵ Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. – 1916. – № 1. – С. 21–22.

⁶ *Петр В. И.* О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии. – С. 17–18; Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. – 1916. – № 2. – С. 25.

⁷ *Петр В. И.* О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии. – С. 17–21; Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. – 1916. – № 2. – С. 25–30; Екскурсія в Париж на виставку и по Западной Европе воспитанников Киево-Печерской гимназии в 1900 году. Дневник учеников VII кл. П. Базилевича и VI кл. А. Рихтера // Отчёт о состоянии Киево-Печерской гимназии за 1900–1901 и 1901–1902 учебные годы. С приложениями. – К., 1903. – С. 49–120.

⁸ Нині це частина чеського міста Дечин.

половину⁹. Якщо побачене у Парижі В. Петр описав лише словом «прекрасно», то його вихованці присвятили цьому 13 повних друкованих сторінок свого щоденника¹⁰. Не вдаючись до характеристики усього тексту, докладніше розглянемо міркування старшокласників про виставку та місто загалом.

Всесвітня виставка справила на київських гімназистів неабияке враження. Хоча вони відвідували її щодня, обійти всю експозицію їм не вдалося. Особливе захоплення викликали павільйони французьких колоній, де можна було спостерігати «життя Сходу в усій його оригінальності». Ця частина виставки, з погляду юнаків, була «найгамірливішим куточком», який приваблював численну публіку й де години спливали непомітно. Із павільйонів європейських країн найбільше сподобався італійський, оформлений у стилі ренесанс. Доволі критично було оцінено представництво Російської імперії, особливо відділ живопису – з «посередніми» картинами, котрі мало привертало увагу навіть «скромних поціновувачів мистецтва». Серед інших речей, які здивували екскурсантів, значилися Ейфелева вежа, гігантське оглядове колесо, мареорама¹¹ та великий глобус, виготовлений за проектом відомого французького географа Ж. Реклю. В організаційно-технічному забезпеченні виставки та її комфортності для відвідувачів учні побачили як по-

зитивні, так і негативні моменти. Вони схвально відгукнулися про «рухомі тротуари», стоячи на яких можна було об'їхати всю експозицію. Суттєвим прорахунком визнали відсутність безкоштовних місць для перепочинку¹². Загалом від Парижа у гімназистів залишилися «хаотичні» враження як від недостатньо облаштованого міста, «де зранку до вечора триває вічна метушня»¹³.

У спогадах про інші відвідані місцевості організатор та учасники екскурсії були досить одностайними. У Швейцарії вони захоплювалися переважно природними ландшафтами – Женевським, Тунським, Брієнським, Фірвальдштетським озерами, горами Веттергорн, Юнгфрау, Рігі та іншими вершинами альпійського гірського хребта, Аарською ущелиною, Райхенбаським і Рейнським водоспадами тощо. У Німеччині їм найбільше запам'яталися об'єкти культурно-мистецької спадщини – Кельнський собор, Дрезденська картинна галерея, мюнхенські пінакотеки та гліптотека¹⁴, а також обераммергауські містерії¹⁵. В Австро-Угорщині увагу привернула пам'ятка археології – залишки давньоримського міста Аквінкума неподалік Будапешта¹⁶.

У наступні роки В. Петр продовжив практику літніх закордонних мандрівок вихованців Києво-Печерської гімназії, а з 1905 р. – учнів власного середнього навчального закладу (див. табл.).

⁹ Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсant. – 1916. – № 2. – С. 27.

¹⁰ Петр В. И. О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии. – С. 19; Экскурсия в Париж на выставку и по Западной Европе воспитанников Киево-Печерской гимназии в 1900 году. – С. 68–81.

¹¹ Мареорама – атракціон, у якому завдяки спеціальному пристрою створюється ілюзія морської подорожі на судні.

¹² Докладніше див.: Экскурсия в Париж на выставку и по Западной Европе воспитанников Киево-Печерской гимназии в 1900 году. – С. 69–75.

¹³ Там же. – С. 81.

¹⁴ Пінакотека (від грец. *pinakothēkē* – «зібрання картин») – картинна галерея, художній музей. Одними з найвідоміших у світі є три мюнхенські пінакотеки. Стару пінакотеку було відкрито 1836 р. на основі колекції творів живопису майстрів Середньовіччя до середини XVIII ст., зібраної правителями Баварії. У Новій пінакотеці, заснованій у 1853 р., представлено європейське мистецтво другої половини XVIII – початку XX ст. Відкрита 2002 р. Пінакотека сучасності – це музей мистецтва, архітектури та дизайну XX–XXI ст. Докладніше див.: <https://www.pinakothek.de>

Гліптотека (від грец. *glyptēin* – «різати камінь») – зібрання скульптури і гліптики (різьблення на кольорових і дорогоцінних каменях). Мюнхенська гліптотека – музей античної скульптури, відкритий для відвідування з 1830 р.

¹⁵ Обераммергау – селище в Альпах неподалік Мюнхена, де з 1634 р. щорічно, а згодом що десять років з травня по жовтень жителі влаштовують багатогодинні театралізовані вистави про життя і смерть Ісуса Христа. Традиція існує й дотепер. Наступна містерія «Страсті Христові» відбудеться в 2020 р. Докладніше див.: <https://www.gemeinde-oberammergau.de/de/passionsspiele/geschichte>

¹⁶ Аквінкум (лат. *Aquincum*) – латинська назва стародавнього міста, що існувало на території сучасного Будапешта. За часів Римської імперії місто було адміністративним центром провінції Паннонія. З 1778 р. й донині тривають археологічні розкопки поселення на основі яких створено музей. Докладніше про музей див.: <http://www.aquincum.hu/en/>

Закордонні екскурсії київських гімназистів, організовані В. Петром (1900–1907 рр.)¹⁷

Рік	Навчальний заклад	Тривалість поїздки	Кількість учасників	Основний маршрут
1900	Києво-Печерська гімназія	8 тижнів	97	Київ–Варшава–Берлін–Дрезден–Подмокли (Боденбах)–Прага–Франкфурт–Майнц–Кельн–Париж–Женева–Берн–Интерлакен–Гріндельвальд–Майрінген–Люцерн–Цюріх–Констанц–Брегенц–Мюнхен–Відень–Будапешт–Львів–Київ
1901	Києво-Печерська гімназія	н/д	н/д	Київ–Біловезька пуца–Петербург–Виборг–Валаам–Іматра–Гельсінгфорс–А́бо ¹⁸ –Стокгольм–Мальме–Копенгаген–Роскілле–Варнемюнде–Росток–Берлін–Дрезден–Варшава–Київ
1903	Києво-Печерська гімназія	5 тижнів	40	Київ–Краків–Прага–Мюнхен–Цюріх–Люцерн–Мілан–Верона–Венеція–Трієст–Адельсберг ¹⁹ –Любляна–Відень–Варшава–Київ
1904	Києво-Печерська гімназія	6 тижнів	40	Київ–Відень–Трієст–Анкона–Барі–Неаполь–Рим–Флоренція–Генуя–Монте-Карло–Монако–Віллафранка–Ніцца–Генуя–Мілан–Верона–Інсбрук–Відень–Варшава–Київ
1905	Приватна гімназія В. Петра	н/д	н/д	Київ–Варшава–Берлін–Дрезден–Подмокли(Боденбах)–Прага–Відень–Краків–Львів–Київ
1906	Приватна гімназія В. Петра	н/д	50	Київ–Варшава–Берлін–Мюнхен–Цюріх–Люцерн–Гешенен–Мілан–Верона–Венеція–Трієст–Будапешт–Львів–Київ
1907	Приватна гімназія В. Петра	н/д	50	Київ–Варшава–Берлін–Франкфурт–Майнц–Кельн–Брюссель–Брюгге–Остенде–Брюссель–Антверпен–Гаага–Схевенінген–Амстердам–Зандам–Берлін–Варшава–Київ

Юні екскурсанти разом із наставниками об'їздили майже всю Західну Європу. Вони побували в Австро-Угорщині, Німеччині, Франції, Монако, Швейцарії, Італії, Бельгії, Нідерландах, Швеції, Данії. Хоча в різні роки деякі пункти туристських маршрутів повторювалися, кожна подорож була по-своєму оригінальною й цікавою для нових учасників. Особливо пам'ятною видалася поїздка до Італії 1904 р., коли київські екскурсанти потрапили на аудієнцію до папи римського Пія Х, про що в тодішніх газетах написали як про незвичну подію²⁰.

Загалом зусиллями професора В. Петра, до моменту вимушеного припинення його викла-

дацької діяльності в середніх навчальних закладах у 1908 р., було організовано 15 тривалих дальніх екскурсій, половина з яких – за межі Російської імперії.

Пізніше туристсько-екскурсійну справу в Києво-Печерській гімназії продовжив викладач історії Володимир Вікторович Волошинов, значно розширивши географію подорожей. Зі своїми вихованцями він побував у Німеччині, Швеції, Норвегії, Греції, Туреччині та Єгипті. На 1915 р. запланували поїздку до США, підготовку до якої було розпочато ще в грудні 1912 року. Однак через події Першої світової війни реалізувати задумане так і не вдалося²¹. На закиди

¹⁷ Таблицю складено за: Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. – 1916. – № 2. – С. 25–34; № 3. – С. 40–44; № 4. – С. 8–9.

¹⁸ А́бо – шведська назва фінляндського міста Турку.

¹⁹ Адельсберг – німецька назва словенського міста Постойна.

²⁰ Докладніше див.: Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. – 1916. – № 3. – С. 42–43.

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 164, спр. 24, арк. 120–142.

опонентів щодо недоцільності закордонних мандрівок В. Волошинов висловлював категоричну незгоду з твердженням, що екскурсії учнівської молоді мають відбуватися виключно в межах Російської імперії. У рапорті директора Києво-Печерської гімназії від 4 вересня 1914 р. він писав: «Загалом поділяючи погляди про те, що на першому місці має бути ознайомлення учнів зі своєю батьківщиною, я не можу заперечувати користі від вивчення інших країн... Закордонні екскурсії, крім важливого освітнього значення, мають ще й ту неоціненну перевагу, що сприяють розвитку здорового патріотизму»²².

Проаналізувавши короткі описи здійснених подорожей, можемо стверджувати, що вони мали як пізнавально-виховне, так і відпочинково-оздоровче спрямування. «Благотворно впливають такі поїздки на здоров'я молоді, – писав В. Петр. Перебування на свіжому повітрі впродовж місяця чи двох у постійному русі й з безперервною зміною вражень бадьорить людину, освіжає й оздоровлює юний організм... Під час подорожі міцнішають дружба й приятелювання, встановлюються добрі, майже родинні взаємини між викладачами й учнями... Одна така поїздка розвиває більше, ніж рік книжного навчання у закритій і тісній кімнаті, оскільки юнакові надається можливість на практиці перевірити те, чому навчився в школі, й набути нових знань із тих галузей науки, котрі не включено до гімназійного курсу»²³.

Зважаючи на те, що на зламі XIX–XX ст. учнівський екскурсійний рух у Російській імперії, зокрема й Україні, перебував на стадії становлення, розглянемо докладніше процес підготовки до закордонної подорожі. Позаяк екскурсії влаштовували окремі педагоги-ентузіасти, їм доводилося займатися вирішенням усіх питань, пов'язаних з мандрівкою (визначення маршруту, формування групи, визначення та підготовка необхідного спорядження, оформлення документів тощо).

У Києво-Печерській гімназії розпочинали готуватися до колективного виїзду за кордон за півроку до його здійснення, тобто з січня. Спершу визначали основну мету подорожі – відвідання певної країни (Швеція, Данія, Італія, Бельгія, Нідерланди), або події міжнародного значення (Всесвітньої виставки 1900 р. у Парижі та 1906 р. у Мілані). Потім розробляли схему маршруту, враховуючи побажання учнів, транспортне сполучення, а також віддаленість і політичне становище в місцевостях, які планували відвідати²⁴. Після обговорення і затвердження маршруту на педагогічній раді, на пряму або через попечителів навчальних округів, приступали до листування з установами, закладами окремих особами, котрі могли сприяти подорожі здійсненню поїздки. Ключове завдання таких переговорів полягало у забезпеченні більш-менш комфортних умов проїзду, проживання, огляду екскурсійних локацій та економії при цьому коштів. Із керівництвом іноземних залізниць пароплавних компаній домовлялися про надання екскурсантам окремих вагонів або пільг на квитки, з готелями – про пристойні й недорогі кімнати з повним утриманням. У директорів навчальних закладів просили безкоштовно розміщення на нічліг. До послів і генеральних консулів зверталися за супроводом під час перебування туристичної групи у містах, де були дипломатичні представництва Російської імперії, за допомогою у здешевленні проїзду, підшуканні житла й таке інакше²⁵. Далі займалися оформленням необхідних для виїзду документів (списки учасників подорожі, дозволи, відпускні квитки, паспорти тощо).

Напередодні від'їзду за купували їстівні припаси, як-от ковбаса, чай, цукор, хліб, здоба, сир, масло, зельтерська вода²⁶, з таким розрахунком, щоб поповнити їх у наступному великому пункті. Зі спорядження в дорогу брали чайники, кухлі, столове приладдя, тарілки, особисті речі²⁷.

²² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 164, спр. 24, арк. 123–123зв.

²³ Петр В. И. О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии... – С. 22–23.

²⁴ Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. – 1916. – № 4. – С. 10.

²⁵ Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. – 1916. – № 2. – С. 25; Петр В. И. О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии. – С. 4–5, 17; ЦДІАК України, ф. 707, оп. 164, спр. 24, арк. 109, 111, 113, 114.

²⁶ Зельтерська вода – природна або штучно виготовлена мінеральна соляно-вуглекисла вода.

²⁷ Петр В. И. О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии... – С. 7.

Упродовж попередньої підготовки до екскурсії вихованці гімназії теж не гаяли часу. Вони шукали вивчали інформацію про заплановані маршрути місця, їх природні умови, історичне минуле, звичаї і традиції тамтешнього населення та інші практичні відомості, що знадобилися б у подорожі. Також серед учнів розподіляли певні обов'язки, зокрема обирали господарський комітет і редакційну комісію, котра повинна була докладно описувати мандрівку у щоденнику²⁸.

Суттєвим фактором, який впливав на організацію тієї чи іншої подорожі, було її матеріальне забезпечення. На відміну від коротких місцевих прогулянок і краєзнавчих екскурсій з невеликим кошторисом, дальні поїздки, особливо зарубіжні, потребували значних фінансових витрат. Так, наприкінці ХІХ ст. подорожування Російською імперією щороку обходилося кожному учневі Києво-Печерської гімназії орієнтовно в 100 руб., враховуючи знижки і пільги. Вартість першого виїзду за кордон становила загалом 21 825 руб., тобто 225 руб. на одну особу²⁹. Для порівняння, тоді на ці кошти можна було купити біля 100 індичих тушок, або 2 т гречки, чи орендувати на літній сезон трикімнатну дачу³⁰. Якщо діти дворян, чиновників, купців 1-ї гільдії могли дозволити собі подібні екскурсії, то для більшості вихідців із міщанських, ремісницьких, селянських та інших родин (у 1901/1902 навчальному році – це понад 25% учнівського контингенту гімназії³¹) вони були задорогими. Щоб забезпечити всім учням можливість брати участь у подорожах, у навчальному закладі вдавалися до різних заходів: спеціальні батьківські внески, благодійна допомога, влаштування драматичних, літературно-

музичних вечорів тощо. Зібрані у такий спосіб кошти надходили до Товариства допомоги незможним учням Києво-Печерської гімназії, яке потім оплачувало екскурсії нужденних вихованців³².

Значно зменшувало витрати на транспорт користування пільговим залізничним тарифом у Російській імперії та «круговими» квитками за її межами. Річ у тім, що зі зростанням учнівського туристичного потоку міністерство шляхів сполучення запровадило спеціальний тариф для освітніх екскурсій, організованих навчальними закладами. Відповідно до нього учнівські групи отримали право проїзду пасажирськими, поштовими та товаро-пасажирськими потягами у вагонах 3-го класу зі знижкою 75%, а пізніше – 50%. При цьому пільгові квитки оформлялися одразу на весь маршрут слідування і зберігали свою чинність упродовж двох місяців від початку поїздки. Крім того, екскурсанти могли розташовуватися в окремих купе, або, при потребі, винаймати вагон повністю (його потім перечіплювали від одного потяга до іншого)³³. Подорожування європейськими країнами полегшувало завчасне придбання так званих кругових квитків (англ. – *circulartourticket*, фр. – *billetcirculaire*)³⁴. Це дозволяло обирати напрямок руху залізницями на власний розсуд, почавши і завершивши поїздку в одному пункті, чи їздити визначену кількість днів за фіксовану плату.

Важливою частиною підготовки до закордонної екскурсії було оформлення паспорта для виїзду за межі імперії, вартість якого у той період становила 10 руб. (згодом – 15 руб.) за документ незалежно від кількості осіб, вписаних у нього³⁵. Якби паспорт отримував кожен учасник екскурсії, то на це потрібно було б витратити

²⁸ Там само. – С. 5, 7–8.

²⁹ Там само. – С. 21–22.

³⁰ Див.: Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005. – С. 115, 226–227.

³¹ Отчёт о состоянии Киево-Печерской гимназии за 1900–1901 и 1901–1902 учебные годы. – С. XVI.

³² Петр В. И. О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии. – С. 4.

³³ Тарасова Н. В. Образовательный потенциал ученических экскурсий во второй половине ХІХ – начале ХХ в. // Вестник ПСТГУ. Серия 4. Педагогика. Психология. – 2014. – Вып. 1 (32). – С. 48. – DOI:10.15382/sturIV201432.45-55; Баженов Н. Школьные экскурсии. Справочная книжка для организаторов и руководителей ученических экскурсий. – Харьков, 1914. – С. 33–34.

³⁴ Петр В. И. О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии... – С. 18.

³⁵ Докладніше про плату за закордонний паспорт у Російській імперії див.: Савчук Н. І. Встановлення плати за закордонний паспорт у Російській імперії: історико-правовий аспект // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: 36. наук. праць. – К., 2017. – Вип. 27. – С. 166–179.

значну суму грошей. Тому, збираючись у першу подорож Європою в 1900 р., з метою економії коштів В. Петрзвернувся до київського губернатора Ф. Трепова і домогся дозволу записати до паспортів супроводжувачів максимально можливу кількість учнів³⁶. Надалі такий прийом практикували не лише в Києво-Печерській гімназії, а й інших навчальних закладах, наприклад, у Ялтинській Олександрівській гімназії та Феодосійському реальному училищі³⁷.

Загалом викладене вище дозволяє стверджувати, що майже щорічні виїзди за кордон вихованців Києво-Печерської гімназії на по-

чатку ХХ ст. стали можливими завдяки зусиллям кількох ініціативних педагогів, зокрема В. Петра та В. Волошинова. Вони були глибоко переконані у корисності таких подорожей для молоді й активно відстоювали свої погляди. Запроваджуючи колективні екскурсії за умов відсутності подібної практики в Російській імперії, директор навчального закладу В. Петр, методом спроб і помилок, фактично заклав основи їх організаційного забезпечення. Тому педагога можна назвати одним із зачинателів в Україні шкільного туризму в його сучасному розумінні.

References

- Betlii, O. V. (2015). Uchniv'ski ekskursii po Kyieviu v roky Pershoi svitovoi vijny. *Naukov izapysky NaUKMA. Istorychn inauky – Scientifi cPapers NaUKMA. History*, (169), 35–42. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_9 [in Ukrainian].
- Fedorchenko, V. K., Kostiukova, O. M., Dorova, T. A., & Oleksiiko, M. M. (2004). *Istoriia ekskursijnoidiial'nosti v Ukraini: Navch. posibnyk*. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].
- Kyslova, N. B. (1998). V. I. Petr – orhanizatorshki l'nohoturyzmu v kintsii XIX – napochatku XX st. In *Turystychno-kraieznachchi doslidzhennia* (Vol. 1, ch. 2, pp. 157–164). Kyiv. [in Ukrainian].
- Molchanov, V. B. (2005). *Zhyttievyriven' mis'koho naseleennia Pravoberezhnoi Ukrainy (1900–1914 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Popovych, S. (2000). Korotkyj ekskurs v istorii uvitchyznianohoturyzmu. *Kraieznachstvo*, 1/2, 88–98. [in Ukrainian].
- Savchuk, N. I. (2017). Vstanovlennia platy za zakordonnyj pasport u Rosijs'kij imperii: istoryko-pravovyjaspekt [Setting the fee for a passport in the Russian Empire: historical and legal aspects] (O. P. Reient, Ed.). *Problemy istorii Ukraini XIX-pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX–beginning XX cc.*, (27), 166–179. [in Ukrainian].
- Tarasova, N. V. (2014). Obrazovatel'nyj potencial uchenicheskix e'kskursij vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v. [The role of the excursion work in the formation of love and respect for the past, the historical heritage of Russia]. *Vestnik PSTGU. Seriya 4. Pedagogika. Psixologiya – StTikhon's University Review IV*, 1(32), 45–55. doi:10.15382/sturIV201432.45-55. [in Russian].

³⁶ Петр В. И. О летних экскурсиях учеников Киево-Печерской гимназии... – С. 18; Из воспоминаний профессора В. Петра // Русский экскурсант. – 1916. – № 2. – С. 25.

³⁷ Див.: Державний архів Одеської області, ф. 42, оп. 35, спр. 2733, арк. 38–38зв; спр. 2762, арк. 80–81.

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

Олег Проців (м. Івано-Франківськ)

З історії мисливської зброярської фірми А. Дзіковського у Львові кінця ХІХ – початку ХХ століття

Ефективність галузі мисливського господарства тісно пов'язана з іншими галузями суспільного виробництва. Однією з найважливіших напрямів було й залишається виробництво знарядь, які забезпечують ефективно та гуманно добування дичини. Тому актуальним на цей час залишається історичний досвід організації виробництва, торгівлі та ремонту мисливської зброї Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття. В результаті опрацювання історичної фахової та публіцистичної літератури виявлено, що одним з найкращих прикладів ведення ефективного мисливського зброярського бізнесу досліджуваного періоду був львівський зброяр Альфред Дзіковський. Про успішність його справи свідчать чисельні похвальні грамоти та медалі.

Встановлено, що для реклами Альфред Дзіковський користувався послугами спеціалізованої мисливської періодики – часопису «Ловець», «Господарський календар», «Календар Галичанин», «Мисливський та рибальський календар», газети «Огляд» та «Львівської газети». Крім зброї власного виготовлення фірма торгувала зброєю та амуніцією відомих зброярських фірм: «Лефосе» (Lefaucheux), «Ланкастер» (Lancaster), «Кольт», «Teschner», «Dreyseg». Крім зброї та амуніції торгували також й супровідними товарами – зброярським маслом, манками, спеціалізованими мисливськими торбами та іншими аксесуарами.

Історичний досвід організації мисливського зброярства Альфреда Дзіковського є цінним для сучасних його послідовників з огляду на застосування його форм та методів організації бізнесу, а саме: реклами виробів через участь в тогочасних спеціалізованих виставках, рекламу у засобах масової інформації, через особливості організації сімейного бізнесу, організаційне реформування, використання торгової марки після смерті засновника.

Ключові слова: мисливство, Львів, Галичина, зброя, А. Дзіковський.

Oleg Protsiv

From the history of arms hunting firm of A. Dzikovsky in Lviv in late 19th – early 20th century

The effectiveness of hunting economy is closely linked with other sectors of social production. One of the most important areas has been and continues to be the production tools that provide effective and humane bagging game. So important at this time is the historical experience of production, trade and repair of hunting weapons in Galicia late 19th - early 20th century. As a result, the historical study of professional and journalistic literature revealed that one of the best examples of effective arms hunting of doing business in study period was Alfred Dzikovsky, Lviv gunsmith. The success of his business indicates numerous praiseworthy deeds and medals.

It was established that for advertising his business, Alfred Dzikovsky used the services of a specialized hunting periodicals such as magazines «Catcher», «Economic Calendar», «Calendar Galychanyn», «Hunting and fishing calendar», the newspaper «Overview» and «Lviv newspaper». In its own weapons manufacturing company they traded arms and ammunition of famous gun-making companies such as «Lefoshe» (Lefaucheux), «Lancaster», «Colt», «Teschner», «Dreyseg». In addition to weapons and ammunition also they traded the related products: butter of arms, semolina, specialized hunting bags and other accessories.

The historical experience of hunting gun making of Alfred Dzikovsky is valuable for today for his followers because of use of his forms and methods of management of business, namely advertising of products through participation in contemporary trade fairs, advertising in the media, due to the nature of the family business, organizational reform, use of the trade mark after the death of the founder.

Key words: hunting, Lviv, Galicia, weapons, A. Dzikovsky.

Олег Процив

Из истории охотничьего оружейной фирмы А. Дзиковского во Львове конца XIX – начала XX века

Актуальным в настоящее время остается исторический опыт организации производства, торговли и ремонта охотничьего оружия Галиции конца XIX - начала XX века. В результате обработки исторической профессиональной и публицистической литературы выявлено, что одним из лучших примеров ведения эффективного охотничьего оружейного бизнеса исследуемого периода был львовский оружейник Альфред Дзиковский. Исторический опыт организации охотничьего оружейного Альфреда Дзиковского ценно для современных его последователей, учитывая применение его форм и методов организации бизнеса, а именно: рекламы изделий участием в тогдашних специализированных выставках, рекламу в средствах массовой информации, из-за особенностей организации семейного бизнеса, организационное реформирование, использование торговой марки после смерти основателя.

Ключевые слова: охота, Львов, Галичина, оружие, А. Дзиковский.

Велику роль в ефективності мисливського господарства відіграють знаряддя полювання, які використовують мисливці. Однією з найбільш розвинених фірм з виготовлення, ремонту та торгівлі зброєю кінця XIX – початку XX ст. була зброярська фірма Альфреда Дзіковського. Історія його діяльності у Львові починається з 1876 року, коли він викупив у львівського купця Боніфация Штіллера магазин зброї^{1,2}. Через два роки, у 1878 р., він організував зброярську майстерню в якій працювало 12 майстрів³.

У 1881 році у фаховому мисливському часописі Галицького мисливського товариства вперше опубліковано оголошення про реалізацію у Львові мисливських рушниць, карабінів, пістолетів та револьверів з патентованої фабрики М. Арендта у магазині А. Дзіковського за найнижчими цінами.

Як свідчить реклама, в подальшому асортимент зброї та супутніх мисливських товарів фірми був значно розширений. Зокрема, А. Дзіковський презентував свій магазин як єдиний у Галичині, в якому можна було купити зброю системи «Лефаше» (Lefauchaux) та «Ланкастер» (Lancaster) всіх відомих калібрів. Крім зброї, тут реалізовували патрони марки «Teschner» та «Dreyseg», ціна яких відповідно становила 2,20 та 3,50 золотих. Для мисливців, які набивали патрони самостійно, реалізовували дріб: 1 кг – 36 центів, а при купівлі 10 і більше кілограм була передбачена скидка до 34 центів. Вартість кілограму пороху коливалась від 1,42 до 3,60 золотих. Крім зброї магазин торгував манками для приваблювання самців козулі за ціною від 0,7 до 2 золотих. Для ширшої реклами фірма на письмову вимогу розсилала розширений прейскурант товарів та мисливський календар.

В ілюстрованому календарі «Галичанин» повідомляли, що головний магазин зброї, мисливських знарядь, а також парфумерії А. Дзіковського знаходився у Львові на вул. Кароля Людвіка, 1.

Оголошення про реалізацію у Львові мисливських рушниць, карабінів, пістолетів та револьверів з патентованої фабрики М. Арендта (Бельгія)⁴.

¹ Швагуляк-Шостак О. Курорт Боніфация. – Контракты. – 2008. – №25 (червень). – Режим доступу: archive.kontrakty.ua/gc/2008/25/18-zayavi.html?lang=ua

² Моршин-карпатська перлина про курорт Моршин на Прикарпатті – Режим доступу: marushchaksadyba.io.ua/s1683598/morshin-karpatska_perlina

³ Мисливський павільйон – Режим доступу: lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=2535

⁴ Ogłoszenia // Łowiec – 1881. – № 1. – S.16.

Jedyny na całą Galicyę Magazyn Broni

ALFREDA DZIKOWSKIEGO

we Lwowie

poleca na sezon polowań:

Niezawodne patроны do strzelb odtylcowych po cenach fabrycznych.

Systemu Lefauchaux.

Popielate, wytrzymujące 1—2 strzały

Kaliber 12 14 16

za 100 sztuk zlr. 1'70 1'50 1'20

Brazowe, wytrzymujące 3—4 strzały

Kaliber 12 14 16

za 100 sztuk zlr. 1'90 1'75 1'50

Zielone, wytrzymujące 4—6 strzałów

Kaliber 10 12 14 16 18 20 24 28

za 100 sztuk zlr. 2'50 2'00 1'90 1'80 1'80 1'80 1'80 1'80

Systemu Lancaster.

Popielate, wytrzymujące 1—2 strzały

Kaliber 12 14 16

za 100 sztuk zlr. 1'90 1'75 1'50

Brazowe, wytrzymujące 3—4 strzały

Kaliber 12 14 16

za 100 sztuk zlr. 2'20 2'10 1'80

Zielone, wytrzymujące 4—6 strzałów

Kaliber 10 12 14 16 18 20 24 28

za 100 sztuk zlr. 3'00 2'40 2'30 2'10 2'10 2'10 2'10 2'10

Patроны Teschnera Nr. 0, 1, 3, 4, 5, 100 sztuk zlr. 2'20

Dreysego 0'70, 0'71, 0'72, z przyborami 3'50

Śrót twardy angielski (Chilled Shot)

1 kilogram we wszystkich grubościach 30 ct.

Przy odbiorze 10 kilogramów 34

Proch we wszystkich gatunkach

1 kilogram po zlr. 1'42, 1'78, 1'87, 1'96, 2'00, 2'40, 3'00.

Przybitki

w różnych gatunkach, pudelko od 30—50 ct.

Wabiki na sarny (kozy)

najdokładniej nastrojone

sztuka po ct. 70, 80, 85, zlr. 1'00, 1'50 do 2'00.

Wszelkie przybory myśliwskie.

Cennik specjalny, ilustrowany, z kalendarzem myśliwskim, na żądanie wyselam gratis i franko.

L. Zwiazkowa drukarnia we Lwowie.

Реклама магазину мисливської зброї
Альфреда Дзіковського⁵

Для приваблення потенційних клієнтів їм надавали можливість випробувати зброю при її купівлі. Вартість одноствольних рушниць становила від 6 до 25 золотих, двостволок – 24-150 золотих, двостволки марки «Ланкастер» – 35-250 золотих, двостволки фірми «Teschner» та «Dreyseg» – 120-150 золотих. За 8-40 золотих можна було купити зброю для дітей. Вартість револьверів коливалась від 4,25 до 50 золотих.

Крім зброї можна було купити патрони до зброї всіх систем за ціною виробника. Вартість сотні патронів коливалась у межах 1,35-8 золотих. Для мисливців, які надавали перевагу споряджати патрони самостійно, реалізовували спеціальні ручні машинки за ціною 1-5 золотих. Для полювання продавали також спеціальні мисливські торби, одяг, шапки, чохла для зброї.

Реклама головного
магазину мисливської
зброї зброярської фірми
Альфреда Дзіковського⁶.

Główny magazyn broni
przyborów myśliwskich i do podróży oraz perfumerji
i wszelkich artykułów toaletowych.
ALFREDA DZIKOWSKIEGO
we Lwowie, ulica Karola Ludwika licząca 1,
poleca wspomniane artykuły najtaniej
mianowicie:
pod gwarancją wypróbowaną.

BRON MYŚLIWSKA	REWOLWERY
wyrobów najjaśniejszych francuskich, angielskich, belgijskich, czeskich i niemieckich fabrykantsów, jako są:	4, 5, 6, 7 i 10-ciu-strzałowe
Pojedynki kapłowe od 6 złr. do 25 złr.	Lefauchaux, Lancaster, Scharps, Golland,
Dubeltówki 10 30	Warnant, Baidg, Sedzri i inne do łapania
Dubeltówki odtylcowe Lefauchaux 21 130	i samostnego wyrzucania łuski od 4 złr.
Dubeltówki odtylcowe Lancaster 35 250	25 ct. do 30 zł.
Dubeltówki ligitrowe Dreysego i Teschnera 120 150	SPADRONY i RAPIRY
Dubeltówki i pojedynki dla dzieci 8 40	oraz wszelkie przybory do szermierki
Szczętki i pistolety salonne (Floebert). 650 85	Karabale do strajmu polskiego i inne starzytności.

Niezawodne Patроны
po cenach fabrycznych.

Do wszystkich systemów broni i do wszystkich kalibrów setka od 1 zł. 35 ct. do 8 zł. Przybitki papendeklowe, flocowe i tleszczone angielskie od 25 ct. do 1 zł. 50 ct. Maszynki do robienia ładunków i wadzania kapeli od 1 zł. do 5 zł. Śrót, kule eksplozujące i zwykłe, proch i kapule. Torby myśliwskie, kartusze i paski na ładunki, siatki i troki. Futerały do strzelb i rewolwerów, skórzane, bajowe i waterproff. Paski do strzelb, gurtowa, skórzane i podszyte sukmem. Kapelusze i czapki myśliwskie, kaftaki, kapuszy i potoczochy. Rełipolisse i balogi, paski do pleców, manierki. Obrós i sumyze na psy, korale do drusury, Korolasy i noże myśliwskie, trzaska i trabki. Galanterja myśliwiska z rogów jelenich. Brzytwy najjaśniejsze szwajcarskie Lecoutrego od 1 — 1 ostrzy. Paski do brzytaw i rozmaite pedzle i mydła do golania. Szczętki do włosów i do sukien, szczętki do zębów, do paznokci i do czyszczenia grzebieni. Grzebienie bawole, szylkretowe i z kości słonowej. Lusterka oraz wszelkie artykuły toaletowe. Perfumy, mydła, kosmetyki, pudry, cemony, osty etc. Woda koloniska, mietowa do ust i stędska do włosów, biansch, rós, etc.

Główny skład ogni sztucznych ogrodowych i salonowych.
Koncesjonowany własny
WARSTAT RUSZNIKARSKI
w którym najdokładniej wykonywam, naprawiam i przerabiam
Bron wszystkich systemów
po cenach najumiarkowańszych.
Dokładne cenniki z kalendarzem myśliwskim rozsłam na żądanie gratis i franco.

⁵ Ogłoszenia // Łowiec – 1884. – № 8. – S.136.⁶ Ogłoszenia // Haliczianin, kalendarz powszechny zastosowany do potrzeb wszystkich mieszkanców Galicji i ilustrowany rok pański 1883. – Lwów:, 1883.

У 1885 році з'явилась реклама фабрики та магазину зброї Альфреда Дзіковського, а також оголошення про продаж 500 рушниць. Відзначалось, що фірма отримала нагороду на крайовій виставці та має філію у Тернополі⁷.

Jedynie nagrodzona
na
WYSTAWIE
KRAJOWEJ

NAGRODA
PAŃSTWOWA
DLA
PRZEMYSŁU
KRAJOWEGO

FABRYKA I SKŁAD BRONI
ALFREDY DZIKOWSKIEGO
ulica Karola Ludwika 1. 1. we Lwowie
Filia w Tarnopolu.
Poleca na sezon polowań
BRONŃ MYŚLIWSKĄ.
500 dubeltówek systemu Lancastera

Реклама зброярської фірми А. Дзіковського у Мисливському та рибальському календарі за 1885 р. рекламувалась мисливцям не лише різноманітні системи зброї за найнижчими цінами, але інформували, що у Тернопільській філії можна купити зброю не лише мисливцям, але й також держслужбовцям, військовим та поліціантам.

На мисливський сезон 1886/7 років для мисливців пропонувала новинку – англійський карабін системи «Кольт» вартістю 65 золотих. Тогочасний мисливський закон, на відміну від сьогочасного, не забороняв полювати вночі. Тож для мисливців пропонували спеціальні світлові прилади для полювання на кабанів, качок, гусей. Вартість приладу разом з інструкцією користування становили 1 золотий.

Реклама зброї містилась не лише у спеціалізованих мисливських виданнях, але й у суспільних та наукових, зокрема в «Огляді» («Przegląd»), що позиціонував себе як суспільно-політичний і літературний часопис. Так, у 1888 році тут подавали рекламу мисливської зброї, але, враховуючи специфіку чита-

GŁÓWNY MAGAZYN
BRONI i PATRONÓW
wielkich przyborów
myśliwskich, do podróży, szermierki,
i artykułów toaletowych
ALFREDY DZIKOWSKIEGO
we Lwowie
poleca
po cenach najtańszych i pod największą
gwarancją
Bronń myśliwską
Rewolwery, sztucce i pistolety Floberta,
Patrony do wszystkich istniejących systemów
i kalibrów,
Przybłtki tłuszczone, papendeklowe i filcowe,
Proch, śróty, kule i kapsle.
Główny skład ogni sztucznych, salonowych, ogrodowych i wodnych.
Koncepcyjowany własny warsztat rusznikarski
w którym najdokładniej wykonywam, naprawiam
i przerabiam broń wszystkich systemów, po cenach
najumiarkowańszych.
Jednocześnie pozwalam sobie zwrócić uwagę
Szanownej P. T. Publiczności na moją nowo
urządzoną
FILIĘ
głównego magazynu broni ze Lwowa
w Tarnopolu
przy ulicy Gimnazjalnej.
którą zaopatrzylem również w broń i przybory
myśliwskie z pierwszorzędnych fabryk świata.
Niemniej dla dogodności okolicy utrzymywam
będe na składzie wszelkie wyroby wchodzące
w zakres rymarstwa i siodlarstwa, oraz przybory
uniformowe dla pp. oficerów, urzędników i wojska.
Cenniki ilustrowane na żądanie wyselam gratis.

Реклама зброярської фірми
Альфреда Дзіковського⁸.

чів, наголос поставили на рекламу зброї, необхідної для захисту у випадку війни. Зокрема, пропонували револьвери у будь-якій кількості за ціною 50 золотих.

У рекламі, розміщеній у «Ловці» (1899 р.), крім асортименту мисливської зброї інформували про високі відзнаки фірми: 10 медалей. Для тих, хто цікавиться виробами фірми, у магазині можна було безоплатно отримати преїскурант на товари.

⁷ Ogłoszenia // Łowiec – 1885. – № 7. – S.120.

⁸ Kalendarz myśliwski i rybacki na rok 1885. – Lwów: Gal. Tow. Łowieckie, 1885. – S. 298.

Alfred Dzikowski
c. i k. nadworny dostawca
we Lwowie, ul. Karola Ludwika 1.

**Główny magazyn i fabryka
BRONI**

odszezczygólniona dyplomem honorowym c. k. ministerstwa handlu i 10 medalami zasługi
poleca znakomitą

broń myśliwską
oraz
AMUNICYJĘ
i wszelkie
przybory myśliwskie, łowieckie, do konnej jazdy, szermierki i podróży po cenach najtańszych.

Cenniki bogato ilustrowane na żądanie gratis i franco.

Реклама фабрики та магазину зброї Альфреда Дзіковського про продаж рушниць¹¹.

Вміння та навички Альфреда Дзіковського у виробництві зброї використовували органи державної влади. Він виступав зброярсько-балістичним експертом під час судових засідань у львівських судах¹².

Про високу повагу до якості зброї свідчить оголошення про реалізацію комісійної мисливської зброї від п. Ольшевської (Львів, вул. Малецького, 10). Вона вказувала, що зброя куплена у магазині А. Дзіковського.

OKAZYA. Strzelby ze sklepu Dzikowskiego do sprzedania: dubeltówka 250 zlr., trzylufek 180 zlr., sztuciec 30 zlr. Oglądać i kupić można pod l. 10 ulica Małeckiego, Lwów, Olszewska.

Оголошення про продаж зброї з магазину А. Дзіковського¹⁴.

Alfred Dzikowski
c. i k. nadworny dostawca.
Lwów, ul. Karola Ludwika 1. 1.

→ Główny magazyn i fabryka ←
broni myśliwskiej

odszezczygólniona na wystawach krajowych:
Dyplomem honorowym Wys. c. k. Ministerstwa handlu i 10-ma medalami zasługi
poleca znakomitą

BRONŃ MYŚLIWSKĄ
jako to
Lankastrówki z kurkami i bez kurków. Sztuciec, Expressy, pojedyncze i podwójne. Trzylówki lankaster, iglicowe i hamerles. Iglicówki Teschnera. W. Collatha. Rewolwery, pistolety, floberty i t. d.
Jedyny skład fabr. łuszek nabojowych i patronów ost. ych, w Niemczech

Przybory myśliwskie i łowieckie
po cenach najtańszych.

Реклама фабрики та магазину зброї Альфреда Дзіковського, де вказано, що фірма нагороджена почесним дипломом Міністерства торгівлі та 10 різними медалями¹³.

У 1903 році магазин подав рекламу про продаж різних видів пороху та патронів до мисливської зброї, відзначивши, що відповідно до розпорядження Міністерства війни від 6 травня 1902 року № 744 фірма отримала ліцензію на продаж австрійського пороху у Галичині та Буковині¹⁵.

Крім того, з реклами фірми, опублікованої у «Господарському календарі», видно зміну адреси магазину зброї.

Після смерті на 56 році життя Альфреда Дзіковського (12 жовтня 1906 року) у некролозі були перераховані всі його заслуги. Він був успішним торгівцем, членом Галицького мисливського товариства, почесним членом товариства

¹¹ Ogłoszenia // Łowiec – 1899. – № 16. – S.192.

¹² Z Izby sądowej. // Gazeta lwowska. – 1899. – № 110. – S.3.

¹³ Ogłoszenia // Łowiec – 1901. – № 1. – S.12.

¹⁴ Ogłoszenia // Łowiec – 1902. – № 20. – S.246.

¹⁵ Ogłoszenia // Łowiec – 1903. – № 9. – S.110.

! Ważne dla P. P. myśliwych!

Rozporządzeniem Wysokiego ces. król. Ministerstwa wojny, oddział VII do l. 744 z dnia 6 maja 1902 roku, otrzymał podpisany, przy swojej dotychczasowej licencji na sprzedaż prochu austriackiego również

wyłączną sprzedaż dla Galicyi i Bukowiny

**zagranicznych gatunków
= prochu i patronów =**

dla wszelkiego rodzaju broni kulowej i śrótowej.

Wszelkie zamówienia z dokładnem podaniem gatunku, kalibru i systemu, z dołączeniem stosownego zadatku, będą wykonywane o ile możności jak najspieszniej.

Alfred Dzikowski

c. k. nadworny dostawca

we Lwowie, ul. Karola Ludwika 1.

Реклама фірми Альфреда Дзіковського.

мисливців Святого Губерта, бухгалтером цих товариств, власником найкращої зброярської майстерні та магазину мисливської зброї¹⁷.

Alfred Dzikowski

kupiec, radny i obywatel m. Lwowa, wielce zasłużony członek galicyjskiego Towarzystwa łowieckiego, honorowy członek Towarzystwa myśliwskiego im. św. Huberta we Lwowie i były skarbnik obu tych Towarzystw, właściciel najlepszej pracowni rusznikarskiej i pierwszorzędnego składu broni myśliwskiej w Galicyi — zmarł 12. października b. r. w 56. roku życia.

Z serdecznym żalem żegna pełnego zasług towarzysza i najżyczliwszego przyjaciela galicyjskie Towarzystwo łowieckie.

Spokój Jego duszy!

Некролог

BRONĀ

wszelkiego rodzaju, Łuski naboje i patrony ostre. Proch, śrut, kule, kabzle i przybitki. Przybory myśliwskie, łowieckie i do szermierki. Orznie sztuczne, lampiony i balony powietrzne. Fagle smołowe do pochodów i wszelkie artykuły sportowe

poleca w największym wyborze i najtaniej

Główny Magazyn Broni ALFREDA DZIKOWSKIEGO

o. k. nadw. dostawcy

we Lwowie, ulica Karola Ludwika L. 3.

Cenniki ilustrowane na żądanie bezpłatnie.

Реклама магазину Альфреда Дзіковського (Львів, вул. Людвіка, 3) щодо реалізації зброї та набоїв¹⁶.

Після смерті Альфреда Дзіковського його зброярську справу успадкував син Здіслав Дзіковський, який опублікував оголошення наступного змісту: «Маю честь повідомити, що буду й надалі добросовісно вести зброярську майстерню і магазин зброї А. Дзіковського з 30-літнім стажем у Львові, й триматиму високу планку батька»¹⁸.

Mam zaszczyt zawiadomić, że istniejącą we Lwowie d lat 30-tu fabrykę broni i magazyn przyborów myśliwskich pod firmą

ALFRED DZIKOWSKI

c. k. Nadworny Dostawca

rowadzić będę nadal przy współudziale dotychczasowych i pomocniczych i pod tem samem fachowem kierownictwem fabryki i warsztatów.

Proszę o obdarzenie mnie tem samem zaufaniem, jaem się cieszyła firma za życia ś. p. Ojca mego, zapewnię zaś, że będzie mojem najusilniejszym staraniem, na ufanie i względy P. T. Odbiorców w całej pełni zasłużyć.

Dr. Zdzisław Dzikowski.

Оголошення доктора Здіслава Дзіковського, сина Альфреда Дзіковського.

¹⁶ Ogłoszenia // Gospodarz kalendarz – 1906. – S.266.

¹⁷ Ogłoszenia // Łowiec – 1906. – № 20. – S.250.

¹⁸ Ogłoszenia // Łowiec – 1906. – № 24. – S.298.

Через два роки по смерті Альфреда Дзіковського відповідно до рішення крайового суду від 20 вересня 1908 року було зареєстроване господарське товариство «Альфред Дзіковський» (Львів, вул. Кароля Людвіка, 3) з правом торгівлі та ремонту зброї¹⁹, що свідчить, про високу довіру до його імені. Акціонерами фірми були Здіслав Дзіковський, Казимир Табачковський та Ришард Сарторі²⁰. Про відмінну якість зброї, яку виготовляв А. Дзіковський, свідчить також реклама Ришарда Сарторі, багаторічного партнера та технічного директора керівника фірми А. Дзіковського.

Оголошення Я. Сарторі (Львів, вул. Куркова, 2) – багаторічного партнера та технічного керівника фірми А. Дзіковського з рекламою власної зброярської фірми, що реалізує порох, зброю, мисливські знаряддя, оптичні приціли²¹.

У рекламі від 1908 року відзначалось, що фірма Альфреда Дзіковського була єдиною у Галичині фабрикою зброї, відзначеної на виставках найвищими нагородами, і була генеральним представником у Галичині та Буковині фабрик зброї Зауера та Коллатха²².

Реклама зброярської фірми Альфреда Дзіковського²⁴.

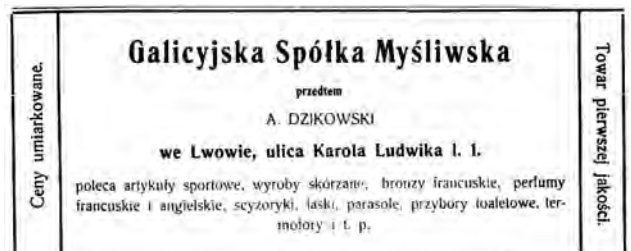

Реклама фірми (Альфреда Дзіковського) «Alfred Dzikowski».

Оголошення зброярської майстерні (Альфреда Дзіковського) «Alfred Dzikowski» про реалізацію відомого засобу для чищення зброї «BALISTOLU – KLEWERA»²³.

У 1915 році господарське товариство А. Дзіковського було перереєстроване на Галицьку мисливську спілку.

Оголошення Галицької мисливської спілки – правонаступниці фірми А. Дзіковського (Львів, вул. Кароля Людвіка, 1) про наявність спортивних товарів найкращої якості²⁵.

¹⁹ Dział IV. Przemysł metalowy. Rusznikarstwo (broń myśliwska). // Skorowidz przemysłowo-handlowy Krolestwa Galicyi II wydanie. Lwów:1912. – S.458.

²⁰ Ogłoszenia // Gazeta lwowska. – 1908. – № 261.– S.10.

²¹ Ogłoszenia // Łowiec – 1921. – № 3. –S.8.

²² Ogłoszenia // Łowiec – 1908. – № 1. – S.12.

²³ Ogłoszenia // Łowiec – 1908. – № 19. – S.230.

²⁴ Gospodarz kalendarz – 1909.

²⁵ Ogłoszenia // Łowiec – 1915. – № 1. – S.1.

**Galiczyjska
Spółka Myśliwska**
przedtem A. Dzikowski
we Lwowie, ul. Karola Ludwika 1.

zawiadamia
== P. T. Myśliwych,

że uzyskała zezwolenie c. k. Władz na sprzedaż amunicji i posiada niekiedy na składzie

wszelkie naboje frutowe (dymne i bezdymne, prócz kal. 16).

Wielki wybór: artykułów sportowych, wyrobów skórzanych, torb, waliz i kufrów, lasek, parasoli, bronzów, perfum, przyborów toaletowych, nesseserów, termoforów, flaszek połowych, manierek, latarek, smarów na obuwie, mydeł, past i t. p.

Towar pierwszej jakości.

 Ceny umiarkowane.

Оголошення Галицької мисливської спілки – правонаступниці фірми А. Дзіковські (Львів, вул. Кароля Людвіка, 1) про великий вибір набоїв до мисливської зброї²⁶.

Добре ім'я Альфреда Дзіковського експлуатували й у Другій Речі Посполитій. У 1922 році в часописі «Ловець» опублікували оголошення про реалізацію зброї за адресою: вул. Легіонів, 3, з зауваженням, що тут знаходилась мисливська спілка імені А. Дзіковського.

Broń palną
wszelkich systemów naprawia i sprzedaje;
! dostarcza wszelkich przyborów myśliwskich !!
Magazyn broni, Lwów, ul. Legionów, 1. 3.
(Były lokal Spółki myśliwskiej)
Przedtem firma A. Dzikowski.

Broń palną
wszelkich systemów naprawia, sprzedaje
nową sprowadzoną z zagranicy
oraz przybory myśliwskie
Pracownia rusznikarska
:: Lwów, ul. Legionów 3. ::

Оголошення зброярської фірми (Львів, вул. Легіонів, 3) про реалізацію мисливської зброї різних фірм²⁸.

NA TOKI

KARABINKI 5-strzałowe na naboje Vierlinga
KARABINKI z lunetami na naboje Hornet
KARABINKI Winczestra 10-strzałowe
KARABINKI Simsona
KARABINKI Savage 250—300

poleca
E. DMYTRACH Lwów, Legionów 3

Реклама магазину Е. Дмитраха про продаж зброї (Львів, вул. Легіонів, 3)²⁹.

Також для популяризації мисливської зброї використовували виставки, де зброярі мали можливість представити власну продукцію. Так, у 1882 році в Перемишлі проходила промислова виставка, в якій взяв участь львівський зброяр Альфред Дзіковський. Газета Львівська відзначала, що представлену ним зброю розмістили в окремому сейфі, а сумарна вартість цієї зброї складала 1500 золотих. В кулуарах говорили, що найкращою зброярською фірмою у Львові є фірма Т. Вішновецького, що перейшла у власність А. Мольнара, але й надалі виробляє дуже якісну

Реклама магазину зброї по вул. Легіонів, 3, Львів²⁷.

²⁶ Ogłoszenia // Łowiec – 1917. – № 7-8. – S.49.

²⁷ Ogłoszenia // Łowiec – 1922. – № 1. – S.12.

²⁸ Ogłoszenia // Łowiec – 1921. – № 3. – S.8.

²⁹ Ogłoszenia // Łowiec – 1935. – № 3. – S.36.

зброю³⁰. На наступній виставці у Кракові у 1887 року директор зброярської фірми А. Дзіковського А. Табачковський³¹ отримав 2 дукати премії та похвальну грамоту за відмінну якість зброї³².

На загальногосподарській Галицькій виставці 1894 року у Львові були відзначені й зброярські фірми. Зокрема, Теофіл Жировський – суддя на крайовій виставці, відзначав, що на виставці проходили випробування зброї львівських фірм А. Дзіковського, Шадковського та Копчинського. На його думку, зброя фірми Альфреда Дзіковського є найкращою. Під час випробувань на показових стрільбах по мішенях всі 8 пострілів поцілили у чорне коло мішені, а при пострілі у мішень зайця з відстані 36 метрів дробом № 4 попадання становило від 24 до 34 дробинок. З цієї відстані дріб пробивав 100 листів паперу і, на думку автора, якщо б ще було додано 30 аркушів, він їх також пробивав б. Якість зброї фірм Шадковського та Копчинського також є відмінною, але їх ціна є вищою³³. Про слушність думки судді свідчить той факт, що представлені експонати майстерні Альфреда Дзіковського були відзначені бронзовою медаллю Міністра рільництва Австрії³⁴.

Крім виставок мисливську зброю у Львові представляли в мисливському музеї, який діяв при Львівській лісовій школі. Для організації мисливського музею журнал «Ловець» звертався

Екслібрис А. Дзіковського

до своїх читачів з проханням направляти до Львівської лісової школи стару зброю різних систем, мисливські знаряддя, а саме: сітки, сільця, конфісковані у браконьєрів, а також різні роги, шкіри, клики³⁵. Учні у цій школі вивчали із способами поводження зі зброєю. А оскільки школа власної зброї не мала, то позичали її у торгівців та графа В. Дідушицького. Тож організація мисливського музею сприяла б вивченню мисливської науки³⁶.

Слід відзначити, що Альфред Дзіковський був бібліофілом. Книги з його приватної бібліотеки на мисливську тематику з його екслібрисом розійшлися по книгозбірнях.

Отже, зброярська фірма Альфреда Дзіковського спричинилась до розвитку мисливського галузі Галичини, про що свідчать чисельні нагороди з виставок, відгуки у пресі тощо. З метою розширення торгівлі зброєю та набоями широко застосовували рекламу виробів як у фахових мисливських виданнях, так і суспільно-політичних та у господарських календарях.

References

Shvahulyak-Shostak O., (2008) „Kurort Bonifat-siya.” Kontrakty, [Online], vol . 25 (cherven’) available at: archive.kontrakty.ua/gc/2008/25/18-zayavi.html?lang=ua

Morshyn-karpat-s'ka perlyna pro kurort Morshyn na Prykarpatti, [Online], available at: marushchaksadyba.io.ua/s1683598/morshin-karpatska_perlyna

Myslyvs'kyu pavil'yon, , [Online], available at: lvivcenter.org/uk/uid/picture/?pictureid=2535

„Kalendarz myśliwski i rybacki na rok 1885.” (1885), Lwów: Gal. Tow. Łowieckie., – pp. 298.

Dział IV. Przemysł metalowy. Rusznikarstwo (broń myśliwska). (1912), „Skorowidz przemyslowo-handlowy Krolestwa Galicyi II wydanie.” Lwów, pp. 458.

Żurowski Teofil. Korespondencye (1894), „Łowiec”, vol. 9. – pp. 142.

Korespondencye (1894), „Łowiec”, vol. 10. – pp. 157.

³⁰ Wystawa w Przemyślu. // Gazeta lwowska. – 1882. – № 207. – S.3.

³¹ Wystawa krajowa. Kraków dnia 19. września. // Gazeta Narodowa. – 1887. – № 215. – S.1-2.

³² Wystawa krajowa w Krakowie. // Gazeta lwowska. – 1887. – № 211. – S.5.

³³ Żurowski Teofil. Korespondencye // Łowiec – 1894. – № 9. – S.142.

³⁴ Korespondencye// Łowiec – 1894. – № 10. – S.157.

³⁵ Sprawy galic. towarzystwa łowieckiego //Łowiec. – 1882. – № 11. – s.161.

³⁶ Sprawozdanie stenograficzne z Walnego zgromadzenia galic. Towarzystwa łowieckiego z dnia 14. października 1882//Łowiec. – 1882. – № 11. – Dodatek nadzwyczajny do N 11

До питання про існування Сумського осередку РУП-УСДРП в період революції 1905–1907 рр.

Метою нарративу є констатація факту існування Сумської групи РУП-УСДРП і визначення її місця та ролі в революційних процесах на півночі Слобожанщини у 1905 р. За основу публікації взятий лист члена Революційної української партії Антона Короткевича, адресований ним із Сум своїм товаришам у Харкові. Аналіз документу здійснювався на основі таких історичних джерел як архівні документи, опубліковані збірки документів та матеріалів, мемуари, монографічні й узагальнюючі дослідження. Розкриття обраної теми зумовило звернення до загальнонаукових методів (гіпотетичний і дедуктивний методи, аналіз, порівняння) та методів історичного дослідження (ретроспективний, історико-ситуаційний, описовий методи й метод конкретного історіографічного аналізу). Зміст документу розкритий за наступними питаннями: 1) суперечність даних про мережу осередків РУП-УСДРП на Харківщині у вітчизняній історико-партологічній літературі; 2) особистість автора листа і час його написання; 3) відомості про діяльність організації та її порівняння із тактичними настановами керівництва партії; 4) характер відносин Сумської групи РУП-УСДРП із іншими політичними організаціями; 5) ступінь впливовості партії в Сумському повіті у період найвищого підйому революції. Оскільки лист А. Короткевича – на сьогодні фактично єдине відоме нам змістовне джерело з минулого Сумської групи РУП-УСДРП, що лише фрагментарно свідчить про її існування та активність, то подальше дослідження теми організаційної присутності та діяльності структур партії на півночі Слобожанщини можливе завдяки перспективному тематичному розшуку інформації про неї. Завданнями на майбутнє такої наукової роботи є з'ясування обставин утворення та припинення існування, чисельності та поіменного складу групи, характер її зв'язків із іншими партійними організаціями, наразі, більш глибоке розкриття загального змісту діяльності осередку.

Ключові слова: Перша російська революція, Сумська група Революційної української партії – Української соціал-демократичної робітничої партії, Всеросійський селянський союз, ліберали, селянство.

Dmytro Kudinov

To the Issue of the Sumy RUP–USDLP Unit Existence During the Russian Revolution of 1905

The purpose of the narrative is statement of the fact of Sumy Group of the existence and definition of its place and role in the revolutionary processes in Northern Sloboda Ukraine in 1905. The publication framework is comprised of a letter written by a member of the Revolutionary Ukrainian Party Anton Korotkevich which is addressed from Sumy to his comrades in Kharkiv. The analysis of the document was performed on the grounds of such historical sources as archival documents, published collections of documents and materials, memoirs, monographic and generalizing researches. Elaboration of the given topic determined adverting to general scientific investigative techniques (speculative and deductive methods, analysis and comparison tools) as well as to the methods of historical research (retrospective, historical case studies, descriptive method, specific historiographic analysis).

The content of the document covers the following issues: 1) the controversy of data about the network of the RUP-USDLP units in Kharkivschyna in national historical partological literature; 2) the personality of the letter author and the time of its composition; 3) the records about the organization activity and its comparison with tactical instructions of the party's leaders; 4) the character of the relationship between Sumy Group of the RUP-USDLP with other organizations; 5) the degree of the party influence in Sumy district during the revolution climax.

In fact, Korotkevitch's letter is currently the only known meaningful source from the past of Sumy group of the RUP-USDLP and, since it evidences the group existence and activity only fragmentarily, further research on the issue of organizational presence and commitment of the party structures in the north of Sloboda Ukraine is only possible after the discovery of other sources from the history of the region political life. The task for the future scientific work is to find out about the establishment and termination of the group, number of its members and their names, the character of the unit activity.

Key words: The Russian Revolution of 1905, Sumy Group of the the Revolutionary Ukrainian Party – the Ukrainian Social Democratic Labour Party, the All Russian Peasant Union, liberals, peasantry.

Дмитрій Кудинов

К вопросу о существовании Сумской ячейки РУП-УСДРП в период революции 1905–1907 гг.

Цель наратива – констатация факта существования Сумской группы РУП-УСДРП и определения ее места и роли в революционных процессах на севере Слобожанщины в 1905 г. За основу публикации взято письмо члена Революционной украинской партии Антона Короткевича, адресованное им из Сум своим товарищам в Харькове. Анализ документа осуществлялся на основании таких исторических источников, как архивные документы, опубликованные сборники документов и материалов, мемуары, монографические и обобщающие исследования. Раскрытие избранной темы обусловило обращение к общенаучным методам (гипотетический и дедуктивный методы, анализ, сравнение) и к методам исторического исследования (ретроспективный, историко-ситуационный, описательный методы и метод конкретного историографического анализа). Содержание документа рассмотрено в следующем порядке вопросов: 1) противоречивость данных о сети ячеек РУП-УСДРП на Харьковщине в отечественной историко-партологической литературе; 2) личность автора письма и время его написания; 3) известия о деятельности организации и ее сравнение с тактическими установками партии; 4) характер отношений Сумской группы РУП-УСДРП с другими политическими организациями; 5) степень влияния партии в Сумском уезде в период наивысшего подъема революции. Поскольку письмо А. Короткевича – сегодня единственный известный нам содержательный источник о прошлом Сумской группы РУП-УСДРП, который лишь фрагментарно свидетельствует о ее существовании и активности, дальнейшее исследование темы организационного присутствия и деятельности структур партии на севере Слобожанщины возможно благодаря перспективному тематическому поиску информации. Задачами на будущее такой научной работы является исследование обстоятельств создания и прекращения существования, численности и поименного состава группы, характер ее связей с другими партийными организациями, наконец, более глубокое раскрытие общего содержания деятельности ячейки.

Ключевые слова: Первая русская революция, Сумская группа Революционной украинской партии – Украинской социал-демократической рабочей партии, Всероссийский крестьянский союз, либералы, крестьянство.

В историко-партологічній науковій літературі важливе місце посідає питання про розгалуженість партійних організацій та особливості їхньої діяльності на місцях. І хоча, як правило, розвідки останнього часу мають здебільшого уточнюючий характер (розкриття певних сторін діяльності осередків, перелік імен їхніх членів, конкретизація часу виникнення та зникнення організацій), все ж таки залишається простір й для відкриттів. Це, безперечно, відноситься й до висвітлення діяльності окремих груп Революційної української партії – Української соціал-демократичної робітничої партії в Харківській губернії.

Основу даної публікації складає перлюстрований лист активіста РУП-УСДРП та керівника її Сумської групи Антона Короткевича – реальне свідчення існування структури партії на півночі Харківської губернії в 1905 році. Цей документ зберігається в справі «Українська соціал-демократична робітничка партія» фонду Департаменту

поліції Державного архіву Російської Федерації. Вперше було введено в науковий обіг автором публікації¹. За змістом та призначенням послання є не стільки вільними роздумами автора чи звичайним повідомленням, а, скоріше, рапортом партійця вищій за ієрархією інстанції, хоча й написаної в дружній та неформальній формі.

Оскільки зазначене джерело відбиває ситуацію революційного підйому в регіоні, особливості відносин із іншими опозиційними групами та селянством – основним об'єктом революційної пропаганди, – а також певною мірою вказує на тактику української лівої партії в організації селянства, то аналіз документу неможливий виключно сам по собі, відірваний від інших матеріалів, що більш повно відтворюють картину як розвитку партії, так і суспільно-політичного життя Сумщини в роки Першої російської революції (ПРР). Його основою є історіографічні та документальні джерела. Озброєння подібною

¹ Кудинов Д. В. Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение: монография. – Сумы: ООО «Печатный дом «Папирус», 2013. – С. 108–110; Кудинов Д. В. Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905–1907 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2009. – С. 152–154.

інформацією дозволяє поставити за мету даного дослідження як констатацію факту існування Сумської групи РУП-УСДРП, так і визначення її місця та ролі в революційних процесах на півночі Слобожанщини в 1905 році. Конкретизація цілі передбачає розкриття наступних питань: 1) суперечність даних про мережу осередків РУП-УСДРП на Харківщині у вітчизняній історико-партологічній літературі; 2) особистість автора листа і час його написання; 3) відомості про діяльність організації та її порівняння із тактичними настановами керівництва партії; 4) характер відносин Сумської групи із іншими організаціями; 5) ступінь впливовості партії в Сумському повіті в період найвищого підйому революції.

На разі у дослідженнях з історії українських політичних сил початку ХХ ст. Сумська група РУП-УСДРП не згадується в переліку місцевих осередків партії. Більше того, вітчизняний історик С. Наумов на основі вивчених документів українських архівів дійшов висновку, що на Харківщині «крім губернського міста, в жодному іншому не вдалося створити партійну організацію». Але в одній зі своїх публікацій він все ж таки визнав – «у жандармських документах є інформація про осередки УСДРП у Охтирському та Сумському повітах, але її слід вважати – принаймні поки що – непідтвердженою, оскільки жодних реальних доказів існування цих організацій (література, документація, згадки у партійних виданнях, спогадах тощо) виявити не вдалось» (курсив авт.)². Вочевидь, подібні висновки обумовлені відсутністю ґрунтовних свідчень про існування повітових осередків РУП-УСДРП на Слобожанщині в українських архівах, а також не досить виразною діяльністю (наприклад, у Сумах «рупівці» не виступали на мітингах), яку

затмарювали більш міцні організації російських партій та Всеросійського селянського союзу (ВСС). Крім того, бідність свідчень про Сумську групу РУП-УСДРП можна пояснити браком поліцейських матеріалів – одного з основних джерел вивчення минулого партій. У квітні 1906 р. помічник начальника Харківського губернського жандармського управління в Сумському повіті підполковник М. Краснощоків скаржився начальству на те, що йому «встановити зв'язок [революційних] організацій, віднайти самі ниті контактів не вдалося через повну відсутність агентури в такому великому пункті як Суми»³. Останнє і зумовлює те, що значна частина деталей розвитку революційного руху, дій окремих груп та осіб виявилися непоміченими МВС, а, отже, залишилися невідомими й дослідникам.

Через це майже нічого не відомо й про Антона Короткевича. Його прізвище не зустрічається у відомих історикам документах поліції. Немає його і в списках МВС серед переліку осіб, що внаслідок поліцейського трусу вільної громади у Харкові 19 листопада 1903 р. потрапили у поле зору правоохоронців, серед членів харківського осередку УСДРП за даними Харківського охоронного відділення на 8 червня 1906 р., серед осіб, які притягалися до судової відповідальності та виселялися за межі Харківської губернії в 1906 р., а також в окремому «чорному списку» революціонерів Сумського повіту. Невідомий і час його вступу до складу РУП. Не згадується ім'я А. Короткевича й в спогадах колишнього рупівця Ю. Колларда, який наводив списки членів партії. У дисертації Л. Стромилюк міститься інформація про обшук студента Харківського ветеринарного інституту Є. Короткевича. Проте, у наведеному документі поліції він значиться в

² Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – К.: Книгоспілка, 1926. – Т. I: Революційна українська партія (РУП). – С. 122. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х.: Майдан, 1996. – С. 28, 64, 66; Залевский К. Национальные партии в России // Общественное движение в России в начале XX-го века. – СПб.: Общественная польза, 1914. – Т. 3. – Кн. 5. – С. 297; Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.): монографія. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 103; Наумов С. О. Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (кінець ХІХ ст. – 1907 р.) // Матеріали Другої Сумської обласної історико-краєзнавчої конференції. – Ч. I. – Суми: Мрія, 1994. – С. 140–141; Наумов С. О. Організаційна мережа українського політичного руху на Сумщині (кінець – початок ХХ ст.) // Сумська старовина. – 2005. – № 16–17. – С. 114; Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р. – К.: Знання України, 1999. – С. 129; Стромилюк Л. В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2007. – С. 91, 94; Христюк П. 1905 рік на Україні. – Х.: Державне видавництво України, 1925. – С. 57.

³ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-2362, оп. 1, спр. 6, арк. 113.

списках ПСР і, вочевидь, був лише однофамільцем А. Короткевича⁴. У описі справ постійного зберігання фонду відділу охорони громадської безпеки та порядку в Москві за 1909 р. (ф. 63) Державного архіву Російської Федерації міститься справа про селянина Антона Михайловича Короткевича; дехто Антон Короткевич фігурує й в одній із довідкових справ фонду Третього відділу (ф. 109) того ж архіву. Проте з'ясувати чи йдеться в усіх названих документах про одну й ту саму особу можна, звісно, лише після безпосереднього ознайомлення з названими матеріалами.

Певне уявлення про особистість А. Короткевича можна відтворити лише за листом. Вочевидь, його гарячкуватий автор був людиною молодою віком до 25 років, яка вступила в класичний конфлікт «батьки-діти» з представниками старшого покоління зі складу опозиційного табору в повітовому місті. У тексті відчутні нотки сатири, сарказму, що видає особу схильну до гострослів'я, але водночас самовпевнену та необережну. Це, до речі, можна пов'язати із недостатньо високими якістьми А. Короткевича, як «професійного революціонера». Вочевидь, він був не надто переконливим ідеологом та організатором, оскільки після його виїзду з повіту група, що трималася його ініціативою, швидко розпалася. Проте лист, який припав на пік діяльності групи, був написаний задовго до цього моменту. Час його написання можна конкретизувати другою половиною листопада – початком грудня 1905 р. У ньому вже присутня згадка про завершений страйк в економії Г. Строганової у с. Хотінь (середина листопада) й водночас немає й натяку на застосування репресивних заходів проти опозиції, що почалися в середині грудня 1905 р. Навпаки адресантові невідоме почуття насування небезпеки. На факт того, що лист писав ще член РУП, а не УСДРП, указує те, що адресант у переказі критичних закидів зі сторони членів місцевих осередків російських опозиційних партій у бік своєї організації вказував відсутність

в неї ідейно-практичної платформи («у них немає програми»), яка, як відомо, була ухвалена наприкінці грудня 1905 р. на II з'їзді партії.

Відчувається, що автор листа посідав ґрунтовну марксистську позицію, але при цьому в питаннях агітації та організації селянства здебільшого орієнтувався на місцеві умови та процеси, що переважно спрямовувалися Сумським повітовим комітетом ВСС (бойкот легітимних органів влади та поміщиків, переобрання волосної та сільської старшини, припустимість силового варіанту у відібранні землі в дідичів), що входило в певні протиріччя з ідейними та програмовими засадами партії з аграрно-селянського питання (делегування його розв'язання Установчим Зборам, спрямування селянського руху в мирне річище й негативне ставлення до «селянських розрухів»: «Добивайтеся свого спокійно, грізною згуртованою силою. Ні руйнувань і грабежу економії, ні пожеж... не потрібно»; «Коли почнеться страйк, потрібно, щоб було тихо і мирно»; «Приймаючи до уваги, що селянський стихійний рух, який останнім часом вилився у форму захоплення селянами приватновласницьких земель є виразом дрібнобуржуазних інстинктів, намагається повернути колесо історії назад... II черговий з'їзд постановив: 1) Не тільки не підтримувати такий селянський рух, але й використовувати всі сили для того, щоб знищити селянські ілюзії з приводу цього руху й переконати селян, що тільки організація та планомірна боротьба за соціалістичний лад є й для них, як і для робітників, єдиним виходом з теперішнього пригніченого стану. 2) Енергійною агітацією відволікти сільський пролетаріат від цього селянського руху, пробудити його до класової боротьби...»)⁵. Більше того, автор усвідомлював марність мирних засобів боротьби, на яких наполягали в Сумах осередки КДП (Конституційно-демократична партія) та ВСС. Пряма установка А. Короткевича на неминучість збройного повстання («трудовому народові не треба чекати, а слід готуватися вимагати

⁴ Головаченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х.: Майдан, 1996. – С. 66; Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець ХІХ ст. – 1917 р. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – Ч. 1. – С. 132; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1897–1906, Українська студентська громада у Харкові і РУП. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – С. 83–86; Стромиліук Л. В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2007. – С. 134–135.

⁵ Курас І. Ф. Повчальний урок історії: Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. – К.: Політвидав України, 1986. – С. 32–33; Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ), ф. 334, оп. 1, спр. 5, арк. 2–3.

свого силою зброї») була радикальною навіть для його партії, хоча в таких поглядах він не був самотнім. Легкий тон, з яким він ділився своїми революційними думками з адресатом, свідчив про те, що кореспонденти між собою були в згоді з питання самих крайніх засобів боротьби із царатом.

Відповідно до тактичних настанов партії («безземельна й малоземельна селянська маса» є матеріалом, «на який може опертися революційний рух», партійна робота на селі «мусить провадитися по лінії національного освідчення селянських мас і приєднування їх до національно-революційного руху, який при перемозі над існуючим політичним ладом створить ліпші політичні умови життя для українського народу й облегчить дальшу його боротьбу за досягнення економічні», «РУП сподівається, що сільські обивателі стануть під її прапор, причому селянам вказуються наступні засоби політичної боротьби: відмова від сплати податків і від виконання повинностей, а також влаштування політичних демонстрацій», «агітація в масі; утворення [і керівництво] гуртків, в котрих ведеця читання по програмі; улаштування віч селянських зі своїх зв'язків; збирання відомостей з життя і відносин на селі; розповсюдження літератури», «з'їзди сільських агітаторів і представників сільських організацій та роз'яснення на цих з'їздах програми УСДРП, особливо пунктів аграрної та організаційної роботи в селі», «видавання листків... особливо політично-програмового характеру», «бесіди на біжучі теми», «організація і підготовка подвіжних агітаторів»), а також рішень самої групи («агітація та пропаганда шляхом сільських сходів і за Установчі Збори», «організація комітетів по селах, вербування членів в Селянський союз»), Сумська група розгорнула агітаційну діяльність, спрямовану, передусім, на селян: «Наші усі як один їздять по селах, наполегливо агітують (й навіть пішки ходять). Зустрічають усюди добре»⁶. При цьому нічого не говориться про роботу в місті. Навпаки, автор чітко відмежовував за настроєм «поміркованих» містян від «радикальних» селян, що в цілому відбивало розстановку сил у регіоні, де селянство виявилось більш рішучим та згуртованим елементом, аніж робітництво та міська інтелігенція.

Отже, діяльність сумчан була дотичною іншим осередкам РУП: створення агітаційних груп для роботи на селі, поширення прокламацій та іншої партійної друкованої продукції, влаштування мітингів, відрядження на сходи агітаторів, організація груп свідомих селян, через яких поширювалася пропаганда й на решту хліборобів на користь влаштування страйків, бойкоту уряду й ухвалення резолюцій із політичними гаслами.

Чи вдалося завдяки переліченим заходам добитися пріоритету серед політичних сил регіону? Провідною політичною силою регіону була організація Селянського союзу, якій вдалося підняти на високий рівень згуртованості масовий селянський рух у Сумському та сусідньому з ним повітах. Тому спілка з ВСС була цілком логічним кроком українських лівих. Діючі правила «відкритих дверей» Союзу для представників усіх політичних сил, чії погляди на демократизацію суспільства й «оселянення» землі збігалися з настановами ВСС, вплинули на те, що в ньому активно діяли есери, соціал-демократи, російські та українські ліберали. Осторонь не стояла й РУП-УСДРП, яка намагалася використати революційну селянську організацію для розширення власної організаційної бази (резолюція II з'їзду рекомендувала партійним осередкам енергійно включитися в «організацію революційних сил села, провадити енергійну агітацію за необхідність організації революційних сил села, нести в цю організацію селянства свої політичні й соціальні гасла й тим привести як найскоріше селянську спілку до соціально-політичного самовизначення і до розмежування пролетаріату й буржуазії»). При цьому заявки А. Короткевича про певне лідерство партії в селі («народ охоче приймає на сходках нашу бойову програму, постановляє бойкотувати поміщиків, змушує попів виправдовуватися») є перебільшенням її впливовості, враховуючи всезагальний авторитет Селянського союзу в регіоні, тоді як ліві партії, хоча б вони й проводили роботу всередині селянської організації, відігравали скоріше допоміжну, аніж провідну роль. Оцінку готовності селянства до революційної боротьби скоріше варто сприймати не як заслугу тієї чи іншої політичної сили, а як свідчення консолі-

⁶ *Висоцький О. Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. – К.: Основні цінності, 2004. – С. 31; Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ) ф. 102, оп. 235, спр. 25 (Ч. 41), арк. 7, 40; Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – Ч. 1. – С. 115, 141.

дованої діяльності лівих в регіоні й поступ громадянської свідомості селянства⁷.

Якщо відносини з ВСС у сумських «рупівців» розвивалися гармонійно, то контакти з впливовим ліберальним крилом опозиції в повіті (в епітеті «культурные затылки» неважко впізнати членів та прибічників КДП, лібералів чи поміркованих демократів по духу загалом) наврог чи можна назвати безхмарними. Лист просякнутий мотивом конфлікту, що розгорівся між лібералами та особисто А. Короткевичем. Відчувається, що недовіра до кадетів і передчуття їхньої неминучої «зради» має здебільшого не консеквентний, а емоційний характер. Причому розбіжностям з лібералами автор приділив більшої уваги, ніж боротьбі із прибічниками та представниками сил «старого порядку».

Варто зазначити, підозри А. Короткевича в тому, що ліберали діють разом з урядниками й священиками, що вони стурбовані виключно охороною власного майна від нападів селян (зафіксований лише один незначний конфлікт між жителями с. Рогізного та власником маєтку кадетом О. Прянишниковим), насправді, не мали ніякої основи. Інститут приватної власності не долав принципових політичних розбіжностей між лібералами та консерваторами. Лідер сумських кадетів, голова повітової земської управи П. Линтварьов на одному із засідань Сумського відділення Всеросійського учительського союзу навіть звертався до присутніх із закликом «триматися до кінця визвольних принципів і не зупиняти в подальшому розвиток революції»⁸. І якщо очільники кадетів погоджувалися на співробітництво з владою, то лише з метою боротьби з вірогідними ініціаторами погромів. Зокрема, в телеграмі від 25 жовтня 1905 року сумського повітового предводителя дворянства І. Траскіна та П. Линтварьова зазначалося наступне: «У місті

тривожний настрій, завтра передбачаються маніфестації, помітна діяльність зловмисних осіб, які підштовхують населення й закликають народ до побиття російської інтелігенції й до влаштування єврейського погрому... Ми твердо переконані, що при старанні місцевої влади й дій її проти підбурювачів безладдя можна уникнути. Ми просимо Ваше Сіятельство зробити відповідне розпорядження для попередження громадського лиха» (це звернення не було секретом від громадськості, про що віднаходимо підтвердження в листі А. Короткевича – «посилають телеграми губернатору й міністру з закликом завадити «чорній сотні»⁹). Таким чином, П. Линтварьов намагався попередити не стільки непередбачувані дії ще недостатньо організованого селянства, яке могло захопитися погромною стихією, скільки очікувані добре сплановані атаки контрреволюційних сил. Але саме відмова від насильницьких дій – головна умова співробітництва опозиції в регіоні – як раз і викликала роздратування серед частини соціалістів (серед них і А. Короткевича), які закликали радикалізувати селянство й підняти його на збройний виступ.

Тон та зміст листа дає підстави стверджувати про несаможиттєвість та внутрішню слабкість організації: 1) вона могла більш-менш успішно діяти виключно в рамках співробітництва із ВСС і не планувала яких-небудь акцій по відношенню до міського пролетаріату; 2) вона залежала від сприйняття «культурних затылков» (інакше не зовсім ясно чому розбіжності із їх представниками видавалися загрозливими для А. Короткевича); 3) вона не мала власної друкарні або фінансів на видання пропагандистської літератури (видання РУП-УСДРП не містяться в протоколах винайдення забороненої літератури по Сумському повіту за 1905–1906 рр. – свідчення низького «покриття» друкowanими агітматеріалами регіону), тому

⁷ Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Х.: Майдан, 1996. – С. 59; ДАРФ, ф. 102, оп. 235, спр. 25 (Ч. 41), арк. 40; ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 6, арк. 83–88; Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905–1907 рр. – Полтава: Держполітвидав УСРР, 1927. – С. 181–183; Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки Першої російської революції // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. – 2008. – Вип. 11. Серія: історія. – С. 44–53; Мазуренко В. Наше село в 1905 году // Пролетарская революция. – 1925. – № 2. – С. 45; РДАСП, ф. 334, оп. 1, спр. 5, арк. 12; Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 152, 161–162; Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. 1929. – № 1. – С. 158; Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905–1907 гг.: Сборник документов и материалов. – Х.: Харьковское областное издательство, 1955. – С. 305; Щербак А. П. 1905 год в Сумском уезде // Пролетарская революция. – 1926. – № 7. – С. 131–139.

⁸ ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 3, арк. 33.

⁹ ДАРФ, ф. 102, оп. 233, спр. 1350 (Ч. 64), арк. 68.

змушена була задовольнятися від посилок «пропаганди» із Харкова, вочевидь, невеликих за обсягом (адресант непевно просить товаришів: «пришліть *принаймні* 100 екземплярів»). Для прикладу: за далеко неповними даними поліції, за останній квартал 1905 р. Сумський повітовий комітет ВСС і місцеві групи РСДРП та ПСР видали прокламацій накладом до 11 тис. екземплярів. Крім того, агітаційна література у великій кількості надходила їм із Харкова та інших міст¹⁰.

Проте, попри явне домінування російських партій автор листа дотримувався оптимістичної тональності в оцінці значення діяльності групи. Панівною ознакою її активності виступає охоплення всіх членів («всі наші») агітаційною роботою. Іншим прикладом служило непряме свідчення причетності партійців до влаштування страйків в маєтках Строганової в Хотині (Сумський повіт) та спадкоємців Кьоніга в Тростянці (Охтирський повіт). Перше піддається певній перевірці – в сусідніх із Сумським повітом Рильському та Грайворонському повітах поліція винайшла агітаційні матеріали РУП, які, вочевидь, тут поширювалися саме завдяки сум'янам¹¹. При цьому в межах Сумського, Лебединського та Охтирського повітів винайдення прокламацій РУП-УСДРП протягом 1905–1906 рр. поліцією не фіксувалося, що можна пояснити не відсутністю друкованої пропаганди взагалі (прохання висилки літератури суперечить цьому), а саме обмеженою кількістю поширених Сумською та Охтирською групами партії матеріалів і, припустимо, недостатньою інтенсивністю пропаганди з боку їхніх членів¹². Останнє важко аргументувати. В документах МВС та спогадах учасників революційного руху на Сумщині відсутня яка-небудь згадка про членів РУП у влаштуванні страйків. Натомість усюди підкреслюється робота активу Селянського союзу. Звісно, сумські «рупівці» не керували обома виступами наймитів, але могли бути причетними до них. У такому випадку її представники, припустимо, входили

до складу ініціативної групи спротиву, тоді як загальне керівництво страйком здійснював Сумський повітовий комітет ВСС.

У цілому, представлене джерело міцно засвідчує існування Сумської групи РУП-УСДРП, яка діяла в Сумському повіті принаймні в останньому кварталі 1905 р. і, вочевидь, припинила своє існування з моменту оголошення в ньому військового стану (26 грудня 1905 р.) та проведення масових арештів взимку 1905–1906 рр. Відсутність даних про затриманих рупівців можна пояснити як своєчасним виїздом її активістів, зокрема, А. Короткевича, так і тим, що чинні члени партії могли проходити в поліцейських справах як представники Селянського союзу. Інтеграція до останнього підживлювала активність групи, але не виводила її з тіні, не робила її помітною політичною організацією. Не сприяли виразній партійній агітації й конфлікти з ліберальним елементом опозиції в повіті, який хоча й був малочисельним, проте прямо чи манівцем впливав на розвиток суспільно-політичного життя регіону. Вочевидь, українська партійна організація відчувала брак матеріальних ресурсів та не мала дійсно досвідчених професійних членів. Власне це й відбилося у типових «хворобах», притаманних українським партіям періоду ПРР («інертність та неактивність», «млявість і незначна продуктивність внутрішнього життя», спричинені низькою «національною свідомістю нації», що природно екстраполювалося на її громадські політичні структури; «дезорганізованість й слабкість» РУП, що із запізненням включилася в агітацію селянства в нових суспільно-політичних умовах, і навіть «втратила свою популярність між селянськими масами й добровільно здала свої становища росіянам»)¹³. Проте, організаційному зміцненню та зростанню ідеологічного впливу партії на півночі Харківської губернії, головним чином, завадили не серединні причини, а саме репресивні дії влади, що на довгий час перервали природний розвиток українського політичного руху на Сумщині.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 336, оп. 1, спр. 1891–1892, арк. 8.

¹¹ Державний архів Курської області, ф. 1642, оп. 1, спр. 288, арк. 591–592, 865, 888; ДАРФ, ф. 102, оп. 233, спр. 5, арк. 81–135; ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 6, арк. 112–113; Кудінов Д. В. Свідчення пропаганди українських партій серед селян Курщини в 1905 році (за документами Державного архіву Курської області) // Сумська старовина: Всеукраїнський науковий історичний журнал. – 2017. – № 1. – С. 46–56.

¹² ДАРФ, ф. 102, оп. 234, спр. 5 (Ч. 48), арк. 21–27, 83–140; ДАРФ, ф. 102, оп. 234, спр. 20 (Ч. 88), арк. 5–14.

¹³ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1897–1906, Українська студентська громада у Харкові і РУП. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – С. 170–171; Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р. – К.: Знання України, 1999. – С. 77; Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Т. П. – С. 49–50.

Лист Антона Короткевича, керівника Сумської групи РУП-УСДРП, невідомому харківському адресату

... «Культурные затылки» и теперь пускают со усердием в ход все средства, чтобы скомпрометировать нас в глазах населения. Либералы уже выставили знаменитую формулу французских буржуа «Право, закон и порядок». А мы «право» собственности на землю игнорируем. Вот и рисуют нас черными красками: «у них нет программы, это просто люди, жаждущие крови, проповедующие бунты, грабежи, разбои и что еще хотите...» За ними вторят попы, урядники. Сами они требуют себе в экономии казаков, драгунов, нанимают краснобаев, чтобы те поддержали их кандидатуру в народе (25 руб. в месяц). Шлют телеграммы губернатору и министру с призывом помешать «черной сотне», «рабочим», требуют усиления полиции и жандармерии. Обещают народу великий закон и просят ждать и верить им: «вот будет закон, тогда всем станет легче и лучше». Такие речи, такие действия и мысли – «вот придет барин, барин нас рассудит» – такие мысли и такая программа в провинциальном нашем городе наиболее, конечно, восприимчива. Революционные мысли, мысли о том, что трудовому народу не должно ждать, а должно готовиться потребовать силой оружия, хотя бы в смысле самообороны, силой политической забастовки, хотя бы в виде отказа от подаей и рекрутов, силой бойкота, подобно гурийцам, бойкота помещиков и пр., потребовать земли, если пресловутый и все решающий закон разрешит этот вопрос в пользу буржуазии, такая мысль здесь становится все более и более нетерпимой. Говорят здесь, т. е. у «культурных затылков» и разрешается не у народа. Народ охотно принимает на сходках нашу боевую программу, делает свои постановления о бойкоте помещиков (забастовка в экономии графини Строгано-

вой), стачка в Тростянце, бойкотирование урядников, стражников (отказывают в квартире, езде), заставляют попов оправдываться всенародно, доказывать, что оратор на сходке говорит неправду. Состоялся съезд небольшой. Принята программа практической деятельности: 1) агитация и пропаганда путем сельских сходок идеи Учредительного Собрания; 2) выработка основ самоуправления (сельское общество, волостное земство, уездное земство); 3) земельный вопрос в духе партии; 4) милиция; 5) налоговая система. Решено на сельских сходках выработать указы депутатам в Учредительное Собрание, которые охватили бы вышеупомянутые вопросы. Организация кампании по селам, вербовка членов в Крестьянский Союз. Возможно частые сельские сходки. «Если не дадут по закону земли, возьмем силой» – вот решение уже состоявшихся сельских сходок. Здесь в уезде немало экономий, сахарных плантаций. Все это отражается на поведении крестьян. Они охотно устраивают пока стачки за повышение заработной платы, забастовка и бойкот входит в круг их поведения, хорошо знакомы им; ведут их дружно до невероятности. Все как один наши ездят по селам усиленно агитируют (а то и пешком ходят). Встречают всюду хорошо. Мои отношения со здешним обществом натянулись. По всему видно – малый не ко двору и чем дальше, тем яснее станет политический горизонт, тем скорее и резче придется нам размежеваться. Восторжествует «Право, закон и порядок» – и новое самодержавие, всевластная буржуазия защелкает зубами; станет благоразумнее и здешнее общество... Антон

Р. С.: Достаньте, если можно «Сицилийские крестьяне» и пришлите хотя бы 100 экземпляров¹⁵.

*Державний архів Російської Федерації, ф. 102 (Департамент поліції),
оп. 235, спр. 25 (Ч. 41. Про Українську соціал-демократичну
робітничу партію), арк. 40.*

¹⁴ Орфографічні, синтаксичні та стилістичні особливості тексту збережені. Текст передається в копії, зробленої співробітниками МВС, які упустили приватні уривки листа. Звідси – пропуск початку й кінця адресу.

¹⁵ Згадувана брошура «Сицилийские крестьяне» – скорочена назва неонародницького видання «Крестьянские союзы в Сицилии» (Лондон: Агр.-соц. лига, 1900. 54 с.; Женева: Партия социалистов-революционеров и Агр.-соц. лига, 1902. 62 с.) або «Как сицилийские крестьяне боролись за свои интересы» (Ростов-на-Дону: «Донская речь» Н. Парамонова, 1905. 54 с.). Прикметно, що ерупісти не гребували використовувати літературу своїх конкурентів, які до того ж скептично ставилися до української лівиці.

References

- Vysots'kyy O. Yu. Ukrayins'ki sotsial-demokraty ta esery: dosvid peremoh i porazok / O. Yu. Vysots'kyy. K.: Osnovni tsinnosti, 2004. 272 s. [in Ukrainian].
- Hermayze O. Narysy z istoriyi revolyutsiynoho rukhu na Ukrayini / O. Hermayze. K.: Knyhospilka, 1926. T. I: Revolyutsiyna ukrayins'ka partiya (RUP). 389 s. [in Ukrainian].
- Holovchenko V. Vid «Samostiynoyi Ukrayiny» do Soyuzu vyzvolennya Ukrayiny: Narysy z istoriyi ukrayins'koyi sotsial-demokratyi pochatku KhKh st. / V. I. Holovchenko. Kh.: Maydan, 1996. 190 s. [in Ukrainian].
- Zalevskij K. Nacional'nye partii v Rossii / K. Zalevskij // Obshhestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale HH-go veka / [pod red. L. Martova, P. Maslova i A. Potresova]. SPb.: Obshhestvennaja pol'za, 1914. T. 3. Kn. 5. S. 227–346. [in Russian].
- Istoriya ukrayins'kykh politychnykh partiy: Khrestomatiya-posibnyk. Kinets' KhIKh st. – 1917 r. / [uporyad. B. I. Korol'ov, I. S. Mykhal's'kyy]. K.: Vyd-vo Yevrop. un-tu, 2003. Ch. 1. 561 s. [in Ukrainian].
- Kachyns'kyy V. Selyans'kyy rukh na Ukrayini v 1905–1907 rr. / V. Kachyns'kyy. Poltava: Derzhpolitvydav USRR, 1927. 329 s. [in Ukrainian].
- Kollard Yu. Spohady yunats'kykh dniv, 1897–1906, Ukrayins'ka student's'ka hromada u Kharkovi i RUP / Yu. Kollard. Toronto: Sribna surma, 1972. 224 s. [in Ukrainian].
- Kudinov D. V. Sumskie liberaly v rossijskom osvoboditel'nom dvizhenii, 1901–1906 gg.: regional'noe izmerenie: monografija / D. V. Kudinov. Sumy: OOO «Pechatnyj dom «Papyrus», 2013. 160 s. [in Russian].
- Kudinov D. V. Selyans'kyy rukh u Livoberezhnii Ukrayini v 1905–1907 rr.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / D. V. Kudinov. Kyyiv, 2009. 242 s. [in Ukrainian].
- Kudinov D. V. Svidotstva propahandy ukraïns'kykh partii sered selian Kurshchyny v 1905 rotsi (za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu Kurskoi oblasti) / D. V. Kudinov // Sumska starovyna: Vseukraïns'kyi naukovi istorychnyi zhurnal. – 2017. – № L. – S. 46–56. [in Ukrainian].
- Kuras I. F. Povchal'nyy urok istoriyi: Ideyno-politychne bankrut'stvo Ukrayins'koyi sotsial-demokratychnoyi robotnychoyi partiyi / I. F. Kuras. K.: Politydav Ukrayiny, 1986. 185 s. [in Ukrainian].
- Mahas' V. O. «Selyans'ka respublika» na Sumshchyni v roky Pershoyi rosiys'koyi revolyutsiyi / V. O. Mahas' // Intelihentsiya i vlada: Hromads'ko-politychnyy naukovyy zbirnyk. 2008. Vyp. 11. Seriya: istoriya. S. 44–53. [in Ukrainian].
- Mazurenko V. Nashe selo v 1905 godu / V. Mazurenko // Proletarskaja revoljucija. 1925. № 2. S. 27–46. [in Russian].
- Naumov S. O. Diyal'nist' ukrayins'kykh politychnykh orhanizatsiy na Sumshchyni (kinets' KhIKh st. – 1907 r.) / S. O. Naumov // Materialy Druhoyi Sums'koyi oblasnoyi istoriko-krayeznavchoyi konferentsiyi. Ch. I. Sumy: Mriya, 1994. S. 138–144. [in Ukrainian].
- Naumov S. O. Orhanizatsiyna merezha ukrayins'koho politychnoho rukhu na Sumshchyni (kinets' – pochatok KhKh st.) / S. O. Naumov // Sums'ka starovyna. 2005. № 16–17. S. 111–118. [in Ukrainian].
- Naumov S. O. Ukrayins'kyy politychnyy rukh na Livoberezhzhi (90-i rr. KhIKh st. – lyuty 1917 r.): monografiya / S. O. Naumov. Kh.: KhNU imeni V. N. Karazina, 2006. 344 s. [in Ukrainian].
- Pavko A. I. Politychni partiyi, orhanizatsiyi v Ukrayini: kinets' KhIKh – pochatok KhKh stolittya: zarozhennya, evolyutsiya, diyal'nist', istorychna dolya. Kinets' KhIKh stolittya – lyuty 1917 r. / A. I. Pavko. K.: Znannya Ukrayiny, 1999. 248 s. [in Ukrainian].
- Petlyura S. Z ukrayins'koho zhyttya / S. Petlyura // Ukrayina. 1907. T. II. S. 49–64. [in Ukrainian].
- Rosiy's'kyy derzhavnyy arkhiv sotsial'no-politychnoyi istoriyi. F. 334. Op. 1. Spr. 5. 14 ark.
- Svidzins'kyy M. Selyans'ki spilky na Ukrayini v revolyutsiyi 1905 roku / M. Svidzins'kyy // Litopys revolyutsiyi. 1928. № 6. S. 141–168. [in Ukrainian].
- Stromylyuk L. V. Borot'ba tayemnoyi politsiyi Rosiy's'koyi imperiyi proty ukrayins'kykh politychnykh partiy (1900–1914 rr.): Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / L. V. Stromylyuk. Kyyiv, 2007. 236 s. [in Ukrainian].
- Har'kov i Har'kovskaja gubernija v pervoj russoj revoljucii 1905–1907 gg.: Sbornik dokumentov i materialov / [red. i avt. vstup. stat'i Ju. Ju. Kondufor; sost. M. P. Avdusheva, V. A. Vostrikova, L. V. Guseva, I. V. Demkin, S. O. Rozin]. Har'kov: Har'kovskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1955. 425 s. [in Russian].
- Khrystyuk P. 1905 rik na Ukrayini / P. Khrystyuk. Kh.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny, 1925. 221 s. [in Ukrainian].
- Shherbak A. P. 1905 god v Sumskom uezde / A. P. Shherbak // Proletarskaja revoljucija. 1926. № 7. S. 122–139. [in Russian].

Олексій Лупандін (м. Київ)

Питання кримської автономії за часів Української Держави 1918 р. Павла Скоропадського

В статті висвітлюється важливий аспект зовнішньополітичної стратегії гетьманату П. Скоропадського 1918 р., а саме: підходів, спроб і результатів визначення статусу Криму. На основі залученого вагомого фактографічного матеріалу автором доводиться історична необхідність приєднання Кримського півострова до Української Держави, аналізуються пріоритетні напрями української дипломатії і засоби її втілення на тлі складної внутрішньої і зовнішньополітичної ситуації.

Ключові слова: Українська держава, Крим, П. Скоропадський, більшовики, Брестський мирний договір, українсько-російські мирні переговори.

Oleksii Lupandin

The question of the Crimean autonomy in the period of the Ukrainian State of Pavlo Skoropadskyi in 1918

The article highlights an important aspect of the foreign policy of hetman P. Skoropadskyi in 1918, namely: the approaches, attempts and results of determining the status of the Crimea. On the basis of a significant factual material, the author proves the historical need for joining the Crimean Peninsula to the Ukrainian State. The priorities of Ukrainian diplomacy in this area as well as political background of its realization is analyzed.

Key words: Ukrainian State, Caucasus, Pavlo Skoropadskyi, Bolsheviks, Brest peace treaty, Ukrainian-Russian peace negotiation,

Алексей Лупандин

Вопрос крымской автономии в период Украинской Державы 1918 г. Павла Скоропадского

В статье освещается важный аспект внешнеполитической стратегии гетманата П. Скоропадского 1918 г., а именно: подходов, попыток и результатов определения статуса Крыма. На основе весомого фактографического материала автором доказывается историческая необходимость присоединения Крымского полуострова к Украинской Державе, анализируются приоритетные направления украинской дипломатии и методы ее осуществления на фоне сложной внутренней и внешнеполитической ситуации.

Ключевые слова: Украинская Держава, Крым, П. Скоропадский, большевики, Брестский мирный договор, Украинско-российские мирные переговоры.

Прихід до влади у квітні 1918 р. П. Скоропадського ознаменувався важливими зовнішньополітичними кроками і значним проривом Української Держави на міжнародній арені.

Крім встановлення міждержавних стосунків з загально визнаними світовими державами, новою ланкою зовнішньої політики було налагодження контактів між новоутвореними держа-

вами, що виникли на території колишньої Росії (Фінляндія, Білорусія, Литва, Дон, Кубань, Грузія, Вірменія тощо).

Налагодження відносин з країнами, що стали на територіях, які відокремились від Росії, було важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави. Визнання Україною державних новоутворень суб'єктами

міжнародного права було вдалим тактичним ходом української дипломатії. По-перше, встановлення між новоутвореними державами принципово нових стосунків міждержавного рівня зафіксувало факт розпаду єдиної Російської імперії на окремі регіони, що прагнули самовизначення. По-друге, це мало ствердити становище Української держави, яка сама виникли внаслідок цих процесів і певною мірою обмежувало можливості реалізації великодержавницьких намагань РСФРР щодо відновлення «єдиної і неділимої» від зверхністю більшовиків.

У діях української дипломатії в цьому напрямку проглядалися загальні закономірності, які базувалися на принципах добросусідства, забезпечення суверенітету, територіальної цілісності Української Держави тощо. Однак, зважаючи на складну внутрішню і зовнішню ситуацію, пов'язану з присутністю німецьких військ на території України, а також політичною нестабільністю в деяких регіонах, з якими зав'язувалися стосунки, від української сторони вимагалось застосування більш гнучкої тактики.

Відносини з Кримом, де на той час діяв крайовий уряд, можна віднести до цього напрямку умовно, оскільки за часів гетьманування П. Скоропадського український уряд у здійсненні зовнішньополітичної лінії виходив з приналежності півострова до Української Держави.

Протягом багатьох віків Кримський півострів, завдяки своєму положенню як стратегічного плацдарму на Чорному морі, був сферою політичних інтересів держав чорноморського басейну. Питання щодо його приналежності знов гостро постало на початку ХХ століття – в добу національно-визвольних змагань України і чергової спроби відродження її державності, набувши нових відтінків.

У статті робиться спроба висвітлення підходів, спроб і результатів визначення статусу Криму за часів гетьманату П. Скоропадського 1918 р. на тлі зовнішньої і внутріполітичної ситуації, що виникла внаслідок розпаду колишньої єдиної російської імперії, державного самовизначення України і необхідності її вступу в з новоутвореними державними одиницями для врегулювання багатьох проблем державного будівництва незалежної територіально цілісної української держави, зокрема питання приналежності Криму.

Бурхливі політичні події 1917 р. – Лютнева революція, повалення царизму, жовтневий збройний переворот у Петрограді, поклали край існуванню абсолютистської російської держави, спричинили посилення національних рухів. Результатом цих процесів стало самовизначення окремих регіонів колишньої імперії (Україна, Фінляндія, Грузія, Білорусія, Литва, Дон, Кубань, Крим тощо) і виникнення на її території ряду держав і державних утворень.

Більшовицька диктатура, триваюча громадянська війна, політичне протистояння, боротьба за владу на фоні загальносвітових процесів протистояння двох воєнно-політичних блоків – Антанти і Четверного союзу, справили вирішальний вплив не тільки на прагнення окремих територій до державної самостійності, а й зумовили подальший розвиток подій, що знайшли яскравий вияв у формуванні стосунків між новими державними одиницями.

Становлення української державності було нерозривно пов'язане з вирішенням таких ключових проблем як утворення міжнародно-правового статусу незалежної України і необхідність забезпечення політичної і стратегічної цілісності її території.

Мирні переговори представників Української Народної Республіки з державами Четверного союзу і РСФРР у Бресті були першим кроком на шляху отримання міжнародного визнання і завершилися успіхом молодого української дипломатії. Брестські угоди, що трактували Україну як сформовану суверенну державну одиницю, відкривали перспективи зміцнення її державності. Підписання мирного договору УНР з державами австро-німецького блоку 9 лютого 1918 р. знаменувало її офіційне визнання ними. До того ж, за VI статтею мирного договору держава Четверного союзу з РСФРР 3 березня 1918 р. остання зобов'язувалась визнати право українського народу на самовизначення, підтвердити законність влади Центральної Ради в Україні, укласти з нею окремі мирний договір, негайно вивести з її території формування Червоної гвардії тощо¹.

Проте, незважаючи на переконливі досягнення у зовнішньополітичній сфері і, водночас, відчуваючи хиткість свого становища у протистоянні з прорадянськими силами в Україні, тогочасний український уряд змушений був

¹ Документи внешней политики СССР. – М., 1957. – Т.1. – С.122.

шукати військову підтримку у своїх союзників – німців і австрійців. Наслідком цього кроку стала фактична присутність іноземних військ на території України, що крім негативних наслідків мало і деякі позитивні риси. Німецько-австрійські війська були певною перешкодою проведенню російської політики щодо України і в цьому розумінні виконували роль стабілізуючого чинника. Через посередництво німецьких властей в Україні вирішувались важливі питання державного рівня. А навесні 1918 р., за допомогою союзних військ Україна була очищена від формувань Червоної гвардії.

Звільняючи територію УНР від радянських військ, які відступали з України, чинячи всупереч умовам Брестського миру збройний опір, українські і німецькі війська вступили в межі Кримського півострова. Однак, під тиском німецького командування українські частини не просунулись далі Джанкою, змушені були зупинитись, а врешті залишити Крим. З правової точки зору дії німецьких властей були виправдані: українські частини не мали права окупувати Кримський півострів, оскільки з юридичної точки зору останній не був включений III Універсалом Центральної Ради до складу Української Народної Республіки. За цим документом, який був виданий 20 листопада 1917 р. за умов федерації з Росією, коли питання про кордони не набуло принципового значення, територію УНР складала Київщина, Поділля, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина і Таврія (без Криму). Згодом, з проголошенням державної незалежності України, стало очевидним, що відмова від претензій на стратегічно важливий, територіально і економічно пов'язаний з Україною Крим була політичною помилкою керівництва УНР². Недалекоглядність тодішніх українських лідерів виявилось і в тому, що кримське питання не піднімалось ними під час брестських мирних переговорів. За відсутності в договірних статтях згадки про приналежність Кримського півострова, більшовики сподівалися, що він залишиться в складі радянської Росії. З цієї метою наприкінці березня була створена Таврійська радянська республіка, що перебувала у складі РСФФР.

В умовах існуючої загрози окупації німецькими військами Кримського півострова вій-

ськами проголошення формально незалежної республіки Тавриди в умовах Брестського миру, який позбавляв РСФФР можливості застосування відкритих воєнних дій у відстоюванні позицій радянської влади, мало метою завуалювати організований опір німецьким військам на півдні і відвернути окупацію Кримського півострова.

Іншим результатом Брестського мирного договору, укладеним державами Четверного союзу окремо з Українською Народною Республікою та РСФФР була реалізація планів австро-німецького блоку, що передбачали витіснення Росії з Чорноморського регіону. Одним з наслідків брестських угод стало перетворення Криму в місце сутички геополітичних інтересів РСФФР, України і держав Четверного союзу. Враховуючи політичні плани свого південного союзника – Туреччини, німецька дипломатія розглядала як варіант державності в Криму створення татарського ханства під егідою Німеччини. Радянська Росія також не бажала втрачати цей важливий з різних поглядів для неї регіон, вважаючи півострів складовою частиною власної території.

Для України претензії щодо Кримського півострова впливали з цілого ряду причин, насамперед йшлося про його територіальну єдність з Україною, важливе стратегічне значення як форпосту на Чорному морі і бази для створення українського флоту, значний процент українського населення, економічні зв'язки півострова з Україною тощо.

Однак Центральній Раді не довелося займатись розв'язанням кримського питання. 29 квітня 1918 р. вона була усунута від влади шляхом державного перевороту, внаслідок якого Українську Народну Республіку змінила Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським.

Встановлення централізованої більш дієвої форми влади певною мірою відкривало реальні перспективи подолання економічної кризи, стабілізації внутріполітичної ситуації у краї. Саме в цей період української стороною було зроблено чимало важливих кроків у зовнішньополітичній сфері, зокрема у вирішенні кримського питання.

Слід зазначити, що зі зміною форм державної влади в Україні проблеми, пов'язані з вирішенням

² Бойко О.Д. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.). – К., 2007. – С. 43.

територіальних питань, зокрема з визначенням статусу Криму залишились: крім Української Держави на нього претендували РСФРР, татарські національні сили та «монархічні сили», які виступали за відродження «єдиної неділимої» Росії. Власні інтереси щодо нього мала й Німеччина, чії війська перебували на території України.

Звичайно, основними претендентами на Крим були Українська Держава і РСФРР. Політика обох держав у вирішенні цієї проблеми визначалась неврегульованістю міжнародних відносин, урядовими деклараціями, односторонніми актами, проголошуваними на різних етапах розвитку подій, їх оцінками і тлумаченнями кожною з сторін у своїх інтересах. Ситуація погіршувалась внаслідок триваючої громадянської війни, обставини якої геть відмітали політичні, дипломатичні та інші чинники у вирішенні багатьох справ.

Відстоюючи свої істотні інтереси щодо Криму, українська сторона вживала багатьох заходів для позитивного вирішення цього питання. Надаючи першочергового значення питанню встановлення державних кордонів як важливого чинника розбудови територіально цілісної Української Держави, її уряд – Рада Міністрів на одному з своїх перших засідань 7 травня 1918 р. ухвалила рішення: «визнати кордонами первісно намічені на карті представником військового міністерства кордон, що відповідає етнографічним умовам, при чому звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України»³.

Щоб запобігти при цьому непорозумінню з командуванням австро-німецьких військ в Україні, Рада Міністрів вирішила звернутися до німецького посла в Україні барона Мумма з нотою, в якій наголошувалось на важливості й необхідності прилучення Криму до України, зважаючи на тісний зв'язок справи побудови незалежної й економічно міцної Української Держави з питанням створення українського військово-морського флоту і налагодженням морської торгівлі.

Український уряд доручив також окремим міністерствам обґрунтувати економічну необхідність приєднання Криму до України. А після обговорення й ухвалення відповідних аргументів

Радою Міністрів повідомити їх німецькій стороні⁴. 10 травня П. Скоропадський звернувся до німецького посла в Україні Мумма з нотою в якій обґрунтовував важливе значення для України приналежність кримського півострова з політичного, економічного і військово-стратегічного поглядів.

30 травня Міністерство закордонних справ Української Держави звернулося з подібним зверненням до німецького посла Мумма та австро-угорського посла Форгача, в якому, зокрема зазначалось хибність політики уряду Центральної Ради, III Універсал якої обминув питання про належність до України Криму, а також і інших територій – Холмщини, частини Бессарабії, Курщини і Воронежчини. Цей Універсал, виданий за умов федерації з Росією, коли питання про кордони не мало ще принципового значення, встановлював їх лише в загальних рисах. Нині ж, у ноті Д. Дорошенка висловлювалась думка, що, виходячи з факту існування незалежної суверенної Української Держави, цілісність території якої з політичного, стратегічного, економічного, етнографічного поглядів має першорядне значення, враховуючи принцип самовизначення і волевиявлення місцевого населення, прилучення Криму до України може відбутися на автономних підставах⁵.

Тим часом, з остаточною окупацією Криму наприкінці квітня 1918 р. німецькими військами і ліквідацією радянської влади в Криму, німецькі власті були зацікавлені у створенні підконтрольної їм місцевої форми самоврядування на півострові. Однак попри свою зацікавленість у цьому регіоні Німеччина тривалий час, аж до середини літа не 1918 р., не могла остаточно визначитись щодо до перспектив політичного врегулювання в цьому регіоні. Спочатку в Берліні розглядалась можливість встановлення протекторату над Кримом. Але згодом перемогла позиція, згідно з якою півострів мав бути переданий Україні на правах автономії⁶.

Кримськотатарський національний парламент – Меджліс, обраний на Установчих зборах мусульман Криму в грудні 1917 р. був готовий взяти на себе формування уряду кримської держави. Але німецьке командування при створенні

³ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.6, арк.6 зв.

⁴ Там само, спр. 3, арк.1 зв.

⁵ Там само, ф. 3766, оп.1, спр.186, арк. 30-30 зв.

⁶ *Бойко О.Д.* Вказ. праця. – С. 43-44.

кримської цивільної влади не зважилось зробити ставку на його лідерів.

У підсумку, 25 червня 1918 р. під егідою окупаційних властей був утворений крайовий уряд Криму, до якого увійшли колишні царські урядовці М. Сулькевич, сенатор А. Ахматович, колишній російський посол в Царгороді Н. Чариков, граф В. Татищев, В. Налбандов, Д. Сейдамет та інші.

В урядовій декларації 18 червня 1918 р., якою встановлювалась структура влади в Криму були визначені основні напрямки політики кримського уряду, які передбачали, зокрема, збереження самостійності півострова і ствердження його міжнародного становища. Відновлювались права приватної власності. Передбачалась реформа землеволодіння і підтверджувалась дійсність на території Криму всіх законів колишньої російської держави, виданих до 25 жовтня 1917 р. Проголошувалась свобода зібрань, друку і віросповідання. Кримський уряд заявив про свої наміри щодо формування в подальшому власної армії і флоту, в світлі чого висунув претензії на частину чорноморського флоту колишньої Росії. Урядом були встановлені державний прапор і герб.

Проте, ця обширна декларація зовсім не торкалась питань міжнаціональних відносин і прав різних народностей, мешкаючи на півострові. Про будь-яку залежність від України, або прилучення до неї в документі не було й мови.

Натомість, у здійсненні зовнішньополітичної лінії Кримський крайовий уряд намагався розгорнути активну діяльність щодо встановлення контактів, насамперед з Німеччиною та Туреччиною.

Незважаючи на урядові заяви щодо проведення самостійного незалежного курсу, кримське керівництво додержувалось проросійської орієнтації. Самовизначення Криму мало тимчасовий характер, лише до відновлення єдиної (але не соціалістичної і не радянської) російської держави. На думку міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка такий політичний курс кримського уряду певною мірою суперечив волі населення півострова. Він зазначав, що у вирішенні кримської справи український уряд мав підстави виходити з того, що не

тільки українці, а й татари, караїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною. «Тільки росіяни, що тепер поробилися кримськими самостійниками, мріяли про майбутню реставровану Росію і до цього часу хтіли зберегти самостійну кримську державу. Опинившись в ролі кримського правительства, російські політики і урядовці хтіли зовсім ігнорувати Українську Державу»⁷.

Слід зауважити, що здійснення політики Кримського крайового уряду проходило виключно в центрі трикутника, сторонами якого були Німеччина, радянська Росія та Українська Держава. Кожна з них бачила свій інтерес у розв'язанні кримського питання. В площині цих взаємовідносин цікавим є й той факт, що жодна із сторін не розглядала кримський уряд як легітимний орган і самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Радянська Росія вважала його нелегітимним; Українська Держава – тимчасовим урядом, який до того ж не виражає волі всього населення Криму; Німеччина – адміністрацією, яка допомагає в управлінні територією зайнятої її військами. Цікавою характеристикою кримської державності може бути вислів П. Скоропадського, який писав у своїх спогадах, що «варто поглянути на карту, щоб відразу зрозуміти, наскільки така держава не має даних для того, щоб бути життєздатною»⁸.

Визначальним чинником формування і діяльності Кримського крайового уряду стала присутність німецького військового контингенту. В липні 1918 р. з Криму до Берліна було направлено урядову делегацію, що мала на меті добитися від німецького уряду визнання незалежності Криму від України, отримання від нього позик і встановлення з Німеччиною безпосередніх торговельних відносин. Таємно німецькому уряду була також передана доповідна записка Кримськотатарської національної директорії про створення самостійного Кримського ханства під протекторатом Німеччини і Туреччини.

Здійснення політичної стратегії уряду Української Держави щодо Кримського півострова в таких умовах ускладнювалось важливим чинником, що свої претензії на нього висувала й радянська Росія, для якої Кримський півострів з стратегічного, політичного і військового поглядів

⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–19123. – Т. 2. – Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Ужгород, 1930. – С. 213.

⁸ *Павло Скоропадський.* Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 234–235.

був не менш важливим як для України. Зіткнення інтересів обох держав з цього приводу призвело до запеклих дискусій на триваючих тоді в Києві українсько-російських мирних переговорах. Зокрема, це питання порушувалось під час обговорення проекту державних кордонів між Українською Державою та РСФРР. Це питання вирішувалось як на пленарних засіданнях мирної конференції, так на спеціально створеній для цього політичній комісії.

Так на засіданні української політичної комісії 4 червня була прийнята нота в справі Криму, в якій зазначалось про тісний економічний і етнографічний зв'язок його з Україною, і що приєднання Кримського півострова до Української Держави може відбутися на автономних підставах⁹.

Радянська Росія ніяк не бажала погодитись з перспективою втрати Криму і деяких інших регіонів (Дон, Кубань), що прагнули стати на шлях самовизначення і вважала їх тимчасовими антирадянськими «контрреволюційними» формуваннями на своїй території. Російські представники, декларуючи свою прихильність гаслу права націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, в той же час підкреслювали, що це не означає визнання цього права за «імпровізованими установами, що були споруджені не своїми силами, а урядом»¹⁰.

У своїй заяві 24 травня на українсько-російських мирних переговорах російська делегація висловила свою точку зору з приводу намагань окремих регіонів колишньої Росії до самовизначення. В ній, зокрема, говорилося, що «з точки зору права, від імені різних частин Росії не можуть промовляти особи, які не являються правомочними. Правомочними вони не можуть бути, оскільки окремі області однієї держави аж ніяк не можуть з правової точки зору бути суб'єктами міжнародного права, а тому не можуть виступати як такі на конгресах і конференціях. Якщо базуватися на принципі самовизначення, який був проголошений російською революцією, і який ми вважаємо одним з най-

більших її завоювань, то в даному випадку він немає додатку, оскільки області, про які йде мова (Дон, Кубань, Крим – авт.) фактом проголошення і здійснення радянської влади втілили в життя принцип самовизначення»¹¹.

Однак це певною мірою суперечило змісту російської заяви від 25 травня, де говорилося, що під юрисдикцію уряду РСФРР підпадають лише ті території на яких діє влада робітничо-селянських рад¹². Виходячи з цього положення, українська сторона вважала, що з відокремленням Кримського півострова у самостійну державну одиницю, так само як інших державних утворень з нерадянською формою влади всі підстави для переговорів України з Росією в справі цих територій втратили сенс. Так зокрема, на засіданні українсько-російської політичної комісії 17 червня голова української політичної комісії О. Шульгин, висловлюючись з приводу цього, зауважив, що питання радянської влади в Криму «не є для нас ще остаточно зафіксованим, оскільки там ви ще не перемогли. Там зараз відбувається процес самовизначення... Зараз там цей процес відбувається, і у всякому разі це процес, який цілком не має торкатися Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки. Тому наша розмова з вами про Крим не має під собою ніякого ґрунту...»¹³. Виходячи з таких позицій українська сторона оголосила формулу української політичної комісії в справі Криму: «Українська Мирова делегація констатує, що Російська Соціалістична Федеративна Соціалістична Республіка втратила свої права на Крим»¹⁴.

З свого боку, РСФРР у вирішенні долі спірних місцевостей наполягала на дотриманні норм міжнародного права, положень, закріплених у різних договорах і міжнародних актах, зокрема Брестському мирному договору, у якому і згадки не було про державні утворення, що виникли на території, що виникли на території колишньої Російської імперії. Радянська Росія категорично відкидала намагання української сторони заперечувати існування українсько-російського кордону між Кримом і Української Державою,

⁹ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 36, арк. 4.

¹⁰ Там само, оп. 3, спр. 4, арк. 28.

¹¹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. – Київ – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999. – С. 294.

¹² Там само. – С. 296.

¹³ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 37, арк. 18.

¹⁴ Там само, арк. 62.

оскільки мовляв, з ліквідацією радянської влади на півострові РСФРР втратила свої суверенні права на нього.

Висловлюючись з приводу кримського питання голова російської мирної делегації Х. Раковський наголосив, що «ви робите заяву, що це питання не входить в нашу дискусію, тому що ви вважаєте суверенні права наші над Кримом, як держави, яке до вчорашнього дня мало законну владу над Кримським півостровом, вже неіснуючими. Ми з нашого боку заявляємо, що вважаємо їх існуючими. Ви заявляєте, що це питання ви не будете обговорювати. Ми заявляємо, що це питання ми будемо обговорювати. Ви заявляєте, що це питання втратило для вас значення, для нас це питання продовжує мати теж саме значення і про це питання ми на даній конференції будемо розмовляти – в якому порядку, ми за собою залишаємо це право визначити, але ж відмовитись від нього ми не можемо»¹⁵.

У ході переговорів, 10 вересня російська делегація опублікувала декларацію, в якій наголошувалося, що «з боку української делегації не було наведено будь-яких доказів на захист підтримуваного нею положення. Українська делегація не могла пред'явити жодного договору і дипломатичного акту, з якого випливало би, що Росія втратила своє право на Крим, або ж, що це право було заперечуване контрагентами Росії при укладенні Брест-Литовського договору»¹⁶.

Виходячи з такої концепції, російська сторона пов'язувала вирішення стосунків України з новоутвореними державами з умовами Брестського мирного договору, який, будучи укладений державами Четверного союзу з Росією, як однією з договірних сторін, не передбачав виникнення на її території будь-яких державних новоутворень. Саме відсутність у договірних статтях положень і взагалі згадок про можливість самовизначення в майбутньому окремих територій Росії, на думку російської сторони, констатувало територіальну цілісність РСФРР і мало й надалі зберігати її зверхність над регіонами колишньої російської держави, відокремлення яких не було зазначене в договорі. В інтерв'ю «Вечерней Красной газете» про хід

українсько-російських переговорів член російської мирної делегації Д. Мануїльський зокрема зазначив, що питання Криму «не передбачене Брестським договором. Якщо питання про Україну передбачене російсько-німецьким миром, то ні в одному договорі не можна знайти засад для виправдання з якого б то не було боку претензій на Крим. Ми виходимо з того основного принципу, щ у Києві вирішується питання про Україну, а не про долю Росії... Та прикордонна смуга, пройде між нею та Росією, відокремить Україну рівним чином від білоруських губерній і від території, населеної донськими та кубанськими козаками, і від Криму»¹⁷.

Так російська сторона вважала, що всі вони становлять невід'ємну частину РСФРР і тому крім кордонів з Австро-Угорщиною, що існували перед війною, та нової межі від Тарнограда до Вигоновського озера, що встановлювалась Брестським мирним договором, на всіх інших ділянках визначення державних меж України може статися тільки за згодою РСФРР, оскільки новоутворені країни не згадувались ні в Брестському договорі РСФРР з державами Четверного союзу, ні в додатковому договорі її з Німеччиною від 27 серпня 1918 року¹⁸.

Українська Держава у своїх міжнародних стосунках, в тому числі і з Кримом, виходила з власного міжнародного статусу незалежної держави. Міжнародні договори і угоди, в яких вона участі не брала (Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918 р. тощо), не накладали на неї будь-яких зобов'язань. Тим часом, додаткова угода РСФРР з Німеччиною від 27 серпня, якою підтверджувалась державна незалежність Естляндії, Лифляндії і Грузії, була безпосереднім доказом того факту, що Брестський мир не гарантував непопорушності території колишньої Росії.

Російська сторона звинувачувала Україну, яка намагалася безпосередньо вступати в контакти з новоутвореними країнами і самостійно вирішувати питання відносин з ними, в порушенні норм міжнародного права і втручанні у внутрішні справи РСФРР. Прецеденти з Кримом, Доном, Кубанню російська сторона

¹⁵ Там само, арк.71.

¹⁶ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. – Київ – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999. – С. 325.

¹⁷ Там само. – С. 316.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 2, спр.14а, арк. 1.

кваліфікувала як наступальну політику України щодо Росії. Російська сторона навіть висувала умови, щоб Україна припинила наступальну політику щодо радянської Росії. Під наступальною політикою повноважні представники РСФРР кваліфікували «висування нових інцидентів, котрі вносять перерви в наші переговори – Крим, Дон тощо»¹⁹.

Питання про Кримський півострів радянська Росія ставила в залежність від III Універсалу Центральної Ради, який був актом одностороннім. Незважаючи на докорінну зміну політичної ситуації з часу видання цього Універсалу, російська сторона розхвалювала його демократизм, відповідність меті етнографічної цілісності українського народу і, посилаючись на нього, відстоювала великодержавницькі цілі.

У тенденції російської дипломатії поставити вирішення питань відносин Української Держави з державними утвореннями, що виникли на території Росії, зокрема Кримом, в залежність від їхніх стосунків з РСФРР і намаганнях підпорядкувати вирішення цих питань контролю і санкції російського уряду, українська сторона бачила претензії не виправдані ні дипломатичними, односторонніми або державними актами, на які посилалась РСФРР, ні державним статутом сторін.

Заяви російської сторони про те, що державна незалежність країни повинна вирішуватись згідно з волевиявленням населення і набуває право чинності лише внаслідок укладення міжнародних трактатів, спростовувалась історичними фактами виникнення і існування радянської Росії в добрестський період, коли вона ще не одержала міжнародного визнання, яке було б зафіксовано відповідним правовим актом.

Триваюча громадянська війна, розпалена більшовиками, і відсутність чітко визначених відповідними міжнародними актами закріплених кордонів між новоутвореними державами, геть відмітали скарги представників РСФРР на втручання в її внутрішні справи.

У з'ясуванні політики української сторони щодо Кримського півострова характерним є документ «О границях Української Держави під взглядом політичним», підготовлений відомим діячем українського національного руху Д. Дон-

цовим, який брав участь в українсько-російських мирних переговорах як експерт політичної комісії. Цей документ охоплював велике коло питань у визначенні українських кордонів як з РСФРР, так і з державними утвореннями на території колишньої царської Росії. Зокрема він обґрунтовував позицію Української Держави щодо Криму.

Зазначаючи помилковість політики українського уряду за часів Центральної Ради і положень III Універсалу, що не включали Крим до складу України, Д. Донцов підкреслював суперечність цього Універсалу позиції гетьманського уряду, який виходив з приналежності Кримського півострова до Української Держави.

Значною перешкодою у вирішенні справи з Кримом, була невизначеність того, які саме території колишньої Росії перебувають під юрисдикцією радянського уряду. Від чийого імені уповноважена була промовляти на міжнародній арені РСФРР: від мені колишньої Росії без України та інших територій, які відпали від неї за Брестським миром, чи від власне Росії без державних утворень, що сконсолідувались в державні одиниці вже після підписання брестських угод?

На думку Д. Донцова, Українська Держава у проведенні зовнішньої політики повинна була твердо стояти на власній позиції, виходячи з факту розпаду Російської імперії і утворення окремих самостійних територій. Однак, якщо у відношенні Білорусії, Дону, Кубані Українська Держава повинна була вступати в зносини з ними як окремими самостійними державними утвореннями, то щодо Кримського півострова політика мала бути іншою. Д. Донцов вважав, що «прийняти право політичного самовизначення за кількомастами тисячів мешканців Криму, значило би зробити залежними від їх доброї волі долю 40 мільйонного краю України... опріч того подібні карликові держави (як Крим) яко вишні стратегічні пости ніколи не затримують своєї незалежності. Виділений з України, до якої він є органічно прив'язаний, Крим зробився би іграшкою в руках других сил»²⁰.

Зважаючи на чітко визначену проросійську орієнтацію політики кримського уряду, Українська Держава не бажала мати у себе під боком

¹⁹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. – Київ – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999. – С. 259.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 2607, оп.1, спр.14, арк.13.

черговий зародок відбудови єдиної неділимої Росії. На думку Д. Донцова, визнання права Криму на самовизначення мало носити характер не політичний, а лише культурно-національний, зважаючи на права татарського народу. З політичної точки зору Крим був інтегральною частиною України і таким мусив залишитися й надалі. Українська Держава повинна була провадити в цьому напрямку тверду політику і не йти на жодні компроміси.

Передбачаючи чим може завершитися втрата Криму для України, Д. Донцов наводив факти з історії: Паризький мир 1856 р. змусив Росію відмовитись від права мати воєнно-морський флот на Чорному морі та арсенали на його узбережжі. Він писав: «Такі втрати і подібні обмеження суверенності Української Держави чекають цю останню по втраті Криму, взглядно на його перехід в інші руки... Належність Криму до України є *condicio sine qua non* української незалежності»²¹.

Український уряд повинен був добиватися від радянської Росії визнання його суверенітету над Кримом, і вести переговори з останньою лише про його статус в Українській Державі, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною. Інші чинники при вирішенні кримської справи мали бути виключені.

Виходячи з таких принципів, український уряд у справі визначення державної приналежності Кримського півострова керувався інтересами розбудови незалежної територіально цілісної Української Держави, у світлі чого вирішувалось й питання стратегічного забезпечення державних кордонів. У політичному лані вони мали бути встановлені так, щоб суверенність України не зазнала б шкоди як внаслідок втрати своїх, так і через прилучення чужих територій.

Українська Держава провадила послідовну політику щодо вирішення кримського питання. Гетьман та міністерство закордонних справ неодноразово зверталися до німецького командування в Україні та урядових установ Німеччини з проханням посприяти справі Криму до України. Позитивні зрушення в цьому напрямку відбулись після візитів до Берліну гетьмана П. Скоропадського та прем'єр-міністра Української Держави Ф. Лизогуба, коли уряд Німеччини погодився на врегулювання кримської проблеми на користь України.

Здійснення політичної лінії на прилучення Криму до Української держави потребувало від її уряду застосування гнучкої тактики. Зважаючи на активізацію проросійських сил в Криму і недостатність інформованості місцевого населення про стан справ в Україні, слід було відповідно підготувати громадську думку, схилити її до української орієнтації. На необхідність цього, зокрема, звертав увагу симферопольський повітовий староста, який докладав, «що не тільки татари, а й російське населення Криму має самі перекручені відомості про Україну та український уряд. Відсутність слухної інформації робить плідний ґрунт для всіляких абсурдних чуток і перекрученого тлумачення подій. Необхідно найшвидше створити в Криму добре налагоджений друкований орган, який повинен інформувати населення в бажаному напрямку. Газета повинна видаватися російською мовою»²².

З відповідною метою Міністерство закордонних справ Української Держави виділило кошти на підтримку трьох газет, які поширювали ідеї прилучення Криму до України. Однак кримський уряд всіляко перешкоджав цій пропаганді. Переслідувались не тільки українські газети та громади, які підтримували думку про необхідність приєднання Криму до України, а й навіть заборонялось приймати з України урядові телеграми державною мовою.

В свою чергу, український уряд вирішив вжити відповідних акцій щодо Криму. Рада Міністрів Української Держави затвердила розроблену міністерством закордонних справ програму встановлення економічної блокади півострова. З середини серпня було припинено товарообмін з Кримом, сухопутне і морське сполучення. Був встановлений митний догляд вантажів, що надходили з України до Криму. Пропускалися лише товари і продукти для потреб австро-німецьких військ у Криму.

Наслідком таких репресивних заходів стало різке погіршення економічного стану в Криму. Економічна блокада півострова, встановлена саме наприкінці літа – в період збирання врожаю, призводила до занепаду основної статті доходу населення Криму – торгівлю овочами та фруктами. Не було можливості реалізувати їх в Україні, або експортувати до Німеччини. Врожай гинув.

²¹ Там само, арк. 79.

²² Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 17, арк. 90.

Німецькі власті звернулися до українського уряду з пропозицією зняти блокаду в інтересах кримського населення. Зокрема в листі начальника штабу німецьких окупаційних військ в Україні генерала Гренера прем'єр-міністру Української Держави Ф. Лизогубу говорилося: «Внаслідок розвитку подій, відносини між Україною та Кримом за останні тижні до того натягнуті, як у політичному, так і в господарському відношенні, що коли найближчим часом не стануться зміни, можна буде побоюватись подальшого зростання вже створених труднощів, які навряд чи є в інтересах України і Криму. З приводу цього верховне командування дотримується тієї думки, що необхідно якнайшвидше дійти до погодження і зкликати нараду з цього питання. Оберкомандо згодне запропонувати свої послуги при веденні переговорів та вплинути на кримський уряд за для скорішого порозуміння»²³.

Пояснюючи свою політику, український уряд наголосив, що Україна взяла на себе лише зобов'язання щодо постачання товарів до Німеччини, а щодо Криму, який не входив до складу Української Держави, таких зобов'язань не брала. Незважаючи на це, Рада Міністрів Української Держави зазначила можливість піти назустріч населенню півострова, але виключно залежно від подальших дій Краєвого уряду Криму, який досі ухилявся від порозуміння з Україною.

Економічна політика Української Держави щодо Криму дала певні результати. Врешті кримський уряд висловив згоду на ведення переговорів щодо форми державного об'єднання з Україною. Тоді ж Рада Міністрів Української Держави розглянула на своєму засіданні 18 вересня питання про припинення митної війни з Кримом. Ідучи назустріч тяжкому становищу кримського населення, яке за таких умов не мало змоги реалізувати зібраний врожай, український уряд прийняв постанову про тимчасове припинення митної війни і зняття митного догляду з вантажів, прямуючих до Криму, за умов негайного надіслання представниками Криму уповноважених осіб для ведення переговорів про умови об'єднання Криму з Україною. Український уряд, надаючи важливого значення цій справі вирішив також, що ці переговори з укра-

їнського боку повинні вести «безпосередньо міністри заінтересованих відомств, не передаючи своїх повноважень іншим особам»²⁴. Рада міністрів Української Держави уповноважила голову Ради міністрів Ф. Лизогуба, міністра закордонних справ Д. Дорошенка, міністра внутрішніх справ І. Кістяковського, міністра фінансів А. Ржепечького, міністра торгівлі С. Гутника і військового міністра О. Рогозу на ведення переговорів з представниками Криму «про об'єднання Криму з Україною і підписання актів і договорів по всіх питаннях політичного, фінансового і адміністративного характеру»²⁵. Українська сторона також зажадала від кримських представників, щоб вони мали повноваження на обговорення не тільки економічних, а й політичних питань²⁶.

У середині вересня до Києва прибула кримська делегація у складі голови делегації А. Ахматовича, міністра освіти Н. Чарикова, міністра шляхів Л. Фрімана, міністра харчових справ Нікіфорова. Німецьке командування надіслало на переговори свого спостерігача принца Рейса.

У ході переговорів виявилось, що кримська делегація зайняла непоступливу позицію, зауваживши, що Крим має бути цілком незалежний від України і будь-які зміни або обмеження його статусу можуть статися внаслідок рішення мирного конгресу, або із взаємної угоди з Українською Державою, незважаючи на те, що Криму пропонувалась широка автономія, самостійність в сфері місцевого самоврядування, економіці, політиці тощо. Внаслідок чого українська сторона заявила про невизнання компетентності кримських делегатів виявляти волю і бажання населення півострова і зажадала призначення нових уповноважених, які представляли б основні народності Криму.

Делегація в новому складі, що прибула згодом, зайняла більш поступливішу позицію. Після довгих і гострих дебатів з новими представниками Криму було досягнуто порозуміння і вироблені прелімінарні умови договору, за яким Крим діставав внутрішню автономію в складі Української Держави, свою адміністрацію, територіальне військо тощо. При Раді Міністрів запроваджувалась посада статс-секретаря у справах Криму. Угода мала бути ратифікована татарським

²³ Там само, ф.1064, оп. 3, спр. 1, арк. 39.

²⁴ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С.214.

²⁵ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.7, арк.10.

²⁶ Там само, оп.1, спр.6, арк. 261.

Курултаєм і з'їздом національних та громадських організацій Криму²⁷. Проте до практичного здійснення цих домовленостей справа не дійшла.

Поразка Четверного союзу у світовій війні безпосередньо вплинула на хід подій в Україні. Німеччина не могла виконувати роль стабілізуючого чинника в цьому регіоні і виводила свої війська з України. Ситуація значно погіршувалась внутрішнім протиборством у краї. Розпочаті в середині листопада антигетьманське повстання під проводом Директорії і воєнні дії про радянських сил, безпосередньо спрямовуваних і підтримуваних РСФРР, загострили ситуацію.

15 листопада 1918 р. був утворений новий Кримський крайовий уряд. Після залишення півострова німецькими і австрійськими військами цей уряд у своїй діяльності почав спиратися на сили Антанти, яка підтримувала антирадянські сили Росії, зокрема на французькі війська, що вступили до Криму. Одним з основних своїх завдань кримський уряд вбачав у зближенні з усіма організаціями, які мали метою відродження колишньої єдиної Росії.

Підбиваючи підсумки слід додати, що вирішення Кримського питання за часів Української

Держави 1918 р. відобразила еволюцію поглядів українського керівництва у визначенні принципів засад політики щодо суміжних держав: від революційного романтизму Центр. Ради щодо дотримання права націй на самовизначення до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України у здійсненні зовнішньополітичного курсу. Кримська політика гетьманату була перспективною і єдиною доцільною за тогочасних обставин. Її недовершеність зумовлена не помилковістю чи ваганнями у здійсненні, а незворотними зрушеннями в системі міжнародних відносин²⁸.

Урядом Української Держави було закладено підвалини зовнішньої політики, які передбачали встановлення відносин з державами і державними утвореннями, що виникли на теренах постімперської Росії. Однак в умовах тогочасної українсько-російської конфронтації, триваючої громадянської війни, поширення білого руху в різних регіонах Росії, обставин, пов'язаних із закінченням Першої світової війни, а в решті нетривалий період існування самого гетьманату, унеможливило втілення напрацьованих української дипломатії.

References

Boiko O.D. Formuvannia terytorii ukrainskoi nezaleznoi derzhavy v chasy Ukrainkoi revoliutsii (1917 – 1921 rr.). – K., 2007. – S.43. [in Ukrainian].

Dokumenty vneshnei polytyky SSSR. – M., 1957. – T. 1. – S. 122. [in Ukrainian].

Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy. 1917–19123. – T. 2. – Ukrainka Hetmanska Derzhava 1918 r. – Uzhhorod, 1930. – S. 213. [in Ukrainian].

Matviienko V.M. Ukrainka dyplomatiia 1917 – 1921 rokiv na terenakh postimperskoi Rosii.– K., 2002. – S. 57. [in Ukrainian].

Myrni perehovory mizh Ukrainkoiu Derzhavoiu ta RSFRR 1918 r. Protokoly i stenohramy plenarnykh zasidan. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. – Kyiv – Niu-York – Filadelfiia, 1999. – S.294. [in Ukrainian].

Pavlo Skoropadskyi. Spohady. – Kyiv-Filadelfiia, 1995. – S.234-235. [in Ukrainian].

²⁷ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 148.

²⁸ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917 – 1921 років на теренах постімперської Росії.– К., 2002. – С. 57.

Валентина Шакула (м. Переяслав-Хмельницький)

Діяльність Переяслав-Хмельницького хлібозаводу в 1986–2000 рр.: історико-краєзнавчий аспект

У статті висвітлюється питання функціонування Переяслав-Хмельницького хлібозаводу в 1986–2000 рр., які були особливо складними для промисловості України через затяжну економічну кризу. Закцентовано увагу на проблемах організації виробничого процесу в складних умовах перехідного періоду, з'ясовано причини подальшої реорганізації заводу. Підприємство пережило чимало потрясінь, які призвели до зміни форми власності: наприкінці 2000 р. АТ «Київхліб» отримало свідоцтво на право власності на цілісний комплекс ДП «Переяслав-Хмельницький хлібозавод».

Ключові слова: Переяслав-Хмельницький хлібозавод, хлібобулочні вироби, хлібопекарське обладнання, асортимент продукції, реалізація виробів.

Valentina Shakula

Activity of Periaslav-Khmelnitskyi bread plant in 1986–2000: historical and local aspect

The article deals with the question of the functioning of Pereiaslav- Khmelnitskyi bakery in 1986-2000, which was especially difficult for industry of Ukraine due to the protracted economic crisis. Focus on problems of organizing the production process in difficult transitional conditions period, the reasons for further reorganization of the plant were clarified. Enterprise has experienced many shocks that have led to a change in ownership: in the end In 2000 Kyivkhlіb JSC received a certificate of ownership of the whole Complex of Pereiaslav-Khmelnitskyi Bakery.

Key words: Pereiaslav-Khmelnitskyi bakery, bakery products, baking equipment, assortment of products, sale of products.

Валентина Шакула

Деятельность Переяслав-Хмельницкого хлебозавода в 1986–2000 гг.: историческо-краеведческий аспект

В статье раскрывается вопрос функционирования Переяслав-Хмельницкого хлебозавода в 1986–2000 гг., которые были особенно трудными для промышленности Украины в связи с долгим экономическим кризисом. Сакцентировано внимание на проблемах организации производственного процесса в сложных условиях переходного периода, установлены причины последующей реорганизации завода. Предприятие пережило немало потрясений, которые привели к смене формы собственности: в конце 2000 г. АО «Киевхлеб» получило свидетельство на право собственности на целый комплекс ДП «Переяслав-Хмельницкий хлебозавод».

Ключевые слова: Переяслав-Хмельницкий хлебозавод, хлебобулочные изделия, хлебопекарное оборудование, ассортимент продукции, реализация изделий.

Для сучасних краєзнавчих студій важливим є дослідження не тільки масштабних тем загальнодержавного значення, але й вивчення місцевого матеріалу, який часто містить важливі історичні відомості. Так, діяльність Переяслав-Хмельницького хлібозаводу є важливою для історії м. Переяслава-Хмельницького, оскільки висвітлює тему розвитку місцевої про-

мисловості у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., адже підприємство успішно функціонує ще й нині.

Переяслав-Хмельницький хлібозавод від часу відновлення виробництва після звільнення міста від німецько-фашистських загарбників завжди був провідним підприємством харчової промисловості в місті та районі. Пройшовши

шлях від кустарної пекарні Переяслав-Хмельницького заводу продовольчих товарів до потужного сучасного підприємства, він на протязі всього існування забезпечував хлібобулочними виробами широкого асортименту ще й споживачів прилеглих населених пунктів інших облас-

тей. У період 1986–2000 рр. завод переживав великі труднощі не тільки з паливними ресурсами, але й фінансовими надходженнями, що призвело до частих перебоїв у поставках сировини для виробничих процесів і, як наслідок, до періодичних зупинок випуску продукції.

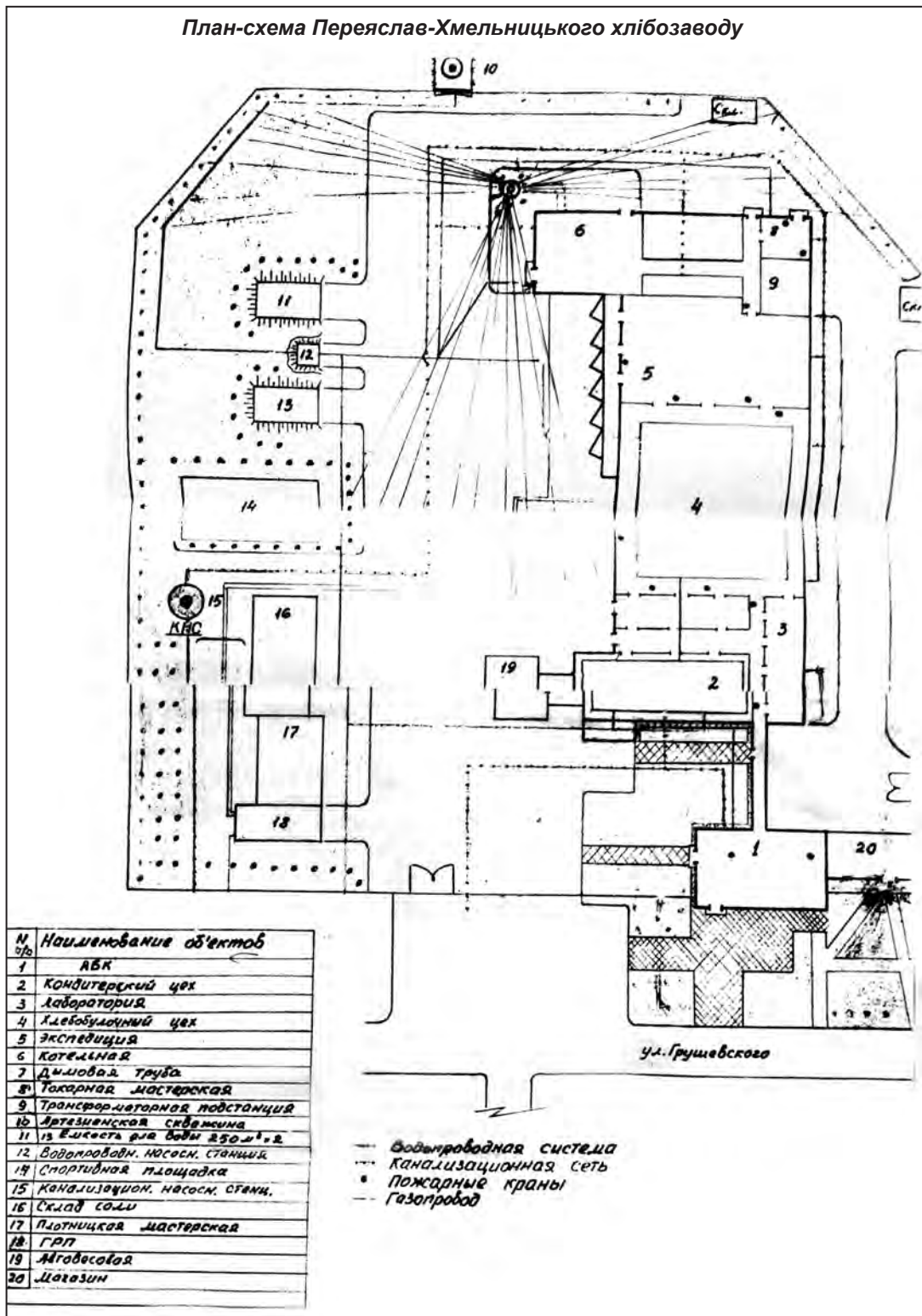

Фото 1. План-схема Переяслав-Хмельницького хлібозаводу. 1981 р.

На жаль, до цього часу немає ґрунтового дослідження історії діяльності одного із найстаріших промислових підприємств м. Переяслава-Хмельницького, хоча ця тема частково висвітлена в краєзнавчих дослідженнях М.Сікорського, І. Гончаренко, О. Гончаренка, Н. Онопрієнка, а також автора даної статті¹. Така розвідка дасть можливість більш повно висвітлити історію розвитку промисловості міста та роль хлібозаводу в її функціонуванні.

Слід зазначити, що наприкінці 70-х рр. ХХ ст. у м. Переяславі-Хмельницькому вже діяв потужний хлібозавод, але його виробничі потужності не могли впоратися із великими об'ємами замовлень торгівельної мережі, виконанням планів випуску продукції та подальшого розширення асортименту хлібобулочних виробів, тому вже на червневому засіданні сесії ради народних депутатів міста в 1978 р. було прийнято рішення про початок будівництва нового хлібозаводу потужністю 65 т/добу по вул. Червоноармійській (нині – М. Грушевського)². Контроль за організацією підготовчих робіт до початку будівництва та відповідальність за дотримання його термінів були покладені на директора Ніцкевич Валентину Григорівну³. Техно-робочий проект будівництва був розроблений Інститутом Укрґіпрохарчопром (м. Київ) на основі завдання, затвердженого Мінхарчопромом УРСР 10.04.1979 р.⁴

Введення в дію нового хлібозаводу, будівництвом якого відало ПМК-14 тресту «Бориспільсьліббуд» під керівництвом В.І. Захарчука, повинне було не тільки підвищити рівень меха-

нізації виробничих процесів, але й вирішити побутові проблеми працівників, оскільки передбачалося зведення кількох багатоповерхівок цільового житла та виділення ділянок для приватного будівництва. Але процес проходив дуже повільно. План капітальних вкладів за перше півріччя 1982 р. виконаний був лише на 45%, а за друге – на 39%, недовиконання обсягів будівельно-монтажних робіт на кінець року сягнуло 193 тис. крб. Основними причинами такого стану були незабезпечення роботи підрядчиками та низький рівень організації робіт на будівельній площадці⁵. У зв'язку з цим улітку 1983 р. виконком Переяслава-Хмельницької міської ради народних депутатів бере на особливий контроль будівництво нового хлібозаводу та ставить нове завдання – наприкінці 1984 р. підготувати об'єкт будівництва до введення в експлуатацію. Кошторисна вартість об'єкта склала 2995,3 тис. крб, у тому числі будівельно-монтажних робіт – 2080 тис. крб⁶. Керівнику ПМК-14 було дане розпорядження підготуватися до прийому нового обладнання, яке на той час уже надходило. Його здача в монтаж була запланована на 01.07.1983 р., але конструкція будівлі була ще не готова, адже замість 32 будівельників на площадці працювало всього 8. 15 та 28 червня 1983 р. було проведено перевірки виконання вказівок народних депутатів та виявлено, що роботи на будівництві ведуться занадто повільно⁷. Виконком постановив: усі недоліки мусять бути якнайшвидше ліквідовані, про що двічі на рік начальник ПМК-14 повинен звітуватися перед народними депутатами. Окрім того, з метою посилення контролю за

¹ Гончаренко І., Гончаренко О., Онопрієнко Н. Переяслав на межі тисячоліть: соціально-економічний аспект / Переяслав у віках: Упор. В.П. Коцур, О. В. Колибенко. – К.: ТОВ «Світ успіху», 2007. – С. 302-312; Шакула В.М. Хлібопекарське промислове обладнання 60-80-х рр. ХХ ст. в експозиції Музею хліба НІЕЗ «Переяслав» // Питання історії науки і техніки. – К., 2015. – №3. – С. 70-74; Шакула В.М. Особливості діяльності Переяслав-Хмельницького хлібозаводу у період 1956-1977 рр. // Питання історії науки і техніки. – К., 2017. – № 3 (43). – С. 12-23; Шакула В.М. Огляд історії модернізації хлібопекарського промислового обладнання Переяслав-Хмельницького хлібозаводу (40-ві рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) // Питання історії науки і техніки. – К., 2016. – № 2. – С. 37-42; Шакула В.М. Переяслав-Хмельницька хлібопекарня у період післявоєнної відбудови (1943-1955 рр.) // III Дунайські наукові читання: Голод 1946-1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18-19 травня 2017 року). – Ізмаїл, 2017. – С. 306-311.

² Архівний відділ виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради, ф.1, оп.1, спр. 497, арк. 146.

³ Там само, арк. 144.

⁴ Там само, ф. 1, оп. 1 (Т. 3), спр. 713, арк. 35.

⁵ Там само, спр. 657, арк. 11-12, 180.

⁶ Там само, оп.1 (Т. 3), спр. 713, арк. 33.

⁷ Там само, арк. 40-44.

виконанням рішення виконкому, було створено депутатський пост у складі економіста хлібозаводу Л.В. Сахневич та бригадира ПМК-14 І.Т. Губенка⁸. Усі вказані заходи привели до того, що будівництво пішло рекордними темпами, але на початку 1984 р. на засіданні виконкому знову піднімалося питання спорудження нового хлібозаводу⁹.

Улітку 1985 р. на новому хлібозаводі таки почали авральний монтаж обладнання, тому спеціалісти одночасно працювали не тільки над випуском продукції, але й займалися налагодженням виробництва на нових лініях та випуском пробних партій хліба. Цей процес затягнувся, тому навіть із здачею в експлуатацію нового потужного підприємства старий хлібозавод ще півроку продовжував випуск хлібобулочних виробів, аж до того часу, доки випічка не була поставлена на промислові рейки. Друга та п'ята лінії хлібобулочного цеху були запущені аж 20 жовтня 1985 р. З цього часу в Переяславі-Хмельницькому з'явилося нове підприємство¹⁰.

Як зазначалося вище, ще до 1 січня 1986 р. у місті функціонували паралельно два підприємства, а потім новий хлібозавод вже повністю забезпечував потреби населення за рахунок своєї виробничої потужності. У квітні 1986 р. на сесії народних депутатів Н.І. Кириченко, технолог хлібозаводу, доповідала, що освоєно чотири лінії в хлібобулочному та 2 лінії кондитерського цеху. Об'єм реалізації продукції виконано за I квартал на 101%. Нарікання на якість продукції вона підтвердила й пояснила такі випадки кількома причинами: велика кількість поки що некваліфікованих працівників, які прийшли на завод і зараз тільки проходять навчання, та освоєння нового технологічно відмінного від попереднього обладнання. На ньому навіть досвідчені робітники ще тільки вчаться працювати¹¹. Вона наголосила, що залучити кваліфікованих спеціалістів, які можуть працювати на встанов-

леному обладнанні завод не може, оскільки не має свого гуртожитку й квартирного фонду, тобто не може забезпечити їх житлом¹². І справді, депутатська комісія в червні 1986 р. виявила цілий ряд негативних факторів, які допустило керівництво підприємства. Серед них особливо можна виділити перевищення норми витрати сировини, низьку якість хлібобулочних виробів, великий процент простою обладнання, браковану продукцію.

Виробництво хлібобулочної продукції за 5 місяців 1986 р. склало 89,5%, хоча кількість робітників на підприємстві збільшилася на 102 працівники. Чергова сесія депутатів міськради попередила директора заводу Ніцкевич В.Г. про допущений нею низький контроль за перебігом виробництва та поставила вимогу в найкоротші терміни анулювати недоліки¹³. Як результат перевірки виконання рішення, у цьому ж році директором хлібозаводу став Бояренко С.О. Він запроваджує політику перепідготовки власних кадрів, для чого робітники заводу направляються на курси перенавчання та підвищення кваліфікації. З метою утримання спеціалістів на підприємстві новий директор приділяє велику увагу розвитку спортивно-оздоровчої роботи: робітники устаткували спортивний майданчик, профком виділяє кращим робітникам путівки для відпочинку в санаторіях та профілакторіях¹⁴. Але навіть попри всі заходи, через нестачу сировини все ж не вдалося уникнути періодичного відключення третьої та четвертої ліній хлібобулочного цеху¹⁵.

Фото 2.
Бояренко Сергій
Олександрович –
директор
Переяслав-
Хмельницького
хлібозаводу
з 1986 по 1999 рр.

⁸ Там само, ф.1, оп.1, спр. 548, арк. 35; спр. 713, арк. 34.

⁹ Там само, спр. 713, арк. 40; спр. 733, арк. 64.

¹⁰ Там само, спр. 770. арк. 14; спр. 807, арк. 25-26.

¹¹ Архівний відділ виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради, ф.1, оп.1, спр. 807, арк. 25.

¹² Там само, арк. 26.

¹³ Там само, арк. 3.

¹⁴ Там само, спр. 808, арк. 60.

¹⁵ Там само, арк. 63.

29 квітня 1986 р. у магазині м. Переяслава-Хмельницького та району поступили перші торти кондитерського цеху – «Бісквітно-кремові» в розфасовці по 0,5 кг. Над їх виготовленням працювали начальник цеху Л.П. Ткач, майстри М.М. Лукач та С.М. Козоріз, технолог В.А. Томащук. Тоді ж було введено в дію картонажний цех, але, на жаль, праця там була виключно ручна – працівники виготовляли упаковки для продукції¹⁶.

Незважаючи на ці недоліки, колектив освоїв ще й п'яту лінію обладнання та розпочав випуск хліба «Український новий»¹⁷. За старанню працюючим почали присвоювати звання «Кращий за професією». Так, наприклад, у грудні 1986 р. його удостоїлася пекар О.І. Павленко¹⁸.

Нові ринкові відносини та криза 90-х рр. ХХ ст. істотно вплинули на роботу підприємства. У 1993 р., коли інфляція сягнула найвищого показника, середньодобове виробництво хліба знизилося до 21 т/добу, а в 1994 р. – 15 т/добу¹⁹. Основними причинами такого різкого спаду були:

– приведення ціни на хліб до реальної його вартості, у результаті чого хлібозавод почав забезпечувати потреби населення в хлібі тільки для власного споживання, а не для відгодівлі худоби та птиці;

– процес введення в дію поодиноких мініпекарень у місті та районі;

– освоєння підприємцями ринку торгівлі хлібом, завезеним з Київських заводів;

– неспроможність адміністрації хлібозаводу своєчасно спрогнозувати ситуацію та вжити заходи щодо розширення ринку торгівлі хлібом і збереження існуючих точок.

Великі борги за відпущену продукцію призвели до того, що саме підприємство почало

відчувати гостру нестачу коштів. На нараді при представнику Президента України П.Г. Качкалді 21.03. 1994 р. було вирішено поліпшити роботу заводу. Райспоживспілка зобов'язувалася розраховуватися за продукцію відразу після її реалізації²⁰. Але й через півроку ситуація не покращилася: торгівля заборгувала вже 768 млн крб, що привело до того, що хлібокомбінат не зміг вчасно закупити борошно в столичних борошномельних комбінатах, і це була реальна загроза першої серйозної зупинки підприємства через фінансові труднощі²¹.

У 1996 р. посилилася конкуренція на ринку хліба в місті та районі, оскільки міська рада дозволила торгівлю тим підприємцям, які пройшли реєстрацію в міськвиконкомі й мали власне виробництво хліба та хлібобулочних виробів або ж займалися реалізацією продукції, виготовленої на місцевих підприємствах через стаціонарну мережу торгівлі та громадського харчування, які відповідали санітарно-гігієнічним вимогам для торгівлі хлібом²². Вихід із такої ситуації був тільки в покращенні якості продукції та розширенні її асортименту. Здавалося, хлібозавод знову на межі краху, але на той час ситуація була врятована санепідемстанцією, яка вже в жовтні видала постанову № 51 «Про заборону вуличної торгівлі хлібобулочними виробами суб'єктами торгівлі різних форм власності», згідно якої дозволялося перевезення продукції тільки в спеціалізованому транспорті й реалізацію лише із закритих торговельних точок²³. Тим часом борг перед хлібозаводом райспоживспілки досяг 104008 грн²⁴. А на початку 1997 р. все одно було дозволено торгівлю хлібом підприємцям, але брати під реалізацію продукцію вони повинні були на хлібозаводі²⁵. Таким чином, міська рада максимально хотіла підтримати підприємство.

¹⁶ Бояренко С. Нова продукція хлібозаводу. // Комуністична праця. – 1986. – 30 травня.

¹⁷ Козаченко М. На проектну потужність. // Комуністична праця. – 1986. – 5 грудня.

¹⁸ Фандєєв О. Краща за професією // Комуністична праця. – 23.12.1986. – № 203 (8806).

¹⁹ Архівний відділ виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради, ф.1, оп.1 (Т.3), спр. 1444, арк. 32.

²⁰ В селах району хлібом торгуватимуть тільки в магазинах. // Вісник Переяславщини. – 1996. – 19 листопада.

²¹ Райспоживспілка заборгувала хлібозаводу 768 мільйонів карбованців. З цієї причини місто може залишитися без хліба. // Вісник Переяславщини. – 1994. – 19 квітня.

²² Архівний відділ виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради, ф.1, оп.1 (Т.3), спр. 1421, арк. 289.

²³ Там само, арк. 291.

²⁴ Там само, арк. 292.

²⁵ Там само, спр. 1444, арк. 35.

Наприкінці 1997 р. було призупинено на капітальний ремонт лінію № 1, на якій випускався хліб «Український». Для того, щоб не втратити споживача, підприємство привозило хліб із м. Києва²⁶. Ремонт закінчили тільки в середині січня 1998 р.²⁷. Після цього відразу завод придбав мініпекарню та пакувальні станки, що дало змогу розширити асортимент та поліпшити умови й термін зберігання хлібобулочних виробів²⁸.

У 1998 р. міська рада надала дозвіл хлібозаводу на встановлення кіосків на розі вул. Шкільної та вул. Набережної, вул. Дзержинського та вул. Новокиївське шосе, 2-х по вул. Богдана Хмельницького, на розі вул. Артема та вул. Паризької Комуни²⁹ та 2-х магазинів-павільйонів на території міського ринку³⁰. У цьому ж році комісія міської ради встановила, що підприємство використовує свої потужності на 18,8%³¹. Відсутність коштів не дозволяє відкрити паралельні виробництва.

На початку січня 1999 р. міськвиконком затвердив документацію, яка передавала земельну ділянку загальною площею 2,5 га, на якій розташований Переяслав-Хмельницький хлібо завод, указаному підприємству в постійне користування³².

На початку літа завод змінив директора. Ним став Володимир Куценко. Він спрямував свою увагу, у першу чергу, на службу постачання, і через три тижні об'єми добового випуску продукції зросли з 4,7 до 9 т. Така політика дозволила частково розрахуватися з боргами по зарплаті та залучити до співпраці місцевих підприємців, яким стало не вигідно їздити до Києва через високу вартість пального³³.

Наприкінці 2000 р. АТ «Київхліб» отримало свідоцтво на право власності на цілісний комплекс ДП «Переяслав-Хмельницький хлібоза-

вод»³⁴. З того часу хлібо завод змінив форму власності з державної на приватну.

Таким чином, Переяслав-Хмельницький хлібо завод справді відіграв важливу роль у економіці м. Переяслава-Хмельницького в другій половині ХХ ст., оскільки був провідним промисловим підприємством міста. Слід зазначити, що завод впливав не тільки на економіку краю, але й на соціальне та культурне життя міста.

У період 1986–1991 рр. Переяслав-Хмельницький хлібо завод працював досить стабільно, розширював асортимент та боровся з неякісними випусками продукції. Асортимент виробів користувався широким попитом у споживачів, тому підприємство могло проводити реалізацію виробів навіть у прилеглих до Переяслав-Хмельницького району населених пунктах. Та історичні умови склалися так, що як тільки налагодилося виробництво, розпочався процес формування незалежної Української держави, який супроводжувався глибокою економічною кризою, що негативно вплинуло на всю діяльність підприємства.

Таким чином, під час краєзнавчого дослідження встановлено, що наприкінці 90-х рр. ХХ ст. Переяслав-Хмельницький хлібо завод переживав тяжкі часи фінансової нестабільності, породженої кризою всієї економіки України та високим рівнем інфляції, що, у свою чергу, провокувало підняття закупівельної ціни на сировину та пальне. З метою збереження підприємства керівництво свою роботу, у першу чергу, спрямовувало на розширення ринку реалізації продукції, оскільки саме від цього процесу залежало існування заводу й заробітна плата працівників. Усе ж таки у 2000 р. хлібо завод став приватним підприємством, оскільки вже не міг стабільно функціонувати при державній формі власності.

²⁶ Там само, спр. 1489, арк. 58.

²⁷ Там само, спр. 1518, арк. 2.

²⁸ Там само, спр. 1521, арк. 7.

²⁹ Там само, спр. 1532, арк. 15-27.

³⁰ Там само, спр. 1560, арк. 103-110.

³¹ Там само, спр. 1524, арк. 16.

³² Там само, спр. 1595, арк. 166.

³³ Хлібо завод, схоже, відроджується. // Вісник Переяславщини. – 1999. – 22 червня.

³⁴ Архівний відділ виконкому Переяслав-Хмельницької міської Ради, ф.1, оп.1, спр. 1679, арк. 12.

References

- Boiarenko C. Nova produktsiya khlibozavodu // Komunistychna pratsia. – 30.05.1986. – № 86 (8688). – [in Ukrainian].
- V selach raionu khlibom torguvatymut tilky v magazynakh // Visnyk Pereiaslavshchyny. – 19.11.1996. – № 130 (9362). – [in Ukrainian].
- Honcharenko I., Honcharenko O., Onopriyenko N. Pereiaslav na mezhi tysyacholit: sozialno-ekonomichnyy aspekt / Pereiaslav u vikakh: Upor. V. P. Kozur, A. V. Kolybenko. – K.: TOV „Svit uspikhu“, 2007. – S. 302-312. – [in Ukrainian].
- Kozachenko M. Na proektну potuzhnist // Komunistychna pratsia. – 05.12.1986. – № 193 (8786). – [in Ukrainian].
- Payspozhyvspilka zaborgovala khlibozavodu 768 milioniv karbovantsiv. Z tsiyeyi prychny misto mozhe zalyshytysia bez khliba // Visnyk Pereiaslavshchyny. – 19.04.1994. – № 44 (8981). – [in Ukrainian].
- Fandiyev O. Krashcha za profesiiyeyu // Komunistychna pratsia. – 23.12.1986. – № 203 (8806). – [in Ukrainian].
- Khlibozavod, skhozhe, vidrodzhuyetsia // Visnyk Pereiaslavshchyny. – 22.06.1999. - №94 (9857). – [in Ukrainian].
- Shakula V. M. Khlibopekarske promyslove obladdannia 60–80-kh rr. XX st. v ekspozytsiyi Muzeiy khliba NIEZ “Pereiaslav” // Pytannia istopiyi nauky i tekhniky. – K., 2015. – №3. – S. 70-74. – [in Ukrainian].
- Shakula V.M. Osoblyvosti diyalnosti Pereiaslav-Khmelnyskoho khlibozavodu u period 1956–1977 rr. // Pytannia istopiyi nauky i tekhniky. – K., 2017. – № 3 (43). – S. 12-23. – [in Ukrainian].
- Shakula V. M. Ohliad istoriyi modernizatsiyi khlibopekarskoho promyslovoho obladdannia Pereiaslav-Khmelnyskoho khlibozavodu (40-vi rr. XX st. –poch. XXI st.) // Pytannia istopiyi nauky i tekhniky. – K., 2016. – № 2. – S. 37-42. – [in Ukrainian].
- Shakula V. M. Pereiaslav-Khmelnyska khlibopekarnia u period pisliavoyennoyi vidbudovy (1943–1955 rr.) // III Dunayski naukovi chytannia: Holod 1946–1947 rr.: istorychni, filosofsko-psykholohichni ta pedahohichni aspekty: Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (18-19 travnia 2017 roku). – Izmayil, 2017. – S. 306-311. – [in Ukrainian].

**До 80-річчя
Великого терору**

Олена Бетлій (м. Київ)

Більшовицький терор у Києві у січні–лютому 1918 р.: жертви і пам'ять

Стаття присвячена встановленню кількості та імен загиблих під час більшовицького терору у Києві в січні (за старим стилем)/лютому 1918 р. На основі проаналізованих статистичних даних, записів метричних книг київських церков простежується динаміка та топографія насилля. У тексті ставиться питання, чому масове вбивство киян не отримало належного вивчення ані в історіографії, ані увійшло в українські проекти колективної пам'яті. Авторка доходить висновку, що брак належної уваги до жертв терору можна пояснити тим, що для українського наративу важливішою стала трагедія під Крутами, для російського – подальша боротьба з більшовиками в рамках Білого руху; єдиного ж інклюзивного міського наративу подій досі не написано. На основі розглянутого матеріалу та стану розробки студій геноциду у статті ставиться питання доцільності подальшого вивчення більшовицького терору як злочину з ознаками геноциду.

Ключові слова: Київ, більшовики, терор, Українська революція.

Olena Betlii

The Bolshevik terror in Kyiv in January–February of 1918: the victims and memory

The article is dedicated to the first of the bloodiest events in Kyiv during revolutionary period: terror organized by the Bolsheviks against the city dwellers. The analysis of the terror victims is based on metric books and statistics data. It is demonstrated that as many as 1286 were killed in January-February of 1918. Though, the number of murdered civilians is less than it used to believe, the cruelty and circumstances in which Kyivites, the name of which is also partly revealed in the article, were killed allow the historians to raise new questions while studying the events. The author, actually, suggests considering applying genocide studies approach in the further studies of the Bolshevik terror. At the same time, the author tries to answer the question of why historians have not been interested in reconstruction of the events widening source base of their research and digging deeper so far. In her opinion, the answer is that there is no integrated city narrative of the Revolution which would include different perspectives and angles. Historians of the Ukrainian revolution picked up two events from that January story – Kruty (where according to national myth 300 students sacrificed their lives for a newly independent Ukrainian Republic) and destroyed by bomb Mykhailo Hrushevski's house (an evidence of ruined city). For supporters of White Russian movement or other opponents of the socialist Ukrainian government it was important to memorize those events as an evidence of both Bolsheviks cruelty, barbarity, and weakness of the Ukrainian authorities. It is presumed that number of casualties up to 5000 and half of them Russian officers had to be a proof of that enormous cruelty taken for granted. Interestingly enough those voices did not notice that physically fighting with the Ukrainian military units Bolsheviks actually aimed to destroy the old imperial Kyiv represented not only by the officers and statesmen, but also by the oldest newspapers «Kievlanin» and «Kievskia mysl» which were shutdown and which printing houses were used by Bolsheviks for printing their own newspapers. Ukrainian «Nova Rada» could be published, however. The author also includes another voice which enriches our understanding of the events. That is the Czechs' voice of Tomas Masaryk and other members of the Section of the Czechoslovak National Council in Russia located in Kyiv. The Czechs observed the events and decided not to be involved in the Russian internal affairs. Thus, they did not elaborated any particular memory about the Bolshevik terror in Kyiv as well.

Keywords: Kyiv, Bolsheviks, terror, the Ukrainian revolution.

Olena Betlii

Большевицкий террор в Киеве в январе–феврале 1918 г.: жертвы и память

В статье рассматривается террор, организованный большевиками в Киеве в конце января-начале февраля 1918 г. На основе анализа статистических материалов и метрических книг киевских церквей уточняются количество и имена погибших. На примере материалов киевской прессы показано, как конструировалась память о событиях после восстановления в городе украинской власти.

Ключевые слова: Киев, большевики, террор, Украинская революция.

Вступ

Дослідження історії Української революції 1917–1921 рр. належать до однієї з найбільш розроблених ділянок в українській історичній науці. Окрім того, період революції став основоположним фундаментом сучасної колективної пам'яті українського суспільства. Відповідно до наказу Президента України Петра Порошенка від 22 січня 2016 р. «вшанування подій та видатних учасників Української революції 1917–1921 років» визначається «одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017–2021 роки»¹. На виконання наказу Український інститут національної пам'яті розробив окремий проект, присвячений сторіччю української революції². Цим проектом передбачено створення інтерактивної мапи місць пам'яті, що, певною мірою, відсилає нас до моделі відзначення річниць Французької революції та за назвою, але не за суттю, до концепцій, розроблених французьким істориком П'єром Нора.

Відповідно до підходу, який ліг в основу зазначеної мапи УІНП, пропонується згадування об'єктів, пов'язаних з діяльністю українських органів влади та видатних осіб революції, де вибірка робиться крізь сито політичної та воєнної історії революції³. Натомість місця пам'яті П'єра Нора – це насамперед соціально-культурний

контекст пам'яті. Тут не йдеться про об'єкти, як буквально зрозумілі місця, що їх можна позначити на карті. Для Нора, місце – це вмістилище пам'яті про досвід минулого, коли середовище, яке досвідчувало цей досвід, уже припиняє існувати⁴.

Якщо сам проект УІНП можна розглядати як своєрідне місце пам'яті Української революції, то запропонована ним мапа є всього лише візуалізованою топографічною мапою революції у Києві. Вивчення ж цієї мапи дозволяє побачити київський зріз періоду через позначені на ній місця в хронологічній послідовності. Зокрема, якщо звернути увагу на умовні знаки на позначення воєнних дій, то перед нами постають місця боїв між українськими військовиками та більшовиками за Київ у січні/лютому 1918 р. Окрім того, тут також є позначка про «місце масових розстрілів киян» у лютому 1918 р. у Маріїнському парку. Однак, в наративній частині порталу ці події оминаються увагою. Про них нема згадки ані в хронологічному переліку подій, ані в документах та матеріалах. Натомість, традиційно, головною комемораційною подією початку 1918 р. виводиться бій під Крутами⁵.

Такий фокус уваги є безпосереднім відображенням стану досліджень проблеми. Для української історіографії притаманним є зосередження

¹ Указ Президента України № 17/2016: Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років / Електронний ресурс: <https://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>, відвідано 1.01.2018.

² Про проект // Українська революція 1917–1921: 100 років боротьби / Електронний ресурс: <http://unr.memory.gov.ua/about>, відвідано 1.01.2018

³ Так, місцями пам'яті тут стають: «споруди, в яких розташовувалися органи влади українських держав, представництва українських революційних утворень, політичних і громадських об'єднань; будинки, інші споруди пов'язані із подіями Української революції; будинки, в яких народилися, проживали чи здійснювали діяльність діячі Української революції; місця боїв, зборів, демонстрацій, інших важливих подій Української революції; могили (місця поховань) учасників Української революції: державних діячів, політиків, вояків українських національних військових формувань; пам'ятники, меморіали, пам'ятні дошки, встановлені на честь подій та учасників Революції, об'єкти топоніміки, у назвах яких вшановано події та діячів Української революції»: Місця пам'яті Української революції 1917-1921 років / Електронний ресурс: <http://unr.memory.gov.ua/mapa-kieva>, відвідано 1.01.2018.

⁴ *Nora P. Between memory and history: Les lieu de mémoire // Representations. – 1989. – № 26, Special issue: Memory and counter-memory. – p. 7.*

⁵ Квінтесенцією такого підходу є цьогорічні заходи до сторіччя від часу подій, що проводилися у Києві: «29 січня 2018 року до 100-річчя бою під Крутами у Києві на історичному місці відбудеться реконструкція бою військ УНР проти більшовиків на заводі «Арсенал». Актори відтворюють події, що відбувались наприкінці січня 1918 року. Після реконструкції відбудеться традиційний смолоскипний марш від Арсенальної площі до Аскольдової могили, присвячений героям Крут»: У Києві відбудеться історична реконструкція бою на заводі «Арсенал» // Офіційний портал Києва. Київська міська рада, Київська міська державна адміністрація / Електронний ресурс: https://kyivcity.gov.ua/event/u_kiyevi_vidbudetsya_istorichna_rekonstruktsiya_boyu_na_zavodi_arsenal.html, відвідано 1.01.2018.

на державотворчих процесах. З огляду на це з подій, що відбулися в січні–лютому, у фокусі уваги перебувають ті, що пов'язані з політичними (проголошення IV Універсалу), дипломатичними (Брест-Литовський мирний договір) та воєнними (творення української армії; бій під Крутами) аспектами⁶. В контексті ж вивчення проблеми українсько-більшовицької війни за Київ, то наразі найдетальніше встановлено етапи та перебіг збройного протистояння 15–27 січня на вулицях міста⁷ і меншою мірою повсякденне життя киян у період боїв за Київ та більшовицької влади у місті. При цьому найбільш знайомим епізодом, що увійшов до багатьох досліджень, безперечно залишається влаштоване підопічними Муравйова масове вбивство окремих груп киян переважно 26–28 січня, про що детальніше йтиметься нижче. Такий фокус уваги на боях і терорі, вираженому через кількість убитих, залишив без відповіді чимало питань, пов'язаних з соціальним контекстом насилля, досвідом пересічних киян, їхнім (не)розумінням подій, що відбуваються, (не)вмінням зрозуміти небезпеку, адже чимало цивільних громадян міста загинуло на вулицях в період вуличних боїв та обстрілів. Це означає, що нам досі бракує розуміння поведінки киян в дні боїв (чи пошук хліба в охопленому страйком Києві був важливішим за декілька голодних днів у безпечному сховку?) та терору (чому більшовикам не чинився опір і стільки часу пішло на організацію самооборони?).

Означений стан досліджень значною мірою обумовлений джерелами, на основі яких пишуться праці про ці події. Насамперед – це

мемуари свідків подій, написані значно пізніше і з урахуванням досвіду цілого періоду революції. Іншу групу джерел становить преса. Однак і вона не є достатнім джерелом інформації для щоденної реконструкції подій, але є хорошим джерелом для розуміння повсякдення та комунікації у місті в екстремальний період. У цій статті автор прагне розглянути додаткові джерела – статистичні звіти та метричні книги. На їхній основі я спробую дати відповідь на питання про жертв війни, топографію та динаміку насилля. Також, зупиняючись уже на пресі та інших джерелах, я покажу, чому перша окупація Києва більшовиками не стала місцем пам'яті, яке б увійшло в сучасний український проект колективної пам'яті.

Загиблі: цифри

Причини (не)пам'яті про зазначені події безпосередньо пов'язані із історіографічною традицією. І справа тут якраз не в тому досліджено чи ні питання, а в тому, як прийнято писати про нього в контексті революції. Як правило, перебування більшовиків у Києві зображується як доказ особливої брутальності, дикунства та звірства більшовиків. Відтак, у текстах різних істориків більшовицьке владарювання у Києві використовується як приклад особливого насилля в рамках реалізованого червоного терору⁸. Зрештою, опис подій часто якраз і зводиться до двох сакраментальних фраз про кількадечний обстріл міста за наказом Муравйова та вчинений терор, внаслідок якого вбили кілька тисяч киян, з яких

⁶ Пор.: Нариси історії української революції 1917–1921 років [Текст]: у 2 кн. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1 / [В.Ф. Верстюк (кер.) та ін.]. Детальніше про історіографічні тенденції див.: *Верстюк В.* Від «Великої Октябрської соціалістической революції і громадянської війни на Україні (1917-1920)» до «Нарисів історії Української революції» і далі: історія змін дослідницької парадигми // *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції* (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.), Віталій Скальський, Галина Басара-Тилішак, Володимир Бойко – Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. – С. 11-30.

⁷ *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна: (грудень 1917 – березень 1918). – Київ; Львів: [б.в.], 1996.

⁸ *Булдаков В.П.* Красная смута: Природа и последствия революционного насилия. – Изд. 2-е, доп. – М.: РОССПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. – С. 446-448; *Касьянов Г.* Україна між революцією, самостійністю та окупацією // *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки* / упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. – К.: Ніка-Центр, 2015. – С. 144–145; *Ковальчук М.* Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920. – Київ, 2007. – С. 18-20; *Sanborn J.* Imperial apocalypse. The Great war and the destruction of the Russian Empire. – NY: Oxford university press, 2014. – p. 230; *Engelstein L.* Russia in flames: war, revolution.civil war, 1914–1921. – NY: Oxford university press, 2018. – pp. 320-322.

щонайменше половину становили офіцери колишньої Російської армії. При цьому, залежно від автора, посилення робляться переважно або на спогади київського правника Олексія Гольденвейзера⁹, або на свідчення київського історика та політичного діяча Дмитра Дорошенка¹⁰, або на реляції інших свідків подій¹¹. З цих свідчень увійшла до обігу й цифра убитих: найчастіше згадується про дві-п'ять тисяч жертв терору, з яких до половини (а часто одразу вказується цифра в 2500) були розстріляними в Маріїнському парку офіцерами (різного рангу) Російської армії.

Тож, називаючи цифру загиблих сучасники, а згодом і дослідники, не ставили питання механізму вчинення такого терору в настільки короткий проміжок часу. Чи можна було протягом трьох днів, адже терор не тривав усі три тижні перебування більшовиків у Києві, а радше був тактично використаний при встановленні більшовицької окупаційної влади у місті в перші дні (25–29 січня за старим стилем*), розстріляти дві тисячі офіцерів? А якщо так, то з яким злочином проти людяності тоді ми, історики, маємо справу? Якщо брати за основу наказ Муравйова № 9 про захоплення міста, в якому наказувалося «войскам обеих армий приказываю беспощадно уничтожить в Киеве всех офицеров и юнкеров, гайдамаков, монархистов и всех врагов революции»¹², то тоді є усі підстави говорити про воєнний злочин щонайменше з ознаками геноциду. Звідси також постає питання, як технічно здійснювався терор кількома тисячами більшовиків у півмільйонному місті. Якщо ж ці кілька тисяч

червоноармійців змогли тероризувати ціле місто, то чи могли вони протягом перших днів адресно знайти стільки офіцерів, які не були скупчені в казармах? І якщо навіть вони справді могли це зробити, то природно постає зовсім інше питання, чому вишколені у війні офіцери не чинили опору?

Можливим поясненням браку опору могло бути нерозуміння того, що собою являє монополізація влади більшовиками за допомогою терору як основного методу боротьби. Про це може свідчити офіційна позиція політичних репрезентантів цієї групи жертв – російських націоналістів, сконсолідованих у блоці російських виборців на чолі з В. Шульгіним. Уже під час боїв українців з більшовиками за Київ Шульгін, відповідаючи на закиди української преси, що повстання у Києві підняли більшовики з чорносотенцями, писав: «Во-первых, да будет известно всем, кому об этом ведать надлежит, что нас не сотня в Киеве, а как показали последние выборы в украинское Учредительное Собрание – 25 тысяч с лишним**», то есть больше, чем всех украинцев вместе взятых [...] Раз весь этот страшный опыт социализма в нашей несчастной стране начат, пусть он будет доведен до конца. Пусть у народных масс не останется иллюзий, что если бы какие-то «черносотенцы» им не помешали, то был бы рай на земле. Пусть социализаторы доведут свое дело до конца и упрутся лбом об стенку, тогда поговорим. А теперь «вольному волю, спасенному рай» – мы никому не мешаем»¹³. Тож, залишаючись над українсько-більшовицьким протистоянням, 23 січня В. Шульгін

⁹ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) // Архив русской революции. – М.: Terra-Политиздат, 1991. – Кн. VI. – С. 194–215.

¹⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – С. 203–213.

¹¹ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті–1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: Темпора, 2005. – С. 326–348; Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. [и авт. предисл., с. III–XXXII] С.А. Алексеев; Под ред. Н.Н. Попова. – Репринт. воспроизведение изд. 1930 г. – Киев: Политиздат Украины, 1990 (до збірника увійшли й часто цитовані спогади Миколи Могилянського «Трагедия Украины (из пережитого в Киеве в 1918 г.)»).

* Далі датування подаватиметься відповідно до старого стилю; датування за новим стилем уточнюватиметься в дужках (н.ст.), що робиться для спрощення сприйняття інформації.

¹² Факсиміле цієї частини наказу опубліковано Антоновим-Овсєєнком: Антонов-Овсєєнко В. Записки о гражданской войне. – М., 1924. – Т.1. – С. 153-154.

** На виборах в українські Установчі збори по Києву були такі результати: соцблок 8,55%, більшовики 9,94%, український соцблок 20,26%, російські виборці (блок Шульгіна) 33,22%. Детальніше про політичні симпатії киян див: Бетлій О. Киев – город проблемных идентичностей // Город империи в годы войн и революции, 1914–1921 / Под редакцией А. Миллера и Д. Черного. – Спб.: Нестор, 2017. – С. 299–311.

¹³ Шульгин В. Киев, 22-го января 1918 г. // Киевлянин. – 1918. – 23 января. – С. 1.

не міг передбачити, що вже у ніч на 27 січня його заарештують, а видавництво газети «Киевлянин» реквізують.

Слід сказати, що про тисячі жертв більшовицького терору почали говорити уже на початку березня 1918 р., коли у місті встановилася українська влада. Так, в «Народній Раді» знаходимо згадки і про 9 тисяч загиблих (але неодмінно у мільйонному місті; тобто перебільшення було загально прийнято в тогочасному суспільстві)¹⁴. У другому випуску збірника, що його видавав В. Шульгін, «Малая Русь» – «Война украинцев с большевиками» – за 1918 р. у передмові до некрологів загиблих зазначено: «Общее число убитых, по данным, собранным украинским революционным Красным Крестом, достигает 5000 человек. Несомненно, большинство погибших – офицеры. Цифру 5000 нельзя с уверенностью назвать достоверной, но нет данных ее оспаривать»¹⁵. Однак, того ж 1918 р. ця цифра була значною мірою відкоригована. У 1-му числі Статистичного збірника за січень–березень були опубліковані відомості про жертви громадянської війни за січень та лютий 1918 р. Відповідно до наведених даних кількість «вбитих, похованих у звичайному порядку та в 3 братських могилах у Маріїнському парку, на Байковому цвинтарі та у Видубецькому монастирі» сягала 1286 осіб. Натомість кількість поранених, що були розміщені у київських шпиталях становила 822 особи¹⁶.

З числа загиблих було 1176 чоловіків та 110 жінок; за національністю: 293 росіянина, 62 українці, 75 євреїв, 38 поляків, 19 інших національностей та 799 невідомі. У братських могилах було поховано 505 осіб, а в індивідуальних – 781 особа. Що стосується робітничої зайнятості, то серед загиблих ідентифікували 122 робіт-

ники, 76 солдатів, 77 офіцерів, 21 учня/студента, 39 осіб інтелігентних професій, 49 інших, зайнятість 862 осіб залишалася невідомою. Окрім того вказувалося походження, так 245 осіб були киянами, 112 – з-поза Києва; місце походження 929 осіб невідоме. Лише 768 осіб були ідентифіковані. Також вказувалася, якщо було відомо, дільниця, де загинули люди: у Либідській 116, Лук'янівській 57, Сатрокиївській 50, Палацовій 40, Подільській 37, Плоській 29, Печерській 24, Бульварній 14, Солом'янській 8¹⁷. Відповідно до цих даних 17 офіцерів загинули в Палацовій частині міста та 12 у Печерській, що може підтверджувати згадки про розстріл офіцерів саме в цих частинах міста, зафіксовані у нарративних джерелах. Водночас зазначається, що у січні загинуло 69 офіцерів, у лютому – 5. Загалом же вбивство як причина смерті вказувалася для 459 осіб у січні (з них 141 особа була неідентифікована) та для 595 осіб у лютому (541 особа неідентифікована)¹⁸. Оскільки статистика того періоду формувалася на основі звітів духовенства, то загиблих у лютому треба сприймати як тих, кого ховали у лютому. А таких якраз було чимало, бо багатьох з розстріляних чи ж тих, хто помер на вулицях раніше, могли знайти чи отримали дозвіл¹⁹ забрати з лікарень уже у лютому, який з огляду на перехід на григоріанський календар розпочався для киян 14-тим числом. Водночас саме у лютому поховали невпізнаних осіб у братських могилах. Також можна висловити припущення, що зібрані Статистичним бюро дані могли походити і від спеціальної комісії з розслідування злочинів більшовиків, створеної у березні, про що йтиметься нижче²⁰.

Навіть якщо припустити, що зазначені статистичні дані були попередніми і відтак неповними, вони все ж залишаються найдетальнішими

¹⁴ «Кажуть, дев'ять тисяч людських істот безвинно стратило своє життя, пішло в безвість на сотні мільйонів майна...»: *Мазюкевич П.* Влада сили і сила влади // *Нова Рада.* – 1918. – 7 березня (22 лютого). – С. 2.

¹⁵ Некрологи убитих // *Малая Русь: Война украинцев с большевиками,* 1 ноября 1917 г. – 17 февраля 1918 г. / под ред. В. Шульгина. – 1918. – вып. 2. – С. 183.

¹⁶ Статистический бюллетень по городу Киеву / публикуется Статистическим бюро Киевской городской управы. – 1918. – вып. 1: январь-февраль-март. – С. 32.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 25-29.

¹⁹ За наказом комісара з громадянських питань Чудновського прибрати трупи з вулиць протягом 24 годин мала Міська управа. Детальніше про діяльність представників міської влади у ці дні див.: *Городская дума и политические события на Украине // Киевские городские известия.* – 1918. – № 2-6. – С. 27-44.

²⁰ З іншого боку, при укладенні некрологів убитих в збірнику «Малая Русь» зазначалося, що слідча комісія ще не закінчила збір матеріалів і не мала загального реєстру справ: *Некрологи убитых...* – С. 183.

щодо соціального походження загиблих. Натомість персоніфіковану інформацію про них дають метричні книги²¹. Дані деяких з них буде проаналізовано нижче.

Загиблі: імена

Аналіз записів метричних книг дозволяє якщо не реконструювати перебіг подій у Києві протягом січня–лютого, то принаймні побачити динаміку та топографію насилля. Так, для загиблих 16–31 січня причиною смерті можуть називатися, зокрема, «убитий під час громадянської війни», «загинув від вогнепального поранення» і зрідка «загинув у революцію» тощо; найчастіше 23–26 січня до цього переліку ще додається «загинув від снаряду»*. Метричні книги також допомагають встановити дати численних поховань. Так, переважна більшість тих, хто загинув після 23 січня, були поховані 29–31 січня або уже у лютому. Натомість поховання у братських могилах відбувалися 4(17) лютого, 13(26) лютого та 10 березня. Але головне, що дозволяють реконструювати метричні книги – це імена загиблих. Досі ж відомості про жертв були уривчастими і, як правило, зосереджувалися на найвідоміших особах, напр., трагічній смерті митрополита Володимира (Богоявленського), убитого увечері 25 січня 1918 р. Для кращої ілюстрації цих даних проаналізуємо записи з кількох церков, розташованих у різних частинах міста.

Вознесенська церква на Байковому кладовищі (вул. Дяківська, 5). Загальна кількість загиблих становила 41 особу**. Усі вони були поховані на Байковому цвинтарі. Серед них були цивільні (підлітки і дорослі), військовики та чиновники. Відповідно до записів неодиначні поховання розпочалися з 26 січня. Насамперед ховали цивільних, які померли «під час громадянської війни»

24–26 січня. Однією з перших жертв тут виявився польський громадянин Йосиф Стефанович Давидович (20)***: «тело предано земле без отпевания на старом Байковом кладбище»²². Кожного ж наступного дня проміжок між датою смерті та поховання зростав. Так, 28 січня були поховані київські міщани Микола Шевераєв (14) та Кирило Янченко (26), які загинули 18 та 19 січня відповідно. Лише один із загиблих загинув унаслідок розриву снаряду – 57-річний міщанин з Чернігівської губернії Василь Островянський. Датою його смерті зафіксовано 24 січня, але свідоцтво про смерть надало правління Києво-Михайлівського монастиря від 30 січня. Можна припустити, що він загинув у центральній частині міста, яка інтенсивно обстрілювалася. З огляду на те, що неможливо достеменно з'ясувати місце проживання вказаних в аналізованій метриці осіб, то залишається лише припустити обставини їхньої смерті при зіставленні з іншими джерелами. Так, серед похованих 29 січня зазначається дворянин Володимир Астаф'єв (22), який помер 24 січня. В останньому з дореволюційних адресних довідників за 1916 р. є запис про особу з таким іменем, яка була домовласником будинку по вул. Різницькій, 9 та мешкала на Трьохсвятительській²³. Тож, якщо йдеться про ту саму особу, можна припустити, що Астаф'єв міг бути убитий при захопленні більшовиками Печерська або ж з інших причин у центрі міста. Натомість неможливо з'ясувати, де і за яких обставин загинули військовики юнкер київського артилерійського училища Борис Гаврілов (19) та 19-ї артилерійської бригади штабс-капітан Павло Беляков (30). Смерть обох відповідно 27 та 25 січня встановлювалася лікарським свідоцтвом. Можливо, вони загинули в рамках розпочатого більшовиками масового вбивства військовиків у Києві, а не в бою. До жертв терору, зокрема,

²¹ Мікрофільмовані копії опрацьованих при написанні статті метричних книг викладені у вільний доступ організацією Family Search: Ukraine, Kyiv Orthodox Consistory Church Book Duplicates, 1734–1930 – режим доступу: <https://www.familysearch.org/search/collection/1503045?collectionNameFilter=true> - відвідано 1 серпня 2018 р. Оригінали метричних книг зберігаються у Центральному історичному архіві України, м. Київ (ЦДІАК України). Надалі посилання робитимуться на відповідні справи згідно з вимогами щодо оформлення посилань на архівні матеріали.

* Вивчення ставлення духівництва до подій заслуговує на окреме дослідження.

** Ретельний кількісний та статистичний аналіз вимагають глибшого дослідження та окремої публікації.

*** Тут і надалі у дужках біля прізвища подається вік особи.

²² ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, арк. 499, арк. 437.

²³ Календарь, справочная и адресная книга г. Киева на 1916 год: (год издания тринадцатый). – Київ: Тип. С. В. Кульженко, 1916. – С. 228.

можна зарахувати убитих 26 січня поручика 11го ізюмського гусарського полку барона Сергія Володимировича Меллер-Закомельського²⁴ (30) – похований 30 січня; інспектора артилерії XXIV корпусу ген.-лейт. Іллю Ільдефонсовича Волковицького (54) та його сина Вадима (20)²⁵ – поховані 31 січня; корнета Валентина Михайлова (22) – 1 лютого; ген.-майора Віталія Миколайовича Мічуріна (62) – похований 9 лютого; дійсного статського радника барона Володимира Федоровича фон Беннінггаузен-Будберга – 13 лютого. Прикметно, що на кожного з них було своє «врачебное свидетельство», виписане в день смерті. Із записів також можна простежити, що відбувалося з тілами українських військовиків та чиновників. Так, 31 січня ховали отамана полку Сагайдачного Григорія Андруса (26 років, загинув 21 січня) та офіцера військового міністерства Петра Крамаренка (21 рік, загинув 22 січня). Братів, військових чиновників, Михайла Борисовича (34) та Андрія Борисовича (26) Тарасенків, які загинули 23 січня, ховали 2 лютого. Натомість 4 лютого відбулося поховання чотирьох офіцерів 7-го українського полку - Стефана Чебановського (20), Пилипа Скрипки (26), Арсенія

Цюрупи (19), Евфілія Тригуба (21), які загинули відповідно до запису 24 січня²⁶.

Церква Св. Михаїла при Олександрівській лікарні (вул. Левашівська, 33). Щонайменше 140 осіб загинули/були поховані у січні-березні. Серед них є цивільні, військовики та невідомі особи²⁷. Причини смерті тут уже більш конкретизовані; як правило, йдеться про «вогнепальне поранення», «поранений в голову», «поранення голови/живота» тощо. Поховані вони були на різних київських цвинтарях: Лук'янівському, Байковому, Солом'янському, Звіринському, Щекавицькому та ін. Чимало осіб загинуло 26–29 січня. Серед них, знаходимо ім'я лікаря Георгія Пурцеладзе (35; похований на Байковому)²⁸. 22 особи були поховані на Братському цвинтарі в Маріїнському парку 4 (17) лютого «гражданским погребением». З них 5 осіб залишилися невідомими²⁹. Подія отримала чимале висвітлення і мала служити символом боротьби учасників січневого повстання з українською владою. В'ячеслав Прокопович згодом його прокоментував так: «Одбувся в саду крові урочистий похорон тих, хто поліг за совітську владу»³⁰. Менше натомість відомо про інше

²⁴ Тіло було забране сестрою з військового госпітально. Відповідно до зібраних Шульгіним відомостей, поручик Меллер-Закомельський жив у пошкодженому під час обстрілів будинку Богрова на Бібиківському бульварі. Звідти вирушив, переодягнувшись у цивільне, до сестри, але був затриманий на Хрещатику та розстріляний у Маріїнському парку: Некрологи убитих... – С. 212–214.

²⁵ Мешкали в готелі «Imperial», але затримані були на вулиці та розстріляні у дворі буд. 35 Прозорівської вулиці. Як зазначається, оскільки їхній номер більшовики повністю спустошили, ховали батька й сина Волковицьких завернутими у простирадла. Разом з ними був похований корнет 2-го гусарського Павлоградського полка Володимир Коссаковський (23). У метриці датою смерті позначено 19.01. В опублікованому некролозі натомість зазначається що він, племінник Волковицького, загинув 16.01, будучи убитий під час перестрілки та бою з більшовиками на вул. В.-Васильківська. Тіло до поховання знаходилося в Кауфманській общині: Некрологи убитих... – С. 190; 214.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, арк. 499, арк. 437–446

²⁷ Імена частини з них друкувалися в газетах; згодом перелік осіб був передрукований Шульгіним у збірнику «Малая Русь». Зокрема, доволі чисельну групу (52 особи) складають вбиті офіцери, козаки, юнкери: Бель, Заплатін, Тихоміров, Неверов, Кармазін, Курочкін, Шевченко, Самусенко, Орловський, Алексеев та інші: Некрологи убитих... – С. 229-231. Порів. з записами в метричній книзі: ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 499, арк. 660–664.

²⁸ Працював у Київському військовому шпиталі. 26 січня відвідав поранену. Повертаючись, був застрелений на Бессарабській пл. червоногвардійцем, якому показав видане українською владою посвідчення: Некрологи убитих... – С. 221.

²⁹ Імена також були опубліковані як «булочники и арсенальцы»: Березін, Колотирський, Мельник, Печаний, Соколов, Буш, серб Теодор, Карпенко, Грузенко (у метриці Гудзенко), Воловчук (у метриці Кілавчук), Подопрігора, Слуцький, Соснов. У метриці також знаходимо серед похованих в братській могилі в Маріїнському парку імена Щавинський та Шкаровський, які занесені до списку вбитих офіцерів, козаків та юнкерів. Некрологи убитих... – С. 230. Порів. з записами в метричній книзі: ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 499, арк. 667-668.

³⁰ Прокопович В. Наша повинність // Нова Рада. – 1918. – 28 (15) лютого. – С. 1.

найбільше за кількістю поховання загиблих 13(26) лютого на Байковому цвинтарі. Поховані в той день 67 чоловіків та 1 жінка, з яких лише декілька осіб були ідентифіковані, померли головним чином внаслідок «поранення в голову». Ідентифікований Іван Павлович Полошаков на томість був отруєний автомобільними газами (за браком інших даних наразі коментувати цей запис складно)³¹. Ще 9 осіб були поховані уже під час влаштованої українською владою панахиди за померлими внаслідок більшовицького владарювання у місті 10 березня на Братському військовому цвинтарі. З них 4 особи залишилися невпізнані; дата смерті ідентифікованих чотирьох осіб визначалася 1–8 числами швидше за все лютого (внаслідок переходу на новий календар у записах часто буває плутанина з датуванням). Ще одна особа – солдат Аркадій Пісецький – був похований 10 березня на римо-католицькому кладовищі. Поодинокі випадки смертей від вогнепального поранення мали місце до кінця лютого, а поховання тривали до кінця березня³². Однак за матеріалами метрики видно, що пік насилля припав на кінець січня.

Покрова Пресвятої Богородиці (Покровська) при Київському військовому шпиталі на Печерську (вул. Госпітальна, 24). За даними метричної книги можна поповнювати списки українських військовиків, котрі воювали з більшовиками та загинули до 24 січня (дехто з них був похований лише у другій половині лютого (н.ст.)). Також записи є доброю ілюстрацією піку насилля, вчиненого більшовиками: 26 січня загинули 13 з 51 особи (попередня загальна кількість загиблих протягом січня-березня, що пройшли через військовий госпіталь). Більшість з них поховані в «новой братской могиле». Серед застрелених більшовиками син останнього голови Російської Держдуми Михайла Родзянка штабс-капітан гвардії Преображенського полку

Георгій Родзянко (27), похований 30 січня на цвинтарі Покровського монастиря (тіло знайдено після довгих пошуків). Знаходимо тут і запис про ген.-лейт. у відставці Миколу Миколайовича Ридзевського (80)³³. Після відспівування його тіло було передано Катерині Цимбалістовій для поховання на Аскольдовій могилі. Рідним були віддані тіла полковника Миколи Михайловича Єсаулова (47) для поховання на Лук'янівському цвинтарі та громадянина Ісаака Пугача (32) для поховання на Байковому. Серед убитих можна побачити імена офіцерів «4-го Кирасирского Лейб-Гвардии конного полка», яких відспівував священник стрілецького полку 1-ї гвардійської кавалерійської дивізії Євген Яржембський. У метриці є й запис про полковника Володимира Мініха, застреленого 26 січня³⁴. Прикметно, що біля запису є помітка «13/IX/-24 г.»*, що вказує на те, що у 1924 р. був запит на виписку з метрики³⁵.

Церква Марії Магдалини при Київському Маріїнському дитячому притулку (на розі Н-Ботанічної та Паньківської, 2/16). У цій непарафіяльній церкві відспівали щонайменше 23 особи, що загинули у січні-лютому 1918 р. Частина з них загинула під час вуличних боїв 19–23 січня (зокрема, чиновник Костянтин Іванович Карбовський (19)). Як і в інших випадках, окрему групу складають убиті 26–27 січня. Зокрема, тут знаходимо імена: корнет Костянтин Есперов князь Белосельський-Белозерський (19), похований 16 лютого (н.ст.) у Покровському монастирі; полковник Микола Васильович Пестов (51), похований 15 лютого (н.ст.) на Аскольдовій могилі (проживав на Кр.-Університетській, 4); козак Андрій Олексійович Журавель (24), похований 30 січня на Лук'янівському; інженер Василь Сапліца (47), похований на Лук'янівському 30 січня (проживав на Печерську на вул. Левандовській, 8); ген-майор у відставці Микола Миколайович Жуков (68), похований 31 січня на Байковому³⁶.

³¹ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 499, арк. 668-669. У цьому списку, зокрема, ідентифікованими є Миколаєнко, Бель, Максимов, з групи вбитих офіцерів у згаданому друкованому списку.

³² Там само, арк. 673.

³³ Затриманий у дворі Микільського монастиря (на нього вказав півчий монастиря), розстріляний на дамбі між Печерськом та Липками. Залишив квартиру, оскільки було повідомлення, що будинок підриватимуть: Некрологи убитих... – С. 206-207.

³⁴ Забраний з будинку на Прорізній після обшуку. Розстріляний на очах дружини в воротах Маріїнського парку: Там само. – С. 209-210.

* Подібні позначки трапляються і в інших метриках, але датуються уже 1950-тими роками.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 504, арк. 47-61.

³⁶ Там само, спр. 490, арк. 3-5.

Церква Покрова Пресвятої Богородиці (Покровська) на Солом'янці у Бульварній частині. У метричній книзі містяться дані про щонайменше 64 особи, які загинули «в межуsobной брани». Вочевидь, тут могло йтися про прихожан церкви, а також про тих, хто помер у територіальних межах парафії (а це насамперед залізнична станція Київ-І). Записи показують зовсім іншу топографію конфлікту у порівнянні з вище розглянутими. Жертви тут переважно цивільні, часто жінки, які були вбиті 21–24 січня, тобто в дні, коли тривали бої між українцями та більшовиками в районі вокзалу. Серед них були і цілі родини. Так, 22 січня загинула Олександра Кравченко з Васильківського повіту, Мотовилівської волості (57) з синами Миколою (17) і Володимиром (14) та донькою Тетяною (11), а також, ймовірно, її землячка Мотрона Афанащенко (24) з донькою Антоніною (4). Залишається лише здогадуватися, що змусило їх опинитися на небезпечних вулицях у розпал конфлікту в цій частині міста. Інша група жертв – це розстріляні молоді чоловіки. Зокрема, зазначається, що 18 лютого (н.ст.) червоногвардійцями були розстріляні 3 особи. Ще 10 невідомих, розстріляних на станції Київ-І 25 січня, поховали 27 лютого (н.ст.). Останніх невідомих 5 осіб поховали 7 березня³⁷.

Благовіщення Пресвятої Богородиці (Благовіщенська) у Либідській частині (вул. Мар.-Благовіщенська, 64). Відспіваних у цій церкві жертв конфлікту було до 10. Серед них – мати Михайла Грушевського Глафіра Захарівна Грушевська (70), удова дійсного статського радника. Причиною її смерті називається «от старческой немощи»³⁸. Однак, відомо, що вона померла внаслідок потрясінь, спричинених зруйнованим більшовиками будинком Грушевських по вул.

Паньківська, 9³⁹. Від обстрілів у своїй квартирі загинув Дмитро Раєцький 24 січня, а Олександр Годін помер від обвалу стіни 28 січня (ймовірно мешкав на вул. Ново-Караваївській, 31). Також від снаряду «при обстреле города» у своєму будинку загинув статський радник, викладач Університету св. Володимира та Політехнічного інституту Ісидор Григорович Рекашев (52), котрий мешкав на вул. Тарасівській, 9⁴⁰. Дві жінки Параска Кондратова (23) та Марія Руденко (38) загинули від отриманих на вулиці поранень 22 січня. З військовиків тут значиться лише одна особа – штабс-ротмістр Володимир Дем'янович Курдюков (22), 11й гусарський ізюмський полк ген. Дорохова; убитий на вулиці 26 січня, похований на Байковому кладовищі 31 січня⁴¹.

Церква Св. Володимира (Володимиро-Либідська) у Либідській частині (вул. В.-Васильківська, 103). Кількість загиблих у метричній книзі церкви, є однією з найбільших з-поміж інших приходських церков Києва. Цим також підтверджуються дані статистики, за якими у Либідській частині міста загинуло найбільше осіб. Тож, використаємо метричні записи для відображення динаміки конфлікту. Першого загиблого солдата (Олицького полку) Олександра Луценка (22), вбитого 19 січня «из броневого автомобіля», поховали 21 січня. Наступні дві особи вбиті в «громадянській війні» були поховані 22 січня. Загиблі 22–24 числа 4 особи (з них дві жінки) були поховані 25 січня. Наступного дня поховали ще трьох цивільних. Серед трьох похованих 27 січня зазначається вчитель вищого навчального училища в Галичині Петро Йосипович Максимчук (35), який був «убит будучи в квартире во время гражданской войны» 24.01. Можна припустити, що тут могло йтися про смерть внаслідок обстрілу міста. 28.01 ховали

³⁷ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 476, арк. 233–244.

³⁸ Залишається лише здогадуватися, скільки ще осіб померло, здавалося б, «натуральною смертю», спричиненою подіями. Панахида ж відбулася на сороковий день у Володимирському соборі 24 березня: «Похорони відбулись тоді потайно, тому що більшовики підстерігали сім'ю, щоб її арештувати»: Панихида // Нова Рада. – 1918. – 24(11) березня. – С. 2.

³⁹ Сторічна річниця трагедії сприяла поширенню інформації про цю подію серед громадськості: Кондаурова Г. «Замок чорномора». Як п'яні більшовики будинок Грушевського спалили / Електронний ресурс: http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/zamok-chernomora-yak-p-yani-matrosi-budinok-grushevskogo-07022018200000, відвідано 1.01.2018; Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського / Електронний ресурс: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/7/152033/>, відвідано 1.01.2018.

⁴⁰ Оскільки І. Рекашев увійшов до складу позаблокового блоку російських виборців Шульгіна, від якої був обраний гласним, та очолював товариство «Русь», в збірнику «Малая Русь» він отримав розлогий некролог як одна з найтрагічніших жертв вуличних боїв за Київ: Г.Д. Ісидор Григорьевич Рекашев // Малая Русь... – С. 173–179.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 480, арк. 76–78.

6 осіб, двоє з яких загинули 27 числа. Натомість 29.01 – 7 осіб, з яких п'ятеро загинули 21–22 січня (серед них і п'ятирічна дівчинка). Шестеро осіб ховали 30.01, з них п'ятеро цивільних, з яких лише одна жінка загинула 28 числа, інші ж 20–23. Подальші поховання уже датуються лютим. 14 лютого (н.ст.) ховали офіцера Українського гусарського полку Костянтина Антоновича Цивінського (32), загинув 25.01, та трьох осіб, що загинули 29.01. Цими трьома особами були ген.-майор в резерві штабу КВО Микола Іванович Колчигін (63), його син – кадет Сумського кадетського корпусу Микола (17) та брат – полковник 83-ї артилерійської бригади Костянтин Іванович Колчигін (49). Попри те, що причина їхньої смерті зазначається як і в інших випадках у цій метриці «убит в гражданской войне», можна стверджувати, що ці особи загинули в рамках більшовицького терору. Родина Колчигінів у Києві була знаною. Сам Микола Іванович був гласним Київської міської думи від Печерської дільниці, брав участь у засіданні різних комісій. У цей час його племінник Богдан Костянтинович розпочав успішну кар'єру в лавах Червоної армії. Пізніше у довідках про нього писали, що батька Костянтина Івановича Колчигіна більшовики розстріляли у Києві «помилково»⁴². Ще двома жертвами терору могли бути молодший унтер-офіцер 14-го Олагодського полку Микола Рожковський (26), який також загинув 29 січня, та трубач унтер-офіцер Трубачної команди з 1-го Козачого Вільної України Петро Ломонос (25), котрий загинув 28 січня та був похований 19 лютого на братському військовому кладовищі. В останній день лютого поховали 4 особи, тіла яких передав лазарет імені службовців південно-західної залізниці Київ-І і Київ-товарний. Серед них зазначається і чех Йосиф-Франц Свещений (23). Прикметно, що цього разу причиною смерті зазначалася: «умерли от огнестрельных ранений, полученных на улицах г. Киева во время гражданской войны»⁴³.

Церква Пресвятої Трійці (Троїцька) у Либідській частині (вул. В.-Васильківська, 51). Чисельність жертв тут лише 5 осіб. Чи не єдиний

випадок, коли причина смерті позначалася як «убит в революцію» (за винятком одного вбивства, де йшлося знову про громадянську війну, – Захарія Письменного (24), 27.01). Від снаряду 24 січня загинув губернський ветеринарний лікар Костянтин Михайлович Хороманський (40), який мешкав на вул. Предславенській та працював на вул. М.-Благовіщенській, 57⁴⁴.

Св. Володимира (Володимирський) собор у Старокиївській частині. У метричних записах позначено з 28 осіб, що загинули як внаслідок вуличних боїв, так і внаслідок терору. Щодо деяких цивільних осіб подано навіть місце проживання: Глікерія Городнікова (22) з вул. Софіївської, 11; Катерина Істратова (19) з вул. Пушкінська, 5; удова Агафена Шаповалова з вул. Караваївської, 42; Василь Лебедев (23), працівник київського ВПК, з Львівської, 14; Василь Трефилієв (27), студент Політехніки, з вул. Олександрівської, 45. Усі вони загинули від вогнепальних поранень переважно в дні вуличних боїв – 16–22 січня. Ще двох жінок ідентифіковано за родом занять: Тетяна Малихіна, «сиделка акушерской клиники Университета св. Владимира» з Курської губ., загинула від розриву артилерійського снаряду 24 січня (похована 26 січня на Байковому); Олександра Терещенко (26) – газетчиця, загинула від вогнепального поранення голови 24 січня (похована 30 січня на Лук'янівці). Зі списку цієї метрики, можна також ідентифікувати жертв терору. 30 січня на цвинтарі Покровського монастиря поховали полковника Петра Петровича Доможирова (45), Володимира Миколайовича Яшвіля (24; син княгині Наталії Григорівни Яшвіль, відомої своєю громадською діяльністю), чиновника, статського радника Сергія Олександровича Базарова (44). Причина смерті: «убит во время гражданской войны». Усі троє були мешканцями Липок. За зібраними Василем Шульгіним даними, їх разом з Георгієм Родзянком (одружений з сестрою Володимира Яшвіля) арештували в помешканні Базарова (Левашівська, 4) вранці 26 січня та розстріляли в Маріїнському парку⁴⁵. Того ж дня, 30 січня, з Собору у Братській могилі поховали трьох осіб – робітника електричної

⁴² Колчигин Б. Воспоминания // ©оюз Писателей. – 2006. – № 7 / Електронний ресурс: <http://magazines.russ.ru/sp/2006/7/11ko7.html>, відвідано 1.01.2018.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 484, арк. 28–302.

⁴⁴ Там само, спр. 506, арк. 63–64.

⁴⁵ До Маріїнського парку за для отримання печатки в документах їх забрали два червоногвардійці та один матрос. У парку розстріляли; тіло Родзянка знайшли у військовому госпіталі. Детальніше: Некрологи убитих... – С. 191–198.

станції Івана Проколява (помер від поранень 24 січня) та рядових Пилипа Ликаренка (поранений 20 січня) та Альфонса Собанського (помер від поранень 27 січня)⁴⁶. Оскільки інших військовиків, включно з козаками Гайдамацького полку, ховали на Військовому кладовищі, то можна припустити, що у Братській могилі поховали прибічників більшовиків.

Вознесіння Господнього (Вознесенська) на Кудрявці у Старокиївській частині (вул. Львівська, 44). Серед записів знаходимо щонайменше 25 згадок про загиблих в період січня–березня. Як і в попередніх випадках, жертви або вбиті на вулицях, або загиблі внаслідок обстрілів та під час терору. З-поміж інших, є записи про загибель Марії Сиротяги (28) з Волинської губернії та її дітей Миколи (8), Стефана (7), Ксенії (2) 25 січня; поховані на Лук'янівському цвинтарі 28 січня. Також від обстрілів загинули 6 санітарів та медсестер Сімферопольського шпиталю. Федір Демський (60), ген.-майор у відставці, та Іван Чувалін (74), полковник у відставці, були вбиті 27 січня. Обоє затримали в центрі міста⁴⁷. До жертв терору, ймовірно, можна зарахувати й Миколу Корженевського (43). У метриці він позначений як губернський секретар, в адресному довіднику – як працівник Київського розшуку⁴⁸. Ймовірно його, людину, яка проживала на Вознесенському узвозі, але працювала в центральній частині міста (початок вул. Велика Житомирська), також затримали у центрі міста 27 січня (похований на Лук'янівці 28.01)⁴⁹.

Церква Св. Іоана Золотоустого (Галицький базар). Метричні записи відображають топографію насилля доволі добре. Серед 15 загиблих переважно цивільні, причиною смерті яких став обстріл міста снарядами. Причому від шрапнелі гинули як на початку конфлікту (17 січня), так і в останні дні збройного протистояння

(26 січня). Серед жертв були особи різного віку та статі, що знову ж таки свідчить про те, що в силу різних обставин люди знаходилися на вулицях. До застрелених більшовиками з парафіян цієї церкви можна віднести підпоручика Пилипа Миколайовича Толочінова (31), котрий мешкав на вул. Назарівській, 17⁵⁰.

Церква Стрігіння Господнього (Стрігінська «Скорботна») у Старокиївській частині (на розі вул. В. Житомирської та Стрігінської). Однією з перших жертв (не тільки для цієї церкви, але по Києву загалом) тут зазначений учень київського художнього училища Володимир Шпаковський (19), котрий загинув уже 16.01 від поранень, отриманих від розриву артилерійського снаряду (похований 21.01 на кладовищі Флорівського монастиря). У наступні дні загинуло ще дві особи, а у дні терору щонайменше три. Серед них доктор медицини Аполлон Володимирович Чиріков (51), який помер внаслідок отриманих поранень 26 січня і був похований лише 2 лютого на Байковому цвинтарі⁵¹. Чиновник акцизного управління Євген Ілліч Деркач (30) також помер від завданих поранень 25.01 і був похований 5.02 на воєнному братському цвинтарі. Натомість від вогнепального поранення помер представник ВПК Всеволод Глінка (34) 26.01 (похований 2.02 на Байковому). На відміну від інших церков, у метриці цієї також містяться записи про померлих від вогнепальних поранень осіб наприкінці лютого та початку березня: зокрема, 21-22 лютого (н.ст); три особи 3 березня (н.ст)⁵².

Церква Св. Федора (Федорівська) на Лук'янівці (вул. Овруцька, 13). Перші три жертви (одній виповнилося лише 3 роки) з зазначених загинули від розривів снарядів 26.01. Наступні дві жертви – від вогнепальних поранень, отриманих 28 (Володимир Каденко (22)) та 30 (прапорщик Антон Тищенко (27)) січня відповідно.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 481, арк. 289–295.

⁴⁷ Демський опівдні 27 січня у військовій формі йшов на роботу з дому на Михайлівській вулиці, де й був затриманий солдатами на очах у дружини. Годиною ж раніше на Думській площі арештували полковника Чуваліна, який також вийшов з дому по справах: Некрологи убитих... – С. 208, 212.

⁴⁸ У довіднику, однак, прізвище записане як Коржеєвський: Календар... – С. 394.

⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 483, арк. 454–463.

⁵⁰ Там само, спр. 477, арк. 349–353.

⁵¹ У відомостях про смерть лікаря Аполлона Чирікова, одного з керівників медичної частини управління Російського товариства Червоного Хреста, чи не вперше зустрічаємо інформацію про опір (в усіх інших вищезгаданих випадках більшість офіцерів виводили з квартир під приводом заміни документів): «он оказал сопротивление; он был приколот штыками, ему были нанесены раны в живот с выпадением внутренностей; брошенный на землю, он через несколько времений в мучениях скончался»: Некрологи убитых... – С. 223.

⁵² ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 476, арк. 408–414.

Ці смерті також дають уявлення про топографію насилля практично на околиці міста⁵³.

Церква Св. Феодосія (Феодосіївська) (вул. Цитадельна, 14). З 15 осіб, про яких є інформація в метричній книзі церкви, 11 осіб, вочевидь, були застрелені, хоча причини смерті для усіх загиблих зазначені практично однаково «убит во время уличных беспорядков». Про це говорять дати смерті (24–27 січня) та соціальний статус убитих. Так, тут зазначається родина лісничого ревизора Терентія Гаврюшина (55) з синами Сергієм (19) та Володимиром (16); полковник Федір Масс (52); капітан Веніамін Радіонов (35; «убит большевиками», похований на Аскольдовій могилі); ген.-майор Іван Коновалов (67; похований на Аскольдовій могилі); шт-кап. Олександр Туманов (28; похований на Аскольдовій могилі); ген.-майор Іннокентій Кириков (60; на Аскольдовій могилі); військовий лікар Петро Бочаров (61; похований на Аскольдовій могилі)⁵⁴. Міститься тут й зовсім унікальний запис причин смерті: Всеволод Костянтинович Кушевич (32), бго окремого тяжкої артилерії дивізіона підпоручик батареї «М»: «убит во время уличных беспорядков гражданской войны большевиками, будучи взят из квартиры»; похований на Аскольдовій могилі⁵⁵.

Церква Олександро-Невська (вул. Олександрівська, 4). В метриці цієї парафіяльної церкви знаходимо записи щодо трьох жертв терору,

вочевидь, розстріляних 26 січня: ген-лейтенант Петро Гуславський (55), похований на Звіринці 28 січня, та дворянин Петро Васильович Кочубей (38) і князь Микола Олександрович Долгоруков (19), поховані 31 січня на Аскольдовій могилі⁵⁶. В адресній книзі знаходимо згадку про родину Кочубея на розі вул. Левашівської та Інститутської, 5/19.

Ольгінська церква (вул. Кловська, 12). П'ятеро осіб загинули від снарядів, з них двос дітей 3 та 10 років. Ще дві особи були вбиті 24 січня: ген.-лейт. у відставці Володимир Едуардович Данкварт (60)⁵⁷ та полковник бго тяжкого окремого артилерійського дивізіону батареї «М» Сергій Володимирович Сапожников (39)⁵⁸.

Церква Різдва Св. Іоанна Предтечі на Звіринці (вул. Церковна, 11). Записи метричної книги є черговим доказом вбивств мешканців Печерська. Тут, зокрема, знаходимо імена військовиків: ген.-майора Костянтина Краковецького (67); ген.-майора Віктора Вікторовича Гаврилова (55) та його сина капітана Віктора Гаврилова (23); ген.-майора Петра Клоченка (65); полковника Леоніда Міллера (39); підполковника, вихователя Київської Св.-Володимирської гімназії військового відомства Володимира Келлера (48) та його зятя капітана Туркменського стрілкового полку Олексія Каменського (29) (обидва поховані 8 лютого)⁵⁹. Також зазначені вбитими лікар Сергій Трусевич (28) та

⁵³ Там само, спр. 506, арк. 192–194.

⁵⁴ Про загиблих лікарів були опубліковані відомості в «Киевском врачебном вестнике» (№ 7), звідки передруковані у збірнику Шульгіна. Зокрема, про лікаря Петра Бочарова зазначається, що 27 січня він намагався потрапити до лікарні пошкодженого військового училища на Печерську, звідки поїхав до хворих. Дорогою був затриманий біля Маріїнського парку. Тіло забрала з парку сестра. Попри те, що Бочаров мешкав на Тарасівській вул. і вірогідно не був прихожанином Феодосіївської церкви, відспівували його тут, мабуть, на прохання сестри, яка мешкала на Печерську. Опис поховання дозволяє охопити загальну картину, якої не можна зафіксувати метриках: «С похоронами выходило затруднение: священник боится, катафальщики не соглашаются... И вот на другие сутки ночью, крадучись у стен, домов безшумно отправилось траурное шествие на Аскольдову могилу. При свете фонаря торопливо, тихим голосом, отслужил батюшка панихиду и предал тело земле»: Некрологи убитых... – С. 216–219.

⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 478, арк. 103–107.

⁵⁶ Там само, спр. 502, арк. 85.

⁵⁷ Данкварт проживав на вул. Різницькій, 9а, де зранку 24 січня його витягли з квартири та убили в під'їзді: Некрологи убитых... – С. 205–206.

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 476, арк. 127–128.

⁵⁹ Про більшість з названих осіб знаходимо некрологи. Краковецького забрали з квартири на Левандовській та розстріляли в Аносовському комендантському саду (сучасний Парк Вічної Слави). Батька та сина Гаврилових забрали з квартири та розстріляли на вулиці. Полковника Міллера разом з генерал-майором Болеславом Белчинським затримали при обшуку квартири; розстріляні на вул. Московській. Підполковник Келлер та капітан Каменський затримані на саперному полі на Звіринці; розстріляні біля залізничного мосту. Лікар Трусевич застрелений у дворі будинку на Печерську. Його тіло не тільки було пограбовано, як і в усіх інших випадках, але над ним й поглумилися: Некрологи убитых... – С. 184–189; 207; 210–211; 222–223.

колезький регістратор Андрій Цапюк (54). З позначкою «від старості» 26 січня записана смерть артилерійського чиновника, статського радника Андрія Харитоновича Кагана (79)⁶⁰. Він мешкав на вул. Різницький, 11. На вказаній вулиці також проживав ген. Ключенко; натомість Гаврилови та Трусевич були зареєстровані по вул. Микільській.

Що стосується церков Подолу, то кількість зазначених у них вбитих під час подій осіб доволі незначна. У **Введенській** церкві відспівали декілька осіб, які загинули під час вуличних боїв, або, як зазначено в метриці: «убит во время партийной межусобицы»⁶¹. У метриці **Добро-Микільської** церкви знаходимо запис про отамана 2-го куреня полку Наливайка з громадян м. Межириччя Волинської губернії Павла Івановича Солов'я (39), загиблого 24 і похованого 31 січня на Щекавицькому цвинтарі, який помер «от множества ранений головы и всего тела во время событий в Киеве 17–27 января»⁶². За записами **Хрестовоздвиженської** церкви простежується додаткова динаміка конфлікту у Подільській частині міста: перші 3 жертви серед цивільного населення 20–21 січня; наступні – 26 січня жінки – Марія Пашкова (35) та Тетяна Коберник (30). З убитих чоловіків – поштово-телеграфний чиновник Дмитро Коляда (19) та чиновник Микола Крижанівський (24)⁶³. У **Набережно-Миколаївській**, записи про трьох цивільних, вбитих «ружейным выстрелом» 20–21 січня; один з них – Микола Якимович Ветров (17). З цих записів складно сказати, чи ці особи були випадковими жертвами, чи брали участь у протистоянні. Натомість одностаттєвою жертвою подій став протоієрей Петро Іванович Колосовський (55), настоятель

церкви, який загинув внаслідок обстрілу 24 січня та похований 26 числа на кладовищі Флорівського монастиря⁶⁴.

Якщо ж звернути увагу на метричні записи **Синагоги**, то можемо знайти інформацію про щонайменше 86 жертв з-поміж євреїв. З них 37 загинули 18–25 січня; 27–30 січня – 8 осіб (серед них георгіївський кавалер Лейзер Гершков Боярський, голова Союзу євреїв-воїнів Іона Якович Гоголь, лікар Наум Саулович Рахліс⁶⁵); 28–30 січня у лікарнях померли 15 осіб (серед них 10 невпізнаних осіб); 7 осіб загинули у лютому. Доволі значна кількість – 21 особа – були вбиті у березні⁶⁶. Ці дані можуть свідчити про самосуди над євреями за буцімто допомогу більшовикам. На початку березня редакція газети «Нова Рада», коментуючи такі випадки, неодноразово звертала увагу на неприпустимість погромів⁶⁷.

Отже, як можна побачити з матеріалів метричних книг, чимало киян загинуло на вулицях міста в період вуличних боїв та обстрілів міста. Також дані підтверджують, що внаслідок цілеспрямованого терору загинуло чимало беззахисних киян, що підпадали під визначення ворогів, окреслене Мурвайовим. Окрім того, метричні книги лікарень та притулків показують, що ці установи були вщент заповнені трупами. Як відомо, іншим, непроаналізованим вище, місцем, куди звозили тіла загиблих, був Анатомічний театр університету. Є також джерела, які показують, що й інші шпиталі були заповнені пораненими та загиблими. Зокрема, тіло отамана Андруса знаходилося в госпіталі № 2 Петроградської Єлизаветинської общини Червоного Хреста, куди в основному потрапили поранені міліціонери та солдати⁶⁸.

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 477, арк. 64–68.

⁶¹ Там само, спр. 484, арк. 212–213.

⁶² Там само, арк. 291.

⁶³ Там само, спр. 496, арк. 163–169.

⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 227, оп. 1080, спр. 496, арк. 233–234.

⁶⁵ Затриманий на розі Володимирської та Прорізної, коли намагався надати допомогу пораненому. Розстріляний в Маріїнському парку, коли під шинеллю побачили погони на куртці. Його труп забрали з анатомічного театру: Некрологи убитих... – С. 221–222.

⁶⁶ Список євреїв Києва, погиблих во время погромов и военных конфликтов в 1917–1919 гг. / Електронний ресурс: <http://hadashot.kiev.ua/content/spisok-evreev-kieva-pogibshih-vo-vremya-pogromov-i-voennyh-konfliktov-v-1917-1919-gg>, відвідано 1.01.2018.

⁶⁷ Напр.: Шляхом законности // Нова Рада. – 1918. – 5 березня (20 лютого). – С. 1.

⁶⁸ Державний архів Київської області, ф. 183, оп. 4, спр. 150, арк. 5–7.

Пам'ять

Повернення української влади у Київ дозволило киянам відкрито вшанувати пам'ять за загиблими у січні родичами, друзями і колегами та поховати ще непоховані тіла. Про потребу такого чину В'ячеслав Прокопович писав в останньому лютневому числі «Нової Ради» так: «Добре, у кого були родичі, і вони знайшли його: того поховано. А ні, – ті обідрані, необмиті тижнями покотом лежать в анатомічному театрі... Оті слова «справки о трупах», оті реєстри лікарень, де вони переховуються, що знаходимо щодня в газетах, повні страшного навіть як на наші часи нечутвенні, змісту. І той жах, який холодом проймає серце, розуміє не тільки той, хто втратив близького, хто бачив їх на власні очі... Дні проходять, а вони лежать непоховані, ті окрадені трупи. Не знайшлося у нас того «чоловіка доброго і праведного» Йосифа із Ариматеї, що насмілювався б піти до сучасного Пилата взяти тіла»⁶⁹. І вже у неділю 3 березня газета повідомила про створення комісії з питань організації похорону жертв громадянської війни при Київській міській думі. До її складу увійшли гласні Феценко-Чопівський, Чикаленко та священник Дем'яновський. Комісія зверталася до киян з проханням повідомляти про ще непоховані тіла. Водночас у газеті починають публікувати імена знайдених в лікарнях жертв громадянської війни⁷⁰. 5 березня публікують наказ № 7 начальника штабу Питкевича, в якому 10 березня вказується датою «похорон жертв большевицького повстання». До того дня усі виявлені трупи мали бути перенесені в анатомічний театр або Олександрівську лікарню. Ховати їх мали в «заготовленій братській могилі» на новому військовому кладовищі⁷¹.

Однак не тільки жертв громадянської війни стало можливим гідно поховати у березні. Поступово з невеличких повідомлень в переліку місцевої хронічки починає виринати нова тема:

доля січових стрільців (з студентського куреня). Батьки юнаків нарешті отримали можливість з'ясувати долю своїх дітей, загиблих під Крутами. Число за числом можна простежити, як тема Крут від повідомлень-запитів до некрологів та згодом окремих публікацій, присвячених загиблим, стає головною темою місяця і основою українського мартирологу. При цьому маркерами змін стають опубліковані в «Новій Раді» лист до редакції Олександра Шульгіна, в якому він пише про обставини загибелі юнаків та вказує на кількість тих, хто не відступив з-під Крут, «коло 50 чоловік»; текст С.Ш., в якому пишеться про загиблих «кількасот найкращої інтелігенції – юнаків ентузіастів української національної ідеї» та вірш Тичини «Пам'яти тридцяти»⁷².

Тож саме у березні 1918 р. українська спільнота Києва визначається з тим, яка власне подія з першої українсько-більшовицької війни закарбується в колективній пам'яті. Бою під Крутами судилося стати одним з найсильніших українських міфів періоду революції. І навіть фото похоронної процесії жертв більшовицького терору 10 березня стало ілюстрацією до процесії поховання Крутян⁷³. Це, однак, не означає, що про січневі події у Києві забули. Над збором відомостей про «вбитих і звірськи замучених большевиками в Києві та його околицях з 24 січня ц.р. офіцерів, солдат, вільних козаків, гайдамаків, лікарів, учнів і взагалі всіх громадян» працювала спеціальна комісія при штабі військового загону по охороні Києва. Звернення до киян періодично друкувалися у пресі. Про те, що робота велася, свідчать і повідомлення від слідчої комісії (розміщувалася в будинку судової палати) з проханням повідомити про долю окремих осіб, які зникли в дні терору⁷⁴. Іншим стимулом до вшанування жертв стали сороковини. Але й тут бачимо, що поіменно насамперед згадувалися військовики, зокрема, Грицько Андрус, Петро Крамаренко, Яків Гандзюк, Яків Сафонов та ін., яких поминали та по яких служили заупокійні

⁶⁹ Прокопович В. Наша повинність...

⁷⁰ Від комісії по похорону жертв гр. війни // Нова Рада. – 1918. – 3 березня (18 лютого). – С. 3.

⁷¹ Наказ №7 // Нова Рада. – 1918. – 6 березня (21 лютого). – С. 2.

⁷² Шульгин О. Лист до редакції // Нова Рада. – 5 березня (20 лютого). – С. 2; С.Ш. Трагедія на Крутах // Нова Рада. – 1918. – 16(3) березня. – С. 4; Тичина П. Пам'ятитридцяти // Нова Рада. – 1918. – 21(8) березня. – С. 2.

⁷³ Скальський В. Фотоджерела: не плутати похорон жертв большевиків та похорон героїв Крут (березень 1918 р.) / Електронний ресурс: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-fotodzherela-ne-plutati-pohoron-zhertv-bilshovikiv-ta-pohoron-geroyiv-krut-berezen-1918-r.html>, відвідано 1.01.2018.

⁷⁴ Від слідчої комісії // Нова Рада – 1918. – 31 (13) березня. – С. 3.

літургії⁷⁵. Важливо теж відзначити, що на газетних шпальтах з'являлися імена тих, про кого було кому пам'ятати. Для того, щоб була пам'ять, мають бути ті агенти, люди та організації, які будуть здатні пам'ятати через комемораційні практики. Зрозуміло, що про більшість невідомих жертв більшовицького терору не було кому пам'ятати вдаючись до великих колективних комемораційних заходів, тим більше враховуючи динаміку насилля у подальші роки революції.

Окрім української спільноти Києва про жертв громадянської війни також висловилися російська спільнота міста. У єдиному числі «Киевлянина», що вийшло у березні, одразу ж бачимо некрологи про загиблих. Серед них офіцери колишнього Кавалергардського полку повідомляли про смерть «своих дорогих однополчан, убитих в Мариинском парке 26 января» – шт-ротм. Гернгрос, шт.-рот. Скалоп, шт.-рот. Голіцин, корнет князь Долгоруков; офіцери колишнього лб.гв. кінного полку повідомляли про смерть однополчанина князя Белосельського-Белозерського та ін. Також тут було повідомлення про «убитого в Києве против дворца 26-го января уполномоченного Красного Креста Петра Васильевича Кочубея»⁷⁶. Пізніше, у тому ж 1918 р., Василь Шульгін присвятив жертвам українсько-більшовицької війни другий вище цитований випуск збірника «Малая Русь». Прикметно, що на обкладинці було використано зображення палаючого будинку Грушевських. Згодом київські події січня 1918 р. стануть лише одним з епізодів більшовицького терору проти російської спільноти міста, що забрав ще більше життів наступного 1919 р. Списки ж розстріляних російських військових чинів увійдуть до мартирологів учасників Білого руху на Півдні Росії або російського офіцера⁷⁷.

Була в Києві ще одна спільнота, яка б могла перетворити січень 1918 р. на місце пам'яті – це чехи. У цьому випадку, однак, не йдеться про започаткування комемораційних практик, а радше про перетворення Києва на окреме місце пам'яті в контексті боротьби за незалежність. Адже січень–лютий стали для чеської/словацької спільноти міста доленосною. Від грудня 1917 р. тут знову перебував Томаш Масарик. Тут вирішувалася доля чехословацького корпусу. Але водночас у Києві реалізовувалася політика невтручання у «внутрішні російські справи», якими й вважалася війна між українцями та більшовиками.

Для Масарика та відділення Чехословацької національної ради на Русі (ВЧНР), що знаходилося у Києві, стратегічно важливим завданням було зберегти корпус і перевести його до Франції. Про це велися постійні переговори з українцями від листопада 1917 р., а коли у Київ увійшов Муравйов, то гарантії продовження формування корпусу чехи отримали уже від більшовиків, у яких «була влада»⁷⁸. Що стосується сприйняття подій у самому Києві, то про це писали так: «Київ зайнято радянськими військами. Рада та Секретаріат розбіглися... Усі здорові. Професор тут і здоровий. З боку Ради були спроби втягнути наші війська, але ми відстояли суворий нейтралітет. Жертвою непорозуміння та провокацій стало декілька наших людей, поступово все налагоджується. Проходячи районом, де розташована наша друга дивізія, головнокомандуючий Муравйов визнав наш збройний нейтралітет [...] Просимо повідомити організаціям про події у Києві та заспокоїти. Повідомте також, що ми офіційно протестували проти IV універсалу»⁷⁹.

Що стосується влаштованого більшовиками терору, то в кореспонденції ВЧНР та наказах по чехословацькому корпусу знаходимо згадки про

⁷⁵ В сороковий день смерти Грицька Андруса // Нова рада. – 1918. – 14(1) березня. – С.1; Панихида // Нова Рада. – 1918. – 20 (7) березня. – С.1; Бувший отаман I українського козацького корпусу // Нова Рада. – 1918. – 26 (13) березня. – С. 1.

⁷⁶ Некрологи // Киевлянин. – 1918. – 25 февраля (10 марта). – С. 1.

⁷⁷ Див.: Волков С. Вторая база данных «Участники Белого движения в России» / Электронный ресурс: http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-01.htm, відвідано 1.01.2018.

⁷⁸ 18 січня на ст. Яготин було укладено договір між штабом 2-ї чесько-словацької дивізії та військами народного комісаріату, Ясиновським загоном Донецького війська. У ньому визнавався нейтралітет чехів. 19 січня Муравйов визнав цей договір безстроковим і поширив його на усі частини. 31 січня відбулася нарада представників ВЧНР з народним комісаром військових справ Радянської України Юрком Коцюбинським, який заявив, що вже є дозвіл на згуртування війська, але ще не визначено місця для цього: Vojensky historicky archiv Vojenskehou stredniho archive v Praze, První česko-slovenský střelecký pluk. Rozkazy, 11. 1917-1918. Приказ по 1-му Чешско-Словацкому стрелковому «Яна Гуса» полку, № 1252. 5.02.1918.

⁷⁹ Vojensky historicky archiv Vojenskehou stredniho archive v Praze, OCSNR v Rusku – presidium. 1917-1918. к. 6. č. 4073. Петроград, Надеждинская № 36. Получено 15 февраля 1918.

Висновки

те, що у Микільській Слобідці більшовики розстріляли 11 чеських добровольців, з-поміж них і офіцерів, в яких знайшли українські посвідчення з назвою «козак». Відповідно чеським та словацьким військовикам наказувалося знищити подібні посвідчення, утриматися від відвідин міста, перечекавши буремні дні поза небезпечними районами⁸⁰. Дехто ж з чехів описуючи події, вказував на дисциплінованість більшовиків, проведений ними перехід до мирного життя, видачу борошна, продаж хліба тощо, не зауважуючи, що продовольчий колапс у місті настав внаслідок страйку, а не з вини української влади у січні. Тож, якщо тактично чехи намагалися не провокувати більшовиків та тримати своїх військовиків у безпеці, а тих, хто уже перебував у Києві та охороняв стратегічно важливі об'єкти інфраструктури міста, зобов'язували дотримуватися жорсткого нейтралітету, то стратегічно вони налагоджували політичний діалог з більшовиками. Мотиви такого діалогу визначалися так: «Ми мали вибрати поміж двох зол: між Україною IV-го Універсалу, яка хоче бути в приятельських стосунках з Австрією, та більшовизмом, стороною, яка є соціально радикальніша, але політично для нас вигідніша, яка не хоче воювати з Центральними державами, але також не хоче укладати мир та хоче тим зреволюціонізувати маси Австрії та Німеччини. Тому не було між нами суперечок щодо того, що більшовики є для нас меншим злом. Наше ставлення до більшовиків є дуже коректне, відповідно до ситуації»⁸¹. Дехто навіть вважав, що з більшовиками мали бути налагоджені ті самі зв'язки, що й з українцями, тобто урядові, і так довго, як чехи цього будуть потребувати, що означало й проголошення курсу на налагодження стосунків з місцевими більшовицькими колами⁸².

Тож чехи, які були свідками подій у Києві, але мали відмінний від інших киян досвід спілкування з більшовиками, могли створити свій наратив пам'яті про січень–лютий 1918 р. Однак не київські, а сибірські події лягли в основу чеського конструкту пам'яті про «російський сюжет» в історії чехословацького корпусу.

Розстріли киян більшовиками в січні–лютому 1918 р. досі розглядалися в літературі як приклад більшовицького терору, причому увага дослідників зосереджувалася на фіксуванні місця вбивств – Маріїнському парку, кількості – декілька тисяч, найвідоміших іменах жертв. Однак, як показав аналіз метричних книг, ми можемо встановити поіменно значну кількість упізнаних жертв січневих подій. Також джерела дозволяють нам аналізувати конкретнішу кількість загиблих – 1286 чоловік. Однак вважаю за необхідне підкреслити, що залучаючи в обговорення цю цифру, я не маю наміру вступати у дискусію щодо «менш» чи «більш» жорстокого більшовицького режиму, базованої на цифрах⁸³. Натомість я пропоную замислитися над природою вчинених вбивств. Співставленні з іншими джерелами, проаналізовані вище дані змушують ще раз повернутися до питання визначення злочинів більшовиків. Адже у київських подіях цілком чітко простежується мета на знищення представників «старого порядку» і «старого Києва», а також представників нової української влади. Розстріляними були літні генерали (на той час навіть 50-річних уже називали дідами) при зачистці Печерська (який більшовики зайняли першим). За метриками та адресними книгами простір насилля маркується, зокрема, вулицями Різницькою, Левашівською, Катеринінською, Левандовською, Микільською. Їхні мешканці були розстріляні переважно 26 січня. З тих, хто загинув у наступні два дні, – це, як бачимо, мешканці уже центральніших вулиць. Частина з них була затримана на вулицях і згодом або й одразу застрелені. Тож, чи з позицій XXI ст., коли вже розроблена термінологія щодо злочинів проти людства, варто залишатися при назві політики, означеної самими більшовиками як (червоний) терор?

Вчинений більшовиками у Києві злочин – розстріл беззахисних жертв не за те, що вони скоїли, а за те, ким вони були, – відповідає тому,

⁸⁰ Ibid., к. 7. č. 3773. 26.01.1918.

⁸¹ Ibid., к. 23, 1918. Zapisyschůzí.Leden-únor.Opisy. 34. Protokol presidiálnischůzekonane 31.01.1918

⁸² Там само.

⁸³ Пор.: Здоров А. Червоний терор у Києві на початку 1918 р.: міфи та реалії / Електронний ресурс: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1729-andrii-zdorov-chervonyi-teror-u-kyievi-na-pochatku-1918-r-mify-ta-realii>, відвідано 1.01.2018; Подобєд П. Вибільювання кривавих плям / Електронний ресурс: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1736-pavlo-podobyed-vybiliuvannia-kryvavykh-plain>, відвідано 1.01.2018.

що в літературі з вивчення геноцидів називається геноцидною стратегією: наміром знищити конкретну групу людей, визначених на основі колективної ідентичності. У нашому випадку йшлося про дві такі групи: представників «старого порядку» – аристократії, чиновників, генералітету, офіцерів – та прибічників УНР – політиків та військовиків. При детальнішому аналізі даних метрик, можливо, будуть підстави виокремити третю групу – молодих чоловіків. Наразі можна попередньо припустити, що юнаки потрапили в ту групу ризику, яка також підлягала знищенню. Тобто йдеться про політичні групи, масове вбивство яких хоч і не увійшло в затверджену ООН Конвенцію про геноцид, але підпадає під ширше визначення геноциду, яке пропонується сучасними дослідниками, зрозуміле як повне чи часткове знищення/масове вбивство окремої групи людей⁸⁴. При цьому ми можемо визначати прояви різних -цидів у нашому кейсі: це і політицид – масове вбивство політичних опонентів; і класицид – «навмисне масове вбивство соціальних класів»; і гендерцид – зумисне знищення чоловічого населення⁸⁵. При продовженні ж дослідження з використання матеріалів щодо єврейського та польського населення міста, можуть з'явитися підстави і про вивчення в рамках геноцидних практик вбивств євреїв та поляків у Києві за етнічною/ релігійною ознакою.

Дослідження вчиненого більшовиками насилля уже у 1917–1918 рр. в рамках вивчень геноцидів як масових вбивств окремих груп людей сприятиме глибшому розумінню природи тоталітарного радянського режиму, що найбільше асоціюється зі сталінським терором 1930-х років. З іншого боку, ґрунтовніше вивчення соціального контексту насилля також сприятиме кращому розумінню періоду української революції. Оскільки, як було показано вище, сучасники сприймали події як громадянську війну, то постає й наступне дослідницьке питання про співвідношення термінології та визначення процесів, що відбувалися на території України загалом і в Києві зокрема. Разом з тим, стан розробки питання та брак належної уваги до січневих подій в сучасних українських проектах колективної пам'яті вказують на ще одне дослідницьке завдання: написання ґрунтового інклюзивного міського нарративу періоду не тільки січня, але й загалом 1917–1921 рр. Цей нарратив мав би включати голоси містян незалежно від їхньої національної приналежності. Це, своєю чергою, сприятиме створенню власної міської пам'яті про жертв революції і перетворенню подій в українське місце пам'яті. Заки ж так станеться, Арсенальна площа, будинок заводу Арсенал та Маріїнський парк, вочевидь, залишатимуться марковані як меморіальні місця пам'яті про учасників Січневого повстання в сучасному Києві.

References

- Antonov-Ovseenko, V. (1924) *Zapiski o grazhdanckoj vojne*(1). Moskva: Vyssh. voen.red. sovet [in Russian]
- Betlii, O. (2017). Kiev – gorod problemnykh identychnostej. *Gorodimperii v godyvojn i revoliutsy, 1914–1921* (A. Millera, D. Cherniied.), 272–317. Spb.: Nestor, 2017. [in Russian]
- Buldakov, V.P. (2010). *Krasnaia smuta: Priroda i posledstviia revoliutsyonnoho nasiliia*. M.: ROSSPEN; Fond “Prezidentskyj tsentr B.N. El'tsyna” [in Russian]
- Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr.: Doba Tsentral'noi Rady*. K.: Tempora. [in Ukrainian]
- Engelstein, L. (2018). *Russia in flames: war, revolution. civi lwar, 1914–1921*. NY: Oxford university press, 2018. [in English]
- Halahan, M. (2005). *Z moikh spomyniv (1880-ti-1920 r.): Dokumental'no-khudozhnie vydanni*. – K.: Tempora. [in Ukrainian]
- Hol'denveyžer, A. (1991). Iz kievskykh vospomyanii (1917–1921 gg.). *Arkhivrusskoj. revoliutsyy*. (VI). M.: Terra-Polytyzdat. [in Russian]
- Horodskaja дума і polytycheskie sobytia na Ukraine. (1918) *Kievskie gorodskie izvestiia* (№2-6), 27–44. [in Russian]
- Jones, A. (2011). *Genocide. A comprehensi veintroduction* / 2nd ed. London, NY: Routledge. [in English]
- Kalendar', spravochnaia i adresnaia kniga g. Kievana 1916 god (1916). Kyiv: Typ. S. V. Kul'zhenko. [in Russian]
- Kas'ianov, H. (2015). Ukraina mizhrevoliutsiieiu, samostijnistiu ta okupatsiieiu. *Ukraina mizh samo-*

⁸⁴ Jones A. Genocide. A comprehensive introduction / 2nd ed. – London, NY: Routledge, 2011. – pp. 15-24

⁸⁵ Ibid., pp. 26-29

vyznachenniam ta okupatsiiei: 1917–1922 roky (V. Dornik; per. z nim. V. Kam'ianets'; nauk. red. R. Pyrih), 129-172. K.: Nika-Tsentr. [in Ukrainian]

Kolchiginn, B. (2006). Vospominaniia. ©oiuzPy-satelej (7). Retrieved August 1, 2018 from <http://magazines.russ.ru/sp/2006/7/11ko7.html> [in Russian]

Kondaurova, H. (2018) “Zamok chernomora”. Yak p'iani bil'shovyky budynok Hrushevs'koho spalyly. Retrieved August 1, 2018 from http://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/zamok-chernomora-yak-p-yani-matrosi-budinok-grushevskogo-07022018200000 [in Ukrainian]

Koval'chuk, M. (2007). *Vijna z bil'shovyts'koiu-Rosiiu za nezalezhnist'. 1917–1920*. Kyiv, [b.v.] [in Ukrainian]

Krychevs'ka, Ye. (2018). Pozhezha budynku Mykhajla Hrushevs'koho. Retrieved August 1, 2018 from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/7/152033/> [in Ukrainian]

Kyevliany. (1918, ianvar'-mart) [in Russian]

Mistsia pam'iaty Ukrain'skoi revoliutsii 1917–1921 rokiv (2018). Retrieved August 1, 2018 from <http://unr.memory.gov.ua/mapa-kieva> [in Ukrainian]

Nora, P. (1989). Between memory and history: Lesliudemémoire. *Representations.*(26), 7-24. [in English]

Nova Rada. (1918, sichen'-berezen'). [in Ukrainian]

Podobied, P. (2015). Vybiliuvannia kryvavykh pliam. Retrieved August 1, 2018 from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1736-pavlo-podobyed-vybiliuvannia-kryvavykh-pliam> [in Ukrainian]

Popov, N. (Ed.) (1990). *Revoliutsiia na Ukraine po memuarom belykh* (Reprint. vosproyzedenyie yzd. 1930). Kyev: Polytyzdat Ukrainy, 1990. [in Russian]

Proproekt (2018) . *Ukrains'karevoliutsiia 1917-1921: 100 rokivborot'by*. Retrieved August 1, 2018 from <http://unr.memory.gov.ua/about> [in Ukrainian]

Sanborn, J.(2014). *Imperial apocalypse. The Great war and the destrucion of the Russian Empire*. Oxford: Oxford universitypress. [in English]

Skal's'kyj, V. (2018) Fotodzherela: ne plutaty pokhoron zhertv bil'shovykiv ta pokhoron heroiv Krut (berezen' 1918 r.) Retrieved August 1, 2018 from <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-fotodzherela-ne-plutati-pohoron-zhertv-bilshovikiv-ta-pohoron-geroyiv-krut-berezen-1918-r.html> [in Ukrainian]

Shulgin, V. (Ed.) (1918). *Malaia Rus': Vojna ukrainsev s bol'shevykami, 1 noiabria 1917 g. – 17 fevralia 1918 g.* (2) [in Russian]

Smolii, V.A. (Ed.) (2011). *Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv* (vol. 1). K.: Naukova dumka. [in Ukrainian]

Spysok evreev Kieva, pogibshykh vo vremia pohromov i voennykh konfliktov v 1917–1919 gg. Retrieved August 1, 2018 from <http://hadashot.kiev.ua/content/spisok-evreev-kieva-pogibshih-vo-vremya-pogromov-i-voennykh-konfliktov-v-1917-1919-gg> [in Russian]

Tynchenko, Ya. (1996). *Persha ukrains'ko-bil'shovyts'ka vijna: (hruden' 1917 – berezen' 1918)*. – Kyiv; L'viv: [b.v.] [in Ukrainian]

U Kyievi vidbudet'sia istorychna rekonstruktsiia boiu na zavodi “Arsenal” (2018) Ofitsijnyj porta I Kyieva. Kyivs'ka mis'karada, Kyivs'kamis'ka derzhavna administratsiia / Elektronnyj resurs. Retrieved August 1, 2018 from https://kyivcity.gov.ua/event/_u_kyievi_vidbudetsya_istorichna_rekonstruktsiya_boyu_na_zavodi_arsenal.html [in Ukrainian]

Ukaz Prezydenta Ukrainy № 17/2016: Pro zakhody z vidznachennia 100-richchia podij Ukrain'skoi revoliutsii 1917–1921 rokiv (2016). Retrieved August 1, 2018 from <https://www.president.gov.ua/documents/172016-19736> [in Ukrainian]

Verstiuk, V. (2017) Vid “Velykoj Oktiabrs'koj sotsyalystycheskoj revoliutsii y hrazhdanskoj vojny na Ukrainy (1917–1920)” do “Narysiv istorii Ukrain'skoi revoliutsii” i dali: istoriia zmin do slidnyts'koi paradyhmy. *Revoliutsiia, derzhavnist', natsiia: Ukraina na shliakhu samostverdzhennia (1917–1921 rr): Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (m. Kyiv, 1–2 chervnia 2017 r.)*, 11-30. Kyiv–Chernihiv: Sivers'kyj tsentr pislidyplomnoi osvity. [in Ukrainian]

Volkov, A. (Ed.) (1918). *Statystycheskij biulleten' po gorodu Kyevu / publikuetsia Statisticheskim biuro Kievskoj gorodskoj upravly.* (1). [in Russian; French]

Volkov, S. Vtoraia baza dannykh «Uchastnyky Beloho dvyzhenia v Rossy» Retrieved August 1, 2018 from http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/2_baza_beloe_dvizhenie_abc-01.htm [in Russian]

Zdorov, A. (2015) Chervonyj teror u Kyievi na pochatku 1918 r.: mify ta realii Retrieved August 1, 2018 from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1729-andrii-zdorov-chervonyi-teror-u-kyievi-na-pochatku-1918-r-mify-ta-realii> [in Ukrainian]

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

«Забійник» та «літератор» або «Рутинна робота» слідчого НКВС Юрія Толкачова

Опираючись на різноманітні документальні джерела, автори вибудовують життєвий шлях старшого лейтенанта державної безпеки Юрія Толкачова та розкривають його роль у масових політичних репресіях другої половини 1930-х років в Українській РСР.

Ключові слова: Юрій Толкачов, Великий терор, НКВС УРСР.

Oleh Bazhan Vadim Zolotarow

«Killer» and «Writer» or Routine Work of the NKVD Investigator Yuriy Tolkachov

Relying on unique documents and materials, the main stages of the life of the Chekist Yuri Mikhailovich Tolkachov are reproduced in detail. The authors disclose the participation of the senior lieutenant of state security investigator Y. Tolkachov in the punitive operation performed by the United State Political Office organs which was held in the years 1930-1931 in order to “clean” the Red Army from the specialists of the former Russian Imperial Army, and civilians, including former white officers. In addition, there is illustrated his participation in defeating the branch of the all-Ukrainian counter-revolutionary organization «Ukrainian Military Organization» in the Odessa region. A significant place in the article is given to the role of investigator Y. Tolkachov in the mass repression of the Chekists during the Great Terror in the Ukrainian SSR in 1937-1938.

Key words: Yuri Tolkachov, Great Terror, NKVD of the Ukrainian SSR.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

«Забойщик» и «литератор» или «Рутинная работа» следователя НКВД Юрия Толкачева

Основываясь на разнообразных документальных источниках авторы выстраивают жизненный путь старшего лейтенанта государственной безопасности Юрия Толкачева и раскрывают его роль в массовых политических репрессиях второй половины 1930-х годов в Украинской ССР.

Ключевые слова: Юрий Толкачев, Большой террор, НКВД УССР.

У добу Великого терору у країні Рад для ведення кримінально-слідчих справ функціонувало дві групи слідчих, які на жаргоні співробітників НКВС називали «забійщики» (вибивали підписи під протоколами) та «літератори» (склали тексти протоколів). Фальсифікація кримінальних справ на чекістському слензі втілена у слові «ліпачество». Справжнім віртуозом у викривленні фактів, підробці документів, «зриванні масок» з прихованих ворогів народу у часи масових політичних репресій в Українській РСР по праву можна вважати старшого лейтенанта державної безпеки Юрія Михайловича Толкачова.

Толкачов
Юрій
Михайлович

Майбутній слідчий НКВС народився 23 квітня 1900 р. на Троїцькій гуральні Новооскільського повіту Курської губернії (нині у складі Белгородської області Російської Федерації) у родині бондаря. Після смерті матері у 1902 р. батько з трьома дітьми переїхав до повітового міста Курської губернії – Старого Оскола, в якому працював бондарем на маслозаводах братів Ліхушинів та Івана

Дьякова. Епізоди своєї юності Ю. Толкачов волів описувати досить скупо: «У 1911 році вступив до реального училища та отримав повну стипендію. Закінчив у 1918 році. Під час навчання я працював спочатку з батьком у майстерні, а потім в мебельній майстерні Кістерева і Белкіна. В навчанні робив перерви на кілька місяців, потім наздоганяв ... Знаю трохи французьку та німецьку мови»¹. Старооскольське семикласне реальне училище, основу якого складала природничо-математичні предмети, Ю. Толкачов закінчив 27 квітня 1918 р. круглим відмінником, отримавши найвищі оцінки з Закону Божого, російської мови, німецької мови, французької мови, арифметики, алгебри, геометрії, тригонометрії, історії, географії, суспільнознавства, фізики, малювання та креслення².

У розпал революційних подій в 1917 р. Юрій Толкачов долучається до створення у м. Старий Оскол, об'єднання молоді, яка опиралася на платформу Російської комуністичної спілки молоді (РКСМ). Невдовзі активного юнака, причетного до зародження комуністичного молодіжного руху у Старооскольському повіті Курської губернії, у 1918 році було прийнято до лав більшовицької партії. Одним з перших партійних завдань Ю. Толкачова стосувалося налагодження ефективної пропагандистської роботи на посаді позашкільного інструктора Курського губерньського відділу народної освіти, а потім завідувача позашкільним підвідділом Старооскольського відділу народної освіти. Про свій «шлях в революцію» Ю. Толкачов згадував наступним чином: «1919 року спочатку був делегований партією на інструкторські курси до Курська, закінчив їх і був направлений до 9-го кавалерійського полку 9-ї дивізії помічником політкому. Після тифу я перевівся до Старого Осколу, де брав участь у формуванні маневреного загону, виїздив з ним на куркульські виступи. У вересні 1919 р. разом із загonom виступив на позицію і під Єльцом наш загін злився з ельцьким кавалерійським загonom, де я лишився помічником командира. З цим загonom я брав

участь в боях Єлець-Касторне. Зазнавши контузії снарядом, я отримав відпустку з армії і був призначений членом ревкому Старого Осколу та завідувачем відділу охорони здоров'я. Намагаючись позбутися цієї посади, я поступив до ПТНК³, де працював комісаром повіту станції Касторне та завдувачем СОЧ⁴, потім після розформування ВРТНК⁵, я був призначений завідувачем повітового політбюро⁶. У липні на мое прохання я, за партійною мобілізацією, пішов до Червоної Армії. Був призначений інструктором і начальником секції політвідділу XIII армії, де пробув до ліквідації фронтів, весь час виїжджаючи у бойові дивізії. У листопаді 1920 р. я, через політвідділ Південного фронту, після розформування XIII армії, був призначений в Управління особливих відділів Південного і Південно-Західного фронтів у м. Харкові»⁷.

Про початок кар'єри Ю. Толкачова в радянських органах державної безпеки довідуємося зі скупих рядків послужного списку чекіста: з грудня 1920 р. – помічник начальника активної частини особливого відділу (ОВ) ВНК Південно-Західного фронту (м. Харків); з березня 1921 р. – начальник агентурного відділу Харківського губерньського ОВ надзвичайної комісії (НК); з квітня 1921 р. – помічник начальника активного відділу ОВ Харківського військового округу (м. Катеринослав); з 10 червня 1921 р. – помічник уповноваженого 2-го відділу секретно-оперативної частини (СОЧ) Катеринославської губерньської ЧК (ГЧК); з 21 червня 1921 р. – уповноважений 2-го відділу СОЧ Катеринославської ГЧК; з липня 1921 р. – т.в.о. начальника 2-го відділу СОЧ Катеринославської губ. ЧК; з листопада 1921 р. – начальник СВ Севастопольської ЧК; з лютого 1922 р. – уповноважений іноземного відділу (ІНВ) Севастопольського відділу ДПУ; з травня 1922 р. – помічник начальника ІНВ Севастопольського відділу ДПУ; з липня 1922 р. – начальник 3-го (іноземного) спецвідділу Севастопольського відділу ДПУ; з листопада 1922 р. – уповноважений 3-ї групи Севастопольського відділу; з 1922 р. – т.в.о. начальника

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Миколаїв), особова справа №4537, т. 1, арк. 1.

² Там само, арк. 3.

³ ПТНК – повітова транспортна надзвичайна комісія.

⁴ СОЧ – секретно-оперативна частина.

⁵ ВРТНК – відділення районної транспортної надзвичайної комісії.

⁶ Повітове політбюро – орган надзвичайної комісії в повітах у 1919–1921 роках.

⁷ ГДА СБУ (м. Миколаїв), особова справа № 4537, т. 1, арк. 2.

контррозвідувального відділу Севастопольського відділу ДПУ; у січні 1923 р. – звільнений з ДПУ у зв'язку скорочення штатів.

Під час служби в Криму з Ю. Толкачовим сталися дві прикрі події, які істотно вплинули на його чекістську кар'єру в майбутньому. Перебуваючи в Севастополі, Ю. Толкачов дізнався, що його «механічно» виключили з лав РКП(б). Як з'ясувалося згодом, в 1921 р. в Катеринославі Ю. Толкачов пройшов «чистку партійних рядів», але через відрядження до Севастополя не встиг отримати членський квиток. Особливий відділ Харківського військового округу, в партійній організації якого Юрій Михайлович проходив «перевірку на благонадійність», був розформований і тому відповідні документи не знайшли свого адресата⁸. Ще одна неприємна okazія трапилася з Ю. Толкачовим внаслідок його тісної дружби з товаришем по службі Барковським (Завьяловим), з яким разом мешкали в службовій квартирі в Севастополі. Барковського викрили у вимаганні хабаря, і побоюючись арешту, він подався у біга, прихопивши з собою особисті документи Юрія Толкачова. Через деякий час Барковський під іменем Толкачова Юрія Михайловича влаштувався на роботу до Київського губернського відділу ДПУ, а потім перевівся до Вінниці. Через протерміновану відпустку, яку відбував у Смоленську, Барковський був заарештований та етапований до Харкова, де й був упізнаний справжнім Толкачовим. Службове розслідування було доручено старшому слідчому Президії ДПУ УСРР Еріху Йосифовичу Дзиркалу (1898- ?), який констатував, що «в слідчій справі є дані, що обидва вони перебували у добромu знайомстві, та маса інших моментів, які дають підставу вважати, що як той так і інший, якщо і не є шпигунами, то у будь-якому випадку є особами вельми підозрілими. Те, що вони пов'язані, підтверджує той факт, що наш Толкачов (Юрій Михайлович Толкачов – авт.) дуже цікавиться цією справою, незважаючи на те, що слідча частина навіть не збиралася викликати його для дачі показів». На диво, Барковський зумів втекти з Харківського будинку примусових робіт і справу закрили⁹.

⁸ ГДА СБУ (м. Миколаїв), особова справа № 4537, т. 1, арк. 12 зв.-13.

⁹ Там само, т. 2, арк. 31.

¹⁰ Вірменська революційна федерація Дашнакцутюн була урядовою партією у Вірменії у 1918–1920 роках. У результаті захоплення РСЧА території незалежної Республіки Вірменія у листопаді 1920 року дашнакський уряд припинив своє існування, а керівництво партії було змушено емігрувати.

¹¹ СВУ (Спілка визволення України) – міфічна «контрреволюційна організація», яка нібито існувала в УСРР з 1926 року.

Наприкінці зими 1923 р. Толкачов полишає Севастополь і прямує до Харкова. У столиці УСРР Ю. Толкачов упродовж березня-червня 1923 р. обіймає посаду уповноваженого особливого відділу ДПУ УСРР; у червні-жовтні 1923 р. виконував функції помічника уповноваженого секретного відділу ДПУ УСРР, у жовтні – листопаді 1923 р. перебуває в якості уповноваженого особливого відділу ДПУ УСРР. Наприкінці осені 1923 р. Юрія Михайловича направляють до Києва у розпорядження особливого відділу 14-го стрілецького корпусу, а потім відряджають до Білої Церкви для виконання конкретного завдання – започаткувати особливий відділ, сформованої на 1 листопада 1923 р. територіальної 45-ї стрілецької дивізії. Налагоджувати ефективну роботу підрозділу військової контррозвідки ГПУ при управлінні дивізії у місті над Россю протягом грудня 1923 р. – березня 1924 року Ю. Толкачову довелося в статусі уповноваженого та заступника начальника особливого відділу 45-ї стрілецької дивізії. З березня 1924 р. – по січень 1926 р. Ю. Толкачов працював помічником уповноваженого секретного та контррозвідувального відділку Харківського окружного відділу ДПУ. Упродовж січня 1926 р. – травня 1928 р. займав посаду помічника уповноваженого секретного відділу ДПУ УСРР. У травні 1928 р. – квітні 1931 р. посів крісло уповноваженого секретного відділу ДПУ УСРР. Про суть та результати утаємничої роботи співробітника радянських спецслужб в другій половині 1920-х років довідуємося з матеріалів регулярних атестацій:

«1. По справі партії «Дашнак-Цутюн»¹⁰ т. Толкачовим виявлено в Харкові та ліквідований Всеросійський ЦК Дашнак-Цутюн. По справі було притягнуто до 80 осіб, з яких засуджено 46. В учасників організації вилучено близько 40 екземплярів зброї. За активною участю т. Толкачова були виявлені та ліквідовані низка місцевих організацій цієї партії в Україні (в Одесі, Миколаєві, Сталіно та Києві).

2. По справі СВУ¹¹ керував у 1929 р. слідчою групою в Чернігові. По справі було вилучено 14 чоловік, з яких 6 засуджено.

3. По справі «Весна»¹² т. Толкачов працював в слідчій групі в Харкові. По цій справі домігся зізнання ряду арештованих про їхню діяльність в к.р. організації, участі в шпигунстві, а також їхні організаційні зв'язки по ряду мість Київщини.

4. По справі «Ображені» – повстанська к.р. організація в районі Луганська, Сталіно. Керував у 1930 р. ліквідацією та слідством, по справі було притягнуто близька 150 осіб, під час проведення слідства безпосередньо домігся зізнання від 20 обвинувачених. Із загальної кількості арештованих, 16 засуджені до вищої міри соціального захисту, інші засуджені на різні терміни»¹³.

За іронією долі «виробничі успіхи» Ю. Толкачова затьмарила родинна обставина, за яку він буде виправдовуватися все життя. Старший брат Ю. Толкачова – Михайло під час Першої світової війни служив прапорщиком і потрапив у 1915 р. в угорський полон. Після повернення через чотири роки з полону в Росію він був мобілізований білими, служив військовим чиновником і евакуювався до Греції, де влаштувався робітником на тютюнову фабрику. У 1923 р. Михайло повідомив родичам, що з ним усе гаразд, а ще через чотири роки написав брату Юрію про своє бажання повернутися до СРСР. Ю. Толкачов про наміри брата повідомив рапортом начальника контррозвідвального відділу ДПУ УСРР Миколу Івановича Добродицького (1899–1939), який запропонував залучити емігранта до співпраці з радянськими спецслужбами. Невдовзі Михайло Толкачов повідомив рідним, що отримав радянську візу, але до Радянського Союзу так і не приїхав, а згодом зв'язок з ним буде втрачено»¹⁴.

Добродицький
Микола Іванович

Одеса

Після створення у квітні 1931 р. в структурі ДПУ УСРР секретно-політичного відділу (СПВ) (шляхом злиття секретного та інформаційного підрозділів), місця в центральному апараті для Ю. Толкачова не знайшлося. За обставин, які склалися, 21 квітня 1931 року Ю. Толкачова призначили уповноваженим секретно-політичного відділку Одеського оперативного сектора ДПУ. Ймовірно за все до Одеси він відбув разом з Віктором Михайловичем Блюманом (1899–1938), якого призначили начальником цього підрозділу з посади начальника 1-го відділку секретного відділу ДПУ УСРР.

Блюман Віктор
Михайлович

Опинившись в Південній Пальмірі, Ю. Толкачов був залучений до слідства по справі неіснуючого «Українського національного центру» (УНЦ), якому приписувалася підготовка збройного повстання з метою скинути радянську владу в Україні. Дотримуючись «орієнтування» республіканського керівництва ДПУ про належність до міфічної організації колишніх членів КПЗУ та безпартійних, переважно вихідців з Галичини, Ю. Толкачов зосередився на викритті у портовому місті «військово-галицької лінії УНЦ по Одесі»¹⁵.

Вагомі результати, досягнуті у викритті прихованих ворогів радянської влади, налагодженні розгалуженої агентурної мережі у вузах Одеси, допомогло йому у 1931 році набути статусу кандидата у члени ВКП(б). Прикметно, що одну з рекомендацій в партію Ю. Толкачову надав його протеже Віктор Блюман. Професійну зрілость партієць Ю. Толкачов доводив своєю безпосередньою участю у розробці оперативної справи «Гамні», на підставі якої у Херсоні у 1932 р. ліквідована терористична група молоді та вилучено близько пуда вибухових речовин»¹⁶.

¹² «Весна» – каральна операція органів ОДПУ, проведена 1930–31 роках із метою «чистки» лав РСЧА від спеціалістів колишньої царської армії. Офіційним мотивом для початку масових репресій щодо військових фахівців «старої генерації» стало «викриття» в грудні 1930 р. антирадянської військової організації, яка нібито навесні 1931 р. (звідси й назва справи – «Весна») очікувала на інтервенцію Антанти і в зв'язку з цим готувала збройне повстання.

¹³ ГДА СБУ(м. Миколаїв), особова справа № 4537, т. 1, арк. 1.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

На початку 1930-х років Толкачов залучався до збирання доказів у справі про контрреволюційну організацію в сільському господарстві УСРР, яка увійшла в історію під різними назвами – справа «Конденсатор-Незадовільні», або справа «Незадовільні – Трактороцентру» (за версією чекістів могутня контрреволюційна повстанська та шкідницька організація охоплювала своїм впливом 133 райони УСРР, налічувала до 3000 осіб, мала свої контрреволюційні осередки у 114 колгоспах, 102 МТС, 167 районних центрах України, підтримувала зв'язок із закордонним і з Московським контрреволюційним центром, активно готувала повстання навесні 1933 року¹⁷). Про «особистий внесок» Ю. Толкачова у викритті осередку антирадянської організації на Одещині в архівних документах радянських спецслужб зазначено досить скупко: «Беручи участь у слідстві, досяг у 32–33 рр. зізнання від групи арештованих про повстанську діяльність по області, зв'язки з Московським центром і конкретної шкідницької діяльності»¹⁸. Відомо, що Ю. Толкачов був причетний до «викриття» наприкінці 1932 року «великої, широко розгалуженої контрреволюційної націоналістичної «Української військової організації» («УВО»), яка нібито мала за мету «повалення радянської влади шляхом збройного повстання та встановлення в Україні фашистської диктатури». Заступник голови ОДПУ при РНК СРСР Всеволод Балицький вважав, що справа «УВО» «заслуговує на найсерйознішу увагу та потребує бойових оперативних темпів для її подальшої ліквідації та розгрому». Навесні 1933 р. для проведення слідства у справі «УВО» було сформовано так звану «ударно-слідчу групу» на чолі з начальником СПВ ДПУ УСРР Михайлом Костянтиновичем Александровським (1898–1938). В Одеському облвідділі ДПУ до її складу увійшли: Григорій Борисович Загорський (1899–1938) – начальник СПВ, Абрам Михайлович Симхович (1902–1940) – помічник на-

чальника СПВ; Микола Олексійович Григоренко (1903–?) – начальник 2-го відділку СПВ; Зельман Давидович Лівшиць (1888–?) – оперуповноважений СПВ; Анатолій Микитович Чаплін (1903–?) – оперуповноважений СПВ; Еммануїл Анатолійович Шперлінг (1905–?) – уповноважений особливого відділу, Белов – уповноважений особливого відділу, Брінер уповноважений особливого відділу; Ігнат Петрович Рудницький (1905–?) – уповноважений економічного відділу; Вольфін – помічник уповноваженого іноземного відділу, а також оперуповноважений СПВ Юрій Толкачов¹⁹.

Характеризуючи роботу Ю. Толкачова у виявленні відгалуження «УВО» на Півдні України, начальник одеського облвідділу ДПУ Хома Якимович Леонюк (1892–1967) відзначав, що за його «активної участі по справі отримані... безпосередньо вельми цінні свідчення від ряду основних арештованих, в тому числі і від керівника одеської організації Чайковського²⁰. Вдалося викрити діяльність контрреволюційної організації «УВО» в Одесі»²¹. Належним чином зусилля чекістів задіяних у затриманні та проведенні слідства над «членами» «Української військової організації» оцінив і голова ГПУ України В.А. Балицький. У наказі ДПУ УСРР № 452 від 23 вересня 1933 р. В. Балицький відзначав, що незважаючи на «виняткову оперативну складність цієї справи, значну розгалуженість організації, а також наявність цілого кубла різних контрреволюційних течій і орієнтацій у її складі, слідство було проведено в мінімально короткий термін. Завдано нищівного удару по контрреволюційному підпіллю. Успіхи по розгрому «УВО» були досягнуті виключно завдяки революційній відданості, чекістській оперативній чіткості та самовідданості у роботі всіх працівників... які працювали по справі «УВО». Цим же наказом всім учасникам ударно-слідчих груп, в тому числі і Ю. Толкачову, було висловлено подяку від імені Колегії ДПУ УСРР²².

¹⁷ Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 175–176.

¹⁸ ГДА СБУ (м. Миколаїв), особова справа № 4537, т. 1, арк. 2.

¹⁹ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 201–202.

²⁰ Чайковський Микола Андрійович (1887–1970) – український математик, доктор філософії, професор. У 1929 р. переїхав до СРСР з Польщі. З 1930 р. – завідувач навчальної частини Одеського інституту народної освіти. 19 березня 1933 р. заарештований як фігурант «УВО», засуджений до 10 років позбавлення волі.

²¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв), особова справа № 4537, т. 1, арк. 2.

²² Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 202.

На початку березня 1934 р. Ю. Толкачов отримав службове підвищення – посаду начальника 4-го (церковного) відділку СПВ Одеського облвідділу ДПУ. Невдовзі начальник Одеського облвідділу ДПУ Х.Я. Леонюк підписав подання на нагородження «кваліфікованого оперативного працівника» Ю. Толкачова «Нагрудним знаком почесного чекіста»²³. Проте отримати вищої відомчої нагороди Ю. Толкачову так і не судилося, натомість в січні 1935 р. він отримав догану за невиконання розпорядження начальника СПВ УДБ УНКВС Одеської області Григорія Марковича Осініна (1899–1940), а у березні 1935 р. наказом наркома внутрішніх справ УСРР В.А. Балицького був заарештований на 10 днів за невиконання наказу наркома внутрішніх справ СРСР Г.Г. Ягоди про перебудову оперативно-агентурної роботи. Такий засіб впливу вельми корисно подіяв на Ю. Толкачова, так як в його атестації від 10 травня 1935 р., складеною помічником начальника СПВ УДБ УНКВС Одеської області М.Б. Спектором вказувалося, що «за останній час, після відбуття покарання, відзначається різке поліпшення в агентурно-оперативній роботі... Добре знайомий з об'єктами по українській контрреволюції, монархістам і духовенству, також знає роботу по антирадянським політпартіям, зокрема добре знає роботу по дашнакам... Останнім часом провів відсів непрацездатної мережі, поліпшив інструктаж і роботу з агентурою, що залишилася. Має цінну агентуру, яку особисто завербував, втім за останній час нових вербовок не має. Протягом останнього півріччя особисто провів ряд агентурно-слідчих справ, як по духовенству і сектантству («місіонери», «аллілуйники»), так і по молоді («недоросль»). Особисто пов'язаний з 11 агентами, 10 спеціальними інформаторами і 3 резидентами»²⁴... Слідчу роботу знає добре, але у слідстві недостатньо наполегливий. В слідстві безпосередньо брав участь... Серед працівників

Осінін Григорій
Маркович

користується авторитетом, вміє виховувати нові кадри, але недостатньо приділяє уваги підняттю чекістської дисципліни у відділку. Особисто в роботі ініціативний, проте виявляє деяку повільність у виконанні термінових завдань. Роботою відділку не задоволений. Має бажання працювати по ВУЗам і молоді»²⁵.

Бажання Ю. Толкачова про зміну напрямку в чекістській роботі було задоволено і 1 липня 1935 р. він був переведений на посаду начальника 3-го відділку СПВ УДБ УНКВС Одеської області. У особовій справі Ю. Толкачова збереглися дві цікаві довідки про його оперативну діяльність на цій посаді, підготовлені начальником СПВ УДБ УНКВС Одеської області, капітаном державної безпеки Г.М. Осініним та начальником 4-го відділу (так з 2-го січня 1937 р. в НКВС УРСР став називатися СПВ) старшим лейтенантом державної безпеки М.М. Герзоном.

Ю. Толкачову у заслугу ставилось: агентурні розробки: «Ядро», «Зліт», «Болото», «Недобитки», «Вихід», «Фашисти», «Діячі», «Підбурювачі»; ведення слідчих справ: «Козаки», «Абхазці» (терористична група молоді), «викриття троцькістської групи в партійних органах і виявлення великих троцькістів-дворушників».

Герзон Матвій
Михайлович

Навесні 1937 р. 4-ті (секретно-політичні) відділи переберуть на себе провідну роль в контррозвідувальній діяльності НКВС, перш за все у викритті «троцькістів і правих» серед тодішньої партійно-радянської номенклатури. Здавалося вміння слідчого Ю. Толкачова «розколоти прихованого ворога радянської влади» мав би пригодитися у розпочатій широкомасштабній репресивній чекістській акції. Однак відділ кадрів Одеського облуправління вважав за потрібне перевести Ю. Толкачова на посаду начальника особливого відділу НКВС 15-ї авіаційної бригади²⁶ в Кірово (нині м. Кропивницький). Переїзд на нове місце служби з невідомих причин не відбувся, проте Ю. Толкачову все одно довелося

²³ ГДА СБУ (м. Миколаїв), особова справа № 4537, т. 1, арк. 1.

²⁴ Там само, т. 2, арк. 8.

²⁵ Там само, арк. 9.

²⁶ Там само, арк. 25.

в недалекому майбутньому вишукувати «ворогів народу» серед військових. У червні 1937 р. він був викликаний до Києва і був прикомандирований до слідчої групи 5-го відділу УДБ НКВС УРСР²⁷. Цей підрозділ мав 55 штатних посад²⁸ і своїми силами був не зможі «дати раду» великій кількості виявлених учасників «військово-фашистської змови». Тому не дивно, що для ведення слідства було відкомандировано кілька десятків слідчих з обласних УНКВС, в тому числі і Ю. Толкачова. По приїзді до столиці УРСР Ю. Толкачов мав довірливу розмову з начальником 5 відділу УДБ НКВС Віктором Блюманом, який і посприяв переведенню його до Києва. Як пригадував згодом Ю. Толкачов, В. Блюман прагнув розповісти про нового наркома внутрішніх справ УРСР, комісара державної безпеки 2-го рангу І.М. Леплевського як про людину, яка по-

винна докорінним чином змінити стан речей в органах НКВС УРСР. Для цього І. Леплевському потрібні рішучі та віддані співробітники. Долучення до команди наркома сулитиме Ю. Толкачову величезні можливості для кар'єрного зростання²⁹. Згодом Толкачова викликав до себе Ізраїль Леплевський, який доручив йому проводити слідство у справах заарештованих співробітників НКВС, а також наказав суворо дотримуватися вказівок, які будуть надходити від особливоуповноваженого НКВС УРСР В. Блюмана³⁰. Таким чином, Ю. Толкачов формально ставав заступником В. Блюмана і мав керуватися настановами патрона: «в жодному випадку не вносити до протоколу допитів... всіх учасників організації, про які будуть давати свідчення арештовані», а повідомляти про «замаскованих ворогів народу» серед чекістів «нагору»³¹.

20 грудня 1937 р., генеральний секретар ЦК КП(б)У тов. С. В. Косіор і Наркомвнусправ УРСР І. М. Леплевський прийняли групу нагороджених урядом СРСР до ХХ-річчя ВЧК–ОДПУ–НКВС орденами співробітників НКВС УРСР і поздоровили їх з нагородою. На знімку: С.В. Косіор і І.М. Леплевський серед нагороджених: (зліва направо) Б.І. Борисов, Д.А. Перцов, Г.І. Коркунов, В.М. Блюман, О.Р. Долгушев і Д.І. Джирін, нагороджені орденами «Червоної Зірки».
Фото Б. КОЗЮКА.

²⁷ ГДА СБУ (м. Миколаїв), особова справа № 13951-С, арк. 39.

²⁸ *Окіпнюк В.Т.* Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження: монографія. – Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. – С. 268.

²⁹ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. № 13951-С, арк. 39.

³⁰ Там само, арк. 41.

³¹ Там само, арк. 42.

Про методи роботи Ю. Толкачова із заарештованими чекістами красномовно описав в своїй заяві на ім'я М.І. Єжова колишній помічник начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Соломон Соломонович Брук (1898–1938): «З перших

Брук Соломон
Соломонович

днів слідства я відчув, що на об'єктивність мені чекати нічого, погрози бути побитим і зойки, що роздирають душу, осіб яких били у сусідній кімнаті, привели мене спочатку до невдалої спроби накласти на себе руки, а потім мені спала думка написати Вам, щоб ви викликали мене зі справою до Москви, де об'єктивність покаже, що я не винен. Коли я ... передав слідчому заяву на ваше ім'я, він відповів «Ми тобі зараз покажемо Москву», в кімнаті в той час були Козаченко, Зелений, а потім зайшов особливоуповноважений Блюман, який прочитав заяву та віддав наказ – дослівно: «Бийте його, покажіть йому де Москва знаходиться», вийшов і зателефонував моєму слідчому Толкачову, щоб мене забрали до іншої кімнати. Мене повели до кімнати, де на дверях був наклеєний папірець «стороннім особам вхід суворо заборонений», або просто «вхід заборонений». З цього приводу Толкачов іронізував: «бачиш, а тебе пускаємо». Щойно я зайшов, закрили завісу, першим розпочав Толкачов. За ним Зелений³², затиснув голову мою між своїми ногами та розпочав, як він при цьому промовляв, відбивати нирку. Потім теж саме виробляв Козаченко. Після цього методу Козаченко почав бити мене кулаками в живіт, коли я намагався руками захистити себе від ударів в обличчя. Він мене по обличчю, коли я намагався руками захистити себе від ударів в живіт. Так тривало майже півгодини. Коли це не допомагало, Козаченко вийшов з кімнати, приніс з собою велику дубову палку, а Зелений приніс складений в кілька разів електричний провід і почалася форменне катування. Як я не налаштував себе до цього биття,

обцяного слідчим, я, на свій сором, не витримав і став на злочинний шлях обмовлення себе та людей... Протокол мій писався таким чином. Спочатку слідчий говорив зі мною, питаннями, що наводять, показував, що йому потрібно. Потім він фіксував, окремі місця пропускав, пропонуючи мені виправити їх своєю рукою для того, щоб придати протоколу більше правдоподібності. Що це, ніби то, пише не сам слідчий, а точно зі слів арештованого, останній навіть виправляє... 14 вересня я був викликаний до слідчого і мені було повідомлено ним, що я викликаюся до Москви... При цьому мені слідчий Толкачов заявив, що зі мною можливо буде говорити товариш Єжов, і спитав у мене, чи буду я говорити про побиття. Я прямо відповів, що буду, оскільки не вірю, що мене били, як було заявлено, з відома та згоди товариша Єжова. На що Толкачов, посміхнувшись, відповів «Переконаєшся», додавши іронічно «а секретарю ЦК потрібно говорити, звичайно, правду. Може статися, що наше побиття, проти московського, тобі покажеться ласкою»³³ (як сильно мордували С.С. Брука в Москві невідомо, проте 8 лютого 1938 р. його було розстріляно³⁴).

Допитуючи своїх колишніх колег, Ю. Толкачов діяв за певною схемою: спочатку виявляв чорні плями в біографіях, а вже потім отримувач потрібні свідчення щодо їхньої участі в антирадянській організації. Так колишній особливоуповноважений НКВС УРСР Наум Львович Рубінштейн (1897–1937) 1-го липня написав заяву на ім'я М.І. Єжова, в якій зізнався, що насправді народився 1897 року в Севастополі, а не в 1890 р. в Одесі, як писав раніше в усіх офіційних документах, що партквиток зі стажем з травня 1917 р. отримав незаконно в Києві у 1919 р., і що у 1920 р. одружився за релігійним обрядом. До цього ж він додав, що «вів весь час

Рубінштейн
Наум Львович

³² Зелений Савелій Олексійович (1903–?) – лейтенант державної безпеки. У липні–вересні 1937 р. член слідчої групи НКВС УРСР у справах заарештованих співробітників.

³³ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 64826, т. 2, арк. 111–120.

³⁴ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 445.

розпусний спосіб життя, не цурався ... повій. Пиячив, і у п'яному вигляді з'являвся у публічних місцях»³⁵. Про те, яким чином Блюман з Толкачовим домоглися щирого зізнання Н. Рубінштейна, можна дізнатися зі спогадів колишнього секретаря 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР Йосифа Генріховича Гудзя (1899–?): «Коли двері камери (куди мене переводили) відчинилися, переді мною постав колишній особливоуповноважений НКВС України Рубінштейн Наум Львович, який мав вигляд божевільного, без будь-якої людської свідомості та розуміння, злякавшись вигляду цієї людини, я почав просити коменданта не лишати мене з ним, але мене з силою вштовхнули, двері зачинилися. Я стояв біля дверей, побоюючись рушити з місця, на мої запитання, чи впізнає він мене, Рубінштейн відповів миканням. Через деякий час я відчув страшенний сморід і тут же виявив, що Рубінштейн, втрапивши будь-які людські норми, наклав у білизну та одяг. Я потяг його до вбиральні, вимив його, перевдягнув у чисту білизну та почав його повертати до життя. Через кілька днів мені вдалося йому повернути деяку свідомість, і він розповів мені, що його довго катували та били, змушуючи зізнатися у шпигунстві, довели до несамовитого стану, і він підписав все, що від нього вимагали. Рубінштейн протягом дня і ночі не відходив від дверей камери, викликаючи коменданта, щоб його вивели та розстріляли»³⁶.

Розанов Олександр
Борисович

Допитував Ю. Толкачов і свого колишнього начальника О.Б. Розанова, який заявив на допиті 17 серпня 1937 р.: «У всіх моїх службових і партійних документах я значуся як Розанов Олександр Борисович, росіянин. Справжнє моє прізвище Розенбарт, ім'я – Абрам. Я єврей. Змінив я ім'я та прізвище у 1918 р., працюючи у повноваженого ЦК КП(б)У

Семена Шварца. Змінив я з санкції Шварца та голови Курської губ. ЧК Камінського. Останній мені оформив переписування прізвища. Національність «росіянин» я став про себе писати пізніше. В усіх пізніших документах я став вказувати лише – «Розанов Олександр Борисович, росіянин», повідомляючи, що іншого прізвища я не мав. Робив я це із почуття хибного сорому, але не із бажання приховати національність» (слід зазначити, що пам'ять таки підводила О. Розанова, бо в деяких документах, наприклад, в анкеті делегата XI з'їзду КП(б)У, він власноручно записувався українцем³⁷). 13 серпня 1937 р. заарештований начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР Ісак Юлійович Купчик (1900–1937) «зізнався» Ю.Толкачеву, що в усіх партійних і службових документах приховував той факт, що його батько у 1901–1905 рр. мав власну торгівлю в Бахмуті, а у 1914–1917 рр. разом з батьком Я.В. Письменного мав у тому ж місті магазин фарб. Не служив Купчик і у Червоній Гвардії, а насправді був лише членом караульної дружини в Бахмуті. Приписував він собі арешт в Києві комендантом міста полковником Євгеном Коновальцем за підозрою у більшовизмі та втечу з-під варти (насправді Купчик в цей час спокійнісінько готувався до вступу в інститут), поранення та контузію, яких насправді не було, роботу в тилу білих і т.п.³⁸

Від заарештованого начальника фінансового відділу НКВС УРСР Леоніда Геннадійовича Словинського (1899–1937) Ю. Толкачов і старший інспектор апарату особливоуповноваженого НКВС УРСР Михайло Кирилович Артемов (1904–?) домоглися зізнань про численні фінансові порушення та розбещеність Всеволода Балицького «Київський період визначався гульбою, випивками, розпусними оргіями Балицького та його наближених осіб»³⁹.

Основна група «учасників змови в НКВС УРСР» була засуджена до розстрілу виїзною сесією військової колегії СРСР в Києві 7 вересня 1937 р.: Аузен Альберт Янович (1899–1937) – начальник карного розшуку Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) НКВС УРСР,

³⁵ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – С. 332.

³⁶ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13951-С, арк.150.

³⁷ Золотарьов В.А. Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // З архівів ВУЧК–ГП –НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 332.

³⁸ Шаповал Ю., Золотарьов В. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. – М.: РОССПЭН, 2017. – С. 288–289.

³⁹ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – С. 336–337.

майор міліції; Берман Олександр Михайлович (1903–1937) – заступник начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР, капітан державної безпеки; Бордон Георгій Миколайович (1905–1937) – оперуповноважений 3-го (контррозвідального) відділу УДБ НКВС УРСР; Гафанович Яків Еммануїлович (1906–1937) – начальник аероклубу «Динамо»; Грушевський Микола Дмитрович (1905–1937) – помічник начальника Старобільського окружного відділу НКВС, лейтенант держбезпеки; Джавахов Михайло Григорович (1903–1937) – начальник Запорізького міського відділу НКВС, капітан державної безпеки; Енклер Костянтин Костянтинович (1907–1937) – начальник 5-го відділку 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР, молодший лейтенант державної безпеки; Кулеша Микола Гнатович (1898–1937) – начальник оперативного відділу Управління прикордонної та внутрішньої охорони (УПВО) НКВС УРСР, полковник; Купчик Ісак Юлійович (1900–1937) – начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і особливого відділу ГУДБ НКВС Київського військового округу, майор державної безпеки; Ольшанський Семен Абрамович – начальник 2-го (оперативного) відділу УДБ УНКВС по Харківській області, старший лейтенант державної безпеки; Орелович Соломон Лазарович (1902–1937) – директор київської кінофабрики; Письменний Яків Вульфівич (1902–1937) – начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР, майор державної безпеки; Піотровський Станіслав Йосипович (1898–1937) – помічник начальника 9-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант ДБ; Пустовойтов Сергій Аполлонович (1893–1937) – начальник 3-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР, старший лейтенант державної безпеки; Родал Меєр Беніамінович (1898–1937) – заступник начальника відділу місць ув'язнення УНКВС Дніпропетровської області, лейтенант державної безпеки; Розанов Олександр Борисович (1896–1937) – начальник УНКВС по Воронежській області, старший майор державної безпеки; Рубінштейн Наум Львович (1897–1937) – співробітник резерву НКВС УРСР, капітан державної безпеки; Селиванов Петро Максимович (1894–1937) – начальник УРСМ УНКВС по Одеській області, старший майор міліції; Семенов Петро Васильович (1897–1937) –

заступник начальника УПВО НКВС УРСР, комбриг; Словинський Леонід Геннадійович (1899–1937) – начальник фінансового відділу НКВС УРСР, інтендант 1-го рангу; Соколов-Шостак Петро Григорович (1896–1937) – начальник УНКВС по Чернігівській області, майор державної безпеки; Сороцький Лев Мойсейович (1899–1937) – співробітник резерву НКВС УРСР (колишній начальник політвідділу УПВО НКВС УРСР), дивізійний комісар; Стрижевський Леонід Гнатович (1898–1937) – заступник начальника секретаріату НКВС УРСР, полковий комісар; Хан Наум Мойсейович (1898–1937) – комендант 27-го Кримського морського прикордонного загону, капітан; Шостак Юхим Григорович (1903–1937) – начальник 22-го Волочиського прикордонного загону НКВС, майор; Шультман Борис Йосифович (1892–1937) – інженер, таємний співробітник НКВС⁴⁰.

Після розстрілу основної групи «внутрішніх зрадників» Ю. Толкачов отримав через начальника відділу кадрів НКВС УРСР М.С. Северина завдання І.М. Леплевського виїхати до Вінниці та розслідувати матеріали, надіслані з комісії партійного контролю ЦК ВКП(б). Вінницький чекіст Сойфер інформував партійне керівництво про те, що колишній начальник УНКВС по Вінницькій області Давид Мойсейович Соколинський (1902–1940), збирав в облуправлінні троцькістів, просував і прикривав троцькіста Плоткіна, дружина якого була близька до Г.Є. Зинов'єва. Давид Соколинський, нібито, всі матеріали на Плоткіна зберігав у себе, приховуючи від колективу. Перед від'їздом до Вінниці Толкачов завітав до начальника секретаріату НКВС УРСР капітана державної безпеки Еммануїла Олександровича Інсарова (1902–1938). Пізніше Юрій Михайлович свідчитиме, що останній нібито дав йому наступну директиву: «адже ти знаєш, що Давид (Соколинський) майже єдиний з «незаплямованих» начальників облуправлінь». Цього мені виявилось досить, щоб зрозуміти свою місію як рятувальника Соколинського»⁴¹.

У ході слідства Толкачов з'ясував що дружина начальника УНКВС по Донецькій області Соколинського – донька заможного торговця та утримувача притону у м. Ананьїві Херсонської губернії, «була з великою помпою протягнута в

⁴⁰ Шаповал Ю., Золотар'єв В. «Гильотина України»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. – М.: РОССПЭН, 2017. – С. 381, 382.

⁴¹ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. № 13951-С, арк. 43, 44.

партію». Встановлено також, що Соколинський не реагував на троцькістські виступи керівника партшколи УНКВС старшого лейтенанта державної безпеки Льва Давидовича Телишевського (1904–1938). Однак зібраний компромат Ю. Толкачов приховав, написавши у рапорті, що «факти не підтвердилися», а виявлено лише «ліберальне ставлення Соколинського до Плоткіна»⁴². Перевіряючи сигнали з місць стосовно поведінки чекіста Давида Соколинського, Толкачов одночасно зібрав інформацію, яка викривала темні сторони діяльності заступника начальника УНКВС по Вінницькій області Миколи Трохимовича Приходька (1896–1937). Останній нібито «свідомо змазав справу про підпал вінницького обласного партійного архіву» та «прикривав» колишнього боротьбіста – завідувача агітаційно-пропагандистським відділом Вінницького обкому КП(б)У Федора Самутіна. Як стверджував пізніше Ю. Толкачов «я за вказівкою Інсарова, якого проінформував про діяльність Приходька, всім матеріалам ніякого ходу не дав, завдяки всь злочинна діяльність Приходька виявилася безкарною»⁴³.

Специфіка службового розслідування Ю. Толкачова наглядно доводить, що у часи Великого терору його головні виконавці балансували над прірвою. Будучи тісно пов'язаними з тодішньою партійно-радянською номенклатурою, чекісти досить легко могли перетворитися з катів на жертви. Що кінець-кінцем і сталося з Юрієм Толкачовим.

Задоволений діями підлеглого, І.М. Леплевський затвердив дострокову атестацію, яка закінчувалася словами «т. Толкачов гарний слідчий, активно виявив себе під час слідства по справам внутрішніх зрадників. Гідний надання звання капітан державної безпеки»⁴⁴. 17 листопада 1937 р. наказом НКВС СРСР було присвоєно звання капітана державної безпеки 13-ти українським чекістам: Григорію Йосифовичу Гришину-Шенкману (1899–?) – заступнику начальника УНКВС по Житомирській області; Давиду Ізраїльовичу Джиріну (1904–1938) – начальнику 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР; Михайлу Савовичу Здунісу (1903–?) – на-

чальнику 4-го відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області; Олександрю Григоровичу Мірошниченку (1894–?) – начальнику 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР; Володимирю Львовичу Писареву-Фуку (1900–1938) – заступнику начальника УНКВС по Полтавській області; Марку Павловичу Роголю (1905–1941) – начальнику 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по Київській області; Михайлу Севериновичу Северину (1895–1938) – начальнику відділу кадрів НКВС УРСР; Абраму Михайловичу Симховичу (1902–1940) – начальнику 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області; Ісаку Йосифовичу Соколову-Шейнісу (1900–7) – заступнику начальника УНКВС по Кам'янець-Подільській області; Марку Борисовичу Спектору (1905–1985) – заступнику начальника УНКВС по Одеській області; Герману Борисовичу Толчинському (1895–?) – начальнику 3-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області; Йосифу Борисовичу Фішеру (1898–?) – т.в.о. начальника УНКВС по Миколаївській області; Олександрю Георгійовичу Шашкову (1900–1942) – коменданту НКВС УРСР⁴⁵. У списку відзначених союзним наркоматом внутрішніх справ чекістів, які додали собі у петлицю по черговій «шпалі», Ю. Толкачов не значиться. З яких причин це сталося нам достеменно невідомо. Ймовірно, причиною тому була скромна посада Юрія Михайловича, який перебував на посаді начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області.

Миколаїв

8 грудня 1937 р. наказом НКВС УРСР по особовому складу № 489 колишній начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області старший лейтенант державної безпеки Ю.М. Толкачов був призначений т.в.о. начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Миколаївській області⁴⁶. Кому мав завдячувати Ю. Толкачов своїм призначенням? Невже наркомату внутрішніх справ Ізраїлю Леплевському? На перший погляд, це виглядає достовірно. Юрія Михайловича не без відома І. Леплевського призначено начальником провідного відділу обласного управління

⁴² Там само, арк. 44–45.

⁴³ Там само, арк. 45.

⁴⁴ Там само, особова справа № 4537, т. 2, арк. 33.

⁴⁵ Архів Головного управління МВС України по Харківській області. Колекція документів. Наказ НКВС СРСР № 2226 від 17 листопада 1937 р.

⁴⁶ Керівний склад територіальних підрозділів НКВС УРСР // Україна в добу Великого терору: 1936 – 1938 роки / авт.-упоряд. Ю.Шаповал [та ін.] – К.: Либідь, 2009. – С. 152

НКВС, крім того нарком не заперечував щодо присвоєння йому позачергового спеціального звання. Однак, виникають певні сумніви. У спогадах чекістів Ю. Толкачов фігурує як заступник особливоуповноваженого НКВС УРСР В.М. Блюмана, але коли 27 вересня 1937 року останній був призначений начальником 5-го відділу УДБ НКВС УРСР і за сумісництвом начальником Особливого відділу ГУДБ НКВС Київського військового округу, то його місце зайняв не Ю. Толкачов, що виглядало б логічно, а заступник начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР Федір Тимофійович Овчинников (1902–?), який до того ж мав звання молодшого лейтенанта державної безпеки⁴⁷. Виходить, що або І. Леплевського не задовольняла робота Ю. Толкачова, або НКВС СРСР не затвердив його кандидатуру на посаду особливоуповноваженого НКВС УРСР. Останнє здається нам мало ймовірним, оскільки ні начальник відділу кадрів НКВС УРСР М.С. Северин, ні його заступник Г.С. Григор'єв-Фельдман про це не згадують. По-друге, після утворення 1 жовтня 1937 р. УНКВС по Житомирській, Кам'янець-Подільській, Миколаївській, Полтавській областях з'явилися вакансії на посади начальників 4-го відділу, але жодну з них Ю. Толкачову не запропонували. 1 листопада 1937 р., після призначення старшого лейтенанта державної безпеки М.Б. Спектора заступником начальника УНКВС Одеської області звільнилася посада начальника 4-го відділу, яка лишалася вакантною до 28 квітня 1938 р.⁴⁸, проте Ю. Толкачову не довірили значиму посаду у «Південній Пальмірі», де він пропрацював 6 років і чудово знав оперативну обстановку. І лише після відкликання Р.М. Сараєва у той самий момент коли «лава запасних» у І.М. Леплевського майже вичерпалася, Ю. Толкачов нарешті отримав відповідальну керівну посаду, але з приставкою «тимчасово виконуючий обов'язки»!

19 грудня 1937 р. ЦВК УРСР «на відзнаку ХХ-річчя існування органів ВЧК-ОДПУ-НКВС...

За зразкове виконання відповідальних завдань уряду, активну боротьбу з контрреволюцією і охорону інтересів трудящих»⁴⁹ нагородило золотими годинниками – 20 осіб, бойовою зброєю – 10 осіб, цінними подарунками з грамотами – 108 осіб. У переліку нагороджених відсутнє прізвище Ю. Толкачова. Ба більше, не отримав він навіть цінного подарунку – фотоапарат ФЕД, яким І. Леплевський нагороджував підлеглих з нагоди ювілею. Зазначені обставини вказують на те, що Ю. Толкачов не був фаворитом Леплевського і не мав впливового патрона у відомстві.

Не склалися гарні стосунки у Ю. Толкачова і з начальником УНКВС по Миколаївській області Й.Б. Фішером, який неодноразово критикував роботу керованого ним підрозділу на партійних зборах і оперативних нарадах. З метою «виведення відділу з проривного стану» начальник УНКВС навіть доручив начальнику 5-го відділу УДБ Ф.Т. Овчинникову попрацювати кілька ночей з арештованим Хатенковим, якого підлеглі Толкачова не могли «розколоти» протягом 2,5 місяців⁵⁰. Особист «буквально протягом однієї години» домігся від Хатенкова зізнань про існування в Миколаєві потужного меншовицького підпілля, після чого потрапили за ґрати кілька десятків чоловік. Тієї ж ночі Й. Фішер наказав Ф. Овчинникову попрацювати й з іншим «перспективним заарештованим» Дудинським: «Від Дудинського я добився зізнання максимум за 2 години. Допитував його у присутності начальника відділку 4-го відділу Малиновського⁵¹. Дудинський виявився значним польським шпигуном, засланим до нас польською розвідкою ще у 1920 р. Наступного дня на оперативній нараді у Фішера Ю. Толкачов був змушений зізнатися

Фішер Йосиф
Борисович

⁴⁷ Керівний склад НКВС УРСР у 1937–1938 рр. // Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки. – К.: Либідь, 2009. – С.123.

⁴⁸ Там само. – С. 155.

⁴⁹ Про нагородження працівників НКВС УРСР. Постанова Центрального Виконавчого Комітету УРСР // Вісти ВУЦВК. – 1937. – 20 грудня.

⁵⁰ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. № 13951-С, арк. 67.

⁵¹ Малиновський Петро Йосифович (1903–?). Народився у м. Тагачин Волинської області. Поляк. Член ВКП(б) з 1928. 9 жовтня 1937 р. – начальник Чубаровського райвідділу НКВС Дніпропетровської області. 3 9 жовтня 1937 р. – т.в.о. начальника відділку 4-го відділу УДБ УНКВС Миколаївської області. Під час Другої світової війни служив в особливих відділах НКВС. Лейтенант державної безпеки.

в тому, що не давав своєму оперативному складу «правильних точок націлювання та погано керував апаратом»⁵².

Новий начальник УНКВС по Миколаївській області Петро Карамішев досить лояльно поставився до Толкачова, про що свідчить його стрімкий злет по партійній лінії: 20 березня 1938 р. Толкачова обрали членом партійного комітету УНКВС по Миколаївській області. З цим категорично не погоджувався Ф.Т. Овчинников, який звинувачував Юрія Михайловича у зв'язках з братом-білоемігрантом. Втім начальнику відділів кадрів УНКВС лейтенанту державної безпеки Пилипу Михайловичу Горіну (1897–?) за допомогою матеріалів службової перевірки вдалося переконати присутніх у відданості комуністичних ідеалів начальника 4-го відділу⁵³. Ба більше, Толкачова обрали не лише заступником секретаря парткому УНКВС та делегатом на міську та обласну партійні конференції, але й членом Миколаївського обкому КП(б)У і делегатом на XIV з'їзд КП(б)У⁵⁴. Втім до Києва Юрій Михайлович поїхав зовсім не в якості делегата партійного форуму.

Арешт і слідство

2 червня 1938 р. оперуповноважений 4 відділу УДБ НКВС УРСР Йосиф Львович Хромий (1903–?) склав коротеньку постанову на арешт Ю.Толкачова, в якій стверджувалося про причетність у шпигунстві⁵⁵. Протягом наступних трьох днів військовий прокурор прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР Микола Миколайович Гомеров (1895–1938) санкціонував арешт Ю. Толкачова⁵⁶. У архівно-кримінальній справі Толкачова протокол його особистого обшуку, датований 2 червня, причому вказано, що арешт здійснено на підставі розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР О.І. Успенського⁵⁷. 2 червня датується і анкета заарештованого, в якій, зокрема, Юрій Михайлович вказав, що в Миколаєві по вулиці Карла Маркса 17 проживає його

дружина, Марія Савеліївна, 1905 року народження, та син Всеволод, 1934 року народження⁵⁸ (названий, скоріш за все, на честь багаторічного шефа українських чекістів В.А. Балицького).

Тим же числом датована ще одна постанова, складена начальником 6-го відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенантом державної безпеки Миколою Юхимовичем Черепеніним (1900–?) та затверджена помічником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР молодшим лейтенантом державної безпеки Сергієм Івановичем Гапоновим (1908–?), в якій відзначалося, що Ю.М. Толкачов є «активним учасником контрреволюційної троцькістської змови, існуючої в органах НКВС України, і крім того він проводить шпигунську діяльність на користь Польщі». З цією постановою Ю. Толкачова ознайомили 9-го червня⁵⁹, а перший протокол його допиту датовано значно пізніше – 21 липня 1938 року.

Юрій Михайлович Толкачов досить довго опирався на допитах, і лише на 50-й день арешту «зійнався» оперуповноваженому 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, молодшому лейтенанту державної безпеки Миколі Денисовичу Помозову (1907–?), що з червня 1937 р. є членом антирадянської троцькістської організації в НКВС УРСР, до якої був залучений В.М. Блюманом⁶⁰. Членами організації Толкачов назвав: М.С. Северина – «сина великого торговця»; Д.І. Джиріна – «родич Леплевського»; Е.О. Інсарова (1902–1938) – «колишній сіоніст», М.М. Герзон – «підлабузник, людина безпринципна, яка близько стояла до арештованих В.Т. Іванова і Розанова. Працюючи в Донбасі він не вів боротьбу з троцькістами, а, навпаки, їх покривав»; заступника начальника відділу кадрів НКВС УРСР Григорія Самійловича Григор'єва-Фельдмана (1898–1938) – «відомого бюрократа, інтригана та темного ділка»⁶¹.

«Ворожа діяльність» Юрія Михайловича полягала в тому, що він, наприклад, не зафіксував в протоколі слова О.Б. Розанова про те, що І.М. Леплевський допоміг уникнути арешту одеському

⁵² ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. № 13951-С, арк.67

⁵³ Там само, арк. 65.

⁵⁴ Там само, арк. 66.

⁵⁵ Там само, арк.1.

⁵⁶ Там само, арк. 3.

⁵⁷ Там само, арк.6.

⁵⁸ Там само, арк.19 зв.

⁵⁹ Там само, арк. 20.

⁶⁰ Там само, арк. 38.

⁶¹ Там само, арк. 40, 41.

троцькісту Рутману⁶²; приховав свідчення О.Б. Розанова і Н.Л. Рубінштейна про приналежність до троцькістської змови начальника УНКВС по Київській області Миколи Давидовича Шарова (1897–1939) та начальника УНКВС по Вінницькій області Михайла Михайловича Тимофєєва (1896–1957)⁶³; не дав ходу численним свідченням ще про одного учасника троцькістської змови – начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР Савелія Михайловича Цикліса (1888–1938)⁶⁴; приховав компромат на начальника УНКВС по Донецькій області Д.М. Соколинського та начальника УНКВС по Кам'янець-Подільській області М.Т. Приходька. Слідчим вдалося змусити Юрія Михайловича визнати тривалі контакти з польською розвідкою⁶⁵. Заарештований начальник відділу кадрів НКВС УРСР М.С. Северин повідомив слідству, що добре обізнаний про приналежність Ю.М. Толкачова до троцькістської організації⁶⁶.

23 вересня 1938 р. у Києві відбулося засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР у складі: диввійськюрисст О.М. Орлов⁶⁷ (голова), бригадвійськюрисст І.С. Галенков⁶⁸ та військюрисст 1-го рангу Ф.А. Климін (члени), військюрисст 1-го рангу Л.Н. Кудрявцев (секретар). О 10 годині 30 хвилин розпочався розгляд справи Ю. Толкачова, який обвинувачувався за статтями

54-16; 54-8, 54-11 Карного кодексу УРСР. Підсудний повністю визнав свою провину та підтвердив свої свідчення, дані на попередньому слідстві, в останньому слові попросив зберегти йому життя. Засідання тривало всього 15 хвилин⁶⁹. В ухвалі суду відзначалося, що Толкачов, «працюючи у м. Севастополі заступником начальника іноземного відділу ОДПУ, встановив у 1923 р. шпигунський зв'язок з резидентом польської розвідки Берком, разом з яким приховав від органів ОДПУ групу агентів іноземних розвідок, перекинутих з Туреччини англійською розвідкою. До 1937 р. передавав польській розвідці через Берка шпигунські матеріали про роботу органів ДПУ-НКВС УРСР, за що отримував грошову винагороду. 1937 року Толкачов був завербований активним учасником правотроцькістської терористичної організації В.М. Блюманом і за завданням цієї організації провів велику роботу зі збереження троцькістських кадрів»⁷⁰. Враховуючи тривалу та системну діяльність проти радянської влади, Військова колегія Верховного Суду СРСР ухвалила: Толкачова Юрія Михайловича позбавити спецзвання «старший лейтенант держбезпеки» і застосувати вищу міру соціального захисту – розстріл з конфіскацією всього майна, що йому особисто належить⁷¹. 23 вересня 1938 року «відданого партії та революції» чекіста Юрія Толкачова стратили.

References

Zolotarov V.A. Nachalnytskyi sklad NKVS USRR u seredyni 30-ky rr. // Z arkhiviv VUChK – HPU–NKVD–KHB. – 2001. – № 2. – S. 332

Zolotarov V.A. ChK–DPU–NKVS na Kharkivshchyni: liudy ta doli. 1919–1941. – Kharkiv: Folio, 2003. – S. 175, 176. [in Ukrainian]

Zolotarov V.A. Sekretno-politychni viddil DPU USRR: spravy ta liudy. – Kharkiv: Folio, 2007. – S. 201–202. [in Ukrainian]

Okipniuk V.T. Orhany derzhavnoi bezpeky USSR (1922–1941 rr.): istoryko-pravove doslidzhen-

nia: monohrafiia. – Kherson: FOP Hrin D.S., 2017. – S. 268. [in Ukrainian]

Shapoval Yu.I., Zolotarov V.A. Vsevolod Balytskyi: osoba, chas, otchennia. – K.: Stylos, 2002. – S. 434. [in Ukrainian]

Shapoval Yu., Zolotarëv V. «Hylotyina Ukrainy»: narkom Vseveolod Balytskyi y eho sudba. –M.:ROS-SPЭN, 2017. – S. 381–382 [in Russian]

Ukraina v dobu «Velykoho teroru»: 1936–1938 roky / avt.-uporiad. Yu.Shapoval [ta in.] – K.: Lybid, 2009. – S. 152 [in Ukrainian]

⁶² ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13951-С, арк.43.

⁶³ Там само, арк. 46.

⁶⁴ Там само, арк. 46, 47.

⁶⁵ Там само, арк. 47.

⁶⁶ Там само, арк. 89.

⁶⁷ Орлов Олександр Мойсейович (1896–1956) – генерал-майор юстиції. У 1934–1942 рр. – член, у 1942–1948 рр. – помічник голови Військової колегії Верховного Суду СРСР. З 1948 р. у відставці.

⁶⁸ Галенков Іван Спиридонович (1891–1980) – генерал-майор юстиції. У 1937–1938 рр. – член Військової колегії Верховного Суду СРСР. Депутат Верховної Ради УРСР першого скликання (1938).

⁶⁹ ГДА СБУ (м. Миколаїв), спр. 13951-С, арк.128, 128 зв.

⁷⁰ Там само, арк.129.

⁷¹ Там само, арк.129 зв.

Наукова хроніка. Міжнародна наукова конференція «Великий терор 1937–1938 рр. : жертви та виконавці» (27–28 вересня 2018 р., Полтава)

27–28 вересня 2018 р. у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка відбулася помітна подія у науковому житті – Міжнародна наукова конференція «Великий терор 1937–1938 рр.: жертви та виконавці». Її проведення було ініційоване кафедрою історії України ПНПУ (зав. кафедри проф. Л.Л. Бабенко), а її співorganizаторами виступили поважні державні й громадські наукові установи – Інститут історії України НАН України, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», Національна спілка краєзнавців України. Науковий форум проходив у рамках державних заходів відзначення 80-річчя початку масштабної масової кампанії репресій громадян, організованої сталінським радянським керівництвом проти реальних і уявних «ворогів народу».

Великий терор увійшов в історію як час нищення української еліти, руйнування соціальної структури українського суспільства, його традиційних цінностей, деформації суспільної свідомості та національної пам'яті. Стартом Великого терору вважається оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р., а його закінченням ухвалення постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» 17 листопада 1938 року. Разом з тим варто зауважити, що характерною ознакою радянської дійсності в Україні було перманентне здійснення репресій, починаючи з встановлення радянської влади й «червоного терору». Дослідженням проблем Великого терору сьогодні займаються як фахові історики, так і краєзнавці на місцях, що дозволяє зміцнити методологічну базу наукових пошуків, розширити їхній тематичний спектр, посилити персоналізацію процесів історичного минулого, з'ясувати та виокремити нові актуальні питання й тенденції в галузі вивчення історії радянської доби.

Конференція у Полтаві об'єднала більше 70 науковців з Києва, Харкова, Одеси, Ніжина, Сум, Краматорська, Кривого Рогу, Кременчука, Полтави, а також зарубіжних учених. Зокрема участь у її роботі взяли Франсуа Джінджан, професор Університету Парижа 1 Пантеон-Сорбонна (Франція), Олена Барсук, доцент Мозирського державного педагогічного університету (Білорусь), Ірина Романова, професор Європейського гуманітарного університету (м. Вільнюс, Литва), Даріана Блохин, професор, член-кор. УВАН (м. Мюнхен, Німеччина) та ін. Інтерес до конференції був зумовлений науковим і суспільним значенням основних проблем й напрямків обговорення. Її організатори запропонували зосередитися навколо таких питань як: Великий терор 1937–1938 рр. в історіографії та архівних документах, механізми Великого терору та колективна пам'ять, Великий терор у персоналістичному та регіональному вимірах жертв і виконавців.

На пленарному засіданні авторитетні вчені зосередили увагу присутніх на ключових проблемах і завданнях, що очікують свого висвітлення для України і зарубіжжя. Так Франсуа Джінджан у виступі «Перспективи популяризації досліджень з історії України у Європі» наголосив, що в інших країнах громадськість недостатньо обізнана з реальною картиною політичного життя в Україні за сталінської доби. Зокрема він зацікавився причинами й перебігом репресій українських археологів, їхніми долями та науковою спадщиною. Феномен Великого терору і його наслідки, на думку вченого, могли б пояснити нинішній стан українського суспільства, зробити його зрозумілішим для західних суспільств. З цією думкою цілком солідаризувалися учасники конференції. Логічним продовженням порушеної теми стали основні маркери доповіді знаного вченого, професора Ю.І. Шаповала. Означивши тему «Україна в добу Великого терору: відоме і невідоме», він комплексно охарактеризував здобутки вітчизняних дослідників, які в основному дають

відповіді на болючі питання характеру, спрямованості репресій, демографічних втрат, специфіки діяльності головних виконавців політики державного терору – радянських органів держбезпеки.

З великим інтересом учасники вислухали доповідь канд. істор. наук, старшого наукового співробітника відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України Р.Ю. Подкура «Історіографія Великого терору: динаміка, основні тенденції вивчення». Присутніх зацікавили порівняльний аналіз інтерпретацій Великого терору в українській та російській історіографії, нові видавничі проекти відділу, документальні збірники, які вийшли упродовж кількох останніх років. Загалом науковці Інституту історії досить широко представили наукові здобутки у різних тематичних напрямках. Так відомий дослідник Великого терору С.А. Кокін висвітлив досвід вивчення в Україні «Польської операції» НКВС. Згадана операція була яскравим прикладом цілеспрямованого формування так званих «національних напрямків» репресій, спрямованих проти окремих етнічних груп в Україні. Цікаві інтерпретації й погляди на сталінську практику боротьби проти «ворогів народу» та їх відображення в історіографії запропонували білоруські вчені. В. Кохнович проаналізував сучасну білоруську історіографію, головні її складники, особливості джерельної бази, яка зумовлює повноту вивчення Великого терору в Білорусі. «1937 год в Беларускай ССР» – таку назву мала доповідь І. Романової, яка чітко структурувала спільне й відмінне у здійсненні політики терору в Білорусі та Україні.

Емоційним, насиченим цікавими фактами був виступ доктора істор. наук, проф. О.О. Нестулі на тему «З історії народження проекту «Реабілітовані історією». Він оцінив багатомні науково-довідкові видання «Реабілітовані історією» в областях України, АР Крим, містах Києві і Севастополі як надважливі результати спільної роботи сотень науковців, об'єднаних спільною метою, наголосивши, що цей проект був одним з чинників формування національної пам'яті українців, деміфологізації радянської історії. Вчений нагадав присутнім, що біля витоків проекту стояли видатні організатори української науки Голова національної спілки краєзнавців України, академік

П.Т. Тронько та канд. істор. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Ю.З. Данилюк.

Значне місце в обговоренні займали й проблеми пам'яті про Великий терор у суспільстві. Доктор істор. наук, проф. А.М. Киридон, зупинившись на теоретичних підходах до формування явища колективної пам'яті, констатувала, що пам'ять про «Великий терор» формувалася як суспільно-політичними реаліями, так і відповідним конструюванням національної візії історії в суспільній свідомості. Дослідниця виокремила кілька періодів, комплекс подій всередині яких впливав на формування пам'ятєвих смислів, характеру комеморативних практик в українському суспільстві. У цьому ж контексті цікавий підхід запропонувала білоруська дослідниця О.Є. Барсук, аналізуючи «Фактори формування історичної пам'яті на локальному рівні в умовах сталінського тоталітарного режиму».

На секційних засіданнях учасники порушили цікаві й значущі проблеми, які стосувалися механізмів здійснення Великого терору серед різних соціальних верств, його персонального і регіонального вимірів. Аналіз діяльності виконавців терористичних технологій прозвучав у доповідях В.А. Золотарьова, О.Г. Бажана, Л.Л. Бабенко, О.В. Лисенко, К.В. Кузіної та ін. Репресовані фахівці аграрної галузі, селянство стали предметом уваги проф. Н.Р. Романець, проф. М.А. Якименка, проф. І.В. Козюри. Репресії духовенства знайшли відображення у доповідях О.А. Гури, В.О. Оліцького, Л.О. Дудки, В.В. Сергієнко та ін. Невичерпно залишається тема відновлення життєвого шляху й діяльності окремих репресованих діячів та цілих установ і їхніх колективів (Д. Блохин, І.М. Петренко, С.М. Шевчук, С.Ю. Сезін, Г.Т. Капустян та ін.).

Важливим складником програми наукової конференції стала тема наукового потенціалу неопублікованих архівних документів та методика й методологія їх залучення до наукових досліджень Великого терору. Динаміки й глибокої фаховості обговоренню питання надала участь у роботі конференції співробітників архівних установ – Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) з Києва та Полтави, Державного архіву Полтавської області (останні підготували виставку документів з фондів

Державного архіву Полтавської області, які розкривають перебіг подій Великого терору на Полтавщині). Жвавий інтерес учасників викликала доповідь на пленарному засіданні заступника директора ГДА СБУ в м. Києві А.В. Хромова. Він не лише ознайомив з можливостями забезпечення перспективних напрямків дослідження Великого терору архівними документами, але й розповів про структуру архіву, його основні фонди, правові засади його функціонування та використання інформації громадянами й дослідниками, відповів на численні запитання. Досвідом спільної роботи з науковцями та музейниками поділилися співробітники архіву Управління СБУ в Полтавській області. До речі,

цей досвід був відзначений А.В. Хромовим як один з кращих в Україні, про що свідчить велика кількість опублікованих праць на основі архівних документів спецслужб.

Робота Міжнародної наукової конференції «Великий терор 1937–1938 рр.: жертви та виконавці» тривала два дні й широко висвітлювалася в засобах масової інформації Полтавщини. За матеріалами виголошених доповідей буде опублікований збірник наукових статей, розрахований на науковців, аспірантів, студентів, а також широке коло читачів. Учасники конференції були одностайними в оцінці плідності наукових дискусій, обміну думками, новими ідеями.

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Ювілейна медаль «90 років журналу “Краєзнавство”»

У 2017 році виповнилося 90 років друкованому органу Національної спілки краєзнавців України – журналу «Краєзнавство». З цієї нагоди НСКУ здійснила низку заходів ювілейного характеру. Ювілейній даті було приурочене проведення засідання Правління НСКУ (12 липня 2017 р.)¹, підготовлено друком науковдовідкове видання «Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі»², присвячено низку статей окремої рубрики в часописі № 3/4 за 2017 р.³ та публікацій у ЗМІ, цикл радіо-й телепрограм за участі першого заступника редколегії О.Г. Бажана та заступника голови НСКУ Р.В. Маньковської, проведення конференції та тематичної виставки в Національній історичній бібліотеці України, спільно з якою заплановано видання «Бібліографічного покажчика статей журналу “Краєзнавство” за 1927–2017 рр.».

За пропозицією заступника голови НСКУ, ректора ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», академіка НАПН України В.П. Коцура Президія Спілки ухвалила рішення про виготовлення ювілейної медалі «90 років журналу “Краєзнавство”». На аверсі медалі розміщено: напис по колу «НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРА-

ЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ», у центрі – емблема НСКУ (розташоване вертикально коло, в якому зображені лелека, гілка верби, колесо від воза, плетений тин). Як зазначається у «Положенні про символіку Національної спілки краєзнавців України» від 12 червня 2009 року: «Лелека – улюблений і оспіваний за свою вірність птах, який щороку навесні повертається з далеких країв до України в одне й те саме гніздо, щоб на рідній землі вивести пташенят. Верба – улюблене дерево українців, до якого з великою любов'ю ставляться усі покоління українців. Це – лірична душа народу, незмінний супутник його трагічної долі, частина сакральної культури. Плетений тин – ознака народної культури та побуту, який навічно увійшов в українську культуру як частина національної ментальності. Дерев'яне колесо від воза – символ мандрів, частина чумацького та козацького епосу. Колесо – це також символ вічності».

На реверсі медалі зображено: угорі півколом напис «ЖУРНАЛ “КРАЄЗНАВСТВО”», внизу – «1927–2017» (у квітні 1927 р. побачив світ перший номер), по центру – стилізоване зображення розгорнутого часопису із написом «90 років». Художник: Андрій Вовкодав, тираж – 50 штук, діаметр – 50,0 мм, метал – латунь.

¹ Див.: Дзеркало краєзнавчого руху: репортаж із засідання Правління НСКУ, присвяченого 90-річчю наукового журналу «Краєзнавство» та врученню Премії імені академіка Петра Тронька // Краєзнавство. – 2017. – № 3–4. – С. 309–311.

² Див.: Краєзнавство. – 2017. – № 3–4. – С. 4–47.

³ Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі. До 90-річчя журналу «Краєзнавство» / відп. ред. О.П. Реєнт; упоряд.: Є.В. Букет, В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська, В.І. Милько. – Київ: НСКУ, 2017. – 183 с.

Медаль було виготовлено за підтримки заступника голови НСКУ, академіка НАПН України В.П. Коцура. Її вручення здійснюється з 2018 р. у відповідності до розпорядження голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України О.П. Реєнта або рішення керівних органів НСКУ), під час проведення урочистих заходів. Зокрема, на Всеукраїнській нараді з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти (24 травня 2018 р.), під час науково-краєзнавчих експедицій НСКУ «Історико-культурна спадщина Чернігівщини: проблеми збереження та форми популяризації» (6 червня 2018 р.) та «Народне музейництво Закарпаття: здобутки і перспективи» (14–16 червня 2018 р.), засідання Президії НСКУ 12 липня 2018 р. тощо.

Цією почесною відзнакою було удостоєно відомих краєзнавців та істориків, активних дописувачів і членів редколегії журналу, представників керівних органів Національної спілки краєзнавців України. Серед них: *О.П. Реєнт, Р.В. Маньковська, В.П. Коцур, О.А. Удод, В.І. Дмитрук, О.Г. Бажан, І.Г. Ветров, Б.І. Андрусишин, С.М. Аржевітін, Г.В. Бондаренко, Я.В. Верменич, С.Д. Гальчак, О.П. Гончаров, О.І. Гуржій, В.М. Даниленко, О.Б. Коваленко, М.Ю. Косило, С.І. Кот, І.О. Кочергін, О.Є. Лисенко, В.І. Милько, О.О. Рафальський, І.Ю. Робак, Г.П. Савченко, П.С. Скавронський, В.А. Смолій, Ю.В. Телячий, Л.П. Тронько та ін.*

Вручення Премії імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України 2018 року

12 липня 2018 р. відбулася низка заходів, присвячених вшануванню пам'яті академіка, голови Національної спілки краєзнавців України у 1990–2011 рр., Героя України Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011).

О 10:00 відбулося покладання квітів до могили Петра Тимофійовича на Байковому кладовищі за участі керівництва Національної спілки краєзнавців України, представників регіональних організацій, краєзнавців, вчених-істориків та громадських діячів.

Після цього, о 12:00 в залі засідань Інституту історії України НАН України (Київ, вул. М. Грушевського, 4, 6-й поверх) відбулося урочисте вручення Премії імені П. Т. Тронька НСКУ 2018 р.

Перед початком цієї частини засідання присутні переглянули відеофільм про науково-краєзнавчу експедицію Національної спілки краєзнавців України «Народне музейництво Закарпаття: здобутки і перспективи», яка відбулася 14–16 червня 2018 р. (відео та монтаж – прес-секретар Володимир Милько). На даний час він доступний для перегляду на офіційному youtube-каналі НСКУ¹.

З нагоди 90-річчя журналу «Краєзнавство» (1927–2017) голова НСКУ, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт вручив ювілейні медалі, присвячені цій річниці, представникам редколегії журналу, представникам керівних органів Спілки, активним дописувачам та відомим науковцям (серед них: академік НАН України В.А. Смолій (член редколегії), О.Г. Бажан (перший заступник головного редактора), О.А. Удод (член редколегії), член-кореспондент НАН України В. М. Даниленко (член редколегії), І.О. Кочергін (голова Дніпропетровської об'єднаної організації НСКУ), О.П. Гончаров (член редколегії), професор Я.В. Верменич, Л.П. Тронько).

¹ Режим доступу: https://www.youtube.com/channel/UCc5DePHNIHU_4Iq2ksyDlyw.

Після цього відбулося урочисте вручення Премії імені П.Т. Тронька НСКУ 2018 р. Цьогорічними лауреатами стали:

за видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо:

– **Коцур Анатолій Петрович** – член НСКУ, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

за науково-організаційну та просвітницьку діяльність в краєзнавстві (проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, читань, експедицій, краєзнавчих заходів і проєктів, популяризація краєзнавства працівниками наукових, освітянських, туристичних, бібліотечних, архівних установ, засобів масової інформації):

– **Коляда Ігор Анатолійович** – член правління НСКУ, доктор історичних наук, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

за висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка Петра Тронька (дослідження проблем історії міст і сіл України, теоретичного та практичного краєзнавства):

– **Чабан Микола Петрович** – редактор з питань культури Дніпропетровської обласної газети «Зоря», член Дніпропетровської обласної організації НСКУ;

за внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу: діяльність у сфері збирання, збереження та охорони історико-культурної спадщини України:

– **Коваль Ігор Михайлович** – український історик, археолог і педагог, кандидат історичних наук, доцент, Почесний краєзнавець України, член правління Івано-Франківської обласної організації НСКУ.

Серед інших на заході була присутня донька П.Т. Тронька Лариса Петрівна (член Президії НСКУ), а також Валентина Іршенко (виконавчий директор Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олесь Гончара), яка презентувала книгу В.Абліцова «Олесь Гончар: ілюзія і дійсність» та унікальні поштові марки і конверт до 100-річчя видатного українського письменника.

Наприкінці засідання голова НСКУ О.П. Реєнт подякував лауреатам та усім присутнім за плідну роботу, вагомий внесок у розвиток краєзнавства і збереження історико-культурної спадщини українського народу.

Краєзнавчий форум у місті Каховка

14–15 вересня 2018 року у місті Каховка Херсонської області, за ініціативи Виконавчого комітету Каховської міської ради, під егідою Херсонської обласної організації Національної спілки краєзнавців України та у партнерстві з Новокаховським гуманітарним інститутом ВМУРОЛ «Україна» і Каховським історичним музеєм (філія Херсонського обласного краєзнавчого музею) пройшла III Всеукраїнська науково-практична краєзнавча конференція «Минуле і сучасність: Таврія. Херсонщина. Каховка».

Цьогорічний краєзнавчий форум традиційно відбувся напередодні Дня міста Каховки та був приурочений до 100-річчя проголошення незалежності Української Народної Республіки, 95-річчя створення Каховського району, 150-річчя виникнення Всеукраїнського товариства «Прогрес» імені Тараса Шевченка, 145-річчя заснування Наукового товариства імені Шевченка.

Аудиторія конференції була досить чисельною та представлена вісьмома регіонами України, зокрема Запорізькою (м. Запоріжжя, Мелітопольський район), Кіровоградською (м. Кропивницький), Херсонською (м. Херсон, смт Нижні Сірогози, м. Каховка, смт Асканія-Нова, смт Новотроїцьке, смт Нова Маячка, м. Скадовськ, м. Нова Каховка, Нововоронцовський район, с. Каїри Любимівської ОТГ), Миколаївською (м. Первомайськ, м. Миколаїв, Новобузький та Новоодеський райони), Хмельницькою (м. Кам'янець-Подільський), Житомирською областями (м. Бердичів) та м. Київ.

Із вітальним словом до краєзнавців звернулися почесні гості конференції: Каховський міський голова Андрій Дяченко, голова районної ради Тетяна Тертична, голова районної державної адміністрації Валерій Салтиков.

Як наголосив у вітальному слові відповідальний секретар Національної спілки краєзнавців

України, к.і.н. Володимир Дмитрук, цінність цієї конференції полягає у тому, що вона ініційована і підтримується місцевою владою, проходить не

в обласному центрі, а у звичайному місті, та стала міцним комунікаційним майданчиком для місцевих краєзнавців. За дорученням президії Співки, Володимир Дмитрук зачитав до учасників конференції вітальне звернення голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України, д.і.н. Олександра Реєнта та вручив грамоти і подяки активістам краєзнавчого руху Херсонщини: голові обласної організації НСКУ, к.і.н. Олексієві Макієнку, к.і.н. Єгору Сидоровичу, д.е.н. Вадиму Яровому, архівісту Ірині Сінкевич, ветерану краєзнавчого руху Аллі Яблонській, ініціатору проведення конференції, начальнику управління освіти Каховської міської ради, к.п.н. Михайлові Гончару.

У пленарній частині науковцями Херсонського державного університету, д.е.н. Вадимом Яровим та к.і.н. Єгором Сидоровичем було презентовано інтелектуальний продукт: проект розвитку активних видів туризму «Мандруймо Херсонщиною»; дослідник з смт Новотроїцьке Артем Горобець познайомив слухачів зі своєю

новою працею «Топонімічний словник Новотроїцького району Херсонської області», а краєзнавець з смт Горностаївка Олена Ташкінова продемонструвала власне видання «А колись було...», що нещодавно вийшло з нагоди 230-річчя селища.

Із цікавістю учасники конференції заслухали доповіді к.і.н. Олексія Макієнка «Земське самоврядування та гетьманська адміністрація на Херсонщині в 1918 р.: проблеми взаємовідносин»; краєзнавця з Нової Каховки Анатолія Неділька «Виноградарство і виноробство Каховщини у XIX – на початку XX ст.: на перехресті інтересів держави і громади (за матеріалами Дніпровського повітового земства Таврійської губернії)»; завідувачою Каховським історичним музеєм Світлани Сидьолкіної «Міфи громадянської війни. Д.М. Карбишев і військово-інженерні укріплення Каховського плацдарму».

Після пленарного засідання плідна робота продовжилась у п'яти тематичних секціях конференції.

Наступного дня (15 вересня 2018 р.) учасники конференції та каховчани здійснили експедицію до смт Горностаївка, де мали можливість познайомитися із досвідом краєзнавчої роботи місцевих краєзнавчого та етнографічного музеїв, які створила і очолює ентузіастка краєзнавства, колишня учителька Олена Ташкінова. Учасники експедиції відзначили високий рівень громадської підтримки мешканців селища пошукової роботи Олени Миколаївни та всебічну під-

тримку з боку селищної ради та її голови Дмитра Ляхна. А на згадку про Горностаївку усі краєзнавці отримали в дарунок книжку О. Ташкінової «А колись було...» та пригостилися смачним козацьким кулішем, який приготували козаки Горностаївського куреня Війська Запорізького Низового.

За результатами роботи конференції буде надруковано збірник доповідей, а електронний варіант розміщено у вільному доступі.

**Наукова
інформація**

Місто в умовах глобального збройного конфлікту. Огляд конференції «Множинність виходів з війни: досвід міст Східного фронту» (28-29 серпня 2018 р., м. Львів)

Круглі дати завжди добра підстава підбити підсумки та наслідки тої чи іншої події. 2018 рік багатий на подібні приводи. Тут і завершення Першої світової війни (принаймні для західних країн), ювілеї проголошення (відродження) незалежних держав, що постали на уламках імперій та роковини громадянських конфліктів, що мали далекосяжні наслідки. В кінці серпня у Львові відбувся захід, що мав на меті аналіз та порівняння міського досвіду виходу з війни, зміни влади (влад) та громадянських конфліктів в Центрально-Східній Європі. Міжнародна конференція «Множинність виходів з війни: досвід міст Східного фронту» відбулась 28–29 серпня 2018 року¹. В роботі шести панелей взяли участь більше двадцяти істориків із Німеччини, Польщі, США, Канади, Литви, Росії, Угорщини, Естонії та України. Зокрема, серед учасників були такі знані науковці як Джошуа Санборн (Joshua Sanborn), Гвідо Хаусман (Guido Hausmann), Сергій Скељчик, Пйотр Шланта (Piotr Szlanta), Крістоф Мік (Christoph Mick) та «жива легенда» досліджень Першої світової та політики пам'яті – Джей Вінтер (Jay Winter). Захід було організовано спільними зусиллями Центру міської історії Центрально-Східної Європи (Львів), кафедри історії Києво-Могилянської академії (Київ), Університету Вікторії (Вікторія, Канада).

В рамках конференції також відбулись круглий стіл «Народження нового світу: міські досвіди в Східній Європі після 1917» та публічна лекція Джея Вінтера «The Conflict that Did Not End: The Second Great War, 1917–1923», про що детальніше йтиметься нижче.

Протягом двох днів учасники презентували доповіді про життя міст та в місті протягом означеного періоду. На перший погляд досвід тривалого перебування в кордонах великих держав мав би призвести до відносно подібного досвіду «проживання» війни та подолання її наслідків. Втім, східноєвропейська ситуація була особливою саме з огляду на імперську спадщину: зокрема, різні підходи в адмініструванні регіонів

та строкате етнічне середовище. В свою чергу, прифронтове розташування та окупація, колапс суспільного порядку, неоднаковий ступінь розвитку самоврядних структур та етнічної інтеграції безумовно мали свій вплив на подальший перебіг подій. Революції народжуються в містах, отже, так чи інакше на них впливають і (якоюсь мірою) зумовлюють простір та процедури міського життя. Дослідження міського повсякдення часів війни та революції важливе для розуміння епохи, власне революційних подій та наступного за ними періоду. Міські практики, що виникли у часи війни, «перекочували» в революційну добу та продовжили своє існування пізніше. Саме ці фактори змушують дослідників уважніше ставитись саме до локальних кейсів.

Навіть в рамках однієї державної структури маємо справи з кардинально відмінними історіями. Доповіді присвячені Варшаві, Лодзі, Талліну та Харкову чудово це ілюструють. Пйотр Шланта (Piotr Szlanta, Польща) презентував відносно дисциплінований процес переходу влади у Варшаві 1918 року як наслідок узгодженої позиції міських діячів та політичних лідерів та консенсусу щодо ключової ролі міста в майбутній польській державі. Разюче контрастує з цим досвід Харкова, міста що переживало бурхливі урбанізаційні процеси напередодні війни та не мало усталених традицій самоврядування. Нахтігаль Райнхард (Nachtigal Reinhard, Німеччина) представив картину поступового занепаду, зробивши акценти на розладі міських структур, неможливості справитись з напливом біженців та зародженням внутрішніх соціальних конфліктів. Дуже особливий приклад з півночі Російської імперії презентував Карстен Брюггеман (Karsten Bruggemann, Естонія). Війна стала фактором, що сприяв піднесенню естонської громади міста, що традиційно поступалась ресурсами та впливом місцевим німцям. Втім, це не відобразилось на інтеграції всередині самої громади. Лише загроза громадянської війни, особливо приклад сусідньої Фінляндії, підштовхнула до пошуків політичного

¹ Див. тут: <https://www.lvivcenter.org/uk/conferences/conferences/2612-18-03-01-the-multiplicity-of-exits-from-the-war-the-experience-of/>

та суспільного компромісу, що призвів до самосування військових та проголошення нової незалежної держави. Один з дуже небагатьох безкровних сценаріїв в цьому регіоні.

Частина доповідей була присвячена місту як своєрідному архіву де в площах, будівлях та стінах закодовані певні послання. Сергій Єкельчик прослідкував функціональну тяглисть міських просторів та генезу Думської площі в Києві як протестного майданчика. Крім того, автор приділив увагу революційному епізоду «суду та повішання» пам'ятника Столипіну. До речі, цей сюжет увійде в нову книгу автора. На прикладі Будапешту Мелінда Харло-Чортан (Melinda Harlov-Csortan, Будапешт) проаналізувала як запущена урядом програма комеморації угорських вояків призвела до політизації публічного простору. Литовська дослідниця Раса Чепайтіене (Rasa Ceraitiene, Вільнюс) розповіла про символічне оволодіння втраченим для литовців Вільнюсом. В численних і на диво вигадливих проектах та акціях, інспірованих урядом та громадськістю, польське Wilno перетворювалось на литовський Vilnius – підступно відібраної, стражденної столиці, повернення якої має бути завданням номер один для свідомого громадянина. Окремої згадки заслуговує презентація Стефані Вайсман, присвячена царині запахів (smellscapes) післявоєнного Любліна. Доповідь була частиною ширшого проекту, що має на меті прослідкувати зміни smellscapes протягом всього ХХ століття. Дослідниця розглядає війни та революції з позицій сенсорного досвіду. З матеріалів преси та архівів міської адміністрації постає картина творення польського міста в новій національній державі. Тут, запах стає маркером, інструментом іншування містян. Неприємний, «неправильний» аромат сприймається як осквернення символічної «чистоти» міста, нації, держави, порушення соціального порядку. Запах артикулюється як своєрідна метафора для чужинного етнічного елемента.

На конференції не бракувало якісних та цікавих презентацій, але, на жаль, ми не маємо змоги відзначити усі. Наприкінці варто відзначити дві доповіді, що аналізували природу революційного насильства в місті. Олена Бетлій (Київ) намагалась поєднати, традиційно роз'єднані в українській історіографії, міський та революційний наративи. Досліджуючи жертв першого більшовицького захоплення Києва (зима 1918 р.), історикіня показала як змінюється природа самого насилля. Було висвітлено пере-

хід від «усталеного та традиційного» застосування сили при зміні влади до терору як основного інструменту боротьби. Тетяна Портнова (Дніпро) розглянула революційний епізод катеринославської історії, а саме захоплення міста загонами Махна взимку 1919, з позицій протистояння місто-село. Зокрема, дослідниця звернула увагу на антимиську ідеологію самого руху. Махно спромігся організувати численну армію та контролювати великі території. Примітно, що центром свого руху він навмисне обрав селище. Взаємодія міста з селом та супровідні конфлікти мали місце й до війни, втім селянин завжди був в ролі бідного прохача. Війна стала першим військовим досвідом для тисяч селян, а революція зруйнувала усталений соціальний лад і зробила власника зброї господарем ситуації. І ось в січні 1919 року традиційний розподіл змінюється, село «розмовляє» з позиції сили, а місто перетворюється на упосліджену сторону. Т. Портнова аналізує навмисне знищення міської інфраструктури махновцями як символічні акти помсти. Також дослідниця розглянула міфологізацію епізодів насилля та грабунків, що фактично не перевершували попередників та наступників, але міцно засіли в пам'яті містян.

Особливо хочеться відзначити роботу дискусантів під час конференції: Гвідо Хаусмана, Джошуа Санборна, Сергія Єкельчика, Крістофа Міка. Їм вдалося накреслити тематичні та методологічні рамки своїх секцій і об'єднати здавалось би важкопоєднувані доповіді в цілком чітку логічну структуру, побачити за локальними випадками глобальні процеси. Коментарі, що лунали, відзначались виваженістю та професіоналізмом.

Як вже згадувалось вище, Джей Вінтер виступив з відкритою лекцією «The Conflict that Did Not End: The Second Great War, 1917–1923» у Львівській міській раді, яка викликала значний інтерес у публіки². Історик переглянув усталену періодизацію Першої світової та запропонував встановити верхньою межею 1923 рік. Ця дата видається придатною з огляду на кілька факторів. На приклад, фактичне завершення громадянської війни на території Радянської Росії, укладення Лозанського договору, що визначив кордони Туреччини. На означення періоду 1917–1923 років вчений запропонував вживати термін Друга велика війна (The Second Great War). Дж. Вінтер звернув увагу аудиторії на зміну природи самого конфлікту в результаті революцій 1917 року. До цього Перша світова являла собою ілюс-

трацію класичного виразу Клаузевіца. Зіткнення найпотужніших імперій перейшло з дипломатичної у військову сферу, тобто війна стала продовженням політики за допомогою інших засобів. 1917 рік стає переломним, змінюються політичні актори, підважуються основоположні принципи існування держав. Одним з центральних стають питання легітимності та права на застосування насилля, до цього – виняткової прерогативи держави. В боротьбу включаються широкі маси цивільного населення, які до цього не брали участі в конфлікті напряду. В одній з доповідей на конференції американський дослідник Джесс Кауфман (Jesse Kauffman) застосував термін «центральноєвропейська громадянська війна» (Central European Civil War) для періоду з 1918 по 1921 роки і винятково для зазначеного регіону. Втім, така ексклюзивність щодо інших регіонів видається не зовсім виправданою. Здається, в історіографії немає заперечень щодо причинно-наслідкового зв'язку між Першою світовою та розпадом імперій, які територіально не обмежувались Центрально-Східною Європою. Термін «Друга велика війна» (The Second Great War) запропонований Дж. Вінтером краще відображає тотальну та всеохопну суть конфлікту – це не чергове громадянське зіткнення, а другий, якісно інший етап безпрецедентної війни.

Протягом багатьох років в теорії і на практиці, Джей Вінтер пропагує транснаціональний, інклюзивний підхід у вивченні Першої світової. На думку дослідника, це дає можливість прослідкувати глобальні процеси, що мали місце в країнах-суперниках, а головне – у фокусі уваги опиняється людина. Вже кілька десятиліть ця тенденція є панівною в західній історіографії конфлікту. Під час лекції, історик неодноразово наголошував на необхідності виходу за межі суто національних наративів в історіописанні нашого регіону. Не секрет, що тогочасні події є наріжними каменями в націотворчих концептах народів та держав регіону. Комуś тоді вдалось відродити втрачену державність, хтось вперше в історії заявив про себе як самостійного гравця. Де знайти точки перетину? Чи взагалі можлива «ненаціональна» історіографія в нашому ре-

гіоні? На думку лектора, над цим варто працювати. Найкращими засобами для подолання відособленості є міжнародні компаративні проекти, що порівнювали би певні соціальні групи або феномени в регіоні. Цей шлях вже пройшли західні дослідники з колишніх країн-суперниць³. Однією з практичних порад було звернути увагу на соціальну історію груп населення, що з'явилися в результаті війни у всіх регіонах: ветерани, інваліди, солдатські вдови. Перспективним також видається дослідження діяльності церков та релігійних організацій в означений період.

Завершив роботу конференції круглий стіл «Народження нового світу: міські досвіди в Східній Європі після 1917» за участі Оксани Дудко, Джошуа Санборна (Joshua Sanborn, США), Сергія Єкельчика, Джея Вінтера та Олени Бетлій. Всі учасники погодились, що наразі в історичних дослідженнях бракує саме міських сюжетів. В свою чергу місто, як середовище яке зазнало чималих змін в соціальній структурі, усталених практиках та повсякденні, дає цікавий та багатовимірний матеріал для досліджень. За словами Оксани Дудко, місто може стати «точкою входу», тим елементом, що підважить відсепаровані національні наративи та дозволить створити інтегровану картину минулого. Війна сформувала нові поділи, що мали вплив на повоєнне життя. Крім того, бруталізація та участь в насильстві вплинула на життєві траєкторії людей. Саме цей соціальний аспект можна дослідити на матеріалах міської історії.

Місто є тим середовищем де розпочинаються революції, звідси вони поширюються, але виникають вони не в вакуумі. З огляду на це, саме соціальна історія міста та містян є однією з найперспективніших галузей на думку Джошуа Санборна. В містах з'являються нові соціальні групи (солдатки, інваліди, біженці тощо), але й традиційні, наприклад, селяни, робітники, знаходяться в нових умовах, що так чи інакше впливає на їх політичний та життєвий вибір.

Підсумовуючи, зазначимо що міські студії та соціальна історія є одними з найперспективніших у вивченні Першої світової війни та її наслідків в Центральній та Східній Європі.

² Запис лекції можна дивитись тут: https://www.youtube.com/watch?v=S__drBTOygQ&app=desktop

³ Один з найкращих прикладів такої співпраці є історіал (музей) Першої світової війни в Перонні (Франція), що має презентує війну з позицій всіх втягнутих в конфлікт сторін. Більше інф. тут: <https://www.historial.fr/en/presentation-2/around-the-historial/>

В історіографії найяскравішим прикладом співпраці є: Paris, London, Berlin 1914-1919: Capital Cities at War. – Ed. By J. Winter and J.-L. Robert. – Cambridge, 1997.

Петро Болбочан – вірець національної самоповаги (до 135-річчя від дня народження)

Петро Федорович Болбочан народився в не-заможній священицькій родині 5 жовтня 1883 року в с. Геждев Хотинського повіту Бесарабської губернії, нині село Ярівка Хотинського району. Після двох років навчання в Кишенівській духовній семінарії майбутній отаман в 1905 році вступає до Чугуївського юнкерського училища, після закінчення якого, Болбочан отримав призначення у 38-й Тобольський полк.

Зірка Петра Болбочана як-раво засяяла на військово-політичному небосхилі України в березні-квітні 1918 року, коли вояки керованого ним Запорозького корпусу звільнили від більшовиків велику територію від Харкова до Полтави. А згодом блискавично проведена військова операція по захопленню Сальківського мосту через озеро Сиваш дала змогу збройним силам УНР швидко просунутись у глиб півострова Крим і 25 квітня звільнити Сімферополь, а наступного дня Бахчисарай. Бої за Лівобережну Україну зробили Болбочана відомим, а кримський похід зробив його легендарним.

Протягом життя Петро Федорович спочатку служив Українській Центральній Раді, а потім гетьману Павлу Скоропадському. В листопаді 1918 року П.Болбочан разом зі своїм запорозьким корпусом перейшов на бік військ Директорії УНР.

Він залишається поза політикою і вважає, що командири повинні назначатися не за політичною приналежністю, а за ступенем їхньої професійної підготовки. Йому вірили всі надзвичайно, бо знали що він сам є зразком чесності і порядку. В житті був дуже скромний, без тіні манії величності. Запорожці щиро любили його, були віддані йому і готові виконувати кожне його бажання. Він ніколи не підвищував голосу, нікого не «розносив» і не оголошував нікому догани, як це робило більшість строкових начальників. Вистачало одного погляду Болбочана, щоб людина розуміла чого він бажає і чи задоволений він чи ні.

Його другий Запорізький піший полк став найбільшим і найкращим полком Запорізької дивізії. На прапорі полку довкола тризуба був напис «З вірою твердою в конечну перемогу вперед, за Україну!». В тих буремних подіях Болбочан вважав, що варто боротися лише за самостійну демократичну Українську республіку. І його Запорізький корпус став серцевиною армії УНР у боротьбі проти більшовицького окупаційного режиму.

Цьогоріч минуло 135 років від дня народження видатного нашого крайнина полковника П. Болбочану. Та 100 років від дня коли у 1918 році його війська прорвали більшовицькі укріплення на Чонгарі й вирушили на звільнення Криму від московської окупації.

Днями в Чернівецькій обласній бібліотеці ім. Михайла Івасюка, відбувся цікавий захід вечір спомин «Петро Болбочан – вірець національної самоповаги».

Запрошений на вечір кандидат історичних наук, автор багатьох монографій Д.С. Ліщук зазначив, що сьогодні постать П. Болбочана дуже значуща для потужної роботи, щодо патріотичного виховання підростаючої молоді. Адже вітчизняна історія – це народне самопізнання та усвідомлення нашої причетності до утвердження української нації. Віддаючи належне славним героям минулого Української історії, ми мусимо бути свідомі того, що серед них є визначний воєначальник полковник П. Болбочан з якого по праву можна брати приклад.

Голова національно культурного товариства ім. П. Болбочана В.М. Вакарюк розповів, що діяльність П. Болбочана засвідчує про те, що він добре усвідомлював згубність політики УНР-івських вождів, і як людина військова це своє розуміння «не згортав у папірці», а висловлював відкрито і прямо, що звичайно не могло подобатись керівникам різного калібру. На відміну від більшості українських політиків П. Болбочан був насамперед державником, він прагнув розбудови незалежної української держави з міцною професійною армією, яка могла б захищати

національні інтереси. І тому головному отаману С. Петлюрі заявляв: «Ми перед Батьківщиною свій обов'язок виконали чесно, а як хто нас буде в чім не будь обвинувачувати, хай робить це той, хто більше нас зробив для Батьківщини».

Згадати відомого родича завітав на захід разом із своєю родиною внук його брата Олексія – Андрій Болбочан, який мешкає в Чернівцях і щиро вдячний бібліотеці, що популяризує діяльність П. Болбочана. Він поділився тим, що «при совітах» ім'я його славетного родича навіть в родині вимовляти боялися. А у їхньому сімейному архіві можна знайти лише фотографії, які він представив на заході. Інші документи безслідно втрачені.

Важливим доповненням послужили матеріали по темі «Родина П. Болбочана – військового діяча, полковника армії УНР» зібрані бібліотекарем с. Ржавинці Заставнівського району. Зокрема в них іде мова про родинний зв'язок жительки села 1925 року народження, Болбочан-Петрової Антоніни Мойсеївни, яка є дочкою рідного брата Мойсея. Постать полковника також зображена саме через родинні зв'язки, є цікаві фото братів, батьків, документи із сімейного архіву Антоніни Болбочан, а також її спогади.

До видатного роду Болбочанів дотична і родина нашого відомого поета В.В. Васкана, який щиро захоплюється життєвим шляхом та військовою діяльністю полковника. Письменник презентував присутнім свій вірш «Перемога», присвячений подіям, які відбувалися в 1917–1921 роках.

Педагог, українознавець, заслужений працівник освіти України, громадсько-культурна діячка Т.А. Мінченко розповіла про участь в панахиді біляobelіска на станції Балин, де розстріляли полковника, нині на території Дунаєвського району Хмельницької області. Вона підтвердила, що полковник П. Болбочан вписав славу сторінку в історію України, і що його загибель була важкою помилкою тогочасного правосуддя. Але то ще питання, чи те правосуддя було справжнім, справедливим, бо хто тоді були судді, що виносили вирок? Очевидно не сподобались їм політичні погляди полковника з якими він на суді щиро ділився.

Про подвиги героя визвольних змагань українського народу згадав і краєзнавець, провісвітязин О.І. Столяр. Він висловив думку всіх гостей вечора, що з позиції сьогодення ми по-

винні не лише вписати ім'я героя на сторінки історії, але й поставити пам'ятник йому, великому хотинцеві, героєві нашої української революції, і то обов'язкового в його рідному Хотині.

Супроводжував захід документальний фільм, в якому показано бурхливі революційні події на тлі яких сформувалась військова постать П. Болбочана. Органічним доповненням заходу стала книжкова виставка «Петро Болбочан – взірець національної самоповаги», на якій були представлені книжкові видання, що розкривають цікаві, раніше не відомі факти із життя полковника П. Болбочана, зокрема:

Абліцов В. Г. Болбочан Петро Федорович / В. Г. Абліцов // ЕСУ / гол. ред. колеґії Дзюба І. М., Жуковський А. І. та ін. – Київ, 2004. – Т. 3: Біо-Бя. – С. 219.

Осташко Т. С. Болбочан Петро Федорович / Т. С. Осташко // ЕІУ: в 5 т./редкол.: В. А. Смолий (голова) та ін. – Т. 1: А-В. – Київ, 2003. – С. 329.

Болбочан Петро (1883–1919) // Енциклопедія українознавства / гол. ред. В. Кубійович. – Перевид. в Україні. – Львів, 1993. Т. 1. – С. 152.

* * *

Брицький П. П. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана / П. П. Брицький, Є. П. Юрійчук. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 112 с.: фот.

Брицький П. П. Політика і особа Петра Болбочана в українській революції: матер. до курсу «Політична історія України ХХ ст.» / П. П. Брицький, Є. П. Юрійчук. – Чернівці: Рута, 2004. – 80 с.

Брицький П. П. Полковник Петро Болбочан: видатні постаті в історії України / П. П. Брицький, Д. Ліщук. – 2 вид. доп. – Чернівці: [б.в.], 2018. – 28 с.

Сідак В. С. Полковник Петро Болбочан: видатні постаті в історії України / В. С. Сідак, П. П. Брицький, Д. С. Ліщук. – Чернівці: Яворський С. Н., 2009. – 24 с. – Бібліогр.: с. 22 (26 назв).

Сідак В. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – Київ: Темпора, 2004. – 416 с.

Сідак В. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – 2-е вид., доп. – Київ: Темпора, 2009. – 428 с.: фото; кол. іл.

* * *

Затолочный П. В. Болбочан: ист. поэма / П.В. Затолочный. – Калининград: Страж Балтики, 2012. – 152 с.: ил. – (130-й годовщине со Дня рождения Петра Болбочана (05.10.1883 г.) посвящается). – *Про кн.: Доцин І. Из Калининграда в Украину прийшов «Болбочан»: [про ист. поему Затолочного П. "Болбочан"] / Иван Доцин // Рідне слово. – 2013. – 18 жовт. (№ 42). – С. 7.*

* * *

Бова М. Отаман Лівобережної України / М. Бова // Українське слово. – 2005. – № 42. – С. 10.

Владна конкуренція по-українськи: зрада, ув'язнення, вбивство: [про укр. воєначальника, командира «запорозців» ХХ століття П. Болбочана] // Версії. – 2013. – 3–9 жовт. (№ 40). – С. 3.

Горак І. Трагедія полковника Петра Болбочана. Спроба державного перевороту в УНР влітку 1919 р. / І. Горак // Історія України. – 2012. – листоп. (№ 41–42). – С. 13–16. – Бібліогр. в кінці ст.

Гринів О. Порив нескореного духу. Українське січове стрілецтво: модель елітарного війська в новітній українській історії: [є про перебування січового стрілецтва на Буковині та про П. Болбочана] / О. Гринів // Наука і суспільство. – 2017. – № 7–8. – С. 15–26.

Громенко С. Як українська армія захопила Крим. Квітень 1918 року: [є про П. Болбочана] / Сергій Громенко // Буковин. віче. – 2017. – 22 черв. (№ 21). – С. 2.

91 рік тому було вбито нашого земляка Петра Болбочана: [про нього] // Ва-Банк. – 2010. – 8 лип. (№ 26). – С. 9.

Депутати вшанували пам'ять земляка-воєначальника УНР: [П. Болбочана] // Буковин. віче. – 2010. – 2 лип. (№ 49). – С. 1; Буковина. – 2010. – 2 лип. (№ 51). – С. 3.

Осташко Т. Справжній полковник: [про бойового офіцера П. Болбочана] / Т. Осташко // День. – 2018. – 23–24 лют. (№ 33–34). – С. 14–15.

Полянський О. Полковник Петро Болбочан: життя, покладене на плаху української революції 1917–1921 рр. / О. Полянський // Наука і суспільство. – 2017. – № 5–6. – С. 55–61.

Сорока Ю. Час Болбочана: [ескіз сценарію ігрового фільму] / Ю. Сорока // Укр. культура. – 2016. – № 5. – С. 8–18.

Ткачук О. Петро Болбочан – захисник української державності: [про видатного воєначальника безпідставно розстріляного за наказом кер. директорії] / О. Ткачук // Буковина. – 2010. – 6 лип. (№ 52). – С. 3.

Шкрібляк М. Володимир Вакарюк: «Діяльність Болбочана – приклад для патріотичного виховання» / М. Шкрібляк // Буковин. віче. – 2010. – 2 лип. (№ 49). – С. 1, 2.

Шкрібляк М. Двічі знищений: трагічна доля українського полководця Петра Болбочана: [127 р. від дня народж. полководця УНР] / М. Шкрібляк // Версії. – 2010. – 7–14 жовт. (№ 41). – С. 22.

Яківчук А. Увічнимо пам'ять земляка-героя: до 120-річчя від дня народж. П. Болбочана / А. Яківчук // Буковин. віче. – 2003. – 3 верес. (№ 66). – С. 4.

ОГЛЯДИ

Коли друге ще гірше за перше

Рец. на книгу Ковальчук С., Ковальчук А. Славута. Минуле і сучасне.
Вид. 2. – К.: ФОП Мельник А.А., 2016. – 312 с.

Перевидання будь-якої наукової книги має на меті не лише виправлення помилок чи недоречностей виявлених у першому виданні, але й розширення представлення досліджуваної теми, звернення уваги на нові факти та явища, використання інших підходів та методів які б зробили видання повнішим, чіткішим за структурою та змістом. Саме на цей підхід розраховуєш коли береш до рук перевидану книгу з історії одного з північних міст сучасної Хмельницької області – міста Славута. Авторами книги є, як зазначається у вступі, «не фахівці історії, а вчителі математики». Щоправда, це не зовсім відповідає дійсності оскільки один з авторів протягом 15 років очолював Славутський історичний музей, а отже може рахуватися фахівцем з історії рідного краю.

Аналізуючи дану книгу перше, на що звертається увага, це, у порівнянні з першим виданням, зменшення кількості нарисів з 89 до 53, з яких 22 присвячено історії міста до 1917 року. При цьому частина нарисів була об'єднана, а частина розширена. Як результат, дещо збільшився об'єм тексту, який, як очікувалося, мав би значно відрізнятись від першого видання, яке дістало різко негативні відгуки в краєзнавчому середовищі. На жаль, як показує аналіз книги, суттєвих змін у тексті не відбулося.

Гортаючи сторінки рецензованої книги у вічі кидається обраний авторським колективом С. та А. Ковальчуків доволі оригінальний метод виправлення виявлених та критикованих помилок першого видання книги. Наприклад, аби позбутися критики щодо «убогої бібліографії», «бездумного використання авторами для підкріплення своїх тез приміток чи джерельних

посилань з праць інших дослідників», «незрозумілих засад укладення бібліографічного покажчика та приміток» автори ... просто відмовилися від посилань на використану літературу та джерела. Тобто в книзі читач не знайде практично жодного посилання на те звідки взяли інформацію автори, а отже не матиме змоги перевірити достовірність викладеного факту за першоджерелом. Більш того, якщо вірити «Списку використаної літератури» (с. 305), авторами для написання цієї книги було використано у 2 рази меншу кількість літератури – лише 21 книгу та статтю, хоча у першому виданні бібліографія містила 48 позицій¹. І це в той час, як у короткому бібліографічному покажчику з історії Славутчини, виданому ще у 2008 році, нараховується понад 500 позицій².

Як і у першому виданні, авторам так і не вдалося дати ради з перекладом та застосуванням іноземних імен, географічних назв, юридичних та історичних термінів. Для прикладу, знаний польський дослідник Зигмунт Люба-Радзимінський став «Зигмунтом-Любаром Радзимінським» (с. 5), Маріанна Любомирська стала «Марією Йосипівною Любомирською» (с. 29), магдебурзький привілей ототожнюється з локаційним документом тощо. Більш того, на відміну від першого видання, текст цієї книги потребує гарної вичитки, з огляду на масу філологічних помилок, невдалих перекладів з російської та польської мов. Однак негаразди з бібліографією, філологією, ономастикою та термінологією відходять у тінь, в порівнянні з основною історичною складовою книги.

Намагаючись дотриматися наукових стандартів, С. та А. Ковальчуки відкривають книгу розділом з промовистою назвою «Дослідники

¹ Ковальчук С., Ковальчук А. Славута. Минуле і сучасне. – К.: ВАТ «Видавництво «Київська правда», 2003. – С. 264–265.

² Короткий бібліографічний покажчик з історії Славутчини та князівського роду Сангушків // Берковський В.Г. Студії з історії Славутчини. – К.: Університетське видавництво Пульсари, 2008. – С. 208–234.

історії міста». Щоправда критерії відбору до цієї категорії є досить дивними та незрозумілими. Наприклад, до дослідників історії міста Славути потрапили Броніслав Горчак та Андрій Заєць серед наукового доробку яких взагалі відсутні наукові роботи, спеціально присвячені історії даного міста. Натомість, з дивних причин не удостоїлися звання «дослідники історії міста» місцеві краєзнавці в доробку яких є не по одній статті з історії безпосередньо самої Славути (Л. Ворошук, І. Гарнага, В. Деркачук, В. Ланевський, Г. Михайленко, В. Мрійний, Г. Равчук). Також, до списку не увійшли як знані дослідники-археологи С. Березанська та В. П'ясецький, на доробок яких кількома сторінками дали автори книги посилаються, так і автори статей з історії міста та району, що були опубліковані в двох по-конференційних виданнях – «Сангушківські читання» (2004) та «Слаутчина та Правобережна Україна в історії України» (2014). Врешті-решт, не було згадано й про Василя Переговського – автора однієї з найперших історичних розвідок про Слауту (видана у 1868 році)³.

Наступні розділи книги присвячені найдавнішій історії Славути та краю. Зокрема, з'явився новий розділ «Край Волинський у XI–XVIII ст.», в якому розглянуто історію Волині, щоправда IX–XVI ст. (!?) Тобто десь було втрачено понад 200 років волинської історії. Однак така неузгодженість між декларованим та реальним змістом поглиблюється нісенітницями та вигадками авторського колективу. Наприклад, на думку Станіслава та Альбертини Ковальчуків, найдавнішими центрами Волині були міста Червінь та Белз, а от Володимир (Волинський) виник значно пізніше (с. 9). І це при тому, що місто Володимир (988) вперше згадується в літописах щонайменше за 40 років до появи першої письмової згадки про місто Белз (1030). Наступною вигадкою є твердження про створення Волинського воєводства з центром у м. Луцьк, аж після

Люблінської унії 1569 року, в той час як в реальній історії дане воєводство було створено в результаті адміністративно-територіальної реформи Великого князівства Литовського у 1566 році⁴. Врешті не можна не звернути увагу на те, що у дослідженні С. та А. Ковальчуків, намісник Луцького князівства у 1386–1392 роках князь Федір Данилович Острозький не лише став воєводою Великого князівства Волинського, але й отримав статус адміністративно-територіальної одиниці, оскільки «Польський король Ягелло ... вивів його зі складу Великого князівства» (с. 11)!

Фактично не змінився 4-й розділ книги «Археологічні дослідження краю», який являє собою передрук статей В. Кочубея, С. Березанської та С. Терського. При цьому, автори жодним чином не врахували дослідження В. Самолюка, О. Колодного, В. П'ясецького опубліковані у період 1997–2004 років⁵.

Принагідно зазначимо, що розлоге кілька сторінкове цитування праць інших дослідників та вчених спостерігається протягом всієї рецензованої книги та становить понад 30% її основного тексту. Крім того, окремі розділи, по суті, є такими собі рефератами з праць інших дослідників. Прикладом тут можуть слугувати розділи «Власники землі Слаутської», «Слаута у XVII столітті», «Слаута у 1701–1800 роках», які фактично є вільним переповіданням «Вступу» до археографічного видання «Слаута. Заснування та походження», що побачило світ ще у 2012 році. Щоправда жодного посилання на це видання авторами не зроблено! Більш того, певним гімном своєї безпорадності і нефаховості звучать слова А. та С. Ковальчуків, що «коментарі [до джерел] у наукових роботах не дають повної характеристики» історії міста Славути. І тут залишається лише задати питання, а що ж завало самим авторам сягнути до джерел і зробити самостійно «характеристику» історії міста періоду XVII–XVIII ст.?

³ *Пероговский В.И.* Местечки Заславского уезда: Слаута // *Волинские епархиальные ведомости.* – Житомир, 1868. – № 89.

⁴ *Верменич Я.* Волинське воєводство // *Енциклопедія історії України.* Т. 1 (А-В). – К., 2003. – С. 610; *Крикун М.* Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII століттях // *Крикун М.* Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2012. – С. 13; *Крикун М.* Волинське воєводство // *Крикун М.* Кордони воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. – Львів, 2016. – С. 70–71.

⁵ *Самолюк В.* Археологічні дослідження на Слаутчині в 1997–2002 роках // *Сангушківські читання.* Зб. наук. праць I Всеукр. наук. конф. – Львів, 2004. – С. 86–87; *Колодний О.* Деякі віхи з історії Слаутчини у світлі археології // *Там само.* – С. 42–53.

Доволі дискусійним є розділ «Заснування міста Славути». В першу чергу, це стосується територіальної прив'язки тих чи інших об'єктів. Так, автори, визначили місце розташування давнього поселення Деражня в районі східної околиці сучасної Славути (р-н вулиць Миньковецька та Перемишельська). При цьому на підтвердження своєї тези наводять дані інвентарного опису міста від 1701 року⁶. Однак, насправді, в згаданому інвентарі таких даних немає, що є черговим підтвердженням того, що автори з оригінальними архівними джерелами не працювали. В іншому випадку вони б звернули увагу на те, що усі джерела дотичні даного населеного пункту вказують на його розташування поблизу села Ташки. Наприклад, у скарзі Чапличів-Шпановських від 14 жовтня 1712 року щодо грабунків та нападів Славутських міщан на їх маєтності, чітко вказується, що село Деражня розташовувалося на шляху з міста Славути до села Ташки на Заславському гостинцю⁷. Тобто, село розташовувалося в абсолютному іншому місці.

Іншим дискусійним моментом є заснування самого міста Славути. Напевно це єдиний розділ в книзі де автори суттєво змінили свої підходи та гіпотези. Так, якщо у першому виданні обстоювалася ідея виникнення міста ще до Люблінської унії, то у другому виданні обстоюється дата 1617 року. Щоправда авторський колектив, услід за І. Ворончук, так і не зміг дати ради з питанням чому описи села Деражня та Воля Деражнянська фіксують тотожні прізвища та імена мешканців. Адже цілком зрозумілим є, що якби це були два різні населені пункти, то й мешканці в них були б різними. Більш того, обґрунтовуючи свою гіпотезу С. та А. Ковальчуки йдуть на свідоме підтасовування фактів говорячи, що «Ірина Ворончук у своїй праці «Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині» (Острог, Нью-Йорк 1999 р.) назвала серед постраждалих від навали села Деражня Воля і Деражня (с. 24). Насправді,

це не відповідає дійсності, оскільки в зазначеній статті І. Ворончук, наявна інформація лише про одне село – Деражня (Воля), і жодної згадки про інше – Деражня⁸.

Доволі дивними й незрозумілими є висновки авторів рецензованої книги, щодо того, що магдебурзьке право місто Славути отримало лише у 1754 році (с. 26), хоча сторінкою раніше наводять локаційний документ князя Юрія-Єжи Заславського від 23 квітня 1633 року, де зазначається – «вільно буде Правом Магдебурзьким судитися». Більш того, у 1694 році, інвентарний опис міста Славути та околичних сіл нотує надання привілею «для громадження людей»⁹. Цей же привілей було підтверджено через 5 років, у 1699 році, коли містечко знову отримало привілей на 5 річну волю – «свобода місту від Княжни її Милості Добродійки на п'ять років декларована і надана привілеєм»¹⁰. Врешті-решт, й у самому магдебурзькому привілеї 1754 року сказано, що згідно публічних актів Волинського воєводства місто Славути давніше мало «привілей права свого міські», які були втрачені під час нападів козаків в часи Хмельницького «per Cosacos in festissimos subtempus Rebellimis Chmielniciane» та татарських нападів¹¹. Більш того, даний привілей зауважує, що місто з давніх часів «під тою самою назвою, станом та видом» мало вільне цивільне судівництво та право на проведення торгів. А як відомо основою магдебурзького права було саме вільне цивільне судівництво, незалежне від волі власника міста.

На жаль, у рецензованій книзі практично не представлено історію міста Славути у другій половині XVII – XVIII ст. В опублікованих 4 нарисах, які, з певною натяжкою, стосуються даного періоду представлено – біографії трьох представників роду князів Сангушко (Павла-Кароля, Ієроніма-Януша та Євстафія-Еразма) та невеличка дво-сторінкова інформація про саме місто. Однак навіть і в цій інформації припущено низку помилок. Так, подаючи перелік власників міста Славути за період з 1617 по 1917 рік,

⁶ Archiwum Narodowew Krakowie. Archiwum Sanguszków w Sławucie (Далі – ANK.AS). – Sygn. 342/1. – k.2, 4.

⁷ ANK. AS. Teki arabskie. – teka 90, plik 5 – k. 13, 26v.

⁸ Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог-Нью-Йорк, 1999. – С. 237–238.

⁹ ANK. AS. – sygn. 259. – k.6.

¹⁰ ANK. AS. – sygn. 342/1. – k.5.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zespół 4. Metryka koronna. – Sygn. 231. – K.2v.

автори вказують, що почергово з 1656 року містом володіли: княгиня Теофілія-Людвіка Заславська (1656–1682), князь Юзеф-Кароль Любомирський (1682–1703), княгиня Марія Любомирська (1703–1720). Але ця інформація не відповідає дійсності. В першу чергу, незрозуміло, звідки взяли А. та С. Ковальчуки, що по смерті в 1656 році князя Владислав-Домініка Заславського, йому наслідувати мав не єдиний син Олександр-Януш Заславський, а молодша донька – Теофілія-Людвіка (с. 28–29). По-друге, з переліку власників міста Славуті зник князь Олександр Домінік Любомирський.

В реальній історії міста Славуті ситуація виглядала наступним чином. По смерті, у 1682 році, князя Олександра Януша Заславського, останнього чоловічого представника роду Заславських, його сестра княгиня Теофілія-Людвіка – майже 10 років була змушена боротися за володіння Славутю з іншими претендентами на спадщину князів Заславських. Від Теофілії-Людвіки Славута переходить у власність її сина Олександра Домініка Любомирського. У власності князя Олександра Домініка Любомирського місто перебуває до 1720 року, оскільки ще у 1712 році в судових справах пов'язаних з діяльністю славутських міщан, вказувалося, що місто належить «ясновельможному князю Його милості Олександру Любомирському міста Славуті пану власнику»¹². Отже у власність дружини князя Павла Кароля Сангушка Маріанни Любомирської дане місто перейшло лише у 1720 році, по смерті Олександра Домініка Любомирського.

В цілому ж підсумовуючи частину книги присвячену дослідженню історії міста Славуті у період з найдавніших часів до 1917 року зазначимо, що попри використання нового фактажу цілісного образу історії міста створити так і не вдалося. Більш того, в краєзнавчий обіг було запущено нову низку перекручень, хибних уявлень та підтасованих фактів.

У першому виданні 2003 року, авторський колектив Ковальчуків було критиковано за те, що історія ХХ сторіччя представлена виключно крізь призму комуністично-радянської ідеології. На жаль, і в другому виданні ця ситуація залишилася без змін. Так, описуючи події 1917 року автори коротко переповідають відомі факти про

створення Української Центральної Ради. Однак коли мова заходить про історію міста Славуті у період Визвольних змагань 1917–1920-х рр. то оповідь ведеться лише про встановлення радянської влади і масову підтримку місцевим населення більшовиків (с. 96–101). Натомість жодного слова не написано про встановлення української влади, підтримку славутчанами війська УНР, про формування окремого підрозділу українського війська із славутчан, їхню боротьбу з більшовиками, про перебування в місті польської залози.

Загалом слід відзначити, що розповідь про період від 1917 до 1940 року являє собою перелік досягнень радянської влади у містечку. Наприклад, найважливішими етапами у розвиткові міста, на думку авторів, стали створення компартійного осередку та діяльність ревкому. Особливе захоплення С. та А. Ковальчуків викликало те, як «по-революційному вирішував волревком питання» через реквізиції, насильну мобілізацію, кримінальні переслідування (с. 102–103). Не менше захоплення також викликала діяльність 20-го Славутського прикордонного загону (с. 105). Щоправда, описуючи діяльність цих прикордонників автори чомусь опустили факти їх участі у масових репресіях, насильній колективізації Славутського району, поширенні епідемічних захворювань серед населення. Наприклад, у 1930 році саме манєврова група Славутського прикордонного загону використовувалася «для ліквідації восстаній и бандитизма» у зв'язку з виселенням куркулів¹³.

Доволі дивним виглядає той факт, що згадуючи у першому розділі книги про видання в Славуті низки археографічних збірок, автори їх практично не використали. Наприклад, описуючи події 1920-х – 1930-х рр. авторський тандем Ковальчуків чомусь жодним словом не згадує про Шепетівське антибільшовицьке повстання 1930-го року, активну партизанську боротьбу місцевого населення проти партійного активу та членів т.зв. буксирних бригад у 1931 році, про масові втечі робітників Славутських підприємств у 1932 році тощо. Також, маємо зазначити, що у розділі «Голод, чистки і репресії на Славутчині» ні слова про початок та перебіг голоду на Славутчині. Складається враження, що автори

¹² ANK. AS.. – Sygn. 90/5. – к. 7

¹³ Колективізація та голодомор на Славутчині. Збірник документів. – Київ-Хмельницький, 2013. – С. 72 (№ 18).

навмисне уникли цієї важкої теми, адже перші ознаки голоду з'явилися в місті Славута вже у грудні 1931 року, а в травні 1932 року секретар Славутського райкому партії Осіпов доповідав – «на фарфурні, де працює 800 робітників, 2 рази були посягательства на забастовку й мається масовий невихід на роботу. Робітники лісорозробки, біля 2 тис., зовсім залишили роботу»¹⁴. Врешті-решт, через прокомуністичні уподобання авторського колективу, в книзі взагалі не згадується той факт, що Голодомор на Славутських теренах протривав 43 місяці – з грудня 1931 року по червень 1935 року.

Як не прикро це відзначати, але попри значну кількість наукових статей та розвідок присвячених історії міста Славуті у 1920–1930-х рр., наявності багатого джерельного матеріалу, автори рецензованої книги лише поверхнево пройшлися по історії освіти в місті, формуванню системи охорони здоров'я. Наприклад, жодним чином не згадано про існування в місті з 1926 по 1930 роки такої знакової установи, як Шепетівський окружний краєзнавчий музей. Також не сказано ні слова про діяльність Шепетівського відділення Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН)¹⁵. В цілому всі 4 розділи про міжвоєнну історію міста Славуті є не логічно пов'язаною оповіддю про розвиток населеного пункту в умовах прикордонного розташування, впровадження НЕП-у та суцільної колективізації, а лише сукупністю мало пов'язаних фактів та подій орієнтованих на відображення досягнень більшовиків та комуністичної влади.

Ще більше питань викликає огляд розділів, присвячених Другій світовій війні. Так, попри низку археографічних видань присвячених життю цивільного населення Славутчини під окупацією, діяльності партизанського з'єднання ім. Михайлова, націоналістичного підпілля, існування таборів для радянських військовополонених в Славуті, авторський колектив Ковальчуків

продовжує залишатися на своїх прорадянських позиціях. Так, вся історія періоду нацистської окупації зводиться до відомого штампу «німецькі репресії та голокост = всенародна партизансько-підпільна боротьба», як результат поза увагою авторів опинилася як життя пересічного славутчанина в роки окупації, так і друга «негероїчна» сторона життя та діяльності т.зв. «радянських підпільників та партизан». Наприклад, автори обійшли стороною той факт, що майбутній командир партизанського з'єднання Антон Одуха з перших днів окупації активно співпрацював з німцями, був секретарем (!) засідання уповноважених представників сіл Стригани та Ріпища щодо створення сільської управи та завідувачем освітнього відділу цієї сільської управи¹⁶. А утримувач підпільної друкарні Адам Скройбіж з серпня 1941 року працював уповноваженим з заготівель при Славутській міській управі¹⁷. Врешті-решт, жодним словом автори книги не обумовилися про існуючі суперечності між керівниками радянського підпілля, про те, що вже у лютому 1942 року керівник Славутського підпілля Михайлов звертає увагу на «бездіяльність тов. Одухи» вимагаючи від нього та інших членів Славутської окружної підпільної групи (утвореної у грудні 1941 року) перейти до активних дій, «покінчити з вичікуванням»¹⁸.

Що цікаво ані в першому, ані в другому виданні авторський колектив Ковальчуків жодним словом не обумовлюється про існування підпільної мережі ОУН в Славуті та діяльність Славутського повстанського району «Світанок» ланки Здолбунівського надрайону «4/4» військової округи «Богун». Годі у рецензованій книзі знайти інформації про те, що у 1941–1943 роках на базі Славутської міської друкарні діяв осередок ОУН(р), друкувалася націоналістична агітаційна література¹⁹. І це при тому, що у 2016 році світ побачила збірка документів про діяльність ОУН та УПА на Славутчині.

¹⁴ Колективізація та голодомор на Славутчині. – С. 233, № 137; С. 264, № 163.

¹⁵ Кочубей Володимир Іванович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка. 2008. – Т. 5 (Кон-Кю). – С. 257; Шепетівське наукове товариство при ВУАН // Там само. – С. 631; Шепетівський окружний краєзнавчий музей // Там само. Т. 10. – С. 631.

¹⁶ Протокол засідання уповноважених сс. Стригани та Ріпища, 19 липня 1941 р. // Життя в окупації. Славута і Славутчина в 1941–1943 рр. Збірник документів. – Київ-Хмельницький, 2014. – С. 28–29.

¹⁷ Наказ по Славутській міській управі № 3 від 8 серпня 1941 р. // Життя в окупації. Славута і Славутчина в 1941–1943 рр. – С. 45.

¹⁸ Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова. Збірник документів. – Київ-Хмельницький: ПП Поліграфіст-2, 2015. – С. 16.

¹⁹ Націоналістичний рух Опору на півночі Хмельниччини (1943–1948). Збірник документів. – Київ-Хмельницький: ПП Цюпак А. А., 2016. – 260 с.

Врешті-решт не можна не згадати й той факт, що розділ присвячений історії табору для радянських військовополонених в м. Славути по суті є рефератом зі статті «Система німецьких таборів для радянських військовополонених на території України (1941–1944 рр.)» опублікованій ще у 2011 році²⁰.

Повоєнний період та період утвердження незалежної держави Україна представлений, як сумбурний набір непов'язаних фактів, розлогих цитат з місцевої преси та біографічних довідок. Наприклад, розділ «Місто у 1980–2000 рр.» фактично складається з: а) табличної інформації про населення міста у 1945–2000 роках; б) довідки з історії родин Перуцьких та Зайонців за 1861–2004 рік (?!); в) табличної інформації про масовий виїзд євреїв у 1992–2001 роки; г) згадки про події навколо розширення Хмельницької АЕС; г) довідки про історію синьо-жовтого прапора України та його встановлення в Славути; д) реферативної інформації про вибори 1991 року, створення Славутського товариства репресованих громадян. Тобто, на думку С. та А. Ковальчуків, саме ці факти є визначальними у розвитку міста за 20 років.

Подібну ж суміш фактів містить й розділ «Місто на початку XXI століття», до складу якого увійшли інформації про: а) всеукраїнський референдум щодо обмеження депутатської недоторканості; б) перейменування вулиць міста; в) вручення сертифікату якості ВАТ «Славутський руберойдовий завод»; г) роботи по капітальному будівництву.

Фактично уявити цілісну картину розвитку міста за період з 1945 по 2017 рік, на основі розвідок С. та А. Ковальчук є не можливим. Адже поза увагою залишилася, як історія військової

частини, яка довгий час була одним з місто визначальних факторів урбаністичного розвитку Славути та дала назву одному з мікрорайонів – Військовий, так і історія промислового занепаду наприкінці 1980-х років.

Останні розділи рецензованої книги – «Славути – промисловий центр Хмельниччини», «Медичні установи Славути», «Освітні установи Славути», «Культура», «Засоби масової інформації», «Громадські об'єднання, клуби, ради і товариства» – є збірками коротких довідок з історії підприємств та установ. Щоправда, інформація подається не рівномірно і не дозволяє скласти чіткого уявлення про розвиток міста за доби незалежності. Наприклад, з незрозумілих причин, розгорнуту інформацію про свою діяльність має лише 17 з 27 громадських об'єднань та організацій. Фактично оцінюючи останні розділи можна говорити про тенденційний підхід авторського колективу до написання історії рідного міста, що звичайно погіршує й так невисоку якість книги.

Насамкінець, хотілося б звернути увагу на відсутність в книзі історії останнього десятиріччя. Годі знайти інформацію про громадянський спротив періоду Помаранчевої революції, участь славучан у подіях Революції гідності. Врешті-решт, як можна було не згадати про славучан, що захищають Вітчизну в зоні АТО?

Підсумовуючи дану рецензію виникає почуття жалю від того, що в краєзнавчій історіографії з'явилася нова робота сумнівної наукової вартості, що замість розкриття білих плям в історії одного з малих міст Південно-Східної Волині в обіг було запущено низку нових перекирвань, неперевіраних фактів та помилок.

²⁰ Берковський В.Г. Система німецьких таборів для радянських військовополонених на території України (1941–1944 рр.) // Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – К., 2011. – С. 29–50.

3 когорти репресованих бандуристів

Рец. на: Силка О.З., Синявська Л.І. Бандури пісня недоспівана... або суспільний виклик Михайла Злобинця»: наукове видання. – Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2017. – 246 с.

Національно-патріотична тематика наукових історичних досліджень значно актуалізувалися в сучасних кризових умовах. Російська агресія покликала до життя новий сплеск національного самоусвідомлення та осмислення власних культурних надбань. Тому звернення авторами рецензованого видання до проблеми українського бандурного мистецтва цілком відповідає сучасним викликам.

Творчість виконавців на бандурі протягом століть та й сьогодні залишається унікальним явищем українського соціокультурного середовища, однією із оригінальних візиток українців у світі. Більше того, бандурне мистецтво відображає складну панораму різнопланових тенденцій своєї епохи, тобто є транслятором історичної пам'яті. Воно репрезентує національну самобутність українців зі своєрідним віддзеркаленням української «картини світу», з притаманним їй морально-етичним характером.

Бандуристи безумовно сприяли й збереженню традицій духовного життя народу, слугуючи показником національної ідентичності. Тому не дивно, що народні співці неодноразово потрапляли в опалу пануючих на українських землях імперій та ідеологій, фізично знищувались.

Так, встановлення в Україні більшовицького режиму зумовило витіснення або підміну традиційної бандури іншими інструментами (на кшталт балалайки чи гармошки) та цензуру репертуару співців. Згодом контроль перетворився на тотальне переслідування та репресії проти носіїв названої музичної традиції. Бандуристів звинувачували в керівництві або участі у «контрреволюційній націоналістичній організації».

Однією із жертв радянської репресивної машини став культурно-освітній діяч, поет, організатор і керівник ансамблю бандуристів, майстер

з виготовлення бандур, автор «Самовчителя гри на кобзі або бандурі», збірника творів для цього інструменту Михайло Злобинець (кобзар Домонтович). Незважаючи на те, що його особистість була досить популярною у культурно-освітніх колах України першої третини ХХ ст., постать Злобинця залишається малодослідженою, а його ім'я нині згадують лише побіжно, у контексті інших подій.

У зв'язку з цим книга членів Національної спілки краєзнавців України, доктора історичних наук, професора Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Лариси Синявської та кандидата історичних наук, доцента Національного університету харчових технологій Оксани Силки «Бандури пісня недоспівана... або суспільний виклик Михайла Злобинця» має важливе пізнавальне та практичне значення. Автори унікального краєзнавчого дослідження на основі ретельного опрацювання

значного масиву архівних документів (більшість яких вперше введено до наукового обігу), спогадів та інших джерел висвітлили життєвий шлях Михайла Злобинця.

Джерельною основою книги стали різноманітні, хоча і нечисельні за видовою та змістовною ознакою, документи. Залежно від походження, методу вивчення та форми відображення історичних реалій, слід виділити наступні види використаних джерел: неопубліковані архівні документи, які зберігаються у Державному архіві м. Києва, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному архіві міністерства оборони Російської Федерації та Державному архіві Черкаської області, матеріали особистого походження (спогади), звіти Золотоніського повітового земства Полтавської губернії, літературна спадщина

М. Злобинця, довідникові видання Полтавської губернії, агітаційні листівки громадсько-політичної організації «Українська Золотоніська Громада», секретарем якої був Михайло Олександрович (такі агітки зберігаються у Російській національній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна (м. Санкт-Петербург, Росія), примірники газети «Вільне слово» (м. Золотоноша), ініціатором випуску якої був М. Злобинець, матеріали Золотоніського та Домонтовського краєзнавчих музеїв, світлини з приватних архівів золотонісців.

Структура видання складається з: попереднього слова доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри українознавства Національного університету харчових технологій Н. Левицької «Феномен українського кобзарства»; переліку основних дат життя М. Злобинця, біографічного нарису про його особу, бібліографії праць митця (1905–2012 рр.), часткової антології опублікованих студій та рецензій на них.

Слід наголосити, що автори, окрім спроби реконструкції життєвого, педагогічного, громадського та культурного життя М. Злобинця, вперше зібрали наявні тексти його музичної, педагогічної та науково-популярної спадщини (37 позицій). Підкреслимо, що переважна частина літературної спадщини М. Злобинця передруковується і подається у авторській редакції.

Позитивним, на нашу думку, є намагання авторів книги сприяти набуттю читачами комплексних знань із проблем суспільно-політичного та культурно-освітнього руху на Золотоніщині у період Національно-визвольних змагань через персоналістичний вимір. Так, Михайло Олександрович був не лише педагогом, письменником і кобзарем, а й активним громадським діячем доби Української революції 1917–1921 рр. Він очолював товариство «Просвіта», заснував газети «Вільне слово» та «Вісті «Просвіти». Поряд з мистецькою діяльністю Михайло Домонтович опублікував кілька політичних праць: про доцільність автономії України, про здобутки Французької революції, «Землякам малоросам од українців», «Нарис про Український рух в Золотоніському повіті» та інші. У його поезіях часто відстоювалися українські державницькі ідеали, а у репертуарі звучали пісні із сатирою на тогочасну судову систему. Неординарність постаті «інтелігентного кобзаря» звичайно не

могла не привернути увагу представників тоталітарної радянської системи. Вже наприкінці 1920-х років Михайла Олександровича незаконно репресували і незабаром стратили у засланні (1937 р.).

На нашу думку, представлене видання є оригінальною комплексною працею і важливим доробком у справу відновлення історичної справедливості щодо незаконно репресованих українських культурних і громадських діячів.

Безперечно позитивним моментом рецензованої роботи є авторські коментарі. Вони виглядають логічними і необхідними у сприйнятті та розумінні особливостей спадщини М. Злобинця.

Велике значення має ілюстративний матеріал – фотознімки та копії титульних сторінок видань Михайла Домонтовича. При цьому значну цінність мають, вміщені у виданні колективні фото, на яких можна побачити інших видатних громадських і політичних діячів, а також бандуристів першої третини ХХ ст. Вони містять додаткову інформацію для подальших наукових розвідок.

Пропоноване видання Л. Синявської та О. Силки є вдалою спробою узагальнення численних друкованих напрацювань М. Злобинця, бібліографічними засобами представити його багатий творчий доробок.

Звичайно, годі чекати, що рецензоване видання у повній мірі розкриває всі аспекти життя складної, глибокої та багатопланової особистості Михайла Олександровича. Так, автори уникли окремих аспектів щодо визначення й окреслення ролі культурних осередків Золотоноші, Домантова та Києва в процесі формування особистості М. Злобинця; висновків про вплив кобзарської та культурно-громадської діяльності М. Злобинця на суспільну свідомість тогочасного суспільства, принаймні золотоніського та історіографічних оцінок здобутків; М. Злобинця в сучасній російській історіографії, зокрема у частині поглядів на репресованих у 1930-ті роки українців.

Однак, зазначене не становить той компонент, без якого втрачається комплексне розуміння процесів формування та особливостей діяльності багатопланової постаті М. Злобинця.

Автори-укладачі планують розширювати та поглиблювати своє дослідження у кількох напрямках. По-перше, це ознайомлення наукового та громадського загалу із життям, громадською

діяльністю та творчими здобутками сестри Михайла Олександровича – Марії Олександрівни Злобинець, у заміжжі Лук'яненко (1891–1960 рр.). А це варто здійснити, бо вона, закінчивши жіночу гімназію в Золотоноші, вступила до приватного жіночого медичного інституту в Києві, згодом – до Київського інституту народної освіти, де спеціалізувалася з історії. Після Другої світової війни викладала математику в гімназії у таборі для переміщених осіб біля Мюнхена. З уст старших жінок з різних частин України, які перебували в таборах, записала казки, деякі з них опублікувала під назвою «Українські народні казки» (Новий Ульм, 1947). У 1948 р. переїхала в Сполучене Королівство і поселилася в північно-західній Англії. Спочатку жила в Престоні, а відтак у Рочдейлі. У 1949 р. ініціювала створення в Рочдейлі гуртка Організації Українських Жінок у Великій Британії (ОУЖ), і стала першою головою гуртка, який очолювала протягом трьох років. У співпраці з о. Юстином Гірянком і Антоном Лук'яненком, з червня 1950 р. до 1952 р. запровадила у власному домі перший у Сполученому Королівстві суботній український дитячий садок. У 1954–1955 рр. вона вже перша вчителька суботньої школи українознавства при відділі СУБ у Рочдейлі, проводила короткі курси для виховательок українських дитячих садків (1954 р. у Бері, 1957 р. в Рочдейлі), а також була автором допоміжних матеріалів з дошкільного виховання. На додаток до виховної роботи з дітьми, у 1952–1953 рр. в Рочдейлі читала лекції з історії України для дорослих студентів Інституту Заочного Навчання (заснованого Українським Вільним Університетом).

По-друге – це відновлення персонального списку тих золотонісців, які розділяли захоплення Михайла Олександровича грою зі співами

на бандурі. Адже на переконання сучасних музикознавців ансамбль М. Злобинця у 1920–1923 рр. досягнув значного мистецького рівня і виховав багато досвідчених бандуристів, які потім стали організаторами та керівниками самодіяльних колективів. На сьогодні О. Силка та Л. Синявська працюють над вивченням біографії одного із учнів М. Злобинця – Марка Васильовича Мішалова (1903–1995 рр.) – науковця, викладача, видавця, знавця бандурної музики і справи. Також маємо інформацію ще про одного учня М. Злобинця Павла Носяру, який після подій Другої світової війни проживав у Австралії, в Мельбурні.

Варто зазначити, що 7 вересня 2018 р. за рішенням конкурсної комісії з присудження Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича рецензована монографія була визнана кращою у номінації праць колективних авторів. У свою чергу, О. Силка та Л. Синявська виступили ініціаторами встановлення меморіальної дошки Михайлу Злобинцю у м. Золотоноша Черкаської області, вшановуючи його внесок у розвиток кобзарського мистецтва та здобутки на педагогічній ниві.

Підсумовуючи стислий огляд даного видання, хотілося б ще раз наголосити, що воно є вагомим доробком у справі вивчення історії Золотоніщини в цілому, гарним поповненням біографістики України, вдалим з'ясуванням деяких малодосліджених аспектів бандуризнавства, а також принциповою конкретикою розкриття проблеми репресованих українських культурних та громадських діячів. Рецензована праця справляє позитивне враження і ретельністю підібраних документальних матеріалів, достовірністю та ґрунтовністю історико-біографічного нарису, а також вмільм оформленням.

У пошуках біографічного ключа

Рец. на: Попова Т. М. «Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика» (Одесса: Бондаренко М. А., 2017. – 456 с.

Краєзнавча портретистика, невід'ємна складова сучасних історичних досліджень, нерозривно пов'язана з біографістикою – історичною дисципліною, яка швидко розвивається в сучасній Україні. Саме проблемам біографічного жанру в теоретичному і конкретно-дослідному аспектах присвячена нова монографія професора Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, відомого історіографа Т.М. Попової – «Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика» (Одесса: Бондаренко М.А., 2017. – 456 с.).

Книга складається з двох частин. Перша частина присвячена проблемам сучасного біографізму – наукового біоісторіюписання. Автор розглядає значну низку питань теорії, методології та дослідницької практики біографічного жанру: аналізує інституціональний статус біографіки, біографістики, нової біографічної історії (нової біографіки), акцентуалізує проблеми категоріального апарату сучасного біографізму, розглядає можливості використання різних біо-понять в єдиному дослідному просторі з урахуванням усвідомлення вихідних наукових традицій.

Проаналізовано проблеми наратизації, сценарізації біографічних текстів, питання про дует «автор-герой», тезаурусний підхід у біо-дослідженнях, про категорії – предмет/об'єкт, метод/підхід, біо-факт/біо-джерело тощо. Основний акцент зроблено на вивчення проблеми оновлення біоісторіографії, самотутньої сфери історіографічних і біографічних досліджень, що затвердилася в українській науці з 70–80-х рр. ХХ ст. зі своїм ім'ям і дослідним полем, яка включає весь спектр історії життя і творчості істориків.

Проаналізований спектр інтелектуальних стратегій у різних областях соціогуманітаристики спрямовано на евристичні продуктивні ідеї, що орієнтують на радикальне оновлення дослідницького інструментарію біоісторіографії. Різ-

номаніття біографічних моделей, запропонованих за останні роки в біографічній літературі, доповнені авторською моделлю біоісторіографічного аналізу. Автором запропоновано варіанти структури джерельної бази біоісторіографічних досліджень. Ідея симбіозу традиційних форм і радикально-революційних підходів з неосязного полідисциплінарного поля, з «східних» і «західних» наукових просторів, яка народжується на перехресті інтелектуальних стратегій, – головний, на думку автора, орієнтир для оновленого процесу біоісторіографії, реактуалізації і ресемантізації цього традиційного для вітчизняної науки поняття.

Друга, більш об'ємна, частина книги – проєкція теоретико-методологічних ідей, заявлених у першій частині, у сферу дослідницької практики. Ця частина має власне краєзнавчий характер: автором представлена галерея портретів вчених-істориків, професорів Одеського (Новоросійського) університету (1865–1920): О. Г. Брікнера, О. І. Маркевича, Є. М. Щепкіна, Є. П. Трифільєва, В. Е. Крусмана, А. В. Флоровського, П. М. Біціллі. Обрана форма – біоісторіографічний етюд, мета якого – створити образ історика, використовуючи певний контекст, різні композиційні варіанти біо-матеріалу та застосовуючи конкретний біографічний ключ.

Для О.Г. Брікнера – це проблеми дисциплінаризації історіографії і джерелознавства та його роль у цьому процесі; для О.І. Маркевича – його доля та особистісні якості, спроектовані на його творчість; для Є. М. Щепкіна – його «інтелігентський максималізм» і «дволикість» життєдіяльності як представника університетської науки та громадського трибуна; для Є.П. Трифільєва – сумнівна праця університетського викладача; для В.Е. Крусмана – подвижництво вченого, відомого глобальною ідеєю; для А.В. Флоровського – збереження традицій вітчизняної університетської науки в еміграції; для П.М. Біцілли – створення власного унікального світу всупереч долі.

Кожен з етюдів, виходячи з його біо-ідеї, засновано на конкретному біо-підході: проблемно-орієнтованому (О.Г. Брікнер, О.І. Маркевич, Є.М. Щепкін, А.В. Флоровський), проблемно-діахронічному (Є.П. Трифільєв, В.Е. Крусман), мозаїчно-фрагментарному (П.М. Біцілли). В останньому випадку – кожен з фрагментів – певна

грань, в тій чи іншій мірі висвітлює невичерпний багатогранник особистості вченого та його життя. Різні варіанти застосування біографічних елементів націлені на конкретний вияв *образності* – авторського «прочитання» індивідуальних долі та творчої спадщини.

Крім персонологічно орієнтованих етюдів, дано абрис дисциплінарної спільноти русистів у Новоросійському університеті на рівні кафедральної корпорації.

Краєзнавча специфіка теми книги отримала багатоаспектне висвітлення: особистісне (у тому числі етнічну самоідентифікацію), корпоративне (специфіка складу кафедри російської історії в Новоросійському університеті), проблемно-дослідницьке (діапазон і еволюція проблематики) та ін.

Книга Т.М. Попової, безумовно, стане у нагоді й буде корисна всім, хто цікавиться проблемами біографічного жанру, регіональної історіографії та краєзнавчої портретистики.

Юрій Кочубей (м. Київ)

Серйозна книга про важливе

Рец. на: Михайло Якубович «Іслам в Україні: історія і сучасність». – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД». – 2016. – 264 с. Бібліотека сходознавства. Український центр ісламознавчих досліджень.

Бурхливі події в світі, насамперед, в країнах Азії та Африки викликали пожевлення серед сходознавців у нашій країні, частіше стали з'являтися менші і більші за розміром публікації, в тому числі і особливо ті, що стосуються до наближеного до наших кордонів регіону – Близького і Середнього Сходу. Інтерес викликають не тільки політика, історія, література, мистецтво народів, що його населяють, а й релігія ісламу, панівна в цьому регіоні. Не менший інтерес викликають стосунки нашої держави з країнами, де саме іслам виступає найбільш поширеною релігією.

У фазу відродження вступило наукове сходознавство за участю всесвітньовідомого сходознавця акад. Омеляна Прицака: працює в системі НАНУ Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського, в НаУКМА розгортає діяльність Науково-інформаційний центр ім. О. Прицака, налагоджено вивчення східних мов в ряді університетів країни. Що стосується історії ісламської релігії та її побутування в Україні, на прилавках книгарень бачимо все більше різного роду публікацій, стосовно деяких аспектів мусульманства.

Недавно було засновано Український центр ісламознавчих досліджень у Національному університеті «Острозька академія», де молоді вчені розробляють питання ісламу та семіології.

Відповідаючи на потреби часу, відомий вже ісламознавець з Острозької академії Михайло Якубович створив справді узагальнюючу книгу «Іслам в Україні: історія і сучасність». Зі слів, сказаних вище, ясно, що вона на часі, актуальна як ніколи.

Автор книги виступив зі своєю публікацією не як новачок, цьому передувала тяжка, але разом з тим і захоплююча робота, що включала капітальне вивчення арабської мови, стажування у важливих наукових центрах США, Польщі, Саудівської Аравії. А також виснажлива робота над повним перекладом священної книги мусульман – Корану, вперше безпосередньо з арабської мови на українську, за що одержав відзнаку короля Саудівської Аравії Фагда. Він автор кількох праць з питань доктрини і філософської думки та історії ісламу, перекладів праць мусульманських мислителів. Останніми його працями, що привернули увагу фахівців, слід назвати «Філософська думка Кримського ханату» (К., 2016), «Велика Волинь і Мусульманський Схід» (Рівне, 2016), «Від Майдану до АТО: українські мусульмани в умовах військово-політичної кризи (2013-2016)» (Вінниця, 2017). Автор розглядає іслам як не щось абсолютно відрубне від історії українського народу, а як свого роду інтегральну частину його існування на теренах нинішньої України. Спершу він відзначає постійну присутність такого феномену як мусульманство від початків історії Русі і при тому вміло поєднує життя мусульман в Україні з історією цілого мусульманського світу, вказуючи, що іслам в Україні був і залишається, в тій чи іншій мірі, невід'ємною частиною мусульманської громади всього світу. Йому вдалося розшукати в різних рукописозбірниках світу десятки свідчень інтелектуальних контактів між кримськими татарами та іншими ісламськими етносами, а також країнами Близького Сходу, Центральної Азії, Кавказу і Поволжя. Висновки дослідника завжди ґрунтуються на фактах/текстах, котрі дійшли і знайдені до наших днів, які переконливо доводять, що «Кримський улус» не завжди був закутиною великого ісламського світу, а брав участь у творенні славетної ісламської цивілізації. Досить ознайомитися з розділами «Ісламська наука і освіта в Криму», «Іслам у одеських степах: Єдісан і Буджак», «Західні татари на Волині», щоб переконатися в тому, що, так би мовити, українська мусульманська громада теж причетна до розвитку мультинаціональної ісламської цивілізації. Автор вважає, що іслам в Україні не є чимось чужим. Подібне відчувається в писаннях багатьох авторів Заходу, що використовують в своїх нечистих цілях деякі політичні демагоги і ксенофоби. Як сві-

жий приклад, можна навести передвиборну агітацію партії «Німеччина без мусульман»; коли намагаються стверджувати, що іслам «чужий у Німеччині», хоча новітня історія свідчить, що це зовсім не так.

Наші громадяни, на жаль, ще мало знають об'єктивну, позбавлену іноземно-імперських нашарувань, історію своєї землі і досі залишаються під впливом трафаретних поглядів, успадкованих з фольклору та творчості поетів і прозаїків пізнього романтизму, в тому числі нашого великого поета Тараса Шевченка, коли на перший план вийшли проблеми національно-визвольної боротьби з конкретними ворогами, поневолювачами. В Західній Європі все це закінчилося, а продовжувало жити в творах авторів Східної Європи та Балкан. На Заході твори про Хрестові походи, Реконкісту та османську загрозу поступово змінилися пошуками нових горизонтів під впливом ідей Просвітництва. Росія вела загарбницькі війни на Сході – Кавказ, Центральна Азія – і тому російських авторів американська вчена польського походження Ева Томпсон влучно назвала «трубадури імперії». Наш, український погляд було точно і ясно викладено в глибоких об'єктивних працях акад. І.М. Дзюби.

Автор цілком логічно приділив увагу такому явищу як «богословське сходознавство», тобто участь українських вчених в протиісламській полеміці, яка мала місце в Європі у зв'язку із загрозою з боку Османської імперії. Зупинився на історії перекладу українською мовою твору православного арабського полеміста Теодора Абу Курри (750-бл. 829) в Острозі. Один з підрозділів він назвав «Алькоран» Іоанікія Галятовського (1683): перша сходознавча праця в Україні». У цій праці йшлося про спростування 12 питань стосовно вчення Мухаммеда, відомості про яке бралися з не завжди достовірних західноєвропейських публікацій. «Певною мірою це була дискусія з ісламською традицією в тому розумінні, яке пропонували європейські джерела», пише автор (с. 192). Чимало місця відводиться й історії перекладу тексту Корану в Росії. На жаль, дослідник занадто піддався впливу створеної ненадійними авторами «версії» щодо походження А.Ю. Кримського і не показав справжнього значення його копійчої роботи над Кораном та ісламістичною проблематикою, що були внеском і в російське

сходознавство. Не завадила б і добре відома цитата про те, що Лев Толстой «вивчав Коран по Кримському». Книга М. Якубовича створює серйозну основу для подальшого вивчення Священної Книги мусульман у нашій країні, тим більше, що вже на стор. 216 він дає об'єктивну оцінку науковій діяльності Агатангела Кримського, хоча надibuємо і тут різного роду неточності. Не міг не згадати автор і лівів'янина за походженням Мухаммеда Асада (1900–1992), автора одного з перекладів Корану англійською мовою, дипломата Ісламської Республіки Пакистан, якого поважають і коментують в мусульманському світі.

На нашу думку, автор міг би уділити більше місця постаті Ісмаїл-бея Гаспринського (1851–1914), роль якого у відродженні мусульманських народів Росії, і не тільки, ще належним чином не поцінована: свого часу він став у ряду тих діячів ісламу, котрі розпочали процес відродження мусульманського світу всупереч волі Британської, Російської та Османської монархій, що вбачали у цьому процесі загрозу своїм позиціям, своїм можливостям контролю над величезними територіями з родовищами гідрокарбуратів, які вже на той час стали набувати геостратегічного значення.

Останні розділи книги М. Якубовича внесли певну ясність в історію ісламу в нашій країні вже в останні роки, після проголошення Україною незалежності. Ним згадані всі організації, які існували і ще існують в Україні. Період цей

вимагає глибокого вивчення, яке хоч і не дуже активно здійснюється у нашій системі науки і освіти, але піднятися на повний зріст йому не дають. У своїй праці автор спирається на серйозну джерельну базу, в тому числі й арабською, кримськотатарською і турецькою мовами, особливо цінним є те, що автор використав документацію і поточну інформацію щодо подій сьогодення. Цілком справедливо підкреслюється в книзі роль організацій, що об'єднують мусульман-громадян України і ведуть важливу просвітницьку роботу (Альраїд, ДУМ та ін.), йдучи шляхом поміркованого ісламу (васатийя). Закінчує автор книгу такими словами: «На сьогоднішній день можна впевнено констатувати, що іслам став невід'ємною частиною українського суспільства, а мусульманські громади посіли гідне місце серед інших релігійних конфесій».

Монографія М. Якубовича проявляє сліди поспіху: повтори, русизми, стилістично незугарні фрази, що можна виправити при редагуванні.

Наукове значення монографія має і тому, що споряджена необхідним академічним апаратом: у ній є хронологічні таблиці, словник ісламської релігійної термінології, перелік джерел та літератури. Помічними будуть і резюме англійською та арабською мовами. Надіємось, у наступному виданні буде й іменний покажчик.

Про авторів

Бабенко Людмила Леонідівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. E-mail: babenko_clio@ukr.net

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Берковський Владислав Георгійович – кандидат історичних наук, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного. E-mail: v.berkovski.tsdkffa@arch.gov.ua

Бетлій Олена Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», дослідниця Центру міської історії ЦСЄ у Львові. E-mail: olena.betlii@gmail.com

Бова Ірина Сергіївна – завідувач науково-дослідним сектором «Музей історії лісового господарства Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». E-mail: arisia@ukr.net

Богатир Микола Миколайович – методист з питань розвитку туризму районного будинку культури Переяслав-Хмельницької районної державної адміністрації. E-mail: 907.1187@gmail.com

Великочий Володимир Степанович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Академії туризму України, декан факультету туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: verrosla@gmail.com

Власенко Світлана Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач відділом використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. E-mail: cdago@arch.gov.ua

Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук, завідувач відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства НАН України (м. Київ). E-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Гончар Михайло Васильович – кандидат педагогічних наук, начальник управління освіти Каховської міської ради.

Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України. E-mail: ukraine.middle.ages@gmail.com

Денисенко Галина Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України. E-mail: Denisenko51@gmail.com

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: dmytruk_v@ukr.net

Добржанський Сергій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. E-mail: dobrserg2128@gmail.com

Жиленкова Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнополітики факультету української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. E-mail: i.zhilenko@ukr.net

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Ісаєва Анна Сергіївна – магістр історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», магістр Східноєвропейських студій Варшавського університету.

Капітан Лариса Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ужгородського національного університету. E-mail: larisa.kapitan@uzhnu.edu.ua

Коваленко Оксана Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту керамології – Відділення Інституту народознавства НАН України, докторантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. E-mail: kovksana@gmail.com

Кочубей Юрій Миколайович – кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. E-mail: yurkokochubey@gmail.com

Кудінов Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри професійної освіти та менеджменту Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com

Левченко Валерій Вілерійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського національного морського університету. E-mail: levchenko-lav@ukr.net

Лисий Ігор Олегович – аспірант кафедри готельно-ресторанної і курортної справи факультету туризму Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. E-mail: goranfox@ukr.net

Лунадін Олексій Ігоревич – молодший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917-1921 рр. Інституту історії України НАН України. E-mail: al-lexxx777@ukr.net

Мех Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України. E-mail: mno_logos@ukr.net

Милько Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України, прес-секретар НСКУ. E-mail: mylko_v@ukr.net

Проців Олег Романович – кандидат наук з державного управління, докторант Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. E-mail: oleg1965@meta.ua

Ресніт Олександр Петрович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, заступник директора Інституту історії України НАН України, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Савчук Надія Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов і країнознавства факультету туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. E-mail: Sav4uk_n_i@ukr.net

Скорик Михайло Тихонович – член Національних Спілок письменників і журналістів України.

Столярчук Богдан Йосипович – професор кафедри музичного фольклору інституту мистецтв Рівненського державного гуманітарного університету. E-mail: tirakzina@ukr.net

Студінський Володимир Аркадійович – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені В.Гетьмана. E-mail: studzinskiw@bigmir.net

Шакула Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». E-mail: valentinashakula1@gmail.com

Шарабуряк Лариса Юрївна – завідувач відділу краєзнавства ЧОУНБ ім. Михайла Івасюка.

Фульмес Владислав Степанович – аспірант спеціальності «Історія та археологія» історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. E-mail: fulmes777@gmail.com

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовжування чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...») (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг – не більше 250 слів (до 1500 знаків із пробілами; приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в алфавітному порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (*APA*) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

References

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань ¹_{SEP}

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кириличних цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по 2 см**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC**, **.DOCX** або **.RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. **Абзацні відступи** формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати послідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл. ...», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, минути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті, 2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., st.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*; **; ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розміщувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3, ...»; нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовок, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Її ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ оформлення списку літератури та опублікованих джерел

REFERENCES

Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)

КНИГИ

Шаблон оформлення за стилем APA:

Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю):

Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)].

В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (")

Один автор:

Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry: svitovyj i vitchyznianyj vymir*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

De Ribas, A. (1913). *Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya*. Odessa. [in Russian].

Два автори:
Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:
Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>
Багатотомне видання:
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). <i>Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh</i> (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrains'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія)
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники
Bezpalko V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriiia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].

Автор і перекладач:
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademydav. [in Ukrainian].
Частина книги
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Стаття в енциклопедії
Hruzyn, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovyeh. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Передмова, післямова
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchomu shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ
Шаблон оформлення за стилем APA:
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
Стаття в серійному виданні:
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU</i> , 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo, 81–101. [in Russian].
Стаття в журналі:
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].

Опубліковане інтерв'ю в газеті

Udod, O. A. (2013, June 21). Diskusiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. *Uriadovyy kur'ier*, p. 1. [in Ukrainian].

Матеріали конференцій:

Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: *Ukraina – Hretsii: Istorii ta suchasnist* (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].

Стаття в збірнику:

Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleння mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. *Istoriiia narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR*, (16), 63–68. [in Ukrainian].

Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). *Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.*, (23), 234–246. [in Ukrainian].

Стаття в газеті

Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. *Osvita Ukrainy*, p. 2. [in Ukrainian].

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ**Шаблон оформлення за стилем APA:**

Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту

Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from <http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1> [in Russian].

Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from <http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria> [in Ukrainian].

Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). *Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie* (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from <http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2> [in Ukrainian].

Donik, O. M. (2005). Blahodiimist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 159–177. Retrieved from <http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf> [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist_160.html [in Ukrainian].

1880 rik: pochatok vulychnoho osvittlenia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from <http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittlenia-u-v/87> [in Ukrainian].

ДИСЕРТАЦІЇ

Bielikov, Yu. A. (2003). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th – beginning of 20th century)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

Написання обов'язкових елементів оформлення списку літератури англійською мовою

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

Науковий журнал

№ 3 (104), 2018 р.

Макетування – Леонід Мигаль

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідають автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,
тел.: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: bazhancio@ukr.net

На першій сторінці обкладинки:
фотознімки доби Західноукраїнської Народної Республіки

Підписано до друку 14.11.2018 р.
Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 21,4. Обл.-вид. арк. 20,8. Наклад 300 прим.
Зам. № 8-2019

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.